

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Janet Klein

Hamidiye Alayları

İmparatorluğun
Sınır Boyları ve
Kürt Aşiretleri

JANET KLEIN • **Hamidiye Alayları**

JANET KLEIN University of Akron Tarih Bölümü'nde öğretim üyesidir. Çalışmaları geç Osmanlı dönemi devlet-toplum ilişkileri üzerine odaklanmaktadır. Özellikle Kürt aşiretleri ve devlet arasındaki ilişkileri, milliyetçilik, etnisite ve kimlik tartışmaları etrafında ele alan, derinlemesine alan/kaynak araştırmalarına dayalı pek çok makalesi de yayımlanmıştır.

The Margins of Empire. Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone
© 2011 Board of Trustees of the Leland Stanford Junior University
Bu kitabın yayın hakları Stanford University Press'ten alınmıştır.

İletişim Yayınları 1924 • Araştırma-İnceleme Dizisi 323

ISBN-13: 978-975-05-1284-1

© 2013 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2013, İstanbul

2. BASKI 2014, İstanbul

EDİTÖR Ömer Laçiner - Kerem Ünüvar

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Milli aşiretinin Hamidiye Reisi İbrahim Paşa,
aşiret üyeleri ve oğullarıyla birlikte (1907)

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DİZİN Ekrem Buğra Büte

BASKI ve CILT Sena Ofset • SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

JANET KLEIN

Hamidiye Alayları

İmparatorluğun Sınır Boyları ve
Kürt Aşiretleri

The Margins of Empire

Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone

ÇEVİREN Renan Akman

Anneme ve babama

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	9
GİRİŞ	
OSMANLI AŞİRET BÖLGESİNDE HAMİDİYE HAFİF SÜVARİ ALAYLARI	15
BİRİNCİ BÖLÜM	
ÇOK YÖNLÜ BİR MİSYON	43
İKİNCİ BÖLÜM	
II. ABÜLHAMİD DÖNEMİNDE HAMİDİYE ALAYLARI, 1890-1908	103
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
JÖN TÜRKLER DÖNEMİNDE AŞİRET HAFİF SÜVARİ ALAYLARI, 1908-1914	175
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
HAMİDİYE VE “TOPRAK MESELESİ”	231
BEŞİNCİ BÖLÜM	
HAMİDİYE VE MİRASI	297
EK: Hamidiye Alaylarının Haritası, yaklaşık 1900	319
KAYNAKÇA	320
DİZİN	333

TEŞEKKÜR

Bu kitabın yazımına pek çok kişi ve kurum katkıda bulundu. En başta, çeşitli arşivlerde araştırma yapmak için yurtdışına gitmemi ve orada yaşamamı sağlayan Fulbright-Hays bursuna; MacArthur Vakfı / Uluslararası Araştırmalar Merkezi'ne; Mellon Vakfı'na; Fransa ve Türkiye'de ilave araştırmalar yürütmem için gerekli mali desteği sağlayan Akron Üniversitesi'nin Fakülte Araştırma Bursu'na teşekkürlerimi sunmak isterim.

Çeşitli kütüphane ve arşivlerin yönetici ve çalışanları araştırmalarımı kolaylaştırıp daha keyifli hale getirdiler. Londra'daki Devlet Arşivi (Public Record Office); Paris ve Nantes'taki Dışişleri Bakanlığı Arşivleri (Archives du Ministère des Affaires Étrangères); Château de Vincennes'daki Savunma Bakanlığı Arşivleri (Archives du Ministère de la Défense); Paris'teki Nubar Paşa Kütüphanesi; Paris Kürt Enstitüsü; İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi; Washington, D.C.'deki Kongre Kütüphanesi; Princeton Üniversitesi Kütüphanesi; Montana Üniversitesi Mansfield Kütüphanesi ve Akron Üniversitesi Bierce Kütüphanesi'ndeki OhioLink and Interlibrary Loan çalışanlarına özellikle teşekkür ederim. Brooklyn'deki Kürt Kütüphanesi'nde Vera Saeedpour ufuk açıcı ve benzersiz bir destekçiydi.

Princeton Üniversitesi'nde geçirdiğim süre içinde Sayın Şükür Hanioglu bana geç Osmanlı tarihinin ince ayrıntılarını öğretti ve Osmanlıcadan İngilizceye yaptığım çevirileri kontrol etmeye hep olağanüstü bir cömertlikle zaman ayırdı. Hamit Bozarslan, Heath Lowry ve Negin Nabavi bu çalışmanın önceki taslaklarından biri üzerinde paha biçilmez yorumlarda bulundular. Norman Itzkowitz Osmanlı tarihi ve yaşamı dersleriyle kendimi yetiştirmeme yardımcı oldu. Michael Cook tavsiyelerde bulunmaya her zaman hazır ve hep esprili ve yardımseverdi. New York Üniversitesi'nde Khaled Fahmy, Zach Lockman, Farhad Kazemi ve Samira Haj düşüncelerimi sorguladılar. Rifa'at'Ali Abou-El-Haj'ın entelektüel gelişmeye kelimelerle ifade edemeyeceğim bir katkıda bulundu. Bana "kendi kendimin gurusu" olmayı öğretti; bu katkısı –ve devam eden ilgisi, desteği ve sevgisi için– ona gerçekten müteşekkirim. Benim için sürekli bir destek, tavsiye ve esin kaynağı olan Martin van Bruinessen ve Hamit Bozarslan Kürt tarihinin ince ayrıntılarını keşfetmeme özellikle yardımcı oldular. Hamit Bozarslan ve Cristina Cramerotti Paris'te kalışım sırasında bana özel bir konukseverlik gösterdiler. Rahmetli Şinasi Tekin Osmanlıcanın inceliklerini kavramama yardım etti, Michael Chyet ve Birusk Tugan ise Kurmanci'yi düzgün bir şekilde öğrenmem için ellerinden geleni yaptılar; hatalarımla onları pek çok kez hayal kırıklığına uğratmış olsam da çabaları için kendilerine şükran borçluyum. Princeton'daki pek çok arkadaşım, üzerinde çalıştığım konuyu başka yönlerden düşünmeme yardımcı oldular ve bazıları benimle görüşlerini paylaşmayı, arkadaşlıklarını ve desteklerini sürdürüyorlar. Burada özellikle Christine Philliou, Herro Mustafa, Baki Tezcan, Jocelyn Sharlet, İpek Yosmaoğlu, Mike Reynolds, Orit Bashkin, Mustafa Aksakal, Milen Petrov, Jessica Tiregol, Asma Sayeed, Şuhnaz Yılmaz, Noha Bakr, Ronen Raz, Berrak Burçak ve Princeton'ı ziyaretinde arkadaşım ve akıl hocam olan Firoozeh Kashani-Sabet'in isimlerini anmak isterim.

Montana ve Akron üniversitelerinin tarih bölümlerindeki meslektaşlarım destekleyici, yardımcı ve gerçekten eğlencelidiler. Missoula'da Diane Rapp idari konularda destek vermeye

ve esprileriyle beni rahatlatmaya her zaman hazırды. Kym Rohrbach ve Wade Wilcox arkadaşım, destek sistemim ve değişmez neşe kaynağım oldular. Martha Santos kitabın yazım sürecini benimle birlikte geçirdi ve baştan sona harikulade bir arkadaş oldu. Her iki üniversitedeki öğrencilerim bana düşüncelerimi zenginleştiren değerli tartışma olanakları sundular.

“Dışarıdaki” arkadaşlarım da bana değerli fikirler verdiler ve hoş kafa dağıtma fırsatları sağladılar. Burada isimleri aklıma ilk gelenler Chandra Sriram, Stephanie Harves, Stephanie Smith-Browne, Mary Newsome, Margaret Lo, Ping Foong, Helen Hauser, Genia Kozorovitskiy, Karen Ballentine, Ritsuko Yamamoto, Audrey Welber, Melina Pastos, Helena Hoas, Ken Lockridge, Michel Valentin, Anna Lockowich, Margaret Boyer, Karin Knight, Romy LeClaire Loran, Lis Bacus, Hilda Ahmed, Jehan Mullin, Resa Whipkey, Brian Bostaph ve Alan Savoy. Sinemhan Bedirhan ve Salah Saadallah, kitabımda araştırdığım bölgelerde birlikte zaman geçirirken benim için tarihe hayat verdiler. Sevgili can yoldaşlarım –barınaktan aldığım köpeklerim Elliot ve Buzzy– bilgisayarımın başında geçirdiğim uzun saatler boyunca kucağımı ısıttılar. Son olarak, bu çalışmayı ithaf ettiğim annem ve babam –Daniel ve Heidi Klein– etik ilkeleri, zekâları, yaratıcılıkları, açık fikirlilikleri ve mizah duygularıyla bana hep ilham verdiler.

Stanford University Press'teki editörüm Kate Wahl'in güveni, desteği ve tavsiyeleri olmasa bu kitap ortaya çıkamazdı. Bu kadar nitelikli ve güvenilir editörlerle çalıştığım için kendimi çok şanslı hissediyorum. Joa Suarez de teslim ettiğim dosyayla ilgili soru işaretlerini giderirken alabildiğine yardımsever ve cömert davrandı. Tim Roberts anlayışlı, destekleyici ve becerikli bir üretim müdürüydü; titiz ve özenli bir redaktör olan Andrew Frisardi, uzun ve karmakarışık kaynakçam üzerinde çalışırken ayrıca büyük sabır gösterdi. Barbara Roos dizini hızlı ve eksiksiz biçimde hazırladı. Dosya aşamasında kitabımı okuyanlar paha biçilmez yorumlarda bulundular. Beni başka açıları da dikkate almaya ve düşüncelerimi rafine etmeye yönelttikleri için kendilerine teşekkür ediyorum. Müge Göçek'in kes-

kin gözlemciliği bana özellikle yardımcı oldu. **İlave** soruşturma ve bağlantı alanlarıyla ilgili önerileri ve hep destekleyici sözleriyle görev sınırlarının ötesine geçti. **Reşat Kasaba** da uzun zamandır olduğu gibi bana cesaret verdi ve tavsiyelerde bulundu. Bu satırları **Sait Özervarlı** ve **Kamal Soleimani**'nin sağladığı arşiv desteğini anmadan bitirmem mümkün değil. Yukarıda adı geçen tüm kişi ve kurumlar bu kitabın yazımına çeşitli biçimlerde katkıda bulundular, ancak olası bilgi ya da yorum hatalarının tamamı bana aittir.

“Aşiret bölgesi”nde çoğu zaman olduğu gibi, imparatorluk savaşları askerî tarihlerin sayfalarında durmadan tekrarlanır; askeri araçların bunların gölgesinde yürüttükleri savaşlar ise büyük ölçüde anlatılmadan kalır.

**– Lawrence Bragge, Ulrike Claas ve Paul Roscoe,
“On the Edge of Empire”**

OSMANLI AŞİRET BÖLGESİNDE HAMİDİYE HAFİF SÜVARİ ALAYLARI

Dağlık memleketlerinin hâlâ kalın bir kar tabakasıyla örtülü olduğu 1891 ilkbaharının başlarında, bir grup nüfuzlu Kürt reisi sınır bölgelerinde yaşadıkları Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentine doğru uzun bir yolculuğa çıktılar. Bu, o güne dek yaptıkları en büyük yolculuk olacak ve açtıkları yoldan onları başkaları takip edecekti. Aşiret mensuplarından ve korumaları altındaki unsurlardan belli bir saygı ve itaat görmeye alışkın olsalar da, İstanbul'da karşılaşılardaki alayış ve nümayiş yepyeni bir tecrübeydi. Halife sultanın huzuruna çıkmaya uygun, sırmalarla bezeli özel kıyafetler giymiş olan reisler, usul gereği Zat-ı Şahaneleri'ne sadakatlerini arz ettiler. Karşılığında, şereflerine düzenlenen resmi olduğu kadar şenlikli merasimlerde nişanlarla ve en yüksek payelerle taltif edildiler.¹ Haftalardır hazırlandıkları bu olay, uzun yolculuklarının en önemli anıydı. Reisler kendilerine bahşedilen onurların keyfini çıkararak başkentte iki ay daha kalacak ve uzak memleketlerine farklı insanlar olarak döneceklerdi.

1 Russo, "La formation des régiments de cavalerie kurde Hamidié", özellikle s. 34-37 (bu makaleye dikkatimi çektiği için Vincent Lima'ya teşekkür ederim); Hampson'dan White'a, Siyasi no. 108, Erzurum, 14 Kasım 1891 (FO 195/1729); Chermiside'dan White'a, Gizli taslak metin no. 16, 5 Mayıs 1891 (FO 195/1718).

Lakin bu gelişmeleri izleyenler son derece kaygılıydı. İstanbul'daki İngiliz askeri ataşesi, "modern anlamda disiplini zayıf ya da hiç olmayan, hükümet kontrolünün son derece şüpheli olduğu çok büyük bir örgütlenmenin iyi neticeler vermesinin beklenemeyeceği ve nahoş hadiselerle yol açabileceği konusunda yerli ve yabancı çevrelerde genel bir görüş birliği" olduğunu belirtiyordu.² Çok geçmeden, gerek yerli gerek yabancı gözlemcilerin kaleminden, Kürt aşiretlerinden oluşturulan bu özel süvari birliklerinin –adını Sultan II. Abdülhamid'den alan Hamidiye Alayları– faaliyetlerine, esasen de varlığına yönelik tepkiler yağmaya başladı. Bu şikâyetlerin çoğu milislerin ilişkilendirildikleri can sıkıcı faaliyetler –kanunsuzluk, şiddet ve toprak gaspları– etrafında toplanıyordu. Ama feraset sahibi birkaç gözlemci söz konusu milislerin yarattığı dinamiklerin, özellikle de devletle olan bulanık ilişkilerinin sadece faaliyet gösterdikleri altı Doğu vilayetinde değil, imparatorluk çapında çok daha büyük süreçleri etkilemekte olduğunu fark etmeye başladılar. Milislerin örgütlenişinden on yıl kadar sonra yazan bir İngiliz diplomatının sözleriyle:

Hamidiye hareketinin, aşiret liderlerini miralay olarak tayin etmenin, Kürt aşiretlerinin parçalanmış çeşitli hiziplerini birleştirmede ve bundan 50-60 yıl kadar önce, Türk Hükümeti'nin büyük "derebeyler"in kökünü kazımasının hemenertesinde oluşan dağınıklığı ve otorite boşluğunu önemli ölçüde gidermede çok güçlü bir etkisi olduğuna ve bu etkinin devam ettiğine kuşku yoktur. ... Türkler Kürdistan'daki eski yönetici ailelerin kalıntılarından kurtulmakta büyük sıkıntı çektiler, ama şimdi, bizzat Sultan tarafından oluşturulan ve rütbe verilen çeşitli Hamidiye süvari liderleri, ortadan kaybolan "derebeyler"in yerlerini dolduracak gibi görünüyor ve bu da Hükümet'in onlara sağladığı iyi silahlar ve belli bir örgütlenme sayesinde olacağı benziyor. ...

Kürtler Hamidiye Alayları'na dahil olmanın getirdiği iyi silahlar edinme, pratikte medeni kanundan tamamen muaf ol-

2 Chermeside'dan White'a, Gizli taslak metin no. 16, 5 Mayıs 1891 (FO 195/1718). Erzurum'daki İtalyan konsolosunun da böyle kuşkuları vardı (Russo, "La formation des régiments de cavalerie kurde Hamidié", s. 35).

ma ve reislerine verilen rütbelere gibi avantajların çabucak farkına vardılar; ama iş mukavelenin öteki tarafına gelince gerçekten hiçbir şeyi umursamıyor ve elde edilen avantajları kendi gayelerini gütmek ve Kürt milli ruhunu geliştirmek için kullanıyorlar. Türkler başka yerde zora düştüklerinde, Kürtler bunu onlara gösterecekler.³

Bu bizi şu soruları sormaya yöneltir: Bir devlet, nihayetinde bastırmayı tercih edeceği bir grubu hangi şartlar altında güçlendirir ve bu girişim ne zaman bizzat devletin otorite kurma çabalarını baltalamaya hizmet eder? İlgili tüm taraf ve kurumlar süreç içinde nasıl bir dönüşüm geçirdiler? Bu yeni milis kuvvetlerine zemin oluşturan siyasi coğrafyada benzersiz olan faktörler nelerdi? Ve bütün bu sorularla bağlantılı olarak, bu hikâyenin geliştiği tarihsel momentte ya da öne çıkan dinamikleri harekete geçirmek üzere bir araya gelen beklenmedik gelişmelerde özgül olan ne idi?⁴

19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında Osmanlı Devleti doğu bölgelerinde pek çok –iç ve dış– tehdit algıladı. Rusya, Doğu Anadolu üzerindeki emelleriyle büyük bir tehdit oluştuyordu. Kürt aşiretleri ve şeyh sülaleleri bölgede “paralel otoriteler” olarak hareket etmeye devam ediyor ve Osmanlı Devleti’nin 19. yüzyıl boyunca yürüttüğü, periferisini merkeze bağlama ve daha iyi idare etme çabalarının büyük ölçüde başarısız olduğunu ispatlıyorlardı.⁵ Ancak, algılanan en büyük tehdidin milliyetçi-devrimci Ermeni faaliyetleri olduğu kanıtlandı; Osmanlı hükümet çevrelerinde pek çok kişi, Ermeni nüfusun tamamını, devlet otoritesine meydan okumakla kalmayıp Rusları

---

3 Maunsell’dan de Bunsen’a, no. 40 (doğrusu 41 olmalı), alıntılar, tarihsiz (16 Eylül 1900) (FO 424/200; FO 195/2082). Maunsell o dönemde Hamidiye aşiretleri arasındaki Kürt milliyetçisi duygular konusunda yanlışmışa benzer, ama bunların devlete yararlılığı konusunda endişelerini ifade etmesi yersiz değildi.

4 Bu bölümdeki görüşlerden bazıları Klein, “Çevreyi İdare Etmek”te kısaca ele alınmıştır.

5 Bu, Reşat Kasaba’nın Kasım 2008’deki yıllık MESA konferansında düzenlediği (ve benim de katıldığım) bir panel için bulduğu başlıktır. Yaşanan dinamiği gayet iyi anlattığı için ödünç alıyorum.

içeri sokacak bir Truva atı işlevi görme olasılığı da bulunan bir beşinci kol olarak görmeye başladı. Devlet diğer “tehditler”le baş etmek için bu “düşman” unsurlardan birini –Kürt aşiretlerini– aldı ve onu devlet otoritesine meydan okuyan yerel bir güç olmaktan çıkarıp bunun bir uzantısı haline getirmeye çalıştı. Devlet, Hamidiye Hafif Süvari Alayları adı verilen milisler içinde örgütlediği Kürt aşiretlerinin sadakatini geçici bir süreyle sağlamayı başarmış olabilir, ama milisler yerel düzeyde ve devlet katında kurucularının tahayyül dahi etmedikleri büyük bir sarsıntıya yol açtı: Doğu Anadolu sahnesinde boy göstermelerinden hemen önce yörede gelişmeye başlamış olan kaynak çatışması iyice kızıştı ve bölgede şiddet arttı. Ermeni (ve diğer Hristiyan) köylüler pek çok Müslüman Kürt köylüsüyle birlikte topraklarından sökülüp yerlerinden edildiler. Ermeni devrimciler bu süreçte sindirilemediler, bilakis daha da düşmanlaştılar ve davaları için daha da güçlü bir varlık sebebi buldular. Yerel memurlar bölgelerinde asayiş, emniyeti ve kanun hâkimiyetini korumada yeni zorluklarla karşı karşıya kaldılar. Aşiret yapıları tam da bunları parçalamayı amaçlayan süreçle istenmeden tahkim edildiğinden, devletin otoritelerini zayıflatmak için uzun zamandır seferberlik halinde olduğu Kürt liderleri güçlendiler. Ve devlet geçici bir süreyle seçme Kürt reislerinin sadakatini kazansa da, uzun vadede Kürtleri devlete bağlama hedefi tam da bunu sağlamayı amaçlayan kurum aracılığıyla baltalandı. Hamidiye örgütlenmesi devlet-toplum ilişkileri ve bölge üzerinde kalıcı bir etki bıraktı ve bu etkinin kısmen bugüne kadar sürdüğü söylenebilir.

Hamidiye Hafif Süvari Alayları seçme Kürt aşiretlerinden oluşturulan düzensiz milis güçleriydi. Alaylar 1890’da, Sultan II. Abdülhamid (hd 1876-1909) ve mutemet sır ortakları Şakir ve Müşir (Mehmed) Zeki paşalar tarafından oluşturuldu. Zeki Paşa merkezi Erzincan’da bulunan IV. Ordu’nun komutanı ve karısı tarafından sultanın akrabasıydı. IV. Ordu Rus Cephesi olarak da anılıyor ve kabaca Ağrı Dağı’nın kuzeyinden günümüzde İran, Irak ve Türkiye sınırlarının birleştiği “köşe”ye, güneybatıda Cizre’ye, batıda Erzincan’a kadar uzanan çok ge-

niş ve çok önemli bir arazi dilimini kapsıyordu. Bu topraklar kırsal aşiretlerin sürülerini göttükleri sarp dağlarla ve yazları otlak olarak kullandıkları serin platolarla kaplıydı. Bölge pek çok kesimde zengin tarımsal kaynaklara sahipti ve Kitab-ı Mukaddes'te anlatılan önemli olayların ve hikâyelerin geçtiği eski Mezopotamya uygarlıklarının bir uzantısı olduğundan sembolik açıdan da bereketliydi. Bir gezginin deyişiyle, burası "insanlığın beşiği"ydi.⁶ Ama bölgenin sembolik ağırlığını Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran halefleri kadar dikkate almayan Osmanlılar için bu topraklar, doğudaki imparatorlukların dominyonları ile kendi dominyonları arasında bir tampon bölge olarak, en çok stratejik nedenlerle önemliydi. Burası, Osmanlıların doğu komşularıyla yaptıkları pek çok savaşın cephe hattı durumuna gelmiş olan ve muharebelerin pek çoğunun geçtiği yerdii. Burası, II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından kısa bir süre sonra patlak veren 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda oluk oluk kanın döküldüğü yerdii. Nihayet burası, derinleşen toprak kayıpları trendinin imparatorluğun doğu sınırını da etkilemesini önlemeye çalışan Osmanlıların gözünde giderek hayatileşen ve Ermeni milliyetçi faaliyetlerinin yavaş yavaş yükselmesine sebep olan bölgeydi.

Burası aynı zamanda, Osmanlılar için kontrolü en zor bölgelerden biriydi. Kürdistan gibi uzak memleketlere özel bir dikkat vererek imparatorluğu tedricen merkezileştirmeyi amaçlayan idari reformları hayata geçirmek için 19. yüzyılda yoğun çabalar harcanmış olmasına rağmen, bölgenin idare edilmesi, vergi ve asker toplanması çetrefilli, yer yer de imkânsız bir iş olmaya devam ediyordu. Özellikle kırsal kesimlerde, yerli halk esas olarak Kürt aşiret reislerinden ve şeyhlerden oluşan kendi cemaat önderlerini Osmanlı yöneticilerinden daha fazla önemsiyordu. Çok sayıda gezginin ve başka yabancı gözlemcinin kaydettiği gibi, pek çok kesimde memleketin gerçek "efendileri" bu ileri gelenlerdi.⁷

6 Wigram ve Wigram, *Cradle of Mankind*.

7 Örneğin bkz. Zohrab'dan Elliot'a, no. 63, Gizli, Erzurum, 18 Eylül 1876 (FO 195/1100).

19. yüzyılın sonu yaklaşırken bu topraklara verilen özel önem çerçevesinde, Hamidiye Hafif Süvari Alayları memleketin bu “efendileri” ya da en azından potansiyel “efendileri” arasından oluşturuldu. Sultanın yeni örgütlenme ve seçme Kürt aşiretlerinin silahlandırılması için öne sürdüğü gerekçe bölgedeki askeri varlığı güçlendirerek sınırı dışarıdan gelecek saldırılardan korumak olsa da, aslında sultan ve şürekâsının Hamidiye Hafif Süvari Alayları’yla gerçekleştirmeyi umduğu birtakım başka amaçlar vardı. Gerçekte bu, ne resmi beyanlarda belirtildiği gibi sadece sınırı korumayı ve o sırada bazı gözlemcilerin, ileride de bazı tarihçilerin iddia ettikleri gibi sadece Ermeni faaliyetlerini bastırmayı, ne de bazı başka yazarların ileri sürdükleri gibi sadece sultan ile Kürtler arasında özel bir bağ oluşturarak imparatorlukta İslam birliği bağlarını güçlendirmeyi amaçlayan çok yönlü bir misyondur. Bütün bu nedenlerle ve daha fazlası için örgütlenmişti. Belki de en önemlisi, bölgeyi Osmanlı saflarına katmayı ve bunun için gereken ne varsa yaparak orada tutmayı amaçlıyordu. Mensuplarına Osmanlı Devleti’nin menfaatleri doğrultusunda hareket etmeleri ya da en azından bunlara aykırı hareket etmemeleri için belirgin avantajlar sunduğundan, Hamidiye bu hedefe ulaşmanın aracı olacaktı. Hudut bölgelerinin güvenliğinin ve bunların sınırları belirlenmiş topraklara dönüşmesinin, daha büyük bir proje olan modern devlet inşasının merkezine yerleştiği bir çağda, söz konusu bölge merkez için yeni bir önem kazandı ve Hamidiye serüveninin doğuracağı büyük insani, maddi ve uluslararası bedellere rağmen, sultan bu hedef doğrultusunda her tür çabanın gösterilmesi gerektiğine hükmetti. Bu hedefler, seçme Kürt aşiretlerinin, özellikle de –merkezi Osmanlı hükümetinin açık bir tehdit olarak gördüğü– “öteki taraf” için çalışma tekliflerini geri çevirmeyi artık avantajlı bulabilecek reislerin silahlandırılmaları ve pohpohlanmalarıyla gerçekleştirilecekti.

Proje geliştikçe sultanın, Şakir ve Zeki paşaların ve başka pek çoklarının zihninde Kürt aşiretleri için başka düşünceler olduğu açığa çıktı. Dünyanın başka yerlerindeki çağdaşlarının pek çoğundan farklı olmayan bir dünya görüşünü ortaya koyan bu

zevat, projeyi aynı zamanda bir medenileştirme misyonu –“gay-ri medeni” aşiretleri madden barışçı ziraatçılara, manen de Osmanlı (aslında Türk) “vatandaşları”na dönüştürebilmenin bir yolu– olarak da görüyordu.⁸ Bu süreçte ilk adımı, Osmanlı Devleti’nin yüzyıllardır aralıklarla kalkıştığı aşiretleri iskân girişimi oluşturdu. Projenin başlamasını izleyen birkaç yıl içinde Hamidiye girişimiyle bir taşla iki büyük kuşun birden vurulabileceği de açıklık kazandı. Proje, zaten alttan alta gelişmekte olan trendlerden, özellikle de toprak sahipliğine verilen önemin büyümesinden ve birtakım bölgelerde boy göstermeye başlamış olan arazi kullanım hakkı pratiklerindeki değişimlerden faydalanabilirdi. Güçlü âyanın köylü mülklerine el koymaya başladığı süreci merkezi hükümet başlatmamış olsa da, devlet bu gelişmeyi kesinlikle kendi lehine çevirdi. Bunu, Ermeni (ve Kürt) köylülerin topraklarını gasp etmeleri için kendi destekçilerinin –burada Hamidiye reislerinin– elini serbest bırakarak yaptı; bunun uzun vadeli sonucu, giderek daha şüpheli görülen Ermeni unsurunun mülksüzleşmesi oldu. Devlet bundan sonra, tehdit altındaki sınır bölgelerinde yaşayan “iç düşmanlar”ı, nüfuslarını azaltmak ya da dağıtmak için geçim kaynaklarından yoksun bırakıp başka yerlere göçmek zorunda bırakmak suretiyle zayıflatma hedefini gerçekleştirebildi. Aynı zamanda, yerleşik yaşama geçmeleri ve sultana ve imparatorluğa sadık kalmaları için Kürt aşiretlerine maddi teşvikler sağladı.

Hamidiye projesi sadece II. Abdülhamid’in saltanatı süresince değil, çok sonraları da gelişmeye devam etti. Sultan Nisan 1909’da tahttan indirildiğinde bile özel projesi imparatorluğun yeni yöneticileri tarafından sonlandırılmadı, sadece milislerin adı Aşiret Hafif Süvari Alayları olarak değiştirildi. Yeni rejimin liderleri projeyi rafa kaldırmayı düşündüler, ama sonunda milisleri yeniden örgütlemekte karar kıldılar – üstelik, bu örgütlenme kısa bir süre önce devirdikleri sultanın saltanat dönemindeki yapısını büyük ölçüde korudu. Osmanlılar Bi-

---

8 Türkleştirme misyonu Hamidiye’nin kuruluşu sırasında sultan ve şürekâsının zihninde bir şekilde var olmakla birlikte, özellikle Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin (ITC) 1908’de iktidara gelmesinden sonra iyice barizleşecekti.

rinci Dünya Savaşı'na girince, artık iç tehditleri bastırmaları ya da muğlak bir dış tehdide karşı koymaları amaçlanmayan alaylar yeni bir rol üstlendiler. Savaş koşullarında farklı cephelerde konuşlandırıldılar ve savaş sırasında gerçekleşen kitlesel Ermeni katliamı ve tehciriyle (Ermenilerin Büyük Felâket olarak andıkları süreç) özdeşleştiler. Öte yandan, bazı Hamidiye reisleri savaştan sonra oluşan Kemalist hükümetten hayal kırıklığına uğrayıp gelişmekte olan Kürt milliyetçi hareketine katıl- sa da, başka Hafif Süvari aşiretleri Yunan istilasına karşı savaşta düzenli ordu saflarında yer aldılar ve Türk Kurtuluş Savaşı'na katıldıkları için övgü topladılar. Kürt süvarilerinin herhangi bir isim altında resmi varlığı ancak savaştan sonra son buldu. Bununla birlikte, imparatorluğun halefi olan devletlerden Türkiye bağımsızlığını ilan ettikten kısa bir süre sonra köy koruculuğu sistemine benzer bir yapı oluşturdu. Bu yapı 1984'te, Güneydoğu Anadolu'da PKK'yle (Partiya Karkerên Kurdistan/Kürdistan İşçi Partisi) savaşmak üzere yeniden canlandırıldı. Türkiye'de Köy Korucuları bugün de faaliyet göstermekte, bu da devraldıkları tarihsel mirasa güncel bir önem yüklemektedir.

Hamidiye Hafif Süvari Alayları varlık gösterdikleri otuz yıldan uzun süre içinde mensupları olan aşiretlilerin, ailelerinin, komşularının, korumaları altındaki unsurların yaşamını ve bölgenin tamamını etkileyeceklerdi. Bölgesel ölçekte, imparatorluk çapında, hatta uluslararası düzeyde Osmanlı politikalarının yörüngesinin şekillenmesinde de rol oynayacaklardı. Milisler yerel güç yapısının dönüşümünde ve Kürt toplumunun toplumsal ve siyasi örgütlenmesinde öne çıkacaklardı. Bölge genelinde arazi kullanım hakkının yapısı üzerindeki etkileriyle ekonomik manzaranın değişmesinde de önemli bir rolleri olacaktı. Geç Osmanlı döneminde devlet-toplum ilişkilerini de etkileyen milis örgütlenmesi, aslında Osmanlı Devleti'ni tam da bir ulus-devlete dönüşme anında görmemizi sağlayan aydınlatıcı bir mercek oluşturur. Son olarak, Hamidiye örgütlenmesi Osmanlı sonrası devletlerin liderlerinin kendi iç tehditleriyle baş etmek üzere oluşturdukları sonraki Kürt aşiret milisleri için model ve emsal işlevi görecekti.

Metodoloji, tarihyazımı ve kaynaklar

Hamidiye oluşumunun bugün yaşanan olaylarla ilişkisi konuya ilgimi çekmekle kalmadı, araştırma sürecimi de şekillendirdi. Görüldüğü kadarıyla konunun hassasiyetinden ötürü Osmanlı Arşivleri de dahil Türkiye'deki araştırma kurumlarına erişimim birkaç yıl boyunca engellendi. Bu nedenle, ilk baştaki araştırmalarımın temelini esas olarak Londra'daki Devlet Arşivi (Public Records Office), Paris ve Nantes'taki Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivleri (Archives du Ministère des Affaires Etrangères), Paris'in dışında Vincennes'da bulunan Fransız Savunma Bakanlığı Arşivleri (Archives du Ministère de la Défense) ve daha sınırlı bir ölçekte olmakla birlikte, ikisi de Paris'te bulunan Kürt Enstitüsü (Institut Kurde) ve Nubar Paşa Kütüphanesi ile Washington D.C.'deki Kongre Kütüphanesi'nde (Library of Congress) yürüttüğüm kapsamlı araştırmalar oluşturdu. Bu araştırmaların yanı sıra matbu Osmanlı kaynaklarından, Kürt-Osmanlı basınından, seyahat edebiyatından, misyoner raporlarından ve farklı dillerdeki çok çeşitli ikincil kaynaklardan yararlandım. Vardığım ilk sonuçlara büyük ölçüde temel oluşturan İngiliz ve Fransız diplomatik kaynaklarına belli bir ihtiyatla yaklaştım. Son derece zengin ve betimleyici olmakla birlikte, bu belgeler gene de yazarlarının belirgin Oryantalist önyargılarını açığa vuruyordu; yazarların çoğu (ama hepsi değil) Ermenilerin korunmasını ilgilenilmesi gereken temel sorun olarak görüyor ve bölge hakkındaki raporları bu endişeyi yansıtıyordu. Ben gene de ileride Osmanlı arşivlerinde yürüteceğim araştırmaların görüşlerimi doğrulayacağına inandım. Neyse ki, 2006 yazında Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ne girmeme nihayet izin verildi. Osmanlı bürokrasisinin değişik kesimlerine ait belgeler doğru yolda olduğum izlenimimi doğrulamakla kalmadı, ileri sürmüş olduğum savları pekiştirmeye de yaradı. Elinizdeki çalışmanın temelinde bu zengin ve çeşitli kaynakların tamamı yer almaktadır.

Hamidiye konusunun süregelen siyasi önemi sadece bu çalışmayı değil, meseleyi doğrudan ya da dolaylı olarak ele alan

bundan önceki incelemeleri de etkilemiştir. Hamidiye'yi ele alan önceki çalışmalar incelendiğinde, bu kuruma kendi tarihsel süreçleriyle dinamik bir Kürt toplumunun parçası olarak bakamayan ve pek çoğu milliyetçi yaklaşımlar ya da eğilimler olarak nitelenebilecek dört ana eğilim göze çarpar. Bunlardan birincisi, Hamidiye'yi 1915 Ermeni Soykırımı anlatısının ve 1915'in yolunu açan olayların içine yerleştirmeye çalışan Ermeni (ya da Ermeni yanlısı) yaklaşımdır. Bu çalışmalarda, milislerin Ermenilere karşı güçlendirilmesi, Ermenileri imparatorluk topraklarından söküp atmak ve imha etmek üzere tasarlanmış uzun vadeli bir Osmanlı politikasının kanıtı olarak gösterilir ve Hamidiye birliklerinin 1915'te ve ondan önceki 1894-96 katliamları sırasında hükümetin emriyle Ermenilerin tehcirine ve imhasına nasıl katıldıklarını göstermek suretiyle, merkezi hükümetin bu trajik olaylardaki suçluluğunu belgeleme çabasının bir parçası olarak sunulur.⁹

Türk milliyetçisi olarak adlandırılabilir ikinci yaklaşım, genelde ve özel olarak Hamidiye örneğinde Kürt aşiret milislerinin ilişkilendirildiği nahoş faaliyetleri örtbas etmeye çalışmıştır (bu tutum, bu yöndeki resmi faaliyetlerin üzerini kapatmaya da yaradığı için). Türk milliyetçisi yaklaşım zaman zaman, bu faaliyetleri (ve genel olarak Kürtlerin faaliyetlerini) Ermeni Soykırımı'nın ve Ermenilere uygulanan daha önceki şiddetin sorumluluğunu Osmanlı hükümetinin üzerinden atmak için de kullanmaya çalışmış, olanlardan devletin beslediği bir teşkilatı değil, oç alma arzusunun şiddete yönelttiği itaatsiz bir grup aşiret mensubunu sorumlu tutup suçu onların üzerine yıkmıştır.¹⁰ Bu yaklaşımı benimseyen başkaları, despotik Hamidiye

9 Örneğin, Kévorkian, Rosso'nun makalesine giriş, "La formation de régiments de cavalerie kurde", s. 31-32. Kévorkian'ın Paul B. Paboudjian'la birlikte yazdığı *Les arméniens dans l'Empire ottoman à la veille de génocide*, s. 48-49'da aynı argümanı kullanmasına karşın, pek çoğunu aşağıda ele alacağım diğer faktörleri Hamidiye projesinin öğeleri olarak kabul ettiği de belirtilmelidir.

10 Okurlar Gürün, *Ermeni Dosyası*; Anadol, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*; Gazigiray, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörü'nün Kaynakları* ve McCarthy, *Death and Exile (Ölüm ve Sürgün)* gibi birçok metinden bu izlenimi edinebilirler. Ermeni kaynakları genellikle bu olaylarda devletin suçluluğunu kanıtlamaya çalışır ve bunu yaparken Müslümanların savaş sı-

rejimi ile halefi olan, erken Cumhuriyet dönemi liderlerinin içinden çıktığı Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni (ITC) birbirinin karşıtı olarak sunmuşlardır.¹¹

Kürt milliyetçisi olarak adlandırılabiliriz üçüncü yaklaşımın savunucularına gelince, bunlar genelde Hamidiye'nin bölgede yaşanan şiddetteki rolü sorusunun etrafından dolaşmaya yeltenmemiş, bunun yerine, devletin Kürtlere karşı yürüttüğü savaşta uzun zamandır böl ve yönet kartına oynadığı yönündeki iddialarını güçlendirmek için Hamidiye Alayları ile Köy Korucuları arasındaki koşutluğu vurgulamaya çalışmışlardır. Bu yaklaşımı benimseyenler bugünkü Kürt aşiret milislerinin ilişkilendirildiği nahoş faaliyetlere hükümetin sağladığı desteği de vurgularlar.¹²

Türkiye'deki yazarlar arasında, II. Abdülhamid'i gerici bir müstebit olarak niteleyenlerin aksine, öteki uca savrularak onu iç ve dış tehditlerin kuşatması altındaki bir ülkenin toprak bütünlüğünü ve iktisadi birliğini korumaya yönelik çabaları nedeniyle hayranlık duyulması gereken bir hükümdar olarak sunan dördüncü bir yaklaşım saptamak da mümkündür. Bu akademisyen grubu, sultanın kendisini İslam'ın devlet ve toplum katındaki konumunu güçlendirmeye ve yükseltmeye vakfetmiş olmasına da özel olarak odaklanırlar.¹³

---

rasında çıktıkları, bir bölümünden Ermenilerin sorumlu olduğu acılardan ve kitlesel ölümlerden çoğunlukla söz etmezler. "Türk milliyetçisi" yazarlar genellikle sadece Ermenilerin Müslümanları katlettikleri olayları anlatarak ya da Ermenilerin başına gelen felâketi kabullenmeyerek konuyu öteki uca çekerek. Bu yazarlar Müslümanların savaş sırasında çıktıkları ve Batılı yazarların büyük ölçüde görmezden geldikleri acılara dikkat çekmekte haksız olmasalar da, anlatılan katliamlardaki her tür resmi rolden dikkatleri uzaklaştırmak üzere kurgulanmıştır. Ermeni katliamları nadiren tartışıldığında da Kürtler suçlamak için uygun bir hedef gibi görünür. Lakin yürütülen bu mantık yakın tarihlere kadar Kürt diye bir şey olmadığını, aslında Kürtlerin tamamının Türk olduğunu ileri süren resmi tez için zaman zaman güçlük yaratmıştır. Örneğin Gültepe, Hamidiye hakkındaki kısa yazısında alayların "Türkmen" aşiretlerinden oluştuğunu ileri sürer. Bkz. Gültepe, "Hamidiye Alayları", s. 47.

11 Tepeyran, *Hatıralar*, s. 227, 388.

12 Örneğin, Aytar, *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna*.

13 Bu yaklaşımın Kodaman (*Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, özellikle de kitabın daha önce "Hamidiye Hafif Süvari Alayları" başlığıyla ayrıca yayımlanan Hamidiye Alayları bölümü); Talay (*Eserleri ve Hizmetleriyle*

Bu yaklaşımların hepsinde belli bir doğruluk payı vardır. “Ermeni yanlısı” yazarların savundukları gibi, Hamidiye Alayları gerçekten de Osmanlı hükümeti tarafından kısmen Ermeni unsuruna karşı kullanılmak üzere örgütlenmişti. Dahası, Alaylar Osmanlı Ermenilerine uygulanan yaygın şiddete karıştırlar ve Birinci Dünya Savaşı sırasında gerçekleşen kitlesel katliamlara, tehcire ve yağmalara katıldılar. Türk resmi tezinin ileri sürdüğü gibi, Hamidiye Alayları burada çoğu kez devletten resmen emir almaksızın ve bazı iyi niyetli yerel memurların mezalimi önleme çabalarına rağmen hareket ettiler. Kürt tarafının ileri sürdüğü gibi, Hamidiye Alayları ile Köy Korucuları arasındaki koşutluklar bazı düzeylerde gerçekten çarpıcıdır ve bunlar devletin Kürt nüfusuyla tarihsel ilişkisine dair çok şey anlatır. Ve “Abdülhamid’i diriltmeye çalışanlar”ın savundukları gibi, sultan Hamidiye projesini asıl büyük hedefi olan İslam birliğini gerçekleştirme perspektifiyle tasarlamıştı. Lakin, Hamidiye’yi betimleyen bu yaklaşımlar tek başlarına hikâyenin sadece bir kısmını anlatır. Ayrıca, bu kurumun büyük ve karmaşık bir resmini sunamayacak kadar dar ve siyasi ve milliyetçi yargılarla yüklü olduklarından bizi Hamidiye’nin ne olduğu, dünün ve bugünün tarihini öğrenmenin neden önem taşıdığı sorularından uzaklaştırmaya da hizmet ederler. Dahası, Kürt toplumunu kendi tarihsel süreçleriyle dinamik bir toplum olarak anlama çabalarımıza ket vururlar. Başka türlü söylersek, bu anlatılarda Kürt toplumuna sadece “öteki”yle ilişkisi üzerinden bakılır – bu “öteki” ister Kürt olmayan komşu olsun, ister hükümet. Ya da daha da kötüsü, Kürt toplumu kendine ait tarihsel dinamikleri olmayan bir toplum olarak görülür. Bu ekolden bir yazarın ileri sürdüğü gibi “Kürt tarihi diye bir şey yoktur”. Tarih dedikleri şey “aşiretlerin başından geçen olayları ve yaptıklarını anlatan muhtelif hikâyeler”den ibarettir.¹⁴

Bu inceleme kısmen, Hamidiye örgütlenmesinin tarihi üze-

Sultan Abdülhamid) ve Duguid (“Politics of Unity”) temsil edildiği söylenebilir. Diğer yazarlar arasında, Sırma (*II. Abdülhamid’in İslâm Birliği Siyaseti*) ve Tepedelenlioglu (*Hürriyet’in İlanı ve II. Abdülhamit*) sayılabilir.

- 14 Çay, “Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu”, s. 23 (aktaran Ergül, *II. Abdülhamid’in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları*, s. 5).

rinde yeniden düşünmeyi amaçlamaktadır. Kürt aşiret milislerini daha etraflı bir şekilde kavrama çabasıyla, yukarıda sayılan yaklaşımları tamamen bir kenara itmeden her birinin ayrıntılarına inilmekte ve eklemelerde bulunmaktadır. Bununla birlikte, benim okurlara sunmak istediğim (arızinin karşıtı olarak) asıl katkısı, sadece Hamidiye örgütlenmesinin kendi içinde ve kendi başına “daha iyi” ya da “daha tam” bir tarihini vermek değil, akademik çevrelerin bugüne kadar yeterince incelememiş oldukları modern Osmanlı devlet inşa süreçlerine daha karmaşık bir açıklama getirmektir. Görünürde periferik olan bu milis örgütlenmesi, Osmanlı’nın ulus-devlete geçiş sürecinde Giddens’in deyişiyle “idari gücü”nü genişletme¹⁵ ve bununla bağlantılı olarak sınır bölgelerinin siyasi coğrafyasını ve demografisini dönüştürme sürecini temsil etmenin yanı sıra bunun önemli bir parçasını oluştuyordu. Bu dolambaçlı bir süreçti ve bölge halkları, Osmanlı Devleti’nin bekası, hatta Osmanlı’nın halefi devletler açısından geniş kapsamlı sonuçları oldu. Ben bu örnek olay incelemesinde, milislerin oluşturulmasıyla serbest kalan çoğunlukla amaçlanmamış dinamiklerin sadece modern Osmanlı devlet inşa anlatısının özgüllüklerini aydınlatmakla kalmadığını, Osmanlı Devleti’nin izlediği yolun başka (çoğunlukla Avrupalı) devletlerin benzer geçişler yaşarken izledikleri yolla ne kadar ortak noktasının olduğunu da göstereceğim. Osmanlılar ve diğer pek çokları iç tehditler algıladılar ve bunlarla baş etmeye çalıştılar; bazı grupların devlet desteğiyle güçlendirmeleri sonucunda yerel güç ilişkileri ve kimlikler önemli bir dönüşüm geçirdi; ve daha önce etnik ya da dinî olduğu düşünülen şiddetli çatışmalar, en azından kısmen, çok daha büyük bir şeyle, burada maddi kaynak ve imkânları ele geçirme çatışmasıyla ilgiliydi. Kürtlerin ve Ermenilerin yaşadığı Osmanlı periferisi 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında bu süreçlerin merkezi durumuna geldi.

Bu süreçlerin temelinde yatan kilit sorulardan biri “Bir devlet aslında bastırmak istediği bir grubu güçlendirirse ne olur?” olduğundan, devlet ve devlet-toplum ilişkileri konusunda daha

15 Giddens, *Nation-State and Violence*.

ayrıntılı bir yaklaşım benimsememiz gerekir. Bu, devletlerin ve toplumların tam da karşılıklı etkileşimleriyle birbirlerini nasıl dönüştürdüklerini; devlet-toplum ayrımının çoğunlukla nasıl son derece bulanık olduğunu; özellikle de, devletleri görünüşte mantığa aykırı davranmaya itenin ne olduğunu dikkate alan bir yaklaşım olmalıdır. Örneğin, Joel Migdal'ın çalışması, “çoğu devletin imajına (ve töresine) ters düşebilen çok boyutlu veya unsurlu uygulama paketlerinin ortaya çıkışını anlama”¹⁶ ve “devletin ayrı ayrı parçalarının devlet-toplum ayrımını çapraz kesen bu koalisyonlara katılması”nın, “devletin icraatı'nın devlet fikri'yle doğrudan çelişebildiği”¹⁷ ve benim eklememle, biza-tihi devletin çıkarlarına ters düşebildiği bir duruma nasıl katkıda bulunduğunu görmemizi sağlar. Devlet gücünün dizginlerini, bir anlamda, devletin bastırmak istediği aşiretli Kürtlerin eline vermekle, Osmanlı Devleti (en azından devlet gücüne “sahip olduğu” ölçüde) kendi devlet olma fikriyle çelişiyordu. Ve bu güç bağışının doğurduğu sonuçlar, Osmanlı'nın içte ve dışta kendi menfaatlerine ve imajına zarar verdiğini de gösterdi. Bunun Osmanlı Devleti'nin gerileme süreci ışığında (bekası için en iyi olanın ne olduğunu algılayamamasının ve buna göre davranamamasının pek çok örneğinden biri olarak) ele alınması gerektiğini savunanlar için, Migdal'ın yaklaşımı gene ayrıntılandırılmış bir perspektif sunar: “Devlet politikalarının başarısızlıklarını ya da yarı başarılı sonuçlarını açıklayan sadece iyi tasarlanmamış politikalar veya beceriksiz memurlar ya da yetersiz kaynaklar değildir. Devletler, konumlarını güçlendirmek için koalisyonlar oluşturan muhalefet ... gruplaşmalarıyla ... baş etmek zorundadır ve bu koalisyonlar bizzat devlet yapılarının içine de işler. Koalisyon mücadeleleri sonuçta bir bedel ödetir: Devlet politikasının uygulanışı ve toplum içindeki etkileri, devletin başlangıçtaki planlarından çok farklı sonuçlanmıştır”.¹⁸ Buna neden olan, Hamidiye projesinin gayet iyi bir şekilde örneklediği gibi, ilgili literatürün büyük bölümünde pek çoklarının var-

16 Migdal, *State in Society*, s. 20.

17 A.g.y., s. 49.

18 A.g.y., s. 12.

saydığının aksine Osmanlı Devleti'nin monolitik bir aktör olmamasıydı; bilakis, "devletin uygulamalarındaki iç çelişkiler, [yerel] nüfusların, her birinin avantajlarını ve dezavantajlarını tartarak işgal edebilecekleri ve kaynaklarını kullanabilecekleri pek çok siyasi uzam yarattı."¹⁹ Başka bir deyişle, yerel Kürt reisleri sürece büyük ölçüde müdahildiler ve askeri araçlar olarak, gündemlerini gütmek için açık isyan hareketlerine girişmek yerine imparatorluğun müthiş gücünü kendi menfaatleri doğrultusunda kullanabildiler.²⁰ Ama eldeki hikâye bir devletin kendisi için tehdit oluşturan bir grubu güçlendirdiğinde neler olduğuyla sınırlı değildir; ne de olsa, devletler ve diğer egemen elitler yüzyıllardır türlü çeşitli "çaba alış verişleri" yapmaktadır. Asıl üzerinde durulması gereken, sadece belli bir siyasi coğrafyanın statüsündeki ve kavranışındaki değil, daha kapsamlı bir süreç olan Osmanlı Devleti'nin modern bir ulus-devlete dönüşümündeki bir geçiş anında, söz konusu coğrafyada gerçekleşen bu alış verişin özgüllüğüdür. Ve değişmekte olan sadece yerel ve imparatorluk genelindeki güç yapıları değil, bizatihi gücün doğası, kavranışı ve kullanımıydı. Güç ve periferi geç Osmanlı Kürdistan'ında yepyeni bir tarzda kesişti ve bu kısa ve uzun vadeli pek çok trajik sonuç doğurdu.

Bazıları, Kürdistan'ın konumunun ve arazi yapısının bölgeyi bünyesine katmış ve/veya komşusu olan devletlerle (özellikle Osmanlı Devleti'yle) ilişkisini belirlediğini ileri sürerler. Kürdistan'ın siyasi coğrafyası ve arazisi kuşkusuz bu ilişkilerde rol oynayan faktörlerdir, ama bu coğrafyaya nedensel ya da determinist özellikler atfetmemeye dikkat etmemiz gerekir. Balta'nın işaret ettiği gibi, asıl dikkat edilmesi gereken "fiziki arazinin içkin özellikleri" değil, devletlerin (ve benim eklememle yerli halkın) bu siyasi coğrafyaya nasıl *yaklaştığıdır*.²¹ Ama bu, uzamın ve uzamsal ilişkilerin önemsiz oldukları anlamına gelmez; tam tersine, bu inceleme Osmanlıların üstesinden gel-

19 Brown ve Fernandez, "Tribe and State in a Frontier Mosaic", s. 177. Yazarların Peru'da kolonyal ilişkiye dair gözlemleri buradaki duruma uymaktadır.

20 Bragge, Claas ve Roscoe, "On the Edge of Empire".

21 Balta, "Military Success, State Capacity", s. 21.

meye çalıştıkları iç tehditleri mahallinin belirleyici olduğunu, ama bunun belli bir anda işin esasına dönüşüp özgül dinamiklerle temel faktör haline geldiğini saptamaktadır. Kürtler yüzyıllar boyunca imparatorlukların hudutlarında, ondan sonra da birkaç yüzyıl daha bu imparatorlukların (Osmanlı ve İran Safevi, sonra Kaçar) sınır bölgelerinde yaşadılar. Eldeki hikâyenin geliştiği dönemde bu sınır bölgesi sınırları belirlenmiş bir bölgeye dönüşme sürecindeydi;²² bu, benim bu kitapta anlattığım hikâyenin parçası olan bir dönüşümdür. Adelman ve Aron bize “hudutlar” ile “sınır bölgeleri” arasında ayrım yapmanın ve huduttan sınır bölgesine, oradan da sınırları belirlenmiş bölgeye geçişi tarihselleştirmenin önemini hatırlatırlar.²³ Sınır bölgeleri üzerinde çalışan birkaç Osmanlı tarihçisi bu farkları saptayıp süreci tarihselleştirerek sınır bölgelerindeki Osmanlı halklarını ve merkez-periferi ilişkilerini anlamamıza kuşkusuz önemli katkılarda bulunmuşlardır. Ancak, analizlerini daha genel geçer merkez-periferi kavramlarına dayandırdıklarından, genellikle bu ayrımları anlamlı bir şekilde sorunsallaştırmamışlardır.²⁴ Osmanlıların algıladıkları ve milis projesiyle bastırmaya çalıştıkları iç ve dış tehditler bölgenin gerçekte bir hudut olduğu daha önceki dönemlerde acillik taşıymıyordu; tam da, Kürdistan’ın bir sınır bölgesinden sınırları belirlenmiş bir bölgeye dönüşen Osmanlı topraklarından biri olduğu o belirli anda acillik kazandılar; bu sürecin ulus-devlete geçişle yakından bağlantılı olduğu da gösterilmiştir.²⁵ Modern devlet kurucularının hedefi devlet uzamları yaratmak ve bunları genişletmek, bir yandan da devletin üzerinde hak iddia edebileceği, ama “bu devletsiz bölgeler ... gerek sembolik gerek pratik açıdan potansiyel olarak yıkıcı bir rol oynadıkları”²⁶ için belki de henüz yönetemeyeceği²⁷ devlet dışı uzamları bünyeye katmak ya da en

22 Ateş, “Empires at the Margin”.

23 Adelman ve Aron, “From Borderlands to Borders”, s. 814-41.

24 Örneğin, bkz. Karpat ve Zens, yay. haz., *Ottoman Borderlands*.

25 Giddens, *Nation-State and Violence*, s. 4, 50, 90, 119-21.

26 Scott, *Seeing Like a State*, s. 186-187.

27 Giddens hükümet etmek ile hükmetmek arasında önemli bir ayrım yapar (a.g.y., s. 57).

azından bunları tarafsızlaştırmaktı. Osmanlı Devleti'nin bölge –Ferguson ve Whitehead'in verdikleri isimle “aşiret bölgesi”– üzerindeki kontrolünü güçlendirmeye ve burayı modern devlet inşa projesine dahil etmeye daha büyük bir ihtiyaç duyduğu bağlam buydu.²⁸

Osmanlı Devleti bu bakımdan yalnız değildi. 19. yüzyılda dünyanın her yerinde devletler bu süreçten geçti ve diğerleri gibi Osmanlılar da sınırlarını çizmenin ve sınırları içinde yaşayan ahaliyi tanımlayıp kontrol etmenin yollarını ararken modern devlet inşa tekniklerini kullandılar. Toplumları ve içinde yaşadıkları uzamları, Scott'ın sürece verdiği adla daha “okunaklı”,²⁹ dolayısıyla daha yönetilebilir kılmanın anahtarı, yönetilecek arazinin haritasını çıkarma ve sınırlarını çizme çabasından ibaret değildi; söz konusu sınırlar içinde yaşayanları sınıflandırmak ve haritalandırmak da gerekiyordu. Bu “toplumsal bahçıvanlık”tı –modern devlet kurucularının sınıflandırma ve “gözetim teknikleri”ne uyması için “bir halkı ve araziye şekillendirme” projesi.³⁰ Neticede, “kurumlar kimlik verirler”³¹ ve modern devletin kurumları “toplumsal yaşamın akışını stabilize eden, hatta bir ölçüde niteledikleri gerçeklikleri yaratan” etiketler üretirler.³² Başka bir deyişle, bu bir “halk yaratma” süreciydi ve bu “dinamik süreçte ... yeni isimler telaffuz edildi ve derhal bunlara karşılık gelen yeni varlıklar ortaya çıktı.”³³ Kürtlük, Ermenilik, Türklük ve Osmanlılık (hatta “aşiretlilik”) bu dinamik modern halklar oluşturma pratiğinde yeni anlamlar edindi ve Hamidiye projesinin ayrılmaz parçası olduğu ye-

28 Ferguson ve Whitehead, yay. haz., *War in the Tribal Zone*. Ayrıca bkz. Özbek, “Policing the Countryside”, s. 47-67. Yazar bu ilginç makalede, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki jandarmalara sınır bölgelerinin idaresi ve daha geniş devlet inşa projesi bağlamında bakar. Aksakal da *Ottoman Road to War in 1914*'te, devletin “jeopolitik tehlike ve içte saldırıya açık olma” hissi ile ve yönetici çevrelerde militarizasyonu modernliğe giden yol olarak görenlerin çokluğu arasındaki bağlantıya dikkat çeker (s. 2-3).

29 Scott, *Seeing Like a State*.

30 A.g.y., s. 82, 184.

31 Douglas'ın beşinci bölümünün başlığı (*How Institutions Think*, s. 55).

32 A.g.y., s. 100.

33 A.g.y., Ian Hacking'den alıntı.

ni güç mücadeleleri zemininde bu kimliklere yeni ilişki sel anlamlar yüklendi. Hamidiye bir kurum olarak mensuplarına yeni bir kimlik sundu ve tek tek aşiretlerin iç ilişkilerini olduğu kadar devletin aşiretlerle olan ilişkisini de yeniden şekillendirdi. Ama belki de ironik bir biçimde, tehdit, çatışma ve düpedüz savaş koşulları yükselmekte olan *etnik* kimliklerin billurlaşmasına yardımcı olurken,³⁴ devlet gücü ile yerel güç (dolayısıyla devlet kimliği ile yerel kimlik) arasındaki çizgiler daha da bulanıklaştı. Hamidiye projesi bu itibarla, modern devlet idaresinin çelişkileri açısından önemli bir inceleme konusu oluşturur.

Devlet inşasının, Hamidiye serüvenini ele aldığım bu incelemenin de ışık tuttuğu bu gri alanlarının önemli bir özelliği de, sadece devlet ile toplum arasındaki bulanıklığı değil, devlet ve toplum arasındaki çapraşık bağlantı noktasında bulunan yerel Osmanlı gruplarının kendi içlerindeki ve aralarındaki bulanıklığı da görmeyi gerektirmesidir. Bu aynı zamanda, çatışma koşullarından yeni ve çoğu kez görünüşte anlaşılması güç kimliklerin nasıl doğduğunu da ana hatlarıyla ortaya koyar. Bu kitap kimlik inşası, daha da önemlisi *etnik-cemaatsel* çatışma konusunda uzun zamandır ve yaygın kabul gören pek çok varsayımı sorgulamaktadır. Milliyetçilik ve kimlik oluşumunun diğer veçheleri üzerine yapılan çok sayıda çalışma, ulusal ve *etnik* kimliklerin tarihselliklerini vurgulayarak bunların inşa edilmiş olduklarını göstermiştir, öyle ki bunu kabul etmek akademisyenler arasında artık sıradanlaşmış, hatta anaakım yaklaşım haline gelmiştir. Osmanlı tarihçileri (ve alanında uzman başka araştırmacılar) da bu yaklaşımı benimseyerek ilginç ve aydınlatıcı araştırmalarla söz konusu süreçleri incelemeye yönelmişlerdir. Bununla birlikte, kimlik inşasının daha ince bazı noktalarına gelindiğinde bazı gri alanlar belirsizliğini korumakta, sorgulanmamakta veya incelenmeden ya da yeterince incelenmeden bırakılmaktadır. Diğer bir deyişle, Osmanlı tebaası olan halkların *etnik* ve *cemaatsel* kimliklerini, bunların inşasını tarihselleştirmek yerine nevi şahsına münhasır kimlikler olarak

34 Ferguson ve Whitehead, yay. haz., "Violent Edge of Empire", *War in the Tribal Zone*, s. 14'te de betimlenen bir süreç.

ele alan onlarca yıllık akademik görüşlerin tersine çevrilmesi noktasında iyi bir iş başarılmıştır; ancak, işlerin her zaman görüldüğü gibi olmadığı ve aktörlerin ille de bizim beklediğimiz şekilde davranmadıkları bulanık alanlar hâlâ ilgiye muhtaçtır. Başka türlü söylersek, Osmanlı halklarının oluşturduğu etnik ve dini mozağin felâkete davetiye çıkarmadığını, patlamaya hazır bir bomba olmadığını artık kabul ediyoruz, ama 20. yüzyıl başında, milliyetçi olduklarını ilan eden bazı grupların nasıl ille de ayrılıkçı, ayrılıkçı karta oynayan unsurların da nasıl ille de milliyetçi olmadıklarını kabul etmekte zorlanıyoruz. Kitabım 1908'i izleyen dönemde Hamidiye ve devlet-toplum ilişkilerini analiz ederken, Hamidiye mensuplarının *ancien régime* sırasında sahip oldukları güç ve ayrıcalıkların yeni rejim tarafından budanma girişimi üzerine ortaya çıkan karmaşık muhalefet katmanlarını incelemekte ve yeni hükümetin aslında bastırmak istediği gruba –yanlış olduğunu bile bile ve sayısız protesto karşısında– gücünü nasıl iade ettiğini de analiz etmektedir. Okur burada, çeşitli Kürt gruplarının kendilerine taktıkları etiketlerin (onlara dışarıdan takılan etiketlerle birlikte) çoğunlukla yanıltıcı olduğunu görecektir. Bu kitabın bir bölümü, geç Osmanlı Kürdistan'ında değişen güç ve kimlik inşası bağlamında ayrılıkçı olmayan Kürt milliyetçileri ile milliyetçi olmayan Kürtçüleri ne yapacağımızı da sorgulamaktadır.³⁵ Başka bir deyişle, daha geniş “halk yaratma” sürecinde “tek tek kişiler, sınıflandırmalar içinde tercihler yaptılar”.³⁶ Bugün pek çoklarının kendinden menkul gördüğü milliyetçi kimlikler, tam tersine insanların içinde kimlik tercihlerinde bulundukları karmaşık bir tarihsel olasılıklar kümesinin sonucuydu; bu tespit, modern ulus-devletin ve milliyetçi kimliklerin oluşumunu tamamen doğrusal bir süreç olarak gören bakış açısı için herhangi bir anlam ifade etmeyebilir.

Gerçi, çatışma ve kimlikle ilgili tarihyazımı problemleri etiketleme probleminden çok daha derindir. Osmanlı tarihi üzerinde çalışanlar doğru bir adım atarak, uzun zamandır benim-

35 Bkz. Klein, “Kurdish Nationalists and Non-Nationalist Kurds”.

36 Douglas, *How Institutions Think*, s. 102.

senen o Oryantalist ayrı ve parçalanmış toplum betimlemelerini düzeltmeye ve “sert” etnisite ve din ayrımları arasındaki çizgilerin nasıl da önceden düşünüldüğünden daha yumuşak olduğunu göstermeye başladılar. Ama çok geçmeden bir tür aşırı düzeltme oldu ve kendimizi biraz romantikleştirilmiş, “karşıt” ve “farklı” gruplar arasında aşırı bir akışkanlık ve örtüşme imgesiyle, karşı uçta buluverdik. Ondan sonra, çatışma büyük ölçüde kolonyal ya da emperyal müdahalenin bir sonucu olarak açıklanmaya başladı ve dahili ve yerel dinamikler hikâyede geri plana itildi.³⁷ Bu tadilata tabii ki şiddetle ihtiyaç vardı, ama akademisyenlerin, sözgelimi Müslümanlar ile Hristiyanları “doğal” düşmanlar olarak gösteren tabloyu parçalamaya gösterdikleri ilgi, çıkan çatışmaları gerçekten çıktıkları için anlamak istediğimizde kafamızın karışmasını engellemeye yetmiyor. Daha pembe olan bu karşılıklı uyum ve bağımlılık tablosu önceki doğal uyumsuzluk tablosundan çok daha doğru olabilir, ama gene de eksiktir. Benim incelemem, çatışmayı tablonun dışına çıkarmak yerine daha derinlerdeki köklerini anlamayı ve bu daha geniş tartışmaya katkıda bulunmayı da amaçlıyor. Burada, daha yakın ve güncel mücadeleleri analiz eden ve iç savaşın ve diğer silahlı çatışmaların ekonomik yönlerine eğilen uzmanların çalışmalarından yararlandım.³⁸ Kitabım, Osmanlı’nın Doğu vilayetlerindeki kaynak çatışmalarının ve arazi kullanım hakkının değişen çehresinin Hristiyan Ermeniler ile Müslüman Kürtler arasındaki şiddetli çatışmaya nasıl katkıda bulunduğunu araştırarak, başka yerlerde “asli” oldukları belirtilen çatışmaları tarihselleştiriyor. Devletin üzerinde hak iddia ettiği arazileri daha iyi kontrol edebilmek için “idari gücünü” yayma girişimiyle birlikte, bölge halkı da kaynaklar (en başta da toprak) üze-

---

37 Bu nokta için bkz. Adelman ve Aron, “From Borderlands to Borders”.

38 Örneğin bkz. Waal’ın çalışması, “Tragedy in Darfur”; Berdal ve Malone, yay. haz., *Greed and Grievance*; Ballentine ve Sherman, yay. haz., *The Political Economy of Armed Conflict*. Bu konuda çalışmaları öne çıkan bazı Osmanlı tarihçileri şunlardır: Makdisi, *Culture of Sectarianism*; Philliou, “Communities on the Verge”; Gingeras, *Sorrowful Shores*; Yosmaoğlu, “Counting Bodies, Shaping Souls”.

rindeki kontrolünü artırmaya çalıştı; bunun arka planında daha büyük küresel bir süreç olan toprağın ticarileşmesi ve buna bağlı olarak toprağın değerinde meydana gelen artış yatıyordu. Milislere yazılan Kürt reisleri devletin başka amaçlarla sağladığı destekle, kendi gündemlerini yürütmek için elverişli bir konuma geldiler ve çoğu Ermeni olan komşularının topraklarına ve kaynaklarına el koydular. Bu büyük şema içinde, daha zayıf Kürt komşular da risk altındaydılar, ama tam da yukarıda sayılan çeşitli faktörlerin –doğudaki sınır bölgelerinde Rus tehdidi, Ermeni devrimci-milliyetçi faaliyetlerindeki yükseliş, yukarıdan ve aşağıdan kimlik inşa süreci– bir araya gelmesiyle Ermeniler daha büyük bir tehlike altına girdiler. Ferguson ve Whitehead’ın belirttiği gibi, “Etnik çatışma ... yükselen, karmaşık ve son derece değişken süreçlerden oluşan problematik bir kategoridir – ilkel ve değişmez bir grup sadakatinin ansızın ortaya çıkmasından başka her şeydir.”³⁹ Bir kaynak çatışması olarak başlayan şey etnikleşti ama bunun tek nedeni, çatışmanın tam da halkların “imal” edilmekte olduğu, Osmanlı’nın ulus-devlete geçiş anına rastlamış olmasıydı. Çatışma, çoğunluk ve azınlık kavramlarının belirmekte olduğu bir sırada ve –artık yeni bir tür çoğunluk tasavvur eden– Osmanlı Devleti ile (çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu) pek çok yerel Müslüman’ın Ermenileri azınlık olması gereken bir grup ve “demografik ve siyasi bir tehdit”⁴⁰ olarak *tahayyül etmeye* başladıkları yerde çıktı. Başka bir deyişle, Ermeni, Kürt, Türk ya da Osmanlı olmak denen şey nötr bir hadise değildi, bu ayrımlara “ahlaki ve siyasi içerik”⁴¹ de yüklendi. Yerel bir kaynak çatışması olarak başlayan şeyi devlet kendi amaçları doğrultusunda kullandı ve süreç zaman içinde yeni milliyetçi ideolojilerle birleşip kanlı bir temizliğe dönüştü.⁴² Bu arada, Mann’ın dikkat çektiği gibi kanlı temizlik hikâyelerini örgütlü ve önceden tasarlanmış süreçler olarak görmenin cazibesine de karşı

39 Ferguson ve Whitehead, yay. haz., *War in the Tribal Zone*, s. xvii.

40 Pandey, *Routine Violence*, s. 14.

41 Douglas, *How Institutions Think*, s. 63.

42 Mann, *Dark Side of Democracy*.

koymamız gerekir. Mann, “İlk olaylar, ilk kararlar” diye yazar, “çoğunlukla bilinen feci sondan geriye doğru okunur. Bunu yaparken olayların karmaşıklığını ve çeşitli olasılıklara açıklığını geri plana itebiliriz. Önceki olaylar tek bir tırmanış silsilesiymiş gibi görünebilir, ama ilgili aktörlerin niyeti öyle olmamış olabilir. ... Böyle bir varsayımda bulunmak için bugünden geriye bakıp zaten olacağı buydu demememiz, bunu kanıtlamamız gerekir.”⁴³ Bu kitap Hamidiye momentini okura sunarken, etnik ve siyasi modern kimliklerin yaratılmasıyla bağlantılı şiddeti daha iyi kavrayabilmemiz için söz konusu kimliklerin nevi şahsına münhasır bir varlığı olduğunu varsayan milliyetçi tarihyazımlarından sakınarak, bu tarihsel olasılıklara dikkat çekmeye çalışmaktadır.

Burada, etnik ve milliyetçi kimliklerin gelişimi ve Osmanlıların güttüğü (ve yerli halktan pek çok kişinin direndiği), insanları ve araziye daha iyi sınıflandırma ve kontrol etme çabasının (Foucault’nun “yönetimsellik” dediği şey)⁴⁴ ardında yatan dünya görüşünü de dikkate almamız gerekir. Osmanlı İmparatorluğu konusundaki pek çok çalışma, Avrupa devletleriyle kıyaslandığında Osmanlı’nın modern bir devlete dönüşürken izlediği yolu hâlâ özgün ve benzersiz bir süreç olarak görmektedir; diğerleri arasında Abou-El-Haj bu yaklaşımı ikna edici bir şekilde tartışmıştır.⁴⁵ Osmanlı tarihi alanında, Osmanlılar (yani “Doğu”) ile Avrupalıların (yani “Batı”) birbirinin mutlak karşıtı olduğu, farklı yörüngelere, aynı zamanda da farklı kurumlara sahip oldukları, sadece ekonomik bakımdan değil bilgi bakımından da “Batı”nın merkez Osmanlı’nın “periferi” olduğu görüşünü çürütme yönünde önemli adımlar atılmıştır. Halbuki, Osmanlı kimliklerinin dönüşümü ve Osmanlı modernleşme projeleri yakın zamanlara kadar tamamen türevsel süreçler olarak görülüyordu – Osmanlılar Avrupa’yı yakalamak için Avrupa’dan ödünç almışlardı. Ben, Osmanlıların tek yaptıklarının Avrupalı düşünürlerden ve devletlerden teknoloji veya dünya

43 A.g.y., s. 112.

44 Foucault, “Governmentality”, *Foucault Effect*, s. 87-104.

45 Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State*.

görüşü ödünç almak olmadığını, bunları aldıklarında bile sadece kendi “ideolojik süzgeç”lerinden⁴⁶ geçirmekle kalmadıklarını savunuyorum. Osmanlılar kendi düşüncelerinden ve bunlara tekabül eden projelerden pek çoğunu Avrupalılarınkilere benzer amaçlarla geliştirdiler. Onlar sadece Avrupa’yı taklit etmiyorlardı, “medenileştirici” ve merkezileştirici projelerini geliştirmek için kendi nedenleri ve diğerleri gibi modern ulus-devlete geçerken karşılamak zorunda oldukları kendi “ihtiyaçları” vardı. Görüldüğü kadarıyla, imparatorluklar ve diğer devletler 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başında devlet inşa girişimleri için eşzamanlı olarak benzer çözümler, hatta gerekçeler buldular.⁴⁷ Hamidiye projesinin ardındaki itici güçlerden birini oluşturan “medenileştirme misyonu” dünya genelinde benzer projelerle eşzamanlı olarak uygulandı. Osmanlılar (ve diğer “Doğulular”) Avrupa’nın *mission civilisatrice*’inin alıcı ucunda yer almıyorlardı, sınır bölgelerini (yeniden) fethetme bağlamında onlar da kendi projelerini ürettiler.⁴⁸ Troutt Powell’ın Mısır incelemesinde gösterdiği gibi, gerçekte Osmanlılar bazen sömürgeleşmiş sömürgecilerdi.⁴⁹ Neticede, iç sömürgeleştirme modern devlet idaresinin gelişmesinin parçası olarak ilerleyen bir süreçtir⁵⁰ ve Osmanlı Devleti nasıl Avrupa’nın medenileştirici misyonun hedefi olabildiyse, Hamidiye örneğinde Kürdistan’da bir tür “sömürgeci” konumunda idi. Ve Kürt aşiret reislerinin askeri aracılık rolü, Osmanlı’nın dahili emperyal misyonunun alıcı ucundan öteye geçmelerine imkân verdiği için, onları da bir tür yerel sömürgeciye dönüştürdü.⁵¹ Burada, sömürgeci-sömürgeleştirilen ilişkilerinin pek çok katmanı vardı. Ben bu çalışmanın sadece devlet ile toplum, Doğu ile Batı, sömürgeci ile

46 Partha Chatterjee’nin deyişiyle (“Nationalist Resolution of the Women’s Question”, s. 236).

47 Bu noktayı geliştirmeme yardımcı olduğu için Ken Lockridge’e teşekkür ediyorum.

48 Bkz. Kühn, “Imperial Borderland as Colony”.

49 Powell, *Different Shade of Colonialism*.

50 Scott, *Seeing Like a State*, s. 82.

51 Bu nokta için ayrıca bkz. Bragge, Claas ve Roscoe (“On the Edge of Empire”, s. 111).

sömürgeleştirilen arasındaki gri alanları keşfetmekle kalmayan, bunların inşasının, etkileşimlerinin ve etkilerinin izini sürüp tarihselleştiren, daha da ötesi bu güç oyunlarının sahnelendiği söylemsel alanları ortaya koyan son zamanlardaki devlet inşası literatürüne katkıda bulunduğuna inanıyorum.

Geç Osmanlı devlet çevrelerinde gelişen iktidar, kimlik ve gelenek söylemlerini ele almanın yeri burası olmasa da –bilhassa Deringil, Hamidiye dönemi için bu konuda başarılı bir çalışma gerçekleştirmiştir–⁵² bu söylemin öne çıkan birkaç özelliğine dikkat çekmek, daha da önemlisi Hamidiye aşiret reislerinin devletin iktidar, sadakat ve isyan söylemini sahiplenişlerinde nasıl “sembolik jujitsu”⁵³ hareketleri gerçekleştirebildiklerini örneklemek isterim. Bu dinamiği incelemenin bir yolu da, olaya Scott’ın terimleriyle resmi ve gizli iktidar anlatıları merceğinden bakmaktır. Giddens’in tanımladığı biçimiyle iktidar “‘dönüştürme kapasitesi’, belli bir dizi olaya bunları değiştirecek şekilde müdahale etme kabiliyeti anlamına gelir” ve “amillerin her ne yapıyorlarsa onu gerçekleştirmek için yürüttükleri faaliyetler sırasında kullandıkları kaynaklar”la ilişkilidir. Bu kaynaklar dağıtımına ilgilidir ve otorite sağlayıcıdır, ama “toplumsal sistemlerin yeniden üretimine hiçbir şekilde ‘otomatik olarak’ girmezler, sadece bağlam içinde yeri belli aktörlerin gündelik yaşamlarını sürdürürken yararlandıkları kadarıyla iş görürler.”⁵⁴ Başka her devlet ya da toplumda olduğu gibi geç Osmanlı döneminde de pek çok iktidar katmanı ve birbirini alt etmeye çalışan farklı güçler vardı. Büyük Güçler Osmanlı İmparatorluğu’nda gelişen olayları kendi stratejik, siyasi ve ekonomik menfaatleri doğrultusunda etkilemeyi amaçlıyorlardı. Osmanlı Devleti yüzyıllardır yaptığı gibi kendi halkından artı elde etmeyi sürdürmek istiyordu. Ve yerel gruplar yakın çevrelerinde yönetsel ve ekonomik kontrolü ele geçirme çabası içindeydiler. Bununla birlikte, asıl önemli olan bunun “klasik” Osmanlı mücadelesi olmadığını görmektir; ilgili

52 Deringil, *Well-Protected Domains*.

53 Scott’ın sözcükleriyle (*Domination and the Arts of Resistance*, s. 98).

54 Giddens, *Nation-State and Violence*, s. 7-8.

aktörlerin tamamı, Osmanlı Devleti'nin ulus-devlete geçiş sürecinde olduğu, bu bakımdan dünyadaki diğer devletlerin kervanına katıldığı bir sırada ortaya çıkan yeni koşullar bütünü içinde hareket ediyordu. Bizim burada ayırt etmemiz gereken, değişmekte olan bu Osmanlı bağlamında tahakküm ve direnişin gösterdiği özgüllüklerdir. Ben, Osmanlı periferisindeki Hamidiye momentinin bu daha büyük süreci görmemize yardımcı olabilecek son derece faydalı bir mercek sağladığı düşünce-sindeyim.

Bu özgüllüğün gelişimine, değişmekte olan geç 19. yüzyıl ve erken 20. yüzyıl koşullarında çeşitli aktörlerin yürüttükleri ekonomik ve yönetsel kontrol mücadeleleri sırasında evrilen iktidar anlatılarının analizi üzerinden bakmak özellikle ilginçtir. Scott'a göre, temel tahakküm biçimleri "tabi bir nüfustan işgücü, mal ve hizmet elde etmenin kurumsallaşmış araçlarıdır". Ben burada şu noktanın üzerinde durmak istiyorum: "Bunlar çoğunlukla gelişkin bir ideolojik forma bürünen biçimsel üstlük ve astlık kabullerini ve bu çerçevede kamusal davranışı düzenleyen epeyce bir ritüel ve 'teşrifat'ı içerir. ... Son derece kurumsallaşmış olmakla birlikte, bu tahakküm biçimleri tipik olarak güçlü bir kişisel hükmetme [ve de kişisel şiddet] unsuru ihtiva ederler." Ve "büyük ölçekli tahakküm yapılarının çoğunda olduğu gibi ast konumundaki grup da, ilkesel olarak, müşterek bir iktidar eleştirisi geliştirmesine fırsat veren oldukça geniş bir sahne arkası sosyal yaşama sahiptir."⁵⁵ Bu "sahne arkası" yaşamın ayrıntıları Scott'ın "gizli anlatı" dediği düzlemde geliştirilir. Ne var ki, bunlar tam da "gizli" oldukları için, tarihçilerin ast konumundaki grupların seslerini ayırt etmeleri güçtür, zira bize çoğunlukla resmi kayıtlar kalır. Sadece Osmanlı Devleti tarafından üretilen belgeleri değil, anlattıkları olaylara ilişkin analizlerini çarpıtan gündemlere ve önyargılara sahip Avrupalı konsolosluk görevlilerine ait çok sayıda belgeyi de içerdiğinden, benim bu incelemede kullandığım kaynaklardan pek çoğunun sorunlu olduğuna kuşku yoktur. Bu hikâyedeki en madun grupların –Kürt ve Ermeni köylüler– gizli anla-

55 Scott, *Domination and the Arts of Resistance*, s. 21.

tılarının adresini saptamak elbette zordur, ama bu belgelerden bazılarını “isyana reddiye metinleri”⁵⁶ olarak okumamız kuşkusuz mümkündür. Ama burada benim asıl ilgimi çeken soru, Kürt Hamidiye reislerinin ve bunların geç Osmanlı (özellikle de Kürt) basınında giderek daha geniş yer bulan muhalefetinin kendi gündemlerini dayatmak için devletin “resmi anlatısı”nı nasıl kullandıklarıdır. Anılan tarafların tamamı, devletin resmi söylemini baş aşağı çevirdiler ve yazılı basının sayfalarında incelikli bir “itaat ve rıza performansı”⁵⁷ sergilediler; ve resmi söylem 1908 sonrasında Hamidiye dönemindekine göre hafiften değişmiş olsa da, Kürt Hamidiye reisleri kadar yürüttükleri muhalefet de durumdaki aracılıklarını maskeleyen ritüelleştirilmiş bir tabiyet performansı içinde “resmi anlatıları”nı ustalıkla kullanabildiler. Özellikle Hamidiye reislerinin gücü, devlet için ne kadar vazgeçilmez olduklarını göstermek amacıyla “Ermeni tehdidi”ni iyice büyüttükleri “girift bir yanılsama dünyası yaratma”⁵⁸ becerilerine de sıkı sıkıya bağlıydı. 1908’de –bu en meşhur Hamidiye kurumuna alenen düşman olan– yeni rejim iktidara geldiğinde bile, Kürt Hamidiye reisleri haber ve bilgileri kendi lehlerine çevirmeye çalıştılar ve imparatorluğun karşı karşıya olduğu daha büyük tehditlere kıyasla kendi “ihlaller”inin ufak sorunlar olarak görülmesi ve devletin kendilerini güçlendirmesi gerektiğini söylemeye devam ettiler. Geç Osmanlı periferisinde güç mücadelelerinin hikâyesini anlatırken, Foucault’nun güç ilişkilerinin akışkan ve devingen olduğu yolundaki gözlemini kabul etmek kadar, bu mücadelelerin somut, maddi çıkarlarla alakalı olduğunu anlamak da önem taşır. Bu çalışma, geç Osmanlı tarihinin önemli bir kesitini güç, periferi ve performans arasında bağlantı kurarak anlatmayı amaçlamaktadır. Kitap boyunca ve sonuç bölümünde kuramsal, ampirik ve “boyalı” olanı birbirine daha sarıh bir biçimde bağlayacağım.

56 Guha, “Prose of Counter-Insurgency”.

57 Scott’ın deyişiyle (*Domination and the Arts of Resistance*, s. 3).

58 Bragge, Claas ve Roscoe’nun sözleriyle (“On the Edge of Empire”, s. 110).

Bölümlerin ana hatları ve anlatı yapısı

“Çok Yönlü Bir Misyon” başlıklı Birinci Bölüm’de, sultanın ve projeye komutan tayin ettiği Zeki Paşa’nın 1890’da Hamidiye Hafif Süvari Alayları’nı oluşturmaya koyulurken güttükleri çok yönlü amaçlar ortaya konacaktır. Bu hedeflerin izi sürülecek, geliştirilmelerine neden olan bağlam vurgulanacak, diğerleri karşısında bazı hedeflere tanınan önceliklerin ayrıntıları üzerinde durulacak ve proje sahiplerinin planlarını tasarlayıp uyguladıkları sıradaki dünya görüşleri betimlenecektir. Hamidiye misyonunun mimarları kurumun Kürt toplumunda geliştirmekte olan daha büyük ve kapsamlı dönüşümlere yapacağı etkinin boyutlarını elbette ki tasavvur etmiş olamazlardı. İncelemenin kalan kısmında Hamidiye projesi boyunca gelişen devlet-aşiret ilişkilerindeki karşılıklı etkileşimin izi sürülmekte ve örgütlenmenin, Kürt toplumu ile devlet-toplum katındaki siyasi ve toplumsal ilişkiler ve Kürt iktidar yapısında meydana gelen dönüşümler üzerindeki etkisine ışık tutulmaktadır. İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Bölümlerden her biri, kariyeriyle ilgili bölümde ele alınan temayı en iyi şekilde örnekleyen farklı bir Hamidiye paşasına odaklanarak bu değişimleri aydınlığa kavuşturacaktır. Bu şahıslar yaşanan süreçte bölgedeki en güçlü Kürt reislerinden birkaçı durumuna gelmiştir ve bu dönemde güçlenen pek çok Hamidiye paşası arasından bu üçü arkalarında öyle bir iz bırakmışlardır ki, Kürt bölgelerinde adları hâlâ bilinir. “II. Abdülhamid Döneminde Hamidiye Alayları, 1890-1908” başlıklı İkinci Bölüm, Hamidiye örgütlenmesinin incelenen dönemde Osmanlı Kürdistan’ında bölgesel güç yapısının dönüşümünü nasıl etkilediğini tahlil ederken, Cizreli Mıran aşiretinin Hamidiye komutanı Mustafa Paşa’nın kariyerine odaklanacaktır. “Jön Türkler Döneminde Aşiret Hafif Süvari Alayları, 1908-1914” başlıklı Üçüncü Bölüm’de, Hamidiye projesinin Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin iktidarı sırasında nasıl geliştiği incelenecek ve hem Hamidiye örgütlenmesinde değişiklikleri ve süreklilikleri hem de liderliğinin el değiştirmesinin Kürt toplumuna etkisini göstermek için Viranşehir

merkezli Milli aşiretinin Hamidiye reisi İbrahim Paşa'nın kariyerine ışık tutulacaktır. "Hamidiye ve Toprak Meselesi" başlıklı Dördüncü Bölüm, Kürt periferisinde iktidar konusunun maddi temeli üzerinde durarak bunun 1908'de ortaya çıkan "toprak meselesi"yle ilişkisini ve Hamidiye Hafif Süvari Alayları'yla yakın bağlantısını ele almaktadır. Büyük ve güçlü Hayderan aşiretinin Hamidiyeli reisi Patnoslu Hüseyin Paşa bu sürecin ve 1908'den itibaren bu haliyle ortaya çıkan "toprak meselesi"ni kuşatan politikaların temsilcisi olarak göze çarpmaktadır. Kitabın ele aldığı dönemin son yılı olan 1914, Hamidiye'nin ve arkasında yer alan devletin savaşıyla geçirilecek yeni bir döneme girdiği ve devleti Hamidiye'yi cephe hattında kullanmaya sevk eden yeni şartların oluştuğu tarihtir. Bununla birlikte, Hamidiye hikâyesi 1914'te sona ermez. Milislerin 1914'ten sonraki tarihi üzerinde ayrıntılı bir tartışma bu kitabın kapsamı dışında kalmakla birlikte, Hamidiye'nin –bugün de devam eden– mirasına dikkat çekmek önemlidir. Şimdi hikâyenin başlangıcına dönebiliriz.

ÇOK YÖNLÜ BİR MİSYON

Hamidiye örgütlenmesi resmi olarak “ülkeyi yabancı tecavüz ve saldırılardan korumak” ve Osmanlı ordusuna nispeten az asker veren bir bölgeden asker toplamanın bir yolunu bulmak için oluşturulmuş ve buna uygun olarak, kuruluşu “Osmanlı kuvvetlerinin kudretini artırma ve mevcudunu çoğaltma hakkı gayesi”ne bağlanmıştı.¹ Ancak, alaylar üzerinde çalışan akademisyenler bu kurumun oluşturulmasına neden olan farklı sâikler saptadılar. Çoğu yazar alayların Osmanlıların sınır boylarındaki askeri kudretini artırmak, Ermeni devrimci faaliyetlerine karşı koymak ve Kürtleri kontrol altına almanın ve bağlılıklarını sağlamanın yollarını bulmak gibi çeşitli nedenlerle kurulduğunda hemfikirdir. Bununla birlikte, her yazar bu planların farklı bir yönü üzerinde durmuş ve görüşleriyle Hamidiye girişiminin arkasında neler olduğunun anlaşılmasına değerli katkılarda bulunmuştur.² Bu yazarların katkılarının birbirine eklenmesi, ayrıntılandırılması ve geliştirilmesi, Hamidiye proje-

1 Osmanlı Hükümeti, *Tensikat-ı Askeriyye Cümlesinden Olarak Hamidiye Süvari Alaylarına Da’ir Kanunname*, s. 2.

2 Bkz. Bu kitabın önsözü. Van Bruinessen’in Hamidiye’yle ilgili değerlendirmesi kısa olmakla birlikte bu konudaki en isabetli yaklaşımlardan biridir ve buna bu konuda çalışma ilhamını veren kaynaklardanır. Bu nokta için bkz. Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State* (Ağa, Şeyh ve Devlet), özellikle s. 185-8.

sinin vücut bulduğu tarihsel momente nasıl uyduğu ve bu düzensiz süvari birlikleri için planlar hazırlarken, mimarlarının zihninde neler olduğu konusunda çok daha kompleks bir değerlendirme yapılmasını sağlayabilir. Öte yandan, aşiret milislerinin tarihi boyunca bütün bu saikler mevcut olmuş olabilse de, belli zamanlarda içlerinden bazıları diğerlerinin önüne geçmiştir. Örneğin, alayların haritasını çıkarıp toplandıkları yerlerin izini sürmek sultanın ve müşavirlerinin bunlara biçtikleri rollerden bazıları hakkında küçük ipuçları sağlar. Bununla birlikte, Osmanlı'nın bu düzensiz süvari birliklerini oluşturma misyonunun çok yönlü niteliğini daha iyi kavramak için, ilk iş olarak, alaylar planlanıp oluşturulurken Güneydoğu Anadolu ve imparatorluk genelindeki durumun bir fotoğrafını sunmak yerinde olacaktır.

1890'ın arifesinde

Sultan Abdülhamid'in 1876'da tahta çıkmasından yaklaşık sekiz ay önce Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında savaş patlak vermiş ve iki yıl içinde Doğu Anadolu'nun büyük bölümü harabeye dönmüştü. Savaş ve doğurduğu sonuçlar imparatorluk dahilinde pek çok kişinin hissettiği yaklaşan felâket duygusunu daha da güçlendirdi; bu insanlar aynı yüzyıl içinde imparatorluğun Hristiyan topraklarının büyük bölümünün kaybedilişine tanık olmuşlardı ve yerel nüfusun önemli bir kısmını Hristiyanların oluşturduğu son bölgelerden birinin –Ermenistan– imparatorluktan kopmak üzere olmasından korkuyorlardı. Osmanlı-Rus Savaşı'nda (1877-78) sınırlı sayıda Ermeni Ruslara destek sağlamış, savaştan sonra da İngilizler bir reform programı (1879) açıklamışlardı. Osmanlılar bu iki gelişmeyi de yakında bölge üzerinde kontrollerini kaybetmelerine neden olacak yeni adımlar olarak gördüler. Sultan bu kahredici savaştan sonra imparatorluğu ve halkını hayata döndürmenin yollarını bulmayı kendine vazife edindi.³

3 Sultan Abdülhamid, "Türk-Rus Harbinden Sonra [1898]", *Siyasî Hatıratım*, s. 91-92.

1879'da meşhur Şeyh Ubeydullah önderliğinde birleşen, çok geçmeden de merkezi hükümete karşı ayaklanan bazı Kürt grupları da, bölgenin Ermenilerin ya da Avrupalı destekçilerinin eline geçmek üzere olduğunu seziyorlardı. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde özetlenen, Kürtlerin ve Çerkeslerin baskın ve yağmaları karşısında bölge Ermenilerinin emniyetini güvence altına almayı amaçlayan reformların hayata geçmesinden korkan Şeyh Ubeydullah, algılanan bu tehdide karşı önde gelen Kürt aşiret reislerinden oluşan geniş tabanlı ve güçlü bir koalisyon kurdu. Şeyh ayrıca Osmanlıların ve İranlıların bölge üzerinde buraya istikrar getirecek kadar güçlü bir kontrol sağlayamayacaklarını düşünüyor, buradan hareketle de Kürtlerin kaderlerini kendi ellerine almaları gerektiğini savunuyordu.⁴ Osmanlı hükümeti şeyhin İran'ı istila girişimlerine ilk başta destek vermişti, zira bu hareketi bölgede oluşabilecek bir Ermeni nüfuzuna karşı iyi bir denge unsuru, belki de savaş sırasında gerçekleşen toprak kayıplarını telafi etmenin bir yolu olarak görüyordu. Ne var ki, merkezi hükümet çok geçmeden Kürt reisleri ve şeyhleri arasında kurulan böylesine güçlü bir ittifakın bölgede zaten zayıf olan otoritesini iyice azaltabileceğini fark etti ve 1881'de hareketi bastırmak üzere harekete geçti.⁵

Ermeni milliyetçiliği de Osmanlı hükümetinin Doğu Anadolu üzerindeki kontrolünü tehdit eden yükselen bir güçtü. Daha yüzyıl ortalarında ele gelir bir entelektüel hareket olan sosyalizm ve milliyetçilik düşünceleri, Ermenilerin yerel Kürt eşkıyadan sürekli zulüm gören ve devlet tarafından yeterince ko-

4 W. Jwaideh, "Kurdish Nationalist Movement" (*Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi*), s. 212.

5 Olson, *Emergence of Kurdish Nationalism*, s. 1-7; Jwaideh, özellikle s. 212-67. Kodaman, sultanın Şeyh Ubeydullah'ın kuvvetlerine karşı "dost" aşiretleri örgütlediğini de kaydeder ("Hamidiye Hafif Süvari Alayları [II. Abdülhamid ve Doğu-Anadolu Aşiretleri]", s. 437). Hükümetin Şeyh Ubeydullah'ın isyanından hemen önce başını ünlü Bedirhan ailesinden Hüseyin ve Osman Bedirhan'ın çektiği bir isyanı bastırmaya çalıştığı da unutulmamalıdır. Sabri Ateş'in daha yakın tarihli ilginç analizi bu ve diğer yazarların savundukları bazı görüşleri sorgular ve bu isyanı önemli bir iş olan hudutların daha sabit ve daha net çizgilerle belirlenmesi, yani burasının bir sınır bölgesinden sınırları belirlenmiş bir bölgeye dönüşmesi bağlamında görmemiz gerektiğini savunur (Ateş, "Empires at the Margin", Bölüm 5).

runmayan köylü hemşerilerini koruma girişimleriyle birleşti. İçlerinden bazıları Osmanlı toplumu içinde eşitlik mücadelesinden daha başka reform taleplerine ve tam bağımsızlığa kadar uzanan farklı amaçlarla devrimci örgütler kurdular. 1880'de Erzurum'da silah temin etmek ve askeri eğitim almak amacıyla Anavatan Müdafaası adında gizli bir cemiyet kurulmuştu. Osmanlı polisinin 1882'de örgütün bir belgesini ele geçirip akabinde 400 kadar Ermeni'yi tutuklamasıyla hükümet bu faaliyetlerden haberdar oldu. 1885'e gelindiğinde, Eleşkirt'ten Der-sim'e kadar olan bölgede küçük devrimci çetelerin boy gösterdiği bildiriliyordu.⁶ Sonraki beş yıl içinde üç önemli Ermeni devrimci örgütü kuruldu: Armenakan (1885), Hınçak Partisi (1887) ve Taşnaktsutyun (1890).⁷ Ermeni cemaati Ruslardan aldığı desteğin yanı sıra Avrupalı güçlerden gördüğü diplomatik ilgi nedeniyle de hükümetin gözünde zaten giderek daha şüpheli bir unsur haline gelmişti. Milliyetçi devrimci örgütler ve silahlı faaliyetleri bizzat sultanın da aralarında bulunduğu pek çok Osmanlı'nın kuşkularını, esas olarak da kinlerini büyüttü.⁸

Osmanlıların bölge üzerindeki kontrolünü sınanan bir başka kesim de, valilerin doğru dürüst görev yapmalarını engelleyen yerel kodamanlar –Diyarbakir ve Van gibi şehirlerde kentli eşraf– ve bölgenin büyük bölümünde kendilerinin dışında her tür otoriteden fiilen bağımsız olan Kürt aşiret reisleriydi. Hayvancılık yapan Kürtlerin çoğundan vergi toplanamadığı, Ermeni ve Kürt köylüler de Kürt ağaları tarafından devlete vergi ödemeyecek kadar sömürüldüğü için, bu vilayetlerin geniş kesimleri ekonomik bakımdan merkezi otoritelerin kontrolü dışında kalıyordu. Kervan ticareti eşkıyalık nedeniyle giderek da-

6 Dasnabedian, *Histoire de la Fédération révolutionnaire arménienne*, s. 21-25.

7 Ter Minassian, "Role of the Armenian Community", s. 109-56; Ter Minassian, *Nationalism and Socialism*; Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, özellikle s. 90-220; Suny, *Looking Toward Ararat*, s. 19.

8 Sultan II. Abdülhamid kendisine atfedilen hatıratında melun yakınmalarıyla Ermenilerin dikkatleri imparatorluğa çekmelerinden acı acı yakınıyor ve şikâyet etmek için hiçbir nedenleri olmadığını inanıyordu (Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, s. 72-73).

ha çok aksıyor ve bölgede sadece Hristiyanlar tarafından değil zayıf Müslüman unsurlar tarafından da hissedilen genel emniyetsizlik duygusu güçleniyordu. Osmanlı hükümdarlarının yüzyıl içinde reform ve yönetimi merkezileştirme yönünde at-tıkları adımlar II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında sağ-lam bir netice verecek gibi görünmüyordu. Merkezi hükümet Hamidiye'nin oluşturulmasından hemen önceki yıllarda, aş-i-retler arasındaki kan davalarını ve kanunsuzluğu kontrol altına alma işiyle ciddi biçimde ilgileniyordu.⁹

Tahta adımını attığında dört bir yandan gelen tehditlerle kar-şı karşıya olan II. Abdülhamid, otoritesine meydan okuyan bu tehditlerle sıkı bir merkezileştirme projesi başlatarak, değişen güç odaklarını dengede tutmak için havuç-sopa politikaları ta-sarlayarak, seleflerinin bıraktığı yerden devam edecek bir mo-dernleşme programı yürüterek ve Sünni Müslümanların impa-ratorlukla ve şahsiyle olan bağlarını güçlendirecek sembolik bir sadakat ilişkisi geliştirerek baş etmeye çalıştı. İçeride devletin kontrol alanını genişletmek, yabancı etkileri ülkeden uzak tut-mak ve yeni toprak kayıplarının önüne geçmek istiyordu. Bū-tün bunlar olurken modern devlet idaresi, özellikle de ulus-devlete geçiş gibi geniş çaplı küresel dönüşümler ve bu de-ğişime eşlik eden daha büyük süreçler yaşanmaktaydı. Osman-lı Devleti bir imparatorluk olmaya devam etti, ama artık pek çok bakımdan bir ulus-devlet gibi “düşünüyordu”. Devleti yö-netenler imparatorluk topraklarının tamamında, ama özellikle “devlet dışı” uzamlarda ya da “aşiret bölgeleri”nde idari otori-teyi ve yönetimselliği güçlendirme konusuyla ilgileniyorlardı. Devlet bu amaçla sınır bölgelerinde bir iç sömürgeleştirme pro-jesi başlattı, ama bu halk algısında bir değişikliği de beraberin-de getirdi. Sınır kaygılarına –bunların mutlaka eskinin hudut-larından daha az geçirgen olması gerekiyordu– sınırın iki tara-fında yaşayan halkları yaratma değilse bile tanımlama ve bun-ların birbirleriyle ve devletle olan ilişkilerini daha fazla kontrol altına alma misyonu eşlik ettiğinden, bu dönüşüm sırasında ye-

9 Ergül, *II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları*, s. 50-52'de bu belgelere yer vermiştir.

ni kimlikler ortaya çıktı. Hamidiye Hafif Süvarisi'nin tasarlanmasına ve kuruluşuna esin veren tarihsel moment buydu.

Milislerin planlanması

1890 sonunda, aşiretlerden düzensiz süvari alayları kurmak üzere asker toplama planları üzerinde çalışılmaktaydı; zaten sultanın yakın danışmanları en az beş yıldır bu konu üzerinde kafa yoruyorlardı.¹⁰ Aşiretleri bu düzensiz askeri yapı içine almayı gerektiren pek çok zorlayıcı neden vardı. Birincisi, bu yapı merkezi otoritenin elinin uzanmadığı unsurları saflara katacaktı. Erişim kontrol demekti: Son derece devingen bir halkın hareketleri ve faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olma, dolayısıyla da bunları düzenleme fırsatı; devlete çok az vergi, düzenli orduya da çok az asker veren bir halktan hem vergi hem asker toplama imkânı; ve sultanın yerel reislerden daha yüksek bir otorite olduğunu gösterebilme olanağı. Bu girişimle her biri merkezi yönetim için belli bir tehdit oluşturan mevcut güçler arasında denge de sağlanacaktı; bunun için aşiretler birbirine karşı kullanılacak ve bir kısmı diğerlerine karşı desteklenecek, ama bu desteğin elbette ki sultanın bir ihsanı olduğu ve

- 10 *Löbells jahresberichte*, s. 327'de bu fikrin 1885'te ortaya çıktığı belirtilir (metni bana çevirdiği için Baki Tezcan'a teşekkür ederim). Sultanın kulağına kar suyunu kaçıranlar bölgeyi yakından tanıyan Osmanlı memurları bile olabirdi (bkz. Van Valisi Hamid'den Zat-ı Şahanelerine Rapor, 24 Kasım 1884, OAYC, 3: s. 322-33 ve Van Valisi Hamid'den Zat-ı Şahanelerine Rapor, 16 Aralık 1886, OAYC, 3: s. 334-51. 1887'de, aşiret alaylarının komutanlığına getirilecek olan Zeki Paşa için bir makam ihdas edildi ve 1888'de Kürt aşiretlerinden Kazak modeline dayalı alaylar oluşturma planları dile getirildi. Sultana Kazak modelini örnek alarak Kürt aşiret alayları oluşturma fikrini önerenin 1878-89 arasında Rusya sefiri olarak görev yapan Şakir Paşa olması kuvvetle muhtemeldir (bkz. Karaca, *Anadolu Islahatı*, s. 173-74). İngiliz askeri ataşesi Albay Chermside'in 1888'de plan hakkında sunduğu bir rapor, imparatorluğun Kürt aşiretlerinden Kazaklarınkine benzer süvari alayları oluşturma planından haberdar olduğunu gösterir (Chermside'dan White'a, Rapor A, Erzurum, 22 Aralık 1888 [FO 195/1617, FO 195/1652]). Doğan Avcıoğlu ise Doğu vilayetlerine yaptığı bir gezinin ardından sultana Kürt aşiretlerinden Kazak modeline dayalı alaylar oluşturulmasını öneren kişinin Zeki Paşa olduğunu belirtir (*Milli Kurtuluş Tarihi*, s. 1085-86, aktaran Ergül, *II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları*, s. 44).

her an geri çekilebileceği açıkça belli edilecekti. Girişim ayrıca “Osmanlılık” mefhumunun en iyimser görüşle zayıf olduğu bir bölgeye nüfuz edilebilmesini sağlayacak, burada yaşayan halkın “medenileştirilmesi”ne ve asimile edilmesine yardımcı olabilecek ve Osmanlı’nın devlet gücünü ya da “yönetimselliği”¹¹ yaygınlaştırma projesini ileri taşıyabilecekti. Ayrıca, gelecekteki bir Rus istilasına karşı askeri güçlerin desteklenmesine yardımcı olacaktı. Son olarak, en yeni ve görünürde en güçlü tehdide –algılanan Ermeni “fesadı”na ve filizlenen Ermeni devrimci hareketine– karşı koymaya hizmet edecekti.¹²

Hamidiye komutanlığının en üst amiri olan Zeki Paşa milis projesini tanıtmak ve aşiretleri alaylara kaydetmek için bölgede bir geziye çıktığında, aralarından seçim yapabileceği çok sayıda –aslına bakılırsa yüzlerce– aşiret vardı. İlk başta, hangi aşiretlerin seçileceği bulundukları yere ve alaylara yazılma konusundaki istekliliklerine bakılarak belirlendi. Zaman içinde toplam sayıları 64 ya da 65’i bulan¹³ Hamidiye Alayları’na aşiretler partiler halinde alınıyordu; ilk parti, büyük bölümü Kafkasya ve İran sınırlarının yakınında ve Van Gölü çevresinde bulunan aşiretlerden oluşturuldu. İlk bakışta, Osmanlıların bu düzensiz süvari birliklerini oluşturmak üzere aşiretleri orduya yazarken güttükleri başlıca amacın imparatorluğun doğu sınırlarını komşu güçlerden gelebilecek saldırılara karşı korumakmış gibi görünür. Hiç kuşkusuz nizamnamede Hamidiye Alayları’nın kuruluşu için gösterilen resmi gerekçe buydu ve girişimin mimarları yer seçiminde bunu mutlaka göz önünde bulun-

11 Foucault, “Governmentality”, s. 87-104.

12 Bunların hepsi Şakir Paşa’nın aklında olan hedeflerdi (Karaca, *Anadolu Islahatı*, s. 174-75).

13 Çoğu kaynakta 64 alay sayılır, ama Ayvarov alay sayısını 65 olarak verir (Ayvarov [Avriyanof], *Osmanlı-Rus ve İran Savaşlarında Kürtler, 1801-1900*, Ek, s. 55). 1910’daki reform nizamnamesinde verilen sayı 64 buçuktur; yarım alay Ayvarov’un sözünü ettiği 65. alaydır (Osmanlı Hükümeti, *Aşiret Hafif Süvari Alayları Nizamnamesi* ve İngilizce çevirisi: “Tribal Light Cavalry Regulation”, Tyrrell’dan Lowther’a, İstanbul, 30 Aralık 1911’in ekinde (FO 195/2386). Ergül de 1908 yılı askerisalmesindeki bilgilere dayanarak sayıyı 65 olarak verir (bununla birlikte, gerçek sayının 64 mü 65 mi olduğundan emin değilmiş gibi görünür) (s. 77). Aşiretlerin tam bir listesi için bkz. Klein, “Power in the Periphery”, Ek A.

durmuşlardı. Bununla birlikte, Osmanlılar gözlerini imparatorluğun sınır bölgelerine dikmiş olan Rusların güneye doğru yavaş ama kararlı bir hareketle ilerlediklerinin pekâlâ farkında olsalar da, Rusların bölgedeki Kürt ve Ermeni sınır ahalisi arasında çevirdikleri entrikalar merkezi hükümeti giderek daha fazla kuşkulandırıyor. Kürtlerin genellikle kim olursa olsun kendilerine en fazla ayrıcalık ve bağımsızlık tanıyan güçle birlikte çalışma arzusuyla hareket ettiklerini biliyor, fakat Ermenileri Ruslarla işbirliği içinde fesat planları yapan bir grup olarak görüyorlardı. O halde, bölgenin nüfus yapısını dikkate alır ve Ermeni nüfusun toplandığı merkezler ile Ermeni devrimci faaliyetlerinin filizlendiği odakların milislere dönüştürülen bu aşiretlere göre nerede bulunduklarına bakacak olursak, daha acil olan misyonun hangisi olduğu açıklık kazanır.

Hamidiye'yi yorumlayan bazı yazarlar milislerin Osmanlı hükümetinin 19. yüzyıl sonunda izlediği Ermeni karşıtı politikalar çerçevesinde kurulduğunu ileri sürerler,¹⁴ ama Hamidiye Kürtlerinin 1894-96'da Anadolu'nun pek çok bölgesini kana bulayan korkunç Ermeni katliamlarındaki rolüne işaret etmeleri bir yana, hiçbiri bu iddiayı destekleyecek fazla bir kanıt sunmaz.¹⁵ Halbuki, Hamidiye Alayları'nın haritadaki yerleri en azından bunların kuruluşu ile devletin bir Rus-Ermeni fesadı olduğuna inanılan tehdidi kontrol altına alma ve yoğunlaşan devrimci faaliyetleri bastırma arzusu arasında bir bağlantı olduğunu somut biçimde ortaya koyar. Ayrıca, bu çok yönlü misyonun tek dürtüsü olmasa da Ermeni milliyetçi-devrimci faaliyetlerini bastırmanın özellikle alayların kuruluşunu izleyen yıllarda önem kazandığını gösterir.

Ermeniler 19. yüzyıl sonunda Güneydoğu Anadolu'da¹⁶ Van merkez sancağındaki Garzan, Adilcevaz, Bergiri (Muradiye) ve Moks (Müküs) kazaları dışında hiçbir yerde açık farkla çoğun-

14 Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu-Anadolu Aşiretleri)", s. 439. Ayrıca bkz. yukarıda belirtilen Kévorkian'ın Russo'nun makalesine giriş yazısı.

15 Verheij "Les frères de terre et d'eau" başlıklı makalesinde bu rolün boyutlarını kısmen sorgulamıştır.

16 Cuinet, *Turquie de l'Asie*, cilt 1 ve 2.

lukta olmasalar da, "Altı Vilayet"te nüfusun önemli bir bölümünü oluşturuyorlardı. Van toplam nüfus içinde Ermenilerin oranının yüzde 50'yi bulduğu tek sancaktı ve nüfusun geri kalanı ağırlıklı Kürtlerden oluşuyordu. Bu vilayetlerde Ermeniler kırsal kesimde, özellikle de şehirlerde bölgeye dağılmış durumdaydılar. Van, Bitlis, Erzurum, Arapkir, Diyarbakir, Harput ve Muş gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu şehirleri hatırı sayılır bir Ermeni nüfusa sahipti. Ermeniler büyük ölçüde şehirli bir halk olsalar da tarım yapılan kırsal alanlarda, özellikle de Erzurum ve Muş ovaları ile Van sancığının çeşitli kesimlerinde de epey bir nüfusa sahiptiler. Bitlis, Diyarbakir, Sivas ve Harput vilayetlerinde de önemli bir Ermeni nüfus vardı. Ermeniler kentlerde çeşitli mesleklerde çalışıyor, çoğunlukla da ticaret ve sarraflık gibi işlerle uğraşıyorlardı. Pek çoğu da zanaatkâr ve esnaftı. Kırsal kesimde daha çok kendilerine ait küçük bahçeleri ya da köylerine ait daha geniş arazileri işliyor, ama gittikçe ortakçılığa ve kiracılığa zorlanıyorlardı; bu bakımdan yerleşik Kürt komşularınıninkine çok benzer bir hayat sürüyorlardı.¹⁷

Ağırlıklı şehir merkezlerinde (hatta bu noktada, bazı kırsal alanlarda) yaşayan Ermeniler imparatorluk başkentinde ya da yurtdışında kaldıktan sonra memleketlerini ziyaret eden kozmopolit hemşerilerinden sağladıkları yayınlar ve Avrupalıların, özellikle de Amerikalıların eğitimleri için açtıkları çeşitli misyon okulları vasıtasıyla en yeni düşüncelerle tanışıyorlardı.¹⁸ Sosyalizm ve milliyetçilik, okumuş Ermeni nüfusun giderek büyüyen bir kesiminin benimsediği fikirler arasında öne çıkıyor ve ilk olarak yurtdışındaki merkezlerde boy gösteren devrimci dernekler Ermeni platosundaki kasaba ve köylerde yavaş yavaş çoğalıyordu. Devrimciler 1880'lerin sonundan, özellikle de 1890'ların başından itibaren yoldaşlarını, yanlarında silahlar ve çeşitli yayınlarla İran, özellikle de Rus hududundan imparatorluk topraklarına geçirmeye başlayacaklardı.¹⁹ Bu arada, ay-

17 Kévorkian ve Paboudjian, *Arméniens dans l'Empire ottoman*, Ermeni yaşamı hakkında, istatistikler, haritalar ve fotoğraflarla dolu nefis bir katalogdur.

18 Bkz. Stone, *Academies for Anatolia* ve Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*.

19 Dasnabedian Ermeni devrimcilerinin insan ve cephane nakletmekte kullan-

nı sınırlar büyüyen yoksulluk ve baskı karşısında yasadışı yollardan ülkeden göç etmeye çalışan köylüler için kaçış yolu olarak da kullanılıyordu. Nispeten gevşek sınırlar çoğu Rusya'dan gelen devrimcilerin²⁰ imparatorluk topraklarına geçip baskınlar düzenledikten sonra Osmanlı otoritelerince yakalanmamak için huduttan geri kaçmalarına da (hudut bölgelerinde yaşayan aşiretlerin eskiden beri uyguladıkları bir taktik) imkân sağlıyordu.²¹ O yıllarda devrimci faaliyetler kuşkusuz yükseliyordu, ama bunların büyük ölçekli hareketler olduğu söylenemez. Gene de, bazı Ermenilerin Osmanlı-Rus Savaşı'ndaki tutumuna ilişkin hatıralarla birleşen bu yükselen faaliyet düzeyi pek çok yerel Müslüman'ın ve yönetici çevrelerin zihninde ciddi bir tehdit imgesi yarattı.²²

dıkları yolların bir haritasını verir. Haritada şu yollar ayrıntılarıyla gösterilir: (1) İran'daki Salmas'tan Van'a (Derik manastırı üzerinden); bu yolun Van Gölü'nün güneyindeki Lernabar üzerinden Sason istikametinde bir uzantısı vardı; (2) Nahçevan'dan doğrudan Van'a (Stepanos Nakhaviga manastırı üzerinden); (3) Erivan'dan doğrudan Van'a (Ağrı bölgesi üzerinden); (4) Kars'tan Ahlat'a (Eleşkirt üzerinden); (5) Kars'tan Sason'a (Pasin üzerinden, Garin'e doğru uzanan ve ara sıra kullanılan bir kolla); (6) Batum'dan Sason'a (Kars üzerinden) (s. 66). Minas Ter Minassian (nam-ı diğer Rouben) da hatıratında Ahlat, Sason ve Pasin'den devrimcilerin sınırı aştıktan sonra geçtikleri ya da buluştukları noktalar olarak söz eder (Rouben, *Mémoires d'un partisan arménien*, s. 47).

- 20 O tarihte Rusya'da yaşayan Ermenilerin başlıca hedefi Osmanlı Ermenistan'ının kurtuluşuydu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin içinde bulundukları koşullar onları kendi durumlarından çok daha fazla endişelendiriyordu (bkz. Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, özellikle Bölüm 6).
- 21 Rouben'in *Mémoires d'un partisan arménien*'i Ermeni devrimci faaliyetleri ve hedefleri üzerine birinci ağızdan çok ilginç bir anlatıdır. Kitabın Fransızca versiyonuna tam olmasa da büyük ölçüde benzeyen İngilizce versiyonu da çok önemli bir kaynaktır (Rouben, *Armenian Freedom Fighters*). Fransızca metinde birkaç ciltlik orijinal metinden çevrilmiş ilave birkaç sayfa vardır. Ayrıca bkz. Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, özellikle s. 90-220 ve Dasnabedian, *Histoire de la Fédération révolutionnaire arménienne*.
- 22 Örneğin, Hamidiye'nin kurulduğu yıl (1890) başmabeyinci, sadrazamlık makamına sultanın durumu algılayışı hakkında şunları yazmıştı:

Söylemeye hacet yoktur ki, Hicaz hariç Şanlı Osmanlı Topraklarının her yerinde Ermeni bulmak mümkündür. Sakinlerinin kahir ekseriyetinin Kürtlerden olduğu ve eski devirlerden beri adı Kürdistan olarak bilinen bir coğrafyada, bazı habis ağızlar Ermenistan'dan konuşmaktadır. Bu fena niyetler, daha evvel Tuna vilayetinin oluşturulmasında kullanılan aynı yoldan –ki orada hudutları tespit etmek için belli bir umde kabul etti-

O halde, Osmanlıları kaygılandıran en büyük sınır ötesi tehdit algısı Ermeni “işbirlikçileri” aracılığıyla Ruslardan geliyordu. Özellikle 1890’dan sonra devrimciler bu hudutlardan (en çok Erzurum vilayetinin Eleşkirt ve Beyazıt bölgeleri ile İran’a komşu Hakkâri sancağının Başkale/Van bölgesinden) geçerek, özellikle Van Gölü çevresinde, Muş ovaları ve dağlarında ve Sason’da bulunan bazı Ermeni kasaba ve köylerine gizlendiler.²³ O halde, Ermeni devrimcilerin faaliyet gösterdikleri ve transit geçiş yaptıkları nüve halindeki merkezlerin bulunduğu yerleri aklımızda tutarak, Ermeni nüfusun bölgedeki dağılımını gösteren bir haritayı Hamidiye Alayları’nın yerlerini gösteren bir haritayla üst üste koyacak olsaydık ikisi arasında büyük bir örtüşme olduğunu görürdük (bkz. Ek).²⁴ Kaldı ki, Osmanlı arşivlerinden bir belge, alayların ilk başta Ermeni “fesadı”nın en güçlü olduğu ve bu tehdide karşı koyacakları Bitlis ve Van sancak-

---

rilmişti– bir Ermenistan vücuda getirmek gayesiyle tasarlanmakta olsa da, Kürdistan olarak bilinen yer bugün oradadır ve orada meskûn Müslüman ahalî Ermenilerden, kıyas kabul etmeyecek kadar daha kalabalıktır. Binaenaleyh, bu yerin adını Ermenistan olarak değiştirmek hiç doğru değildir ve dahi, Ermeni mahallerini “Ermenilerle meskûn vilayetler” ismiyle içine alacak sınırlar çizmek katî surette mümkün değildir.” (Süreyya imzasını kullanan Başmabeyinciden Sadrazamlık makamına, 11 Ağustos 1890, OAYC, 3: s. 192-93)

- 23 Bölgeyi fiilen işgal ediyor olmasalar da Rusların çeşitli faaliyetlerle, özellikle de Ermeni devrimci faaliyetlerine sağladıkları destekle bölgede bir köprübaşı elde etmek için kuşkusuz ellerinden geleni yaptıklarını not etmek gerekir. Rusya’dan gelen Ermeni devrimcilerin Hınıs’ta bulundukları bildiriliyordu (Graves’den Sir A. Nicolson’a, No. 19, Erzurum, 27 Haziran 1893 [FO 195/1804] ve başka yerlerde). Bazıları Dersim’in içlerine kadar uzanarak Kürt reisleriyle temas kuran Ruslar hakkında 1880’lerde verilmiş raporlar bile vardır (Chermside’dan White’a, Rapor A, Erzurum, 22 Aralık 1888 [FO 195/1617, FO 195/1652]). Ahmad da kitabının bir bölümünü baştan sona Büyük Güçler’in Kürtlere ve yaşadıkları topraklara gösterdikleri ilgiye ayırır ve Rusların bölgeye olan ilgisine oldukça ayrıntılı bir şekilde yer verir (*Kurdistan During the First World War*, s. 25-36).
- 24 Elbette ki, Ermeni nüfus merkezleri ile devrimcilerin gizlendikleri ya da faaliyet gösterdikleri yerler arasında her zaman doğrudan bir örtüşme yoktu. Konsolosluk raporlarında Ermeni devrimci faaliyetlerinin yürütüldüğü yerler olarak adı geçen bazı belli başlı (tamamı değil) merkezler şunlardır: Eleşkirt, Başkale, Arapkir, Sason, Palu, Bergiri, Hakkâri, Saray, Bitlis, Erzurum, Hoşap, Karakilise, Harput, Eğin, Diyarbekir, Ahlat, Van, Toprakkale, Patnos, Delibağ ve sınır boylarındaki başka noktalar.

larında kurulmasının planlandığını gösterir.²⁵ Hamidiye'nin oluşturulmasından hemen önceki yıllarda devrimci faaliyetler kuşkusuz küçük ölçekli, devrimci örgütler de ancak nüve halindeydi, ama bunlar gene de aşiret milislerinin kurulmasında rol oynayan açık bir faktördü. Dahası, Hamidiye Alayları için asker toplamaya başlanmasını izleyen yıllarda hareket yaygınlaşıp silahlı faaliyetler yayıldıkça alayların varlık sebebinin Ermeni karşıtı unsuru, mimarlarının gözünde daha bir haklılık kazandı.

Hamidiye Alayları'nın Ermeni karşıtı faaliyetlerde bilahare oynadıkları rol hiç kuşkusuz çok iyi belgelenmiştir ve hikâyenin önemli bir kısmını oluşturur, ama alaylar oluşturulduğu sırada Osmanlı otoritelerinin niyetinin ne olduğunu göstermeye yetmez. Hamidiye oluşturulurken Ermeni devrimci faaliyetleri sadece başlangıç aşamasında olsa bile, bilhassa sınır bölgelerinde Ermeni "fesadı" Osmanlı yöneticilerinin zihninde güçlü bir yer işgal ediyordu. Alaylar kurulduktan ve 1890'ların başında devrimci faaliyetlerin alanı (aslında, kısmen alayların kurulmasına bir tepki olarak) genişledikten sonra, Hamidiye örgütlenmesinin dikkati müphem bir "fesat"la değil, çok somut bir tehditle baş etmeye odaklandı. Ayrıca, Osmanlıların Hamidiye planlarını ayırtılandırıp geliştirmeye çalıştıkları –Ermeni faaliyetlerinin bastırılmasından çok öte nedenlerle alay sayısını iki katına çıkarıp yeni aşiretleri milislere kattıkları–²⁶ sonraki

25 BOA YMM 48/39 2 (9 Şubat 1306/12 Şaban 1308 [21 Şubat 1890]), Ergül, *II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları*, s. 53'te bu belgeye yer verir.

26 Bir İngiliz temsilcisi Kürdistan'ın güney sınırlarından geçen Hamidiye Alayları hattının, aralarında "büyük çaplı bir birlik oluşması ihtimalinin önüne geçerek, hem Kürtler üzerinde biraz daha denetim kurma hem de Arapları zayıflatma gibi ikili bir amaca" hizmet eden bir düzenleme olduğu görüşündeydi. Temsilci raporuna şöyle devam ediyordu:

Genel olarak, Hamidiye Alayları'nın savaşta düzensiz süvari birlikleri olarak çarpışmak üzere toplandığı varsayılıyor, fakat bu havalideki Hamidiye Alayları'nın bu iş için kullanılması sadece ikincil bir amaç olabilir. Rusya'yla son savaş sırasında Türk Hükümeti'nin Kürtlerin ve Arapların girebilecekleri eylemlerle ilgili kaygıları vardı ve Diyarbakir Valisi Abdurrahman Paşa seslerini çıkarmalarını engellemek ve ellerine maraza çıkarmalarına neden olacak bir koz vermemek için özel tedbirler aldı; mesela, Diyarbakir'den Bitlis'e gönderilen birlikler Zor'a giden kestirme yolu tutmak

yıllarda bile, Hamidiyelerin büyük ölçüde Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ya da Ermeni devrimcilerin giderek aktifleştirdiği yörelerdeki dağılımı gene de bu düzensiz süvari birliklerinin çarpıcı bir özelliğini oluşturunuyordu ve bunun Hamidiye girişiminde temel bir faktör olarak görülmesi gerekir.²⁷ Kürtlerin alayları oluşturmak için hedef seçilen başlıca aşiret grubu olmasının nedeni tarihsel Ermenistan'da ve yakın çevresinde –Avrupalıların reformlar için hedef olarak seçtikleri “Altı Vilayet”te– yaşıyor olmalarıydı.

1900'de Hamidiye Alayları'nın sayısı ulaşacakları en yüksek seviye olan 64 ya da 65'e yükseldi.²⁸ Gene büyük ölçüde, önemli bir Ermeni yoğunlaşmasının olduğu yörelerde bulunan bu alaylar, daha sınırlı bir ölçekte de olsa az sayıda Ermeni'nin yaşadığı yerlerde –örneğin Hakkâri sancağının çeşitli kesimlerinde– de

---

yerine, kuzeyde Lice ve Muş üzerinden uzun bir kavis çizdiler. Değerlendirmelere göre, Rusya'yla yeni bir savaş çıkması halinde stratejik merkezin Erzurum'dan Bitlis'e kaydırılması hiç de ihtimal dışı değil; bu durumda Akdeniz'den başlayıp Urfa ve Diyarbakir üzerinden Bitlis havalisine uzanan yollar en önemli güzergâhlar olacaktır. Haritaya bir göz atılacak olursa bu güzergâhların iki tehlikeye, güneyden Arapların kuzeyden Kürtlerin saldırısına açık olduğu görülecektir; dahası, geçilen bölge Birecik'ten Bitlis'e ve Mardin'den Bitlis'e kadar dağlarla kaplı ve sadece Kürtlerle mes-kündür. Dolayısıyla, ülkenin bu kesimlerinde yaşayanların savaş zamanında Hükümet'e karşı hareket etmemeleri askeri açıdan büyük önemi haizdir. Hükümet bu meseleyle ciddi bir şekilde meşgul olmuş gibi görünüyör. Kürtleri ve Arapları olağan idari yöntemlerle, gerekirse zor kullanarak itaate mecbur etmek en iyi çözüm gibi görünebilir, lakin bu halklarla baş etmek için kullanılacak her iki yöntemin uygulanmasında da ciddi güçlükler olacaktır ve seçilmiş olan yöntemin, yani Kürt ve Arap aşiretleri arasındaki –Hükümet'e karşı birleşmeyi çok zorlaştıran bir sistemin kurulmasını nispeten kolaylaştıran– meşhur kan davalarından faydalanılmasını tavsiye etmek için pek çok neden vardır (W. J. Anderson, Rapor, Diyarbakir Vilayeti, 25 Mart 1902, 2 Nisan 1902, PRO FO 195/2125).

- 27 Belli başlı iki Hamidiye grubu vardı –biri Rusya ve İran hudutlarında, diğeri Kuzey Mezopotamya'da. Kodaman (“Hamidiye Hafif Süvari Alayları [II. Abdülhamid ve Doğu-Anadolu Aşiretleri]”, s. 450) ikinci grubun (Mezopotamya grubu) İngiliz nüfuzuna karşı koymasının amaçlandığını ileri sürer, ama ben bunun o tarihte gerçek bir endişe olduğunu gösteren pek bir kanıt rastlamadım; öyle olsaydı bile, bu kuşkusuz başka gayelere hizmet eden bir amaçtı.
- 28 Bu, alay sayısının 65'in üzerine çıkmadığı ve kâğıt üzerinde olmasa bile fiiliyatta azalmış olabileceği anlamına gelir. Alay sayısı yıllar içinde bazı küçük aşiretlerin ayrılmaları ya da yeniden büyük aşiretlere katılmalarıyla da dalgalanmış olabilir.

mevcuttular. Hakkâri gibi yerler Ermeni nüfus merkezleri olmasalar da,²⁹ Dasnabedian'ın haritasının gösterdiği gibi özellikle 1890'dan sonra devrimcilerin faaliyet gösterdikleri ya da geçiş yaptıkları yörelerdi.³⁰ Bununla birlikte, Osmanlıların Hamidiye'yi sadece Ermeni devrimci faaliyetlerine karşı koyacak bir güç olarak kullanmaktan öte planları olduğu da doğrudur.

Önce sopalar, sonra havuçlar:

Alayların toplanması

Sultanın Kürtler için büyük planları vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan halklar mozağinde Kürtler onun anasırı mahsusası, kendisi de “Kürtlerin babası” –Kürtçe karşılığıyla *Bavê Kurdan*– olacaktı.³¹ Kürtler Osmanlı Devleti'nin saflarına çekilip “medenileştirilecek” ve “özel savaşçı nitelikleri”ni efendilerinin mülkünün hizmetine sunacaklardı. Sultan onlara ne kadar özel olduklarını göstermek ve şahsı ile “kendini” Kürtleri arasında geliştirecek özel bağı vurgulamak için yazılacakları alaylara kendi adını dahi verdi.

Şakir Paşa projenin ana mimarlarından biri olduğu ve hayata geçirilmesinde rol almaya devam ettiği halde alayların başkomutanlığına Zeki Paşa atanmıştı – paşa yaklaşık 20 yıl boyunca bu makamda kalacaktı. Evlilik yoluyla sultanın akrabası olmuş, Çerkes kökenli, parlak ve gelecek vaat eden genç bir subay olan Zeki Paşa³² zeki, enerjik, hâmisine sonuna kadar sadık ve Kürdistan halkına aşina olduğundan bu girişimin başına getirilmek için mükemmel bir seçimdi.

Zeki Paşa'nın her şeyden önce askere alma ve vergi toplama

29 Seyyah Wigram'ların Hoşap'ta görüştükleri bir Süryani'nin onlara “bir zamanlar burada Ermeni köyleri vardı ... ama ... Kürtler onları kovdu” demiş olması ilginçtir (Wigram ve Wigram, *Cradle of Mankind*, s. 234).

30 Dasnabedian, *Histoire de la Fédération révolutionnaire arménienne*, s. 66.

31 Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State* (Ağa, Şeyh ve Devlet), s. 186. Benzer bir ilişki Abdülhamid'i *baba mbret* (kral baba) olarak anan Arnavutlar başta olmak üzere başka gruplarla da kurulmuştu (Skendi, *Albanian National Awakening*, s. 341).

32 Bkz. Zeki Paşa'nın İngiliz askeri ataşesi Albay Chermiside tarafından yazılan kısa biyografisi (FO 195/1794).

sorunlarına el atması gerekiyordu; bu işlerden birini ya da diğeri halletmek için devletin Kürt aşiretlerinin izini sürebilmesi ve Osmanlı hükümetinin hiçbir zaman tam olarak başaramadığı şeyi yapıp onları para ve asker vermeye razı edebilmesi gerektiğinden, iki sorun birbiriyle bağlantılıydı. Bu, merkezi hükümetin imparatorluğun geri kalan topraklarını merkeze bağlama, modernleştirme, kontrol etme ve “yönetimselleştirme” çabalarında ciddiye aldığı bir misyondur ve menzili Hamidiye Alayları’na kaydetmek için göz dikilen Sünni aşiretlerin ötesindeki Kürtlere (hatta Kürt aşiretlerinin de ötesine) kadar uzanıyordu.³³ Devletin elini bölgeye uzatma misyonu Ermeni devrimci faaliyetlerini zapturapt altına alma arzusuyla aynı zamana denk gelmiş olsa da, bu ondan ayrı ve daha kapsamlı bir işti.

Hamidiye’yle ilgili ilk tekliflerde öngörülen sayıda askeri toplamak için Zeki Paşa ve adamlarının aşiret nüfusunun epeyce bir bölümünü girişime katması gerekiyordu. Hedeflenen rakamları tutturmak için kayıt defterlerinin doldurulması Zeki Paşa için sorun olmaya devam edecekti. En başta, bölgede sayım yapma ve hedeflenen nüfusun ayrıntılarını belirleme işi geliyordu. Kürtler nüfus sayımının pek yakında orduya alınmaları için yapıldığından şüphelendikleri için sayım girişimleri Kürdistan’ın çeşitli kesimlerinde yolunda gitmedi. Kimisi çocuklarını sakladı ya da haklarında yalan söyledi, kimisi geçici olarak evini barkını terk etti. Bazıları sınırın ötesine kaçtı, daha başkaları nüfus memurlarını şiddete başvurmakla tehdit etti.³⁴

1890 Kasım’ının başlarında bir araya getirilen bir düzine Kürt reisi önce Erzurum’a, ardından IV. Ordu’nun merkezi Erzincan’a celp edildiler, bundan iki ay sonra da başkente gönderildiler.³⁵ İstanbul yolculuğuyla aşiretler ile sultan arasında bir

33 Osmanlı İmparatorluğu’nda askere alma sistemi için bkz. Zürcher, “Ottoman Conscription System”.

34 Devey’den White’a, Gizli, Van, 24 Kasım 1890 (FO 424/169); Siouffi’den Goblet’ye, Musul, 8 Mart 1889, 36 no.lu gönderiye ek (MAE Paris, CPC Turquie/Mosul/3); Lamb’den White’a, no. 8, Van, 24 Aralık 1885 (FO 195/1521); Salfastian’dan Shipley’e, Bitlis, 15 Aralık 1906 (FO 195/2222).

35 Wigoureaux’dan Ribot’ya, Erzurum, 15 Kasım 1890 (MAE Paris, CPC Turquie, Erzeroum, cilt 7).

sadakat bağının –çok kişisel bir bağ– kurulması amaçlanıyordu.³⁶ Kürt reislerinden oluşan bu ilk grup hükümetin kendileri için yaptığı planlara temkinli yaklaşmıştı. Erzurum valisi onlardan düzensiz süvari birlikleri oluşturmalarını ve sınırı geçip silahlı Ermeni devrimci çetelerini Kafkasya'ya kadar kovalamalarını istemişti. Bunun çılgınca bir plan olduğunu anlayan ve Rus sınır muhafızlarınca gafil avlanmaları halinde karşı karşıya kalacakları tehlikeleri gören Kürtler valinin emrine uymayı reddettiler.³⁷ Hükümetin amaçlarından şüphe duyan başka reisler de Zeki Paşa ve temsilcilerinin milislere adam toplama girişimlerine itibar etmediler, zira başkente vardıklarında hükümetin kendilerini rehin almayı planladığından kuşkulanıyorlardı.³⁸ Ama olaya şüpheyle bakanlar sadece reisler değildi. Van'daki İngiliz konsolosunun bildirdiğine göre pek çok aşiret mensubu “Ağalarının Sultan tarafından onları Türk Hükümeti'ne asker olarak satmak için kandırıldığına inanma temayülünde”ydi.³⁹

Gene de, belki “Hamidiye Alayları'nın oluşturulmasını aşiret reisleri için daha cazip hale getirmek üzere yürütülen... [yaygın] propaganda kampanyası”nın⁴⁰ etkisiyle bir grup saflara

36 Bu konuda bkz. Ergül (II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları, s. 55).

37 Wigoureaux'dan Dışişleri Bakanına, Erzurum, 8 Kasım 1890 (MAE Paris, CPC Turquie, Erzeroum, cilt 7).

38 Konsolos Yardımcısı Vekili Boyadjian'dan Konsolos Vekili Hampson'a, Gizli, Diyarbakir, 24 Şubat 1891 (FO 424/169). Ahmad da bazılarının girişimi “alçaltıcı” bulduklarını, bazılarının da Osmanlı hükümetiyle geçmiş tecrübe-lerinden hareketle –otoriteler aşiretlerle ilişkilerinde “sık sık hileye başvurdukları için”– bunun bir “tuzak” olduğuna inandıklarını belirtir (*Kurdistan During the First World War*, s. 55 ve dipnot 17). Aşağıda göreceğimiz gibi bu korkunun yersiz olmadığı ispatlanacaktı. Bu arada, Osmanlı Devleti aşiretlerin mülayim davranması için aşiret reislerini rehin alma yöntemini kullanan ilk devlet değildi. Emirliklerin yıkılmasından önce, çoğu kez birden çok aşirete hükmeden Kürt mirleri çoğunlukla erkek kardeşlerinden ya da oğullarından biri olan önemli aşiret mensuplarını “mirin hizmetinde” (*xizmetê mir*) kalmaya götürürlerdi; bu kişiler aslında iyi muamele gören birer rehineydi (Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State (Ağa, Şeyh ve Devlet)*, s. 164-65).

39 Devey'den Hampson'a, Gizli no. 23, Van, 20 Temmuz 1891 (FO 424/169; FO 195/1729).

40 Ahmad, *Kurdistan During the First World War*, s. 54. Ahmad kıdemli bazı memurların nüfuzlu kişilerle müzakerelere girişmek üzere nasıl Kürt bölgelerine gönderildiklerini anlatarak devam eder: “Onlara ‘Müslümanların Halifesi’ adı-

katılmayı hâlâ cazip buluyordu ya da buna ikna edilmişlerdi. Sultanı görmek için başkente gitmek isteyen aşiret reisleri IV. Ordu karargâhına doluşup orduya yazılma arzularını dile getirdiklerine göre kampanya başarılı olmuş olmalıydı.⁴¹ Önde gelen reisler celpnameye uyup Erzurum'a gittiler, ondan sonra da resmen orduya yazılmak üzere yollarına devam ettiler. Yolculuğun bir sonraki durağı olan Erzincan'da Hamidiye'ye yazılmanın şartlarını kabul etmeye ikna edildiler: Toplam 20.000 kişiden oluşan bir süvari kuvveti oluşturacaklardı; bunlara bölük komutanı (farklı bir kaynağa göre miralay) rütbesine kadar kendi aşiretlerinden Kürtler komuta edecek, daha üst rütbeli subaylar ise imparatorluk ordusundan gönderilecekti. Hükümet süvarileri silahlandırarak ama her biri farklı bir alâmet-i farika taşıyacak olan koşumlu atlarını kendileri tedarik edeceklerdi.⁴² Yılda iki ay talim yapmaya razı olacak, bu süre zarfında hükümet tarafından doyurulup barındırılacaklardı. Kürt reislerinin Erzincan'da kaldıkları süre içinde gördükleri izzet ve ikramdan sonra bütün bu noktalarda anlaşmaya varıldı.⁴³

Üç aşiretten reislerin oluşturduğu ilk kabile 1891 Şubat'ında bir düzine aşiret mensubuyla birlikte resmi merasimlerde hazır bulunmak ve sultanın huzuruna çıkmak üzere başkente doğru yola çıktı. Yolculuk hükümet tarafından en ufak ayrıntısına ka-

---

na cömertçe vaatlerde bulunup sultanın, adamlarını yeni birliklere sokacak reislere pek çok hediye ve ihsan bahşetmeye karar verdiğini anlattılar. Sultanın 'İslam'ın koruyucusu, dini bütün Kürtlere bizzat seslenerek 'mukaddes vazife'ye katılmaları için yapılan 'samimi' davetlere bir an önce karşılık vermelerini istediği özel bir çağrı Kürt bölgelerinde yaygın biçimde dağıtıldı. Sultanın konuya yakın ilgisinin ve 'âlicenaplığı'nın kesin bir kanıtı olduğu söylenerek her yerde yeni birliklere verilen 'asil isim'e dikkat çekildi."

41 Karaca, *Anadolu Islahâtı*, s. 175-76.

42 Hayderani (Hamidiye komutanı Hüseyin Paşa'nın yeğeni), "Aşiret Mektebi ve Aşiret Alayları", s. 147.

43 Wigoureaux'dan Dışişleri Bakanına, Erzurum, 29 Kasım 1890 (MAE Paris, CPC Turquie, Erzeroum, cilt 7). Ayrıca bkz. Hampson'dan White'a, Erzurum, 30 Ocak 1891 (FO 424/169); Hamidiye Alayları'nın oluşturulması hakkında memorandum, çeviri, White'tan Marquis of Salisbury'ye, Gizli no. 68, İstanbul, 24 Şubat 1891'in ekinde (FO 424/169); BOA YMM 48/83-4 [1891] (aktaran Ergül, II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları, s. 56-57). Hayderani subayların hizmetleri karşılığında silahlara ilaveten maaş da aldıklarını ekler ("Aşiret Mektebi ve Aşiret Alayları", s. 147).

dar planlanmıştı. Reisler ve hizmetlileri atları için gerekli yem ve malzemenin yüklendiği bir tekneyle Trabzon'a gidecek, kente vardıktan sonra yedirilip içirilecek ve başkentte kalacakları süre içinde atlarının bakımının sağlanması işini halledeceklerdi. Çok kalabalık olan ve ilk yolculukta hazır bulunamayan Hayderan gibi başka aşiretler başkente ikinci bir kafiyle geleceklerdi.⁴⁴

Takvime uygun olarak grup Mart ayında Trabzon'dan geçti. Kafilenin kentte kalışı sırasında gördüklerini anlatan bir İtalyan konsolosuna göre, sivil ve askeri erkânın gelenleri karşılama biçimine bakılırsa sultan bunlara büyük önem veriyor olmalıydı. Konsolos kafiyleyi şöyle betimliyordu:

az ya da çok kıdemli on iki bey ve maiyetlerindeki başkaları. Hepsi yatağanlar ve *kancar* tabancalarıyla silahlıydı, reisler ise Rus ordusunda kullanılan Winchester süvari tüfekleri taşıyordu. Grubun tam ortasında sadece kargı taşıyan iki kişi vardı. Vali, askeri erkân ve belediye reisi bir nizamiye bölüğü ve askeri bando eşliğinde [şehrin] birkaç kilometre dışına onları karşılamaya gitti. Mıntıka komutanının önünde şehre vardıktan sonra ileri gelenlerin mahallelerine yerleştirildiler. Dün saat 16.00'da, hükümet tarafından özel olarak kiralanan [Austrian] Lloyd'a ait Diana gemisine bindiler. ... Yola çıkmadan önce, başında bandonun yer aldığı bir nizamiye bölüğü ve mıntıka komutanıyla birlikte onları uğurlamak için gemiye çıkan vali tarafından onurlandırıldılar. Beyleri karşılamak için Konsantinopolis'ten, birini sultanın diğerini seraskerin yolladığı iki mabeyinci gelmişti.⁴⁵

44 BOA YMM 48/83-2 (aktaran Ergül, *II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları*, s. 55-56). Anlaşıldığı kadarıyla, Zeki Paşa bu yolculuğu başkentte gitmeye ilgi gösteren ne kadar aşiret varsa hepsine bir "havuç" olarak sunmak istemişti, ama Şakir Paşa gidebilecek olanların sayısına sınır koydu ve her alaydan yalnızca iki aşiret mensubunun başkent yolculuğunda reislerine eşlik etmesine izin verdi (Karaca, *Anadolu İslahâtı*, s. 175).

45 ASDMAEI, AP, Armenia, b. 325, facs. 1891, no. 204/22, Trabzon'dan 28.3.1891, "La formation des régiments de cavalerie kurde Hamidié" içinde, s. 36. Trabzon'daki İngiliz konsoloslu bu pasajda bahsi geçen İstanbul'dan gönderilmiş iki mabeyincinin saraydan Miralay Vehbi Bey ve Harbiye Nezaret'i'nden Mülazım İsmail Bey olduğunu belirtir (Longworth'den White'a, Trabzon, 28 Mart 1891 (FO 424/169; FO 78/4344)).

Trabzon halkı özellikle ilerleyen aylarda böyle çok geçit resmine tanık olacaktı.

İlk katile Mart ayının sonunda İstanbul'a vardı. 30 Mart tarihli *Tarik* gazetesi haberi şöyle veriyordu: "Göçebe aşiretlerden oluşturulan yeni alayın subayları ve erleri Avusturya gemisi 'Diana'yla dün [Pazar günü] Trabzon'dan geldiler. Zat-ı Şahaneleri Sultan Hazretleri onları Saray'ın yakınındaki köşkten karşıladı ve selamlarını iletmesi için Derviş Paşa'yı yanlarına yolladı. 'Yeni kışla'ya yerleştirilmelerini ve her türlü ihtiyaçlarının eksiksiz karşılanmasını buyurdu."⁴⁶

Serüvenlerinin bir sonraki aşamasını beklemeye koyulan Kürt reisleri, benzer bir yolculukla Trabzon'dan başkente gelen diğer reislerin de aralarına katılmasından sonra, şereflerine düzenlenen merasimlere davet edilip sultandan nişanlar ve payeler aldılar. Hükümetin onları orada tutmaktaki amacına hâlâ şüpheyile bakanlara göre, bu hürmet kuşkusuz gönüllerini kazanmak için gösteriliyordu. Reislerden birkaçıyla görüşen İngiliz Albay Chermshire, "hükümetin niyetlerinin Asya tarihi geleneklerinin bir devamı olmasından kuşkuluyorlar. Rehine ya da tutuklu olarak alıkonmaktan çekiniyorlar ve Türk memurları veya zabıtları sürekli yanlarında dolaştığından, kısıtlamaların özgürlüklerine yönelik olduğu hissiyatındalar. Çoğunlukla Kışla'da tutuluyorlar ve yemeklerden de kaldıkları yerden de memnun değiller" diye yazıyordu.⁴⁷

Reislerin gönlünü okşayacak ve ikna edilmeleriyle sonuçlanacak merasimler, süvari atlarının üzerinde ve yaya olarak Cuma selâmlığına katılmalarıyla başladı.⁴⁸ Sonra, ziyaretlerinin sonunda düzenlenecek geçit resmi için üniformalarının ve sancaklarının hazırlanmasını beklediler; geçit resmi sultanın bu yeni eserini daha geniş bir kitle önünde sergilemek amacıyla düzenlenmişti. Merasim sultanın hoşuna gitmiş ve "cengâverler"i askeri nizam içinde gördükten sonra süva-

46 30 Mart 1891 tarihli *Tarik*'ten [İstanbul] alıntı, İngiliz memurun çevirisi (FO 424/169).

47 Chermshire'dan White'a, Gizli bilgi notu no. 16, 5 Mayıs 1891 (FO 195/1718).

48 Sultanın Cuma namazlarına gidiş gelişleri sırasında düzenlenen merasim.

ri birliklerinin en düzenlisine bile direnebileceklerinden emin olan seyircilerin tamamı etkilenmiş gibi görünüyordu.⁴⁹ Bir süre sonra, üniformalar ve sancaklar ortaya çıktı, rütbe ve nişanları takılan Kürtler imparatorluktaki en yüksek şeref payelerini temsil eden hediyelere boğuldular.⁵⁰ Sibkan aşiretinden Hacı Yusuf'un rütbesini ve nişanını sultan kendi elleriyle taktı ve ona mücevher kakmalı bir tütün kutusu armağan etti; Adaman aşiretinden Mirza Bey'e bir Arap atı takdim edildi; Hasanan aşiretinden Fethullah Bey'e ise bir yüzük hediye edildi. Pek çoğuna Üçüncü Derece Osmaniye, Üçüncü Derece Mecidiye ve Dördüncü Derece Osmaniye nişanları takıldı.⁵¹ Son olarak her alaya bir yüzüne sultanın tuğrası, diğer yüzüne Kur'an'dan bir ayet işlenmiş kırmızı atlastan sancaklar ve beyaz ipek üzerine gümüş yaldızla yazılmış fermanlar verildi.⁵² Gene de, birçokları en üst komuta mevkilerine reislerin tayin edilmemiş olmasından dolayı hoşnutsuzdu.⁵³

Nişanlarını ve rütbelerini alan reislerin iki aylık bir ikame-tin ardından Kürdistan'a dönüş için yola çıkmalarından önce son bir uğurlama merasimi düzenlendi. 16 Mayıs'ta Austrian Lloyd'a ait Helios gemisine binen kafil e üç gün sonra Trabzon'a vardı.⁵⁴ Gelenlerin üzerinde başkente gitmek üzere şehirden

49 "Selim" imzalı tarihsiz layiha, kaynak Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Evrak Odası (dosya numaraları olmayan bu belgeyi bana sağladığı için Şükrü Hanioglu'na teşekkür ederim).

50 Longworth'den White'a, Trabzon, 23 Mayıs 1891 (FO 424/169).

51 Albay Chermiside'dan memorandum, 6 Haziran 1891 (FO 424/169). Chermiside şunları da belirtir: "Çok sayıda 4. ve 5. derece Osmaniye ve Mecidiye nişanına ilaveten, en önemli ağalara ... 5'er lira ..., hizmetlilere de 3'er lira ... bahşış verildi." Sultanın hediyeleri konuklara gururla gösterildi. Artuk Sibkan aşiretinin başı olan, Hacı Yusuf'un oğlu Ali Bey'i ziyarete giden seyyah Lynch, göğsüne imparatorluk nişanlarını takmış olan beyin konuklarına "Sultan'ın hediyesi olan mücevher kakmalı altın bir sigara tabakası ile tuğralı bir mektup" da gösterdiğini anlatır (*Armenia*, cilt 2, s. 268).

52 Altay, *10 Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)*, s. 55. Bunların İstanbul'daki merasimde mi verildiği açık değildir.

53 Chermiside'dan White'a, Gizli bilgi notu no. 34, İstanbul, 21 Ağustos 1891 (FO 195/1718). Ergül de en üst komuta mevkilerinin çoğunlukla düzenli ordudan subaylara verildiğini belirtir (*II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları*, s. 58).

54 Albay Chermiside'dan memorandum, 6 Haziran 1891 (FO 424/169).

geçerken giydiklerinden farklı kıyafetler olduğunu gören Trabzon'daki İngiliz konsolosu “renkli ve gösterişli kıyafetleri”nin yerini “daha koyu renk giysiler”in aldığını bildiriyordu.⁵⁵ Tüfekler ve tabancalar kuşanmış olan reisler sadece geleneksel kıyafetlerinden değil mızraklarından da vazgeçmişlerdi. Önyargılarını açığa vuran İtalyan konsolosu, “Bu kuşanmış halleriyle, barbar kıyafetleri içindeki o vahşi görünümelerini kaybetmişlerdi” diye ekliyordu.⁵⁶ Ertesi gün memleketlerine dönmek üzere şehirden ayrılan –ve 24’e yakın aşireti ve boyu temsil eden–⁵⁷ bu yeni zabitelerin yolu, onlarınkiyle benzer bir kaderi paylaşmaya giden Kürt reisleri ve hizmetlilerinden oluşan ikinci kafileyle kesişecekti.⁵⁸

Reisler artık yeni kıyafetlerin yanı sıra yeni bir statüleri de olan nişan sahibi Osmanlı zabitleriydi ve aşiretlileri arasından yüzlerce nefer toplayarak vaat ettikleri alayları oluşturma emriyle her biri kendi memleketinin yolunu tuttu. Alay toplama süreci en az bir yıl boyunca hummalı bir şekilde devam edecek, sonraki on yıl içinde ise yeni alaylar daha düzensiz aralıklarla toplanacaktı. İlk yıllarda hedeflenen rakamlar 40 ila 100 alaya bölünmesi öngörülen 20.000 ila 80.000 savaşçı arasında değiş-

55 Longworth'den White'a, Trabzon, 23 Mayıs 1891 (FO 424/169) ve Albay Cherm-side'dan memorandum, 6 Haziran 1891 (FO 424/169). Yeni üniformaların başka betimlemeleri için metnin devamına bakınız.

56 ASDMAEI, *AP Armenia*, b. 325, fasc. 1891, r. no. 310/114, il Ro. console d'Italia Francisci al ministro degli Affari esteri, Trebisonda 22.5.1891'den alıntılayan Russo, “La formation des régiments de cavalerie kurde Hamidié” s. 36. Konsolos kılık kıyafetlerdeki bu değişimin disiplin konusunda bir değişikliğe yol açacağına inanmadığını ekliyordu.

57 Albay Cherm-side'dan memorandum, 6 Haziran 1891 (FO 424/169).

58 Albay Cherm-side'dan memorandum, 6 Haziran 1891 (FO 424/169). Cherm-side (52 ya da 53 kişilik) bu ikinci kafilenin 21 Mayıs'ta Trabzon'a ulaştığını, Austrian Lloyd'a ait Medea buharlı gemisiyle ve ilk kafileye eşlik etmiş olan subayların refakatinde 23 Mayıs'ta başkente doğru yola çıktığını ve 27 Mayıs'ta İstanbul'a vardığını belirtir. Yollarının kesiştiği memleketlileri gibi onlar da hizmetlileriyle birlikte bir kışlada konaklatılmış, cuma selâmlığına katılmış ve genelde ilk kafiledekilere benzer bir muameleyi görmüşlerdi. İkinci kafilede Pasin, Başkale ve Hakkâri sancaklarından daha küçük aşiretlerin yanı sıra en büyük Kürt aşireti olan, Osmanlı ve İran Kürdistan'ında söz sahibi Hayderanlar ile Miran ve Millî aşiretlerinin temsilcileri de yer alıyordu (Cherm-side'dan White'a, Gizli taslak metni no. 34, İstanbul, 21 Ağustos 1891 [FO 195/1718]).

ti. Süreci eleştiren tarafların hepsi haklı olarak böyle bir kuvvetin toplanabileceğinden kuşkuluydu, ama sultanın yakın çevresi bu gibi kuşkuları dillendirmeye cesaret edemedi.⁵⁹

Girişim ilk başta, bunda kendileri için hiçbir menfaat görmeyen aşiretli taraflarından büyük bir hoşnutsuzlukla karşılandı, zira hâlâ vergi ödemekle ve Hamidiye'ye yazılmamış aşiretli taraflarından düzenli orduya asker vermekle mükelleftiler. İkinci Kürt kafilesi henüz başkentteyken en büyük hoşnutsuzluk dayatılan şu şarttan kaynaklanıyordu: Milis mensupları muvazzaf oldukları sürece sadece ağnam resmini ödeyecek, diğer aşiret mensupları ise tüm vergileri ödemekle mükellef olacak ve zorunlu askerliğe tabi tutulacaklardı.⁶⁰ Bu talepte ısrar ettiği takdirde hiçbir yere varamayacağını hisseden Zeki Paşa çok geçmeden bu şartı gözden geçirip ilk baştaki teklife geri döndü; buna göre mensupları Hamidiye girişimine katılan aşiretlerin tamamı ağnam resminden ve Hamidiye dışında askerlikten muaf tutulacaktı.⁶¹ Böyle bir adım alaylara katılımı aşiretin tamamı için biraz daha cazip hale getirebilirdi. Sonradan, her tür hayvan yağmalama ya da toprak gaspı faaliyetinde Hamidiye süvarilerine tanınan dokunulmazlığın, pek çoklarının bu özel "kulübe" "üyelik" başvurusunda bulunmaya teşvik edeceği belli oldu.

Söz konusu "teşvikler" alaylara yazılan reislerin ve hizmetlilerinin İstanbul'dan dönmesinin ardından neredeyse anında etkisini hissettirmeye başladı. Reislerin memleketlerine dönüşü-

---

59 Büyükelçi White şöyle yazar: "Böyle bir projenin başarısı konusunda daha baştan itiraz edilebilecek çok şey var, ama bu işle hiçbir ilgileri olmadığı ve Sultan'ın kendi projesi olarak gördüğü bir işte ona ters düşmeyi asla göze alamayacakları için Nâzırlarıyla konuşmanın bir faydası yok" (Sir White'tan Marquis of Salisbury'ye, Gizli bilgi notu no. 68, İstanbul, 24 Şubat 1891 (FO 424/169).

60 Chermeside'dan White'a, Gizli bilgi notu no. 34, İstanbul, 21 Ağustos 1891 (FO 195/1718).

61 Ayrıca bkz. Deringil, "Ottoman Twilight Zone", s. 17, özellikle dipnot 20. Osmanlı Heyet-i Vükela'sı da Hamidiye mensuplarının vergilendirilmesi konusunu tartışmak üzere toplandı ve sadece askerlik hizmetini tamamlamış olanların vergiden muaf tutulacaklarına karar verdi (BOA, YMV 72/81, 6 Kanun-i Evvel 1890).

nü takip eden aylarda zorbalık ve tehdit olayları⁶² ve cezasız kalacağı güvencesiyle işlenen yeni suçlarla ilgili raporlar gelmeye başladı. Erzurum'daki İngiliz konsolosu daha 1891 Kasım'ında şunları bildiriyordu:

Yeni Kürt süvari alaylarının oluşturulması şu ana kadar bu cürümleri dizginlemekte pek az etkili oldu; kaldı ki, yeni kuvvetlerin pek çok mensubu, hatta önde gelen zabıtları bu suçlara iştirak etmekle suçlanıyor. ... Yeni süvari alaylarının mensubu olan Sibkanlı aşiretinden Kürtlerin Eleşkirtli köylülerden parasını vermeden hayvan yemi, yiyecek vs. almak için bu bahaneden yararlandıkları söyleniyor. Bu askeri soygun düzeni şimdiye kadar zabitanın ve düzenli süvari devriyelerinin ihtisas alanına giriyordu.⁶³

Fransız konsolosu ise Ocak 1892'de şu bilgiyi veriyordu: "Yeni alaylardan birinin miralay olan bir Kürt reisi Beyazıt yakınlarında bir Acem kervanına saldırdı ve beş deve yükü halıyı çaldı."⁶⁴ Benzer suç bildirimleri Osmanlı vesikalarının ve Avrupalı konsolosluk raporlarının sayfalarını doldurmaya devam edecekti.

Öte yandan, "kötü şöhretli" başka reisler eskiden işledikleri suçlardan affedilmek için otoritelerle bir çeşit pazarlığa oturdular. Bunlardan biri de Cizre-Botan bölgesindeki Miran aşiretinin reisi Mustafa Paşa'ydı. Yaklaşılan diğer tüm aşiret reislerinin Zeki Paşa'nın tekliflerini geri çevirdiği bir sırada Mustafa Paşa davete olumlu karşılık verdi ve paşayla bir pazarlık yaptı.

62 Böyle bir tehdit olayı Bayan Bishop tarafından bir mektupla Canterbury başpiskoposuna bildirilmişti. Mektupta Erzurum'da bulunan Richardson adında bir Amerikan misyonerinin Erzincan'dayken tanık olduğu bir olayla ilgili gözlemleri aktarılıyordu. Richardson alaylara yeni yazılan aşiret mensuplarının, "Hristiyan mahallesinde at koşturarak, elleriyle gırtlak keser gibi hareketler yapıp Ermeni tüccarlara, 'Artık zamanınız geldi; şimdiye kadar Hükümet'in desteğine sahip değildik, ama artık sahibiz' dedikleri"ne tanık olmuştu (Bayan Bishop'tan Canterbury Başpiskoposuna, Bournemouth, 17 Nisan 1891 [FO 424/169]).

63 Hampson'dan White'a, Erzurum, 7 Kasım 1891 (FO 195/1729; FO 424/169)

64 Wigoureaux'dan Cambon'a, no. 1, Erzurum, 9 Ocak 1892 (MAE Nantes, Serie D, Erzeroum, 1883-93).

İddialara göre, Mustafa Paşa anlaşılmadan birkaç ay önce Urfa-
lı bir tüccara ait yüzlerce koyunu kaçırmış ve Mardin valisinin
huzuruna çıkıp suçlarının hesabını vermesi için yaptığı çağrı-
ların hiçbirine kulak asmamıştı. Oysa, bir Hamidiye alayı oluş-
turma sözü karşılığında Zeki Paşa'yla bir af pazarlığı yapabile-
cekti.⁶⁵

Mali teşviklerin ve afların ne kadar önemli olduğu kanıtla-
nacak olsa bile, reislerin devletin verdiği nişanlarla yükseltilen
statüleri de –Giddens'in "otorite sağlayıcı kaynak"⁶⁶ olarak ad-
landırabileceği şey– bir o kadar önemliydi. Martin van Bruines-
sen Kürt toplumu hakkında şu gözlemlerde bulunur:

Aşiret töresince, beyler bu konuma soyları, kişilikleri ("mert-
lik", yani cömertlik ve cesaret) ve aşiret mensuplarının muta-
bakatı esas alınarak yükselirler ve konumlarını böyle korurlar.
Pratikte ise konumları siyasi becerilerine ve dış müttefiklerin
desteğine dayanır. Beyin temel işlevlerinden biri de en önem-
li aktörlerin diğer aşiretler ve devlet (ya da devletler) olduğu
dış dünya ile aşiret arasında köprü oluşturmaktır. Bir beyin
konumunun olabilecek en sağlam payandası devlet tarafından
tanınmaktır – emirlikler zamanında şaşalı cülus kaftanları ve
çok güzel bir yazıyla kaleme alınmış teyit senetleriyle görülen
bu iş, bugün en alt düzeyde bölge jandarma komutanıyla yapı-
lan gizli bir anlaşma şeklinde olmaktadır.⁶⁷

Reisler sultanın resmi desteği ve bu onayı alenileştiren alâ-
met-i farika ve üniformalarıyla, kendi aşiretlerinin süvari alay-
larının komutasını ele geçirmek için birbirleriyle çekişmeye
başladılar. Şubat 1892'de, yeni süvari alayında en yüksek ka-
demeye hangi reisin geçeceği konusunda anlaşamayan Celali
Kürtleri arasında çatışmalar çıktığı bildiriliyordu; olaylarda 17
erkek ve kadın öldürülmüş, 28 kişi de yaralanmıştı. Van Gö-

65 Konsolos Yardımcısı Vekili Boyadjian'dan Konsolos Vekili Hampson'a, Gizli,
Diyarbakir, 24 Şubat 1891 (FO 242/169). Karaca, Şakir Paşa'yla ilgili çalışma-
sında kanun tanımayan reislerin affı konusunda Zeki Paşa ile Şakir Paşa ara-
sında oluşan gerginliğe işaret eder (*Anadolu Islahâtı*, s. 175).

66 Giddens, *Nation-State and Violence*, s. 7.

67 Van Bruinessen, "Kurds, States, and Tribes", s. 169-70.

lû'nün kuzeyindeki Hayderan aşiretinde de altı kişinin yaşamına mal olan benzer bir çatışma yaşanmıştı.⁶⁸

Zeki Paşa'nın ilk baştaki tekliflerini geri çevirmiş olan aşiretler de artık söz konusu menfaatlerin farkına varmışlardı ve yeni süvari alaylarına katılmak için koşturmaya başladılar. Ama bu defa o kadar kolay kabul edilmeyeceklerdi: "Şimdiye kadar alaylara katılmamış olan bazı Kürt reislerinin son anda karar değiştirip müşirden rütbe ve sancak istemeye geldikleri söyleniyor; ama onlara daha önce gösterdikleri husumeti hatırlatan müşir, Sultan Hazretleri'nden böyle bir lütuf görmek için her şeyden önce itimatları ve itaatkârlıklarıyla engelleri yıkmanın bir yolunu aramaları gerektiğini anlasınlar diye ricalarını dinlemeyi reddetmiş."⁶⁹ Reisler bundan başka, muhtemelen Zeki Paşa'nın talep ettiği sayıda asker toplamamaları halinde Hamidiye üyeliklerinin bir şekilde geri alınacağı ya da daha az menfaat elde edecekleri korkusuyla, sayılarını yükseltmek için türlü çeşitli yollara başvurmaya başlayacaklardı. İngiliz askeri ataşesine ulaştırılan "özel bir mektup"ta şöyle yazıyordu: "Köyde yaşayan Kürtler bu yedek süvari alayı işinden hiç hoşlanmıyorlar. Birbirleriyle rekabet içinde olan Ağaların kendilerine ağır baskı uyguladığını, 100 yaşında bile olsa insan suretinde-

---

68 Hampson'dan Fane'e, Siyasi no. 16, Erzurum, 27 Şubat 1892 (FO 195/1766; FO 424/172). Ayrıca bkz. Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu-Anadolu Aşiretleri)", s. 447; Ahmad, *Kurdistan During the First World War*, s. 56.

69 Bergeron'dan Büyükelçi Cambon'a, no. 3, Erzurum, 2 Temmuz 1892 (MAE Paris, CPC Turquie, Erzurum, cilt 7; MAE Nantes, Erzeroum, no. 873 [1883-93]). İlerleyen yıllarda Hamidiye'ye katılmak için verilen dilekçeler yağmaya devam edecekti. Bunlardan bazıları Osmanlı Arşivleri'nde bulunmaktadır. Mardin sancağından bir aşiret kendini sadık ve dini bütün ilan ediyor ve sultan ve devlet için kendilerini feda etmeye hazır olduklarını bildiriyordu. Bitlis vilayetinden bir başka aşiret (Sinanîler) ise içlerinde (Hamidiye saflarında) silaha sarılmaya hazır 7.000 kişi olduğunu ve bunu yapmalarına izin verilmesi arzusunu dile getiriyordu (BOA Yıldız Esas Evrak, Kısım A-Zarf 21, carton 131, Evrak no. 21/4 (aktaran Ergül, *II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları*, s. 73). Kodaman da çalışmasında bu mektuplara olduğu gibi yer verir ("Hamidiye Hafif Süvari Alayları [II. Abdülhamid ve Doğu-Anadolu Aşiretleri]" s. 459-62). Mektuplar, pek çok aşiretin alaylara katılabilmek için kendilerini, hecerilerini, sayılarını ve sadakatlerini sultana ve Zeki Paşa'ya pazarlama amacıyla ne büyük bir çaba harcadıklarını gösterir.

ki her şeyi alaylara yazdıklarını, örneğin fukara bir Kürdü inegini satıp at satın almaya mecbur ettiklerini söylüyorlar.”⁷⁰ Yeni birlikler 1892 yazında sancak merasimleri için toplanmaya çağrıldığında bir gözlemci atlarının “çok düşük vasıflı” olduğunu, ayrıca “saflarında çok sayıda ihtiyar ve gepegenç çocuklar” bulunduğunu not etmişti.⁷¹ Reisler bu gibi taktiklerle nefer devşirmek için ne kadar uğraşırlarsa uğraşınsınlar sayılar bir türlü tutmuyordu (gerçekte, kâğıt üzerinde belirtilen rakamlara hiçbir zaman ulaşamayacaktı).⁷² Aşiret reisleri alay başına 500 adam yerine 100-150 atlı nefer (bazıları daha da az, aslında çok daha az) toplarlarsa ne âlâydı; bunu bile, korumaları altındaki ya da komşuları olan köylülerden veya aşiretlerden çaldıkları ya da ödünç aldıkları atlarla sağlayabiliyorlardı.⁷³ Her süvarinin kendi atını tedarik etmek zorunda olması çok büyük bir engel teşkil ediyordu. Erzurum’daki Fransız konsolosunun gözlemleri şu yöndeydi:

çoğu Kürdün ne atı var ne de gidip bir tane satın alma imkânı. Dahası, ciddi bir iktisadi politika hatası yüzünden Bâb-ı Âli yaklaşık on iki yıldır at ırklarının ihracını yasakladı; ırkın çoğalmasını sağlayacağına inanılan bu tedbir tam zıddı bir sonuç verdi, zira artık kendilerine bir pazar bulamayan at yetiştiricileri yavaş yavaş bu işi bıraktılar, öyle ki şu an tüm Kürdistan’da en iyimser tahminle bile en çok 12.000 at bulunuyor, bunların da büyük bölümü tarımda kullanılıyor. Zeki Paşa, birincisi, bundan daha fazlasını elde edemeyeceğinden ...

-
- 70 Chermshire’den Ford’a, no. 9, İstanbul, 19 Mart 1892 (FO 195/1759; FO 424/172).
- 71 Graves’den Ford’a, no. 38, Erzurum, 22 Haziran 1892 (FO 195/1766; FO 424/172). 1896’de Van bölgesini teftişe gönderilen Sadettin Paşa da Şavli aşiretinden çok yaşlı bir Hamidiye kaymakamıyla karşılaşmıştı; adam başını zorlukla dik tutuyordu (Önal, yay. haz., *Sadettin Paşa’nın Anıları*, s. 27-28).
- 72 Harp nâzırı (Rıza) askere almaların başlamasından on yıl kadar sonra, büyük ölçüde şişirilen Hamidiye mevcutlarıyla ilgili problemlere dikkat çekmişti (BOA, Y.PRK.ASK 134/3, 11 Temmuz 1899).
- 73 Yirmi bine yakın aileden oluşmasıyla iftihar eden muazzam Hayderan aşiretinden iki alay asker toplamakla görevlendirilmiş olan Emin Ağa bile bir tabur oluşturacak kadar askeri dahi bir araya getiremedi (Ahmad, *Kurdistan During the First World War*, s. 56).

en önemlisi de, bu Kürt süvarileri işine kendisi ön ayak olduğu ve 40 ila 50 arası alay toplaması gerektiği için Kürt reislerinin kendisine verebildikleriyle yetinmek zorunda kaldı. Vadinin gerisine düşmemek için de [aslında] bir duman perdesinden başka bir şey olmayan alaylar oluşturdu.⁷⁴

Zeki Paşa alaylara katılımı artırmak amacıyla 1891 ve 1892'de bölgenin dört bir yanında kampanya çalışmalarına devam etti. Ama nişanlar ve imtiyazlar yeni alay komutanları çıkarttırmaya yetmeyince, vaat ettikleri sayıda aşiretliyi teslim etmeleri için bazı reisleri Erzurum'da rehin alıp akrabalarından bazılarını hapse attırarak sopa politikasına geri döndü.⁷⁵ Ağır baskı altında, bazı reisler aşiretlerini ve korumaları altındaki köylüleri at ve para vermeleri için sıkıştırmaya devam ettiler, başkaları da tam da korumak üzere örgütlenmiş oldukları sınırlardan kaçıp gittiler. Fransız konsolosu raporunda şöyle yazıyordu:

Kürt süvari alaylarını örgütleme projesi reislerin memleketlerine dönmelerinden beri bir adım bile ilerleme kaydetmedi ve yakında, hatta günün birinde hayata geçecek gibi de görünmüyor. Etrafta şu mealde söylentiler dolaşiyor: Kimileri müstakbel süvarilerin alaylara yazılmayı reddettiklerini doğruluyor, başkaları önde gelen reislerin vaatlerini yerine getirme mecburiyetinde kalmamak için İran topraklarına sığındıklarını söylüyor. Kesin olan bir şey varsa o da bu işin Kürt reislerinin boyunu aştığı ve ısrarla alaylara kaydedebileceklerini söyledikleri asker sayısının dörtte birini bile çıkarmakta şimdi büyük zorluk çektikleri. Her reis [kendi] nefer sayısını yükseltmek için komşusunun arazisine tecavüz etme temayülünde olduğundan daha köylerine döner dönmez birbirlerine girdiler. Buna rağmen aşırı abartılı vaatlerinin yanından bile geçmeyen sayıda adamı dahi bir araya getirmeyi beceremediler. Osmanlı hükümeti, kendisini 40-50.000 Kürt süvarisinden hey-

74 Wigoureux'dan Büyükelçi Cambon'a, no. 21, 5 Aralık 1891 (MAE Nantes, Série D, Erzeroum, 1883-93). Ayrıca bkz. MAE Paris, CPC Turquie, Erzeroum, cilt 7.

75 Trabzon'daki İtalyan konsolosunun belirttiğine göre (bkz. Russo, "La formation des régiments de cavalerie kurde Hamidié", s. 39).

betli bir kolordu oluşturmanın mümkün olduğuna inandıran Kürt reisleri ve temsilcileri tarafından aldatıldığının biraz geç farkına vardı.⁷⁶

Öyleyse, planın uygulanması Zeki Paşa'nın ilk başta öngördüğü kadar pürüzsüz yürümemiş olabilir. Arzulanan rakama ulaşmasa ve hiçbir zaman ulaşmayacak olsa da, Zeki Paşa havuç-sopa politikasıyla gene de kayda değer sayıda Hamidiye Alayı toplayabildi. Ve bu yeni askerleri elde tutabilmek, idari devlet gücünün saflarına katmak ve yeni mesleklerinde eğitimek amacıyla, bu defa yerli halkın tanıklık etmesi için vilayetlerde bir dizi yeni merasim tertipledi.

Aşiretli olmaktan asker olmaya ve gerisingeri

Osmanlıların Hamidiye Alayları'nı oluşturmaktaki amaçları nasıl çok yönlüyse bu hedeflere erişmek için kullanılan yöntemler de bir o kadar çeşitliydi. Bunlardan biri kaba güce başvurmaktı – bazı Kürtlerin silahlandırılması, başkalarının askeri gle tehdit edilmesi. Bir başkası teritoryal, siyasal ve toplumsal bakımdan Osmanlı'ya aidiyet ve vatanseverlik gibi son derece modern kavramları aşılama girişimiydi. Hükümet, Kürtlerin devletin niyetlerine ilişkin ilk baştaki kuşkularını alaylara yazılan aşiretlere verilen çeşitli tavizlerle gidermeye çalıştıktan sonra, Kürtleri silahlandırıp bir bölümünü Hamidiye şemsiyesi altında toplamının kâğıt üzerinde kolay olabileceğini, ama onların talimatları yerine getirmeye ikna edebilmenin ve sadece madden değil “manen” de gerçekten Osmanlı bünyesine katabilmenin çok daha zorlu bir iş olduğunu anladı. Bu işi başarmak için düzenlenen operasyonun ilk adımını üniformaların üretilip dağıtılması, ikincisini ise yeni kurulan alayların göreve başlaması vesilesiyle düzenlenecek sancak merasimleri oluşturacaktı. Alayları toplamak için yapılan ilk hamlenin ardından, başlıca

---

76 Wigoureaux'dan Ribot'ya, no. 7, 1 Agustos 1891 (MAE Paris, CPC Turquie, Erzeroum, cilt 7). Ayrıca bkz. MAE Nantes, Srie D, Erzeroum, 1883-93.

Hamidiye merkezleri olan Diyarbekir, Van ve Erzurum'da bir dizi askere alma merasimi, başka şehirlerde de alaylara kabul vesilesiyle daha küçük geçit resimleri düzenlendi. Bu üç vilayetin alaylara yazılmış aşiretleri Mayıs ve Haziran 1892'de gerçekleşecek merasimler için kendi vilayet merkezlerine gittiler.

Zeki Paşa Mayıs ayı başında yanında sultanın birkaç yaveri, bir miralay ve iki üst rütbeli subayla Diyarbekir'e geldi. Şehrin en yüksek mülki ve askeri erkânı tarafından karşılanan heyet, yerel alayları örgütlemeye girişti ve askere alma merasimi şehir dışında "layık"yla gerçekleştirildi. Alayların oluşturulmasının ardındaki amaçları, yükümlülüklerini ve yararlanacakları imtiyazları açıklayan irade-i seniyye "önlerinde vakarla okundu" ve özel olarak tasarlanmış sancakları "selam-ı şahanelerini gönderen Padişah namına" ellerine teslim edildi. Hamidiyelilerin merasimler için giydikleri yeni üniformalarıyla "pek şık ve asker gibi" göründükleri belirtiliyordu. Zeki Paşa bundan birkaç gün sonra, meşhur Mustafa Paşa'nın reisi olduğu Mîran aşiretinin alayları için benzer bir sancak merasimi düzenleyeceği Cizre'ye gitmek üzere şehirden ayrıldı.⁷⁷

Zeki Paşa törenleri düzenledikten ve Diyarbekir, Mardin ve Siirt-Cizre bölgelerinde alaylara yeni aşiretler kaydettikten sonra, Haziran ayında yerel Kürt ağaları ve reisleri tarafından karşılanacağı Van'a geldi. Paşa bu karşılaşmadan memnun kalmış, ama alaylara yazılanların sayısından hayal kırıklığına uğramış olmalıydı: Süvariler için yeteri kadar binek hayvanı bulunamaması ve tek bir aşiretin pek çok mensubunun iki, hatta üç alaya yazılması nedeniyle mevcutlar öngörülenin çok altındaydı.⁷⁸

77 Boyajian'dan Hampson'a, no. 16, Diyarbekir, 10 Mayıs 1892 (FO 195/1766; FO 424/172). Ben Cizre'de düzenlenen merasimleri anlatan başka bir belge bulamadım.

78 Fitzmaurice'den Hampson'a, no. 18 (no. 13 olmalı), Van, 6 Haziran 1892 (FO 195/1766; FO 424/172). Bunun bir örneği de, görüldüğü kadarıyla 1894'te dağıtılması emredilen Pasin sancağından Reşit Bey'in Kızkanlı (Kaskan) alayı olabilir. Konsolos Graves'e göre Bey'in "düşmanları", "alayının düzmece" olduğu ve "kendi adamlarının sayısı çok az olduğundan gerekli gücü toplamak için yaklaşık otuz ayrı köyden, pek çoğu zaten başka yerlerde alaylara yazılmış bir dolu adam topladığı" iddiasıyla onu başkente ihbar etmişlerdi ("Extracts from letters [to Chermiside] on the Hamidiye Cavalry", Chermiside).

Küçülen rakamlara rağmen paşa merasimlerin hızını kesmedi ve Van vilayetinden toplanan yaklaşık bir düzine alaya coşku- lu bir merasimle sancaklarını teslim etti. Bununla birlikte, her alayda en çok yirmi atlı olmasına ve “merasim için epeyce bir talimden geçirilmiş olmalarına rağmen”⁷⁹ bunların eğitilmiş bir süvari birliğiyle uzaktan yakından alâkası olmamasına canı sıkılmış gibi görünüyordu.

Yaklaşık iki hafta sonra Erzurum ve Bitlis vilayetlerindeki aşiretler için düzenlenen Erzurum merasimleri çok daha büyük ve gösterişli oldu. Zeki Paşa bölge havalisinden toplanan aşiret- lere 24 alay sancağını sundu. Erzurum garnizonundaki birlik- lerin tamamı Kars Kapısı’nın dışında bir geçit yürüyüşü yaptı ve sultanın iradesinin okunmasından sonra, artık yeni alaylara fahri miralay tayin edilmiş olan reislerin her biri Zeki Paşa’nın elinden sancaklarını teslim aldı.⁸⁰ Geçitte en önde düzenli bir- likler, arkalarından da sayıları alay başına 40 ila 120 arasında değişen ve toplam mevcudu 1.500 kişiyi zor bulan Hamidiye Alayları yürüdü. Öte yandan, tıpkı Diyarbekir ve Van’da oldu- ğu gibi burada da “Reislerden birkaçı hariç, Kürt atlılar herhan- gi bir bakımdan tektipleşmek için neredeyse hiçbir girişimde bulunmamışlardı ve atlarının büyük ekseriyeti çok düşük va- sıflıydı. ... Çoğu, türlü çeşitli silahların yanında Martini ve Ber- dan karabinalar taşıyordu ve ... saflarında çok sayıda ihtiyar ve gepegenç çocuklar vardı.”⁸¹

---

de’dan Currie’ye [Büyükelçi], İstanbul, 4 Haziran 1894, bilgi notu no. 32 [FO 195/1837])

79 Fitzmaurice’dan Hampson’a, no. 15, Van, 11 Temmuz 1892 (FO 195/1766; FO 424/172).

80 Hamidiye reislerine verilen unvanlar çoğunlukla kafa karıştırıcıdır. Reisle- rin çoğuna miralay ya da kaymakam rütbesi, Miran aşiretinden Mustafa Pa- şa, Milli aşiretinden İbrahim Paşa ve Hayderan aşiretinden Hüseyin Paşa gi- bi birkaçına da Paşa unvanı verilmişti. Ancak burada, Paşa unvanının askeri anlamda Paşa (yani general) olarak kabul edildikleri manasına gelmediği, bu- nun yüksek bir sivil paye olduğu unutulmamalıdır.

81 Graves’dan Ford’a, no. 38, Erzurum, 22 Haziran 1892 (FO 195/1766; FO 424/172). Bergerson’ın merasimle ilgili renkli betimlemeleri için ayrıca bkz. Konsolos’tan Büyükelçi Cambon’a, no. 3, Erzurum, 2 Temmuz 1892 (MAE Paris, CPC Turquie, Erzeroum, cilt 7; MAE Nantes, Série D, Erzeroum, 1883-93).

Zeki Paşa'nın ve Hamidiye girişimiyle ilişkili diğerk zevatın önündeki tek iş Kürtlere askeri disiplin aşılamak değildi; bu merasimlerle ve başka yollarla, aşiret sadakatının Osmanlı'ya sadakat bağıının gerisinde kalacağı ve bu aşiret "üstü" sadakatle bütünüleşeceğı yeni bir gelenegin icat edilmesine yardımcı olmaları gerekiyordu. Bir diğerk amaç da, bu yöntemlerle sultanın şahsına kişisel sadakat duyguları aşılamaktı. Deringil, II. Abdülhamid rejiminin nişanları nasıl tipik biçimde, "sahibinde güçlendireceğini umduğı iyi niyete yatırım yapmanın bir yolu" olarak kullandığını göstermiştir.⁸² Bu uygulama 19. yüzyılda zora dayalı güç geriledikçe sadece Osmanlı İmparatorluğunda değil dünyanın başka yerlerinde de yaygınlaşan, sembolik merasimi öne çıkarma eğiliminin parçasıydı. İhsanlar, nişanlar ve bunların verililişindeki alayış ve nümayiş Deringil'in sözleriyle "şeyhlerin ve eşrafın gönlünü kazanmayı", sadakat ve itaat bağlarını güçlendirmeyi amaçlayan Hamidiye ritüellerinin öğeleriydi.⁸³ Sultan başta Kürtler ve Arnavutlar olmak üzere belli halklar özelinde, imparatorluğa ve şahsına olan bu bağları kendisini onların "babası" –Kürtler arasında *bavê Kurdan* (Kürtlerin babası), pek çok Arnavut arasında da *baba mbret* (kral baba)– olarak tanımlamak suretiyle kişiselleştirdi.

Scott'ın iktidarın "resmi anlatısı" dediğı ilişkinin parçası olan bu gösteriler birçoğ düzeyde başarılı oldu. Osmanlı sultanının imparatorluğun her santimetrekaresinde en yüce otorite olduğı varsayılıyordu ama öyle olmadığı açıktı, zira Hamidiye projesi devletin elinin uzanamadığı devlet dışı uzanları ve "aşiret bölgeleri"ni bünyeye katmaktan oluşan daha büyük bir çabanın parçasıydı. Devlet kaba kuvvet kullanmak yerine zorlayıcı gücün "ucuz bir ikamesi", "ya da zayıflamış olan kökensel bir iktidar veya meşruiyet kaynağından yararlanma girişimi"⁸⁴ olan bu ritüel güç gösterilerine girişti. Bu merasimlerin birçoğ

82 Deringil, *Well-Protected Domains*, s. 35.

83 A.g.y., s. 37. Reisleri hükümetin kudretini ve hâmilğini tanımaya teşvik misyonunun parçası olarak gururlarının okşanması konusunda ayrıca bkz. Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğıu-Anadolu Aşiretleri)", s. 437-38.

84 Scott, *Domination and the Arts of Resistance*, s. 48.

izleyicisi vardı: Osmanlılar Avrupalı izleyicileri etkilemek, Kürt izleyicilerini de mevcut iktidar yapısı içinde düzenli bir formda sembolik bir rol sunarak kendi güç gösterilerine katmak istiyorlardı. Ama sultan da kendi güç gösterisinin bir tüketicisi olmuş gibidir.⁸⁵ Hamidiye reislerine gelince, alaylara yazılma merasimlerini kendi amaçları doğrultusunda manipüle ederek, bu güç gösterisinden ve resmi anlatıdan yerel otorite ve kaynakları zorla ele geçirmek için yararlanma cesaretini edineceklerdi.

Hamidiye Alayları için özel üniformaların üretilmesi, mera-simler kadar modernleştirme çabalarının da ayrılmaz parçasıydı. Törenler Hamidiye reislerinin gönlünü okşamış ve aşiretli-leri nezdinde statülerini yükseltmiş olabilirdi, ama (teori-de) tüm Hamidiye aşiretlerinin sahip olabileceği üniformalar devletin görünür bir simgesi olacaktı. Yeni üniformalar Kürtle-rin bölgeye ve aşirete göre değişen rengârenk geleneksel kıya-fetlerinin yerini almak üzere tasarlanmıştı. Renkleri daha sön-üktü ve üniforma sözcüğünün ima ettiği gibi, geniş bir bölge-ye dağılmış, şimdiye kadar devlete özel bir sadakat gösterme-miş ve Osmanlı Devleti'ne aidiyet duygusu çok zayıf olan bu gruba bir gaye ve tektip olma duygusu vermeleri amaçlanmış-tı. Üniformalar bireyleri "rutinleşmiş itaat kalıplarını bozabile-cek özellikler"den arındıracak ve "sivil nüfusa şiddet araçları-nın uzman kullanıcısı olarak asker figürünün farklılığı"nı gös-terecekti.⁸⁶ Doğudaki sınır bölgelerinde ve bir tek orada, sade-ce Hamidiye üniformasını ve armasını taşıyan bu seçme kişi-ler devletin emri ve çıkarları doğrultusunda meşru biçimde güç kullanabilecekti. Devlet Kürt aşiret nüfusu içinden küçük ve güdümlü bir grubu güçlendirmek ve üniformalarla diğerlerin-den ayırmak suretiyle bölgedeki alternatif güç sahiplerinin sa-yısını azaltmayı ve daha seçme bir grubu varlığının ve menfaat-lerinin temsilcisi olmaya yöneltmeyi umuyordu. Üniformaların bir amacı da –umut edilen– sadakat ve kimlik değişimiyle bir-likte aşiret mensuplarının "aşiretli"den çok, modern Osmanlı-lar gibi görünmelerini sağlamaktı.

---

85 Bkz. a.g.y., s. 49.

86 Giddens, *Nation-State and Violence*, s. 230.

Hamidiye üniformalarının çeşitli betimlemeleri mevcuttur ve bunların, farklı iklimlere uygun çeşitli başlıklara ve dokumalara alışkın olan ahaliye daha az yadırgatıcı ve daha hoş gelmeleri için Osmanlı otoritelerinin izin vermiş olabileceği bazı bölgesel çeşitlemelerle birbirine olabildiğince benzer giysiler olduğuna işaret eder. Bitlis ve Kafkasya kökenli aşiretlere dağıtılan yeni üniformalar çoğunlukla sıradan asker kesimli veya beli kemerli gri tuniklerden, kırmızı şeritli pantolonlardan, uzun konçlu çizmelerden ve armalı kalpaklardan oluşuyordu. Kalpakların çevresine dolanan farklı renkte şeritler aşiretleri birbirinden ayırmak içindi. “Mezopotamyalı” Kürtler de benzer bir kıyafet giyiyorlardı ama üniformaların kumaşı daha koyu renkti ve kalpak yerine, deve tüyünden geniş bir çemberle başa sabitlenen kefiyeler takıyor, armalarını da bu çembere ilştiriyorlardı. Başkaları kürk kalpaklar ya da geleneksel beyaz kalpakların etrafına dolanan bir şerit takıyorlardı. Eleşkirt bölgesinden Kürtler “koyu renk Çerkes kostümleri ve kalpaklarındaki armalar”la ayırt ediliyorlardı.”⁸⁷ Daha varlıklı bazı Kürtler armalarıyla bezedikleri daha uzun kalpaklar ve özel olarak süslenmiş apoletler takıyorlardı.⁸⁸ Seyyah Lynch her alaya tanınmış olan kendi “ayırt edici kisve”sini seçme özgürlüğünü yorumlarken, ortaya çıkan “sonuç”un “etekli bir cekeğin bel çevresine dolanan gümüş kaplama bir fişekliğin oluşturduğu Gürcü şıklığı ile Avrupa’nın sırma şerit ve kordonlarının uyumsuz bir karışımı” olduğunu belirtir.⁸⁹

Sancak merasimleri, üniformalar, geçit resimleri, tören alayları hep merkezi hükümetin aşiretli göçebe Kürtleri modern devletin saflarına katmak için yararlandığı yeni asimilasyon araçlarıydı. Osmanlılar bu konuda yalnız değillerdi; onlar da dünyanın başka yerlerindeki çağdaşlarının yöntemlerini kullanıyor ve benzer bir dünya görüşüyle hareket ediyor-

87 Longworth'den White'a, Trabzon, 23 Mayıs 1891 (FO 424/169); Albay Cherm-side'dan memorandum, 6 Haziran 1891 (FO 424/169) ve Cherm-side'dan White'a, Gizli bilgi notu no. 34, İstanbul, 21 Ağustos 1891 (FO 195/1718?).

88 Mayevski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askerî İstatistigi*, s. 196.

89 Lynch, *Armenia*, cilt 2, s. 5.

lardı.⁹⁰ Yaşanmakta olan, dünyanın dört bir yanındaki devletlerle pek çok ortak özelliği olan, ama tarihsel olarak bir araya gelip Osmanlı örneğine rengini veren özgünlükler de taşıyan modern devlet inşa süreciydi. Devlet açısından bu misyonda başarılar da vardı başarısızlıklar da, ama aşağıda göreceğimiz gibi (nereden bakıldığına bağlı olarak) ister başarı olarak kabul edilsin ister başarısızlık, bunlar da modern devlet idaresinin çelişkileri arasında yer alıyordu.

Hedefleri Ermeni devrimcilere ve destekçileri olduğundan şüphelenilen unsurlara karşı kullanılacak bir güç yaratmak idiyse devletin temsilcileri bunda kısmen başarılı oldular,⁹¹ ama Kürtleri asimile etmeyi ve boyunduruk altına almayı amaçlıyor idiyse bunda büyük ölçüde başarısız kaldılar.⁹² Devlet Kürt aşiretlerini sadık “vatandaşlar” haline gelmeleri ve öyle davranmaları için manipüle etmeye çalıştı, ama sonunda devletin verdiklerini alıp kendi amaçları doğrultusunda kullanma başarısını gösterenler Kürt reisleri oldu. Son tahlilde, Kürt aşiretleri pek çok bakımdan “sembolik bir jujitsu”⁹³ hareketi gerçekleştirerek tam da ellerine verilen araçlar ve üniforma, arma vs. simgelerle devletin planlarını bozmayı başardılar.

Hamidiye Alayları’nın Ermenilere karşı askeri girişimlerde kullanıldıkları ve bunun misyonlarının bir parçası olduğunu bildikleri açık olmakla birlikte,⁹⁴ bu işi öyle pek de coşkulu bir

90 Klein, “Tribal Militias from the Wild West”.

91 Dasnabedian, Ermeni devrimciler ile Hamidiye birlikleri arasındaki çıkan çatışmalardan bahseder ve bunların devrimcilerin planlarında bazı aksamalara neden olduğunu belirtir (*Histoire de la Fédération révolutionnaire arménienne*, s. 65). Rouben’in hatıratındaanlattıkları da bu bilgiyi doğrular (*Armenian Freedom Fighters*, s. 47).

92 Bununla birlikte, II. Abdülhamid’in desteklediği aşiretli unsurların sonuç itibarıyla ona sadık oldukları ve Abdülhamid’i deviren Jön Türklere güçlü bir muhalefet gösterdikleri de belirtilmelidir. Bu durum, Abdülhamid’in kurduğu rejim için bir başarı da sayılabilir. Verheij sultanın bu unsur arasında büyük bir popülarite kazanmadaki başarısına da dikkat çekmiştir (“Les frères de terre et d’eau”, s. 238).

93 Scott’in sözcükleriyle (*Domination and the Arts of Resistance*, s. 98).

94 Reislerin ilk örgütlenme çalışmaları sırasında gittikleri başkentten dönüşlerinden hemen sonra, Erzurum’daki İngiliz temsilcisi yeni Hamidiye mensuplarından pek çoğunun Ermeni faaliyetlerini bastırmakla görevlendirilmiş ol-

vatanseverlik ya da hâmlerine sadakat duygusuyla değil sadece bunda bir menfaat gördüklerinde yaptıkları da bir o kadar açıktır. Bu durum daha Hamidiye mensubu Badikan aşiretinin Muş yakınlarındaki dağları tutmuş olan isyancıları bastırmak üzere göreve çağrıldığı Aralık 1892'de belli olmuştur;⁹⁵ asiler bundan önce karlı dağlardaki müstahkem mevkillerine girmeye çalışan Osmanlı birliklerini bozguna uğratılmışlardı. Ama Fransız konsolosunun bildirdiği gibi, Badikanlı Hamidiyeliler isyancıların peşine düşmedikleri gibi, fiilen Türk birliklerinin çabalarını engelleyerek Muş ovasında yaygın talan ve yağmalara giriştiler. Hem Hristiyan hem Müslüman köylerinde kendi halinde yaşayan köylülere, hatta takviye olarak gönderilen hükümet birliklerine saldırdılar – ve bütün bunları hükümetin kendilerine verdiği seri ateşli tüfeklerle yaptılar.⁹⁶ Bu amaçla silahlandırılmış pek çok Kürt silahlarını kapı komşularına karşı kullanmayı reddetti, zira onlarla iyi ilişkileri vardı ve komşularını öldürmeleri kendi geçim kaynaklarını yok etmeleri anlamına gelirdi. Dolayısıyla burada, hedef nüfusla kişisel ya da ekonomik bir ilişkisi olmayan, uzak bölgelerden toplanmış Hamidiye birliklerini konuşlandırmak daha uygundu.⁹⁷ Dahası, sözgelimi Siirt gibi bazı yerlerde Kürtlerin devrimcilere erzak tedarik ettiği ve bazı devrimcilerin silahlarını imal etmek için Kürt-

---

dukalarını açık açık belirttiklerini rapor etmişti. Görüldüğü kadarıyla bunu belgeleyen çok az kayıt bulunmasından ötürü bu talimatların alenen verilip verilmediğini belirlemek güçtür, ama aşiretlilerin bunun kendi görevleri olduğuna inandıkları açıktır (Hampson'dan White'a, Erzurum, 28 Şubat 1891 [FO 424/169]).

- 95 Çeşitli kaynaklarda Muşlu Badikanlardan bir Hamidiye aşireti olarak söz edilir, ama resmi defterlerin hiçbirinde adları geçmez. Burada, bazı aşiretlerin (Mıran, Milli ve Hayderan gibi) Hamidiye Alayları'nın daimi mensupları olduğunu, buna karşılık başkalarının önce alaylara yazılıp sonra çıktığını, yerlerini de daha başkalarının aldığını belirtmekte yarar vardır. Ne yazık ki, bu aşiretlerden bazılarının adları henüz belirlenmemiştir.
- 96 Gilbert'den Ribot'ya, Gizli, Halep, 21 Aralık 1892 (MAE Paris, CPC Turquie, Aleppo, cilt 9).
- 97 Shipley'den O'Connor'a, no. 51, Erzurum, 16 Kasım 1903 (FO 424/205). Bu durum Sason'da yıllarca devam etti; nitekim, 1903 tarihli bir raporda da hükümetin Sasonlu Kürtleri bölgedeki Ermeni devrimci faaliyetlerinin bastırılmasına destek olmaya ikna etmekte karşılaştığı güçlüklerden söz edilir.

lerin evlerini kullanabildikleri bildiriliyordu.⁹⁸ Ermeni devrimciler başka yerlerde, silah kaçakçılığı operasyonlarında ya da onlardan satın aldıkları silahlarla Kürt reislerinden destek görüyorlardı.⁹⁹

Hamidiye mensupları üniformalarını başka amaçlarla da kullandılar. Hem prestij hem de güç simgesi olan üniformalar aslında Osmanlıların planladığı kadar yaygın dağıtılmamıştı; alaylardaki pek çok aşiretlinin üniforması olmayıp sadece “pirinç armalı bir kalpağı” vardı. Üniforma edinebilenler bunları tamamen yıpranıncaya kadar her fırsatta giyiyorlardı.¹⁰⁰ Aşiretliker üniformaya ve armaya sadece bunları üzerlerinde taşımaktan vatanseverce bir gurur duydukları için değil, sahiplerine ayrıcalık sağladıkları için de değer veriyorlardı. Yerli halk Hamidiye aşiretlerinin kudretli hâimleri Zeki Paşa tarafından daima destekleneceklerini, dolayısıyla da halktan istedikleri her şeyi alabileceklerini çabucak anlamıştı. Bunun sonucunda Hamidiye arması öylesine talep edilen bir meta haline geldi ki, yerel gümüşçülerin bunları izinsiz olarak üretmeleri yasaklandı. İngiliz Albay Chermside şu gözlemde bulunuyordu: “İç kesimlerde seyahat edenler Kürt köylerinde ve şehirlerin sokaklarında genellikle Hamidiye üniformalı ya da gümüş armalı birkaç kişiye rastlıyorlarmış. Söylendiğine göre, armalar istismar ediliyor zira takanlar bunları hak etmemiş olan, dolayısıyla da gönüllü hizmetleri karşılığında bahşedilen ayrıcalıklara sahip olmayan Kürtler. Van sancağındaki, muhtemelen de IV. Ordu sınırları içindeki yerel gümüşçülerin arma üretmeleri yasaklandı.”¹⁰¹ Bölgede yaygınlaşan devlet malı tüfekler sade-

98 Örneğin, bkz. Shipley'den O'Connor'a, no. 51, Erzurum, 16 Kasım 1903 (FO 424/205).

99 Wratislaw'dan Hardinge'e, Gizlibilgi notu no. 27, Tebriz, 28 Aralık 1903 (FO 424/206); O'Connor'dan Marquess of Lansdowne'a, Gizli bilgi notu no. 285, İstanbul, 18 Nisan 1904 (FO 424/206).

100 Chermside'dan Ford'a, no. 30, İstanbul, 15 Aralık 1892 (FO 195/1759; FO 424/172).

101 Albay Chermside'dan memorandum (21 Ekim 1893) (FO 424/175). Üniformaların istismarı yıllar sonra hâlâ bir problem idi. Van'daki İngiliz konsolosluğu 1901'de sadece zabitelerin sürekli olarak Hamidiye arması takmalarına izin veren emirler çıkarıldığını bildiriyordu. Erbaş ve erlerin talimler dışında ar-

ce bunları Kürt aşiretlerine dağıtanların niyetleri doğrultusunda değil, bazen tam tersi amaçlarla da kullanılıyordu. Hamidiye aşiretlileri bunları zaman zaman hükümet kuvvetlerine karşı kullanıyor,¹⁰² daha başkaları da savaşıcakları varsayılan Ermenilere satıyordu.¹⁰³

Osmanlı yönetiminin Hamidiye Alayları'nı kısmen zihinlerdeki "Ermeni fesadı" nedeniyle oluşturduğu açık olmakla birlikte, aşiret milislerinin işlerine gelmedikçe emirlere uymalarına kesin gözüyle bakılamayacağı da bir o kadar açıktı. Osmanlı çevrelerinde bu durumun gayet iyi farkında olan ve Kürt milislerinin silahsızlandırılmasını ve dağıtılmasını savunan kişiler olsa da, bu konuda söz sahibi olanlar birlikleri korumakla kalmayıp yenilerini oluşturmaya karar verdiler. Bu noktada, pek çok tarafça (devlet, yerli halk, yabancılar) bölgenin ekonomik ve toplumsal refahına büyük zarar verdiği belirlenmiş olan, zayıf bir eğimden geçirilmiş ve yaşama kabiliyetine sahip bir askeri örgütlenme olarak bile bel bağlanması mümkün olmayan bir kuvvetin korunmasındaki mantığın ne olduğunu sormak uygun olacaktır.

Osmanlı hükümetinin alayları oluştururken güttüğü hedefler gözden geçirilecek olursa, aşiret milislerinin Ermeni faaliyetlerine karşı koymanın yanı sıra hükümetin o zamana kadar nispeten özerk olan bir bölge üzerinde kontrol sağlamasına aracılık etmelerinin de amaçlandığı hatırlanacaktır. Başka türlü söylersek, Hamidiye –Scott'ın da savunabileceği gibi– Osmanlı Devleti'nin devlet dışı uzamları bünyesine katar ya da tarafsız-

---

ma takmaları yasaklanacaktı. Bu önlem, Hamidiye arması takmanın örgütlenmeyle hiçbir alakası olmaması Kürtler arasında bile yaygınlaşmış olduğunun görülmesinden sonra alınmıştı (Satow'dan O'Connor'a, no. 27, Van, 2 Aralık 1901 [FO 195/2104]).

102 Örneğin bkz. Bapst'tan telgraf, Tarabya, 11 Temmuz 1898 (MAE Nantes, Série E/116).

103 Elliot'tan Currie'ye, Özel, Hoy, İran, 8 Nisan 1898, (FO 195/2021); Elliot'tan Currie'ye, no. 18, Tebriz, 5 Mayıs 1898 (FO 195/2021; FO 424/196); Cambon'dan Hanotaux'ya, Pera, 19 Temmuz 1897 (MAE Paris, CPC, Politique Intérieure Turquie, cilt 73). Ayrıca bkz. Dasnabedian (*Histoire de la Fédération révolutionnaire arménienne*, s. 65), Rouben'in hatıratı (*Armenian Freedom Fighters*, s. 114-15, 121-22, 125-27, 175); Mark Sykes'in Maunsell'dan O'Connor'a, no. 36, İstanbul, 12 Haziran 1905'in ekindeki raporu (FO 424/208).

laştırırken devlet uzamlarını genişletmeyi hedefleyen daha büyük projesinin parçasıydı.¹⁰⁴ Kürtler bir kez Osmanlı saflarına çekildikten sonra iskân edilecek, vergiye bağlanacak, zorunlu askerliğe tabi tutulacak ve daha “okunaklı” hale getirileceklerdi.¹⁰⁵ Bilhassa Şakir Paşa, ilk başlardaki problemlere karşın asker toplama işine devam etmenin önemli olduğu inancındaydı, zira ona göre Hamidiye’ye daha yaygın biçimde asker kaydetmek aşiretlerin iskânına ve nüfus bilgilerine erişilmesine de yardımcı olacaktı. Bu, düzenli orduya alınmamak için mensuplarını gizleyen aşiretlerin bulunabilmesi açısından önemliydi – askere alma ve nüfus sayımları modern devlet idaresinin ayrılmaz parçalarıdır.¹⁰⁶ Ama alaylı Kürtler bilgi, vergi veya asker vermeye zorlandıklarında bunu kesinlikle reddettiler. Bu defa da fazla sıkıştırılmadılar.

Hamidiye’ye bağlanan aşiretler hakiki birliklere dönüştürülerek üzere sıkı bir eğitimden de geçirilmediler. Avrupalı (ve Osmanlı) gözlemcilerin yirmi yıl boyunca verdikleri raporlarda her yıl aynı şey tekrarlanıyordu: İhtiyat Kürt alayları ya hiç ya da çok az eğitim ve talim görmüşlerdi ve taraflardan hiçbiri bunlara asla ciddi bir askeri kurum gözüyle bakmamıştı.¹⁰⁷ Alaylar olsa olsa birer hücum kıtasıydı, o da sadece kendi işlerine geldiğinde. Birlikleri eğitmekle görevlendirilen subaylar çoğunlukla aşiret reislerinin adlarını bile bilmiyorlardı ve eğitim için fazla bir çaba göstermediler.¹⁰⁸ Nitekim, gözlemciler “proje başlatıldığından beri” “Hamidiye askerlerine idman ya da talim

104 Scott, *Seeing Like a State*, s. 186.

105 A.g.y.

106 Giddens, *Nation-State and Violence*, s. 227-30.

107 Örneğin bkz. Chermide’dan Currie’ye, İstanbul, 6 Aralık 1894 (FO 424/178; FO 195/1837); Chermide’dan Currie’ye, İstanbul, 8 Nisan 1895 (FO 424/182). Hamidiye Alayları hakkında doğrudan bir tecrübesi olan emekli Korgeneral Fahrettin Altay da hatıratında fermanlarda “alayların nizamnameleri ve nasıl eğitim görecekleri” açıkça belirtilmesine rağmen “ne çareki bunların hepsi yazıda kalmış, yıllardır bu alaylar ne eğitim görmüşler ne de yoklamaları yapılmıştı”, der. “Aksine kontrolsuzluk yüzünden şırmamışlar ve bazı kasabalarda askerlik çağı gelmiş olanlar da bu alaylara yazılarak askerlikten kurtulmuşlardı.” (10 Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922), s. 55).

108 Tyrrell’dan O’Conor’a, no. 43, Van, 24 Aralık 1903 (FO 424/206); Mayevski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği*, s. 196.

yaptırmak için tek bir girişim”de dahi bulunulmadığı görüşündeydiler. “Hamidiyeliler düzenli ordunun subaylarına gülüyor, onlar da itaat ya da disiplin sağlamaya yeltenmiyorlar”dı.¹⁰⁹ Şa-
kir Paşa emir-komuta zincirindeki bu sorunlara ilaveten, aşiret
milislerine nezaret etmekten sorumlu bazı subayların bu iş için
gerekli vasıfları haiz olmadığı, diğerlerinin de Kürt reislerince
satın alındığı kanaatindeydi.¹¹⁰ Proje bu bakımdan sultanın ve
müşavirlerinin ürün vermeyen pek çok fikrinden biri gibi gö-
rünüyordu. Ama başka bir açıdan bakıldığında, projenin sağla-
yacağı askeri etkinlik öncelikli hedeflerden biri olmayabilirdi;
amaç o zamana kadar itaatsiz olan aşiretlerden merkezi hükü-
mete bağlı kalacak sadık bir grup oluşturmak idiyse askeri et-
kinlik o kadar da önemli olmayabilirdi.

Bir ortak dünya görüşü

Temmuz 1908’de iktidara gelen Jön Türkler tarafından da sür-
dürülmüş olsa bile, Hamidiye kesinlikle bir “Abdülhamid” ku-
rumuydu. Bununla birlikte, çoğu kez birbirine yüz seksen de-
rece zıt düşen iki rejimin birbirine zıt olmaktan çok benzer ol-
dukları görüldü. II. Abdülhamid’in devrilmesinden sonra ku-
rulan ITC destekli hükümetler bu has Hamidiye kurumunu
(her şey bir yana alaylar sultanın adını taşıyordu) dağıtma gi-
rişimlerinde bulunsalar da, sonunda farklı bir isimle de olsa
teşkilatı korumaya karar verdiler. Alayları Ermeni devrimcile-
re karşı kullanmayı ve buna ilaveten, nihayetinde devirdikleri
sultanın amaçlarından çok da farklı olmayan kendi modernleş-
tirme ve merkezileştirme misyonları açısından değerlendirme-

109 Chermeside’dan Currie’ye, İstanbul, 8 Nisan 1895 (FO 424/182); metinde Konsolos Grave’in 30 Ocak 1895 tarihli bir raporundan alıntı yapılmıştı.

110 Karaca, *Anadolu Islahatı*, s. 178. Aslında, Hamidiye’nin askeri bir kuvvet ola-
rak hakikaten var olup olmadığını sorgulayanlar bile vardı. Milislerin yıllık
talimleri konusunda sorduğu sorulara “son derece kaçamak cevaplar” veren
Hasananlı Hamidiye reisi Rıza Bey’le yaptığı görüşmeyi aktaran Lynch, satır-
larını şöyle tamamlıyordu: “İnsan bu müthiş Hamidiye hakkında öyle çok şey
işitiyor ve yüzlerini o kadar az görüyor ki! Malazgirt bu kuvvet için bir tür ka-
rargâh durumunda; ve eminim ki, tek bir alay bile gerçekten var olsaydı bizim
için geçit merasimi düzenlerlerdi” (*Armenia*, cilt 2, s. 276).

yi tercih ettiler. Ne de olsa, iki rejim de asıl büyük süreç olan modern (ulus) devlet idaresine geçişle ilgiliydi ve çok benzer kaygılar taşıyordu.

Geçmiş örnekler

Hamidiye Hafif Süvari Alayları emperyal(ist) bir gücün tabi bir unsuru bir diğerine karşı kullanmak üzere askere aldığı, Osmanlı Devleti'nin de Kürt nüfusundan askeri olarak yararlandığı ilk örnek değildi. Hiç kuşkusuz, emperyal bir gücün savaşçı niteliklerinden ötürü cengâver denen bir kavmin peşine düştüğü ilk örnek de değildi. Gerçekte, bu pratiğin geçmişi en azından Roma dönemine kadar uzanır; Romalılar barbar ama cesur bir asker kavim olarak gördükleri çeşitli Germen kabilelerini birbirine karşı kullandılar.¹¹¹ Avrupalılar düzensiz birlikleri büyük ölçekte kullanmaya ilk kez 18. yüzyılda başladılar ve diğer Avrupa ordularıyla yaptıkları büyük muharebelerde zaman zaman belirli grupları askere aldılar. Habsburglar Avusturya Veraset Savaşı'nda 40.000 kadar, Yedi Yıl Savaşı'nda da bunun iki katı Sırp-Hırvat "Grenzer"inden (süvari) yararlandılar.¹¹² Çok geçmeden Fransızlar da düzensiz birliklerden topluca yararlanmaya başladılar ve bunları –çoğu durumda etnik klişelerle örtüşen bir yargıyla– çoğunlukla iz sürme, baskın yapma veya keskin nişancılık gibi işlere uygun görülen gruplar arasından seçtiler. Örneğin, Yedi Yıl Savaşı'nda düzenli ordu-daki mevkileri kendilerine ayırırken, düzensiz birlikleri bu gibi görevlere "doğal bir yatkınlığı" olduğunu düşündükleri Kanadalılardan oluşturdular.¹¹³ Askeri operasyonlarında sömürge halklarını kullanmalarıyla ünlü olan İngilizler ise İskoçları ve İrlandalıları Britanya yakınlarında, Sihleri ve Gurkaları ülke dışında görevlendirdiler.¹¹⁴

---

111 Bkz. Holm, "Militarization of Native America", s. 463. Ayrıca bkz. Young, *Minorities and the Military*, özellikle s. 5-7.

112 Nicolai, "Different Kind of Courage", s. 54.

113 A.g.y., s. 60.

114 Holm, "Militarization of Native America", s. 463.

Hamidiye Hafif Süvari Alayları Osmanlı Devleti'nin Kürtlerden askeri olarak yararlandığı ilk örnek de değildi. Osmanlılar (zaman zaman da İran'daki komşu Safeviler) Kürt topraklarına hükmetmeye başladıkları 16. yüzyıl başından itibaren sınırları dahilindeki Kürt emirlikleriyle askeri anlaşmalara girdiler. Osmanlıların doğuya doğru genişlemesi sırasında Kürdistan'da yaşanan Osmanlı-Safevi çatışmasında, başını mîrlerin (Kürt hanedanlarının liderleri) çektiği Kürt aşiret birlikleri Safevi ordularına son darbelerini indirirken Osmanlılara yardımcı oldular.¹¹⁵ İzleyen yüzyıllarda gerek Osmanlılar gerek Safeviler Kürtlerin de aralarında bulunduğu aşiret nüfuslarını sık sık çok uzak mesafelere, imparatorluğun yeni fethedilen topraklarına ya da saldırı tehdidi altındaki bölgelere nakledeceklerdi. Daha yakın tarihlerde, Osmanlılar epeyce bir Kürdü Osmanlı-Rus Savaşı'nda kullanmışlardı, ama bu çatışma sırasında orduya alınan Kürt "birlikleri"nin pek çoğu Ermenilere karşı yaygın saldırılara ve talanlara giriştiklerinden Osmanlılara pek bir faydaları dokunmamıştı – bu, Hamidiye'nin kurulması önerildiğinde projeyi eleştirenlerin henüz unutmamış oldukları bir olaydı.¹¹⁶ Son olarak, savaşın ardından –Hamidiye'nin kuruluşundan sadece on yıl önce– Şeyh Ubeydullah'a karşı düzenlenen harekâtta sultan "dost aşiretler"i askere yazmıştı.¹¹⁷

O halde aşiret milislerinin oluşturulmasından önce sultanın önünde Osmanlıların önceki girişimleri de dahil olmak üzere pek çok, hatta oldukça yakın tarihli emsal bulunuyordu.¹¹⁸

115 Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State (Ağa, Şeyh ve Devlet)*, s. 144.

116 Konsolos Vekili Hampson'dan White'a, Erzurum, 30 Ocak 1891 (FO 195/1728; FO 424/169).

117 Bkz. Kodaman ("Hamidiye Hafif Süvari Alayları [II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri]", s. 437).

118 Moreau, "Bosnian Resistance to Conscription in the Nineteenth Century", s. 129-37'de, 1836'da kurulan ama 1860'lara kadar fiili bir kuvvet olmayan Boşnak yedek süvari alaylarının Hamidiye Hafif Süvari Alayları için emsal teşkil etmiş olabileceğini belirtir. Ben Moreau'nun görüşünü teyit edecek başka bir belge bulamadım; bununla birlikte, alayların yerel eşrafın sadakatini kazanmak için oluşturulduğu yönündeki saptaması kuşkusuz doğrudur ve makalesi Boşnak ve Kürt alayları arasında gerçekten de bazı benzerlikler olduğunu gösterir. Yemen'de de 1880-82 arasında, yerli halkı bir piyade birliğine yazma yönünde kısa ömürlü bir girişim olmuştu ve bu örgütlenmeye de "Hami-

Ama o yeni projesi için Rusya'daki Kazakların model alınacağını ilan etti.¹¹⁹ Rus Kazakları gelişen bir topluluk olarak yüzyıllardır varlıklarını sürdürüyorlardı, ama II. Abdülhamid'in zihnindeki model 19. yüzyıldaki askeri örgütlenmeydi. Kazaklar çoğunlukla sınır muhafızları olarak, daha sonra –özellikle de 19. yüzyılda– çarın muhafız askerleri ve iç tehditleri bastırma aracı olarak hizmet veren mükemmel binicilerin oluşturduğu “askeri bir kast”tı. Bu hizmetleri sınırlı bir bağımsızlık, toprak imtiyazları ve vergilerden ve zorunlu askerlikten muaf tutulma karşılığında yerine getiriyorlardı.¹²⁰ Çarlar Kazaklarla aralarında özel bir bağ geliştirmeye kişisel güvenliklerine yönelik tehditlerin arttığı 19. yüzyılda başladılar. “I. Nikolay 1837'de vârisine [II. Nikolay] yeni icat edilen ‘Tüm Kazak Voyskolarının Yüce Atamanı’ unvanını vererek, son çarın oğluna kadar uzanan bir vâris atamanlar silsilesi başlattığında bunu vurgulamıştı.”¹²¹ Çarlar o tarihten başlayarak en büyük ve en kıdemli Kazak topluluğu olan Don Kazaklarına törensel ziyaretler yapacaklardı. Sonradan, I. Nikolay'ın ya da müstakbel çarların, dağıldıkları coğrafyanın genişliği nedeniyle tüm Kazakları ziyaret etmeleri pratik olmaktan çıkınca, “sembolik olarak bir avuç Kazağın, saray muhafızı olarak hizmet etmek üzere imparatorluk ailesinin yanına getirilmesi mümkün oldu. ...

diye askerleri” (Asâkir-i Hamidiye) adı verilmişti. Bilhassa devletin yerel tehditlerle baş etmek için periferideki yerli unsurları askere alma çabaları açısından, bu kitapta tartışılan Hamidiye örgütlenmesiyle bazı benzerlikleri olsa da, bu oluşum görünürde aşiretler temelinde örgütlenmemiştir ve benim saptayabildiğim kadarıyla Kürt milislerini kuranların zihninde Hamidiye Hafif Süvari Alayları için bir emsal teşkil etmemiştir (bkz. Cengiz Çakaloğlu, “Yemen Halından Yerel Askeri Teşkilat Kurma Denemeleri”).

119 Osmanlı yönetici çevreleriyle temasta olan pek çok kişi sultanın zihninde canlandırdığı Hamidiye birliklerinin bir çeşit Kürt Kazak tugayı olduğunun farkındaydı. Örneğin bkz. Konsolos Vekili Hampson'dan White'a, Erzurum, 30 Ocak 1891 (FO 195/1728; FO 424/169); White'tan Marquis of Salisbury'ye, Gizli bilgi notu no. 68, İstanbul, 24 Şubat 1891 (FO 424/169); Konsolos Yardımcısı Vekili Boyadjian'dan Konsolos Vekili Hampson'a, Gizli, Diyarbakir, 24 Şubat 1891 (FO 424/169).

120 Bkz. Ure, *The Cossacks*; Longworth, *The Cossacks* ve McNeal, *Tsar and Cossack*.

121 McNeal, *Tsar and Cossack*, s. 1.

Bu, çarı 'kendi' Kazaklarıyla doğrudan temasa geçirmenin yanı sıra onlardan biri olduğunu ima etmesine de imkân sağladı.”¹²²

II. Abdülhamid Hamidiye Alayları'nı kurarken açıktır ki Kazaklığın bu yönlerini dikkate almıştı ve Kazak örgütlenmesinin temel bileşenlerini ve hükümdarla ilişkisini olduğu gibi benimsecek örnekler olarak görüyordu. Tıpkı Kazaklar gibi aşiretli Kürtler de imparatorluğun hudutlarında yaşıyorlardı, mükemmel binicilerdi ve iyi savaşçılar olarak nam salmışlardı.¹²³ Sultan, tıpkı hizmetleri karşılığında toprak bağışlanan Kazaklar gibi, sonunda aşiretleri iskân edebileceği ve sadık tarımsal üreticilere dönüştürebileceği inancındaydı; bu şekilde bölgede yaşayan “güvenilmez” Ermenilerin yerini alabilecek ya da onları daha sıkı bir gözetim altında tutabileceklerdi.¹²⁴ Ama Kazaklığın sultanın Kürtler için öngördüğü en temel özelliğinin, çara “kişisel” hizmetliler olarak doğrudan hizmet veriyor olmaları –sıkı bir sadakat ve hâmilik ilişkisi– olması muhtemeldir. Kazak örneğinden esinlenen sultan, Kazak tarzı talimlerin nasıl yapıldığını öğrenmeleri için St. Petersburg'a bir grup Osmanlı subayı bile gönderdi ve eğitimlerini tamamlayan bu subaylar 1896'da ülkeye döndüler.¹²⁵ Aynı yıl Osmanlı İmparatorluğu'nda, Ha-

122 A.g.y., s. 2. Ayrıca bkz. Ure, *The Cossacks*, s. 205. 19. yüzyılda Rusya'da çar ile Kazaklar arasında geliştirilen bu özel ilişki 1904'te Novoçerkask'ta dikilen bir heykelle kutsanmıştı; heykel “kendini feda eden kahraman savaşçı kast ve onları toprak ve ayrıcalıklarla ödüllendiren hükümdarla, devletin ürettiği çar ve Kazak, karşılıklı bağlılık ve âlicenaplık miti”ni temsil ediyordu (McNeal, *Tsar and Cossack*, s. 1).

123 Britanyalı bir seyyah da Rusların kendi topraklarındaki birtakım Kürt aşiretlerine boyun eğdirdiklerini, “hatta aşiretleri oluşturan vahşi atlılardan mükemmel düzensiz süvariler çıkardıkları” izlenimini edinmişti (Creagh, *Armenians, Koords, and Turks*, s. 201).

124 Gerçekte bu görüş İstanbul'a ilk ziyaretlerinde aşiret liderleriyle ilk kez karşılaştığında, onlara girişimin parçası olarak göçebe yaşam tarzını terk edeceklerini söyleyen sultana atfedilmişti (“Selim” imzalı tarihsiz layiha, kaynak BOA, Yıldız Evrak Odası).

125 BOA, Y.MTV 138/92 (16 Mart 1313 [28 Mart 1897]): Harp Nâzın Rıza Rusya'dan dönen subayların IV. ve V. Ordularda Hamidiyelileri eğiteceklerini bildirir ve dönenlerin yüzbaşı rütbesine yükseltilmesini tembih eder. Deringil de Osmanlı Arşivleri'ndeki belgeleri kullanarak Osmanlıların Kazak modelini ne kadar ciddiye aldıklarını gösterebilmiştir (“Ottoman Twilight Zone” s. 16, özellikle dipnot 15).

midide Alayları arasından yukarıda bahsedilen Kazak saray muhafızları modelinde özel Saray Muhafızları oluşturma planları üzerinde çalışılmaktaydı.¹²⁶

Soylu vahşiler ve vahşi ekâbirler

Osmanlılar önceki yüzyıllarda çeşitli vesilelerle Kürtleri askeri amaçlarla kullanmışlardı, ama bu son misyonu daha önceki benzer askere alma uygulamalardan ayıran, ardında yatan dünya görüşü ve bizatihi modernliği idi. Osmanlıların önemli bir amacı da Kürtleri Osmanlılık şemsiyesi altına sokma –“manen” Osmanlı saflarına çekmek ve Osmanlı toplumunun sadık ve itaatkâr üyeleri olmaya teşvik etmek– idi. O sıralar Osmanlı entelektüel ve yönetici çevrelerinde Kürtler konusunda ağır basan iki görüşün desteklediği ikili bir hedef vardı (bu arada, bu iki görüş çeşitli Avrupalı gözlemciler tarafından da yansıtılıyordu). Bunlardan birincisi, çoğu kişinin paylaştığı Kürtlerin “savaşçı” veya “askeri bir kavim” olduğu düşüncesi idi.¹²⁷ Öte yandan, Kürtlerin iflah olmaz “vahşiler” olduklarına inanan-

126 Dışişleri Bakanlığı Arşivleri'nde bulunan birtakım belgelerde bu planlardan söz edilir ve bazı Hamidiye Alayları'nın 1896 yazında başkente yaptıkları yolculuk kaydedilir (MAE Nantes, Série E, Affaires Arméniennes/113). Hiçbir zaman uygulanmayan bu planlar 1905'te yeniden gündeme gelmişti (Srabi-an'dan Boppe'a, no. 89, Erzeroum, 1 Eylül 1905 [MAE Nantes, Série E/118]).

127 Enloe'nun “Gurka sendromu” olarak atıfta bulunduğu paradigmaya göre “mükemmel 'savaşçı kavim' içinden savaşçı ve sadık adamlar çıkaran bir etnik gruptu”. Ancak,

tipik olarak, söz konusu grup askere alma kurumuna karşı uzun süreli mücadelelere henüz kısa bir süre önce girdiğinde bu doğal bir bileşim oluşurmaz. Savaşçı özellikleri ve sadakati birbiriyle bağdaştırmak için gerekli kilit bileşen *bağımlılıktır*. Devlet eliti bir etnik grubu bağımlılaştırmakla onu güvenlik haritasının dış çeperinden merkeze daha yakın bir çembere taşıyabilir. Yenilgiye uğratılmış olan grupların merkezi otoriteye erişimi çok sınırlıdır ve sıklıkla, yeni konsolide edilen devlet sistemi içinde azınlıkta kalırlar. Yetkililerin onları bozgunculuk etmelerinden ya da isyan çıkarmalarından pek de korkmadan orduya almalarına izin veren bu korunmasızlıktır. ... Ayrıca bunlar çoğunlukla hem başka etnik grupların hem de devlet elitlerinin gözünde şüpheli ya da küçümsenen gruplardır. Askerlik hizmetini gönülsüzce de olsa artık parçası oldukları daha büyük toplumsal düzen içinde saygınlık, meşruiyet ve korunma elde etmenin bir aracı olarak görmeye mecbur edilirler (*Ethnic Soldiers*, s. 27).

lar ile “soylu vahşi” görüşünü benimseyenlerin Kürt vizyonu birbirinden ayrılıyordu; Amerikalıların ve Avrupalıların kendi yerli ya da sömürge halklarına ilişkin görüşlerinde de aynı kavramlaştırmaya rastlanır.¹²⁸

İlk görüşü benimseyen –yani Kürtlerin tescilli barbarlar olduklarını düşünen–¹²⁹ Osmanlılara (ve Avrupalılara) göre, bunları suiistimal etme ihtimali en yüksek olan unsurlara silah dağıttığı için Hamidiye gerçekten de korkulacak bir kurumdu. Bu kesim Kürtlerin bu şekilde Osmanlı ordusuna sokulmasına karşı çıkıyor ve kurumdan bütünüyle nefret ediyorlardı. Aslında, sultana yakın çoğu yüksek rütbeli subay ta başından beri bu fikre karşıydı.¹³⁰ Diyarbakır’daki İngiliz konsolos vekili ise Şubat 1891’de genel olarak halkın, özel olarak da Hristiyanların projeye büyük bir kuşkuyla baktıklarını yazıyordu. “Haklı olarak, bu çapulcu takımı kendi halindeki yerleşik Müslüman ve Hristiyan halka hep dehşet saçtığı ve başlarına bela kesildiği için, orduya alındıklarında ve silahlandırıldıklarında neler yapabileceklerini kimsenin bilmediğini belirtiyorlar.” Konsolos vekili çok sıkı bir disiplin altına alınmadıkları takdirde yeni milislerin hükümet için bile “ciddi sıkıntılar”a sebep olabileceğini ekliyordu.¹³¹ Bununla birlikte, Kürt aşiretlerini iflah olmaz barbarlar ve büyük bir tehdit olarak görenler sadece Hristiyanlar ve yabancılar değildi. Bir başka konsolos konuyla ilgili raporunda, “Kürtleri örgütlemeye yönelik bu girişim Hristiyanların ve yabancıların tamamı ve pek çok Türk tarafından müthiş bir korku ve endişeyle izleniyor” diyordu.¹³² Erzurum’daki Fransız konsolosluğu şehirdeki Müslüman eşrafın Kürtleri “asla hemen

---

128 Klein, “Tribal Militias from the Wild West” ve “Noble Savages or Savage Notables?”.

129 Nitekim, bir seyyahın gözlemine göre Kürt, bazı “Farisiler ve Türkiler” için “çocukları, hatta yetişkinleri korkutmak için kullanılan bir çeşit ‘umacı’” idi (Harris, *From Batum to Baghdad via Tiflis*, s. 227).

130 Bkz. Kodaman (“Hamidiye Hafif Süvari Alayları [II. Abdülhamid ve Doğu-Anadolu Aşiretleri]”, s. 443).

131 Konsolos Yardımcısı Vekili Boyadjian’dan Konsolos Vekili Hampson’a, Gizli, Diyarbakır, 24 Şubat 1891 (FO 424/169).

132 Hampson’dan White’a, Erzurum, 4 Nisan 1891 (FO 424/169).

disipline gelmeyecek”, “talana ve göçebe yaşama alışkın, kana susamış, vahşi bir topluluk” olarak gördüğünü iddia ediyor ve “Osmanlı hükümetine hiçbir bağılıkları” olmadığını, hatta “kendilerini İmparatorluk’la özdeşleştirmedikleri”ni ekliyordu. Müslüman eşraf bu nedenle “otoritelerin sonradan hükümet için ciddi bir sıkıntı yaratabilecek olan bu topluluğa silah dağıtmakla ve askeri eğitim vermekle vahim bir hata işlediği”ne inanıyordu. Kürtler silahlandırıldıklarında olacaklardan korkuyor ve bahşedilen imtiyazların onlara sadece “abartılı bir kendini önemseme duygusu vereceğini ve ondan sonra izlerini takip etmenin daha da zorlaşacağını” düşünüyorlardı.¹³³

1905’te benzer düşünceleri kaleme alan bir Osmanlı yazarı, Osmanlılara çok derin bir nefret beslediklerini ve günün birinde onları Ruslara satacaklarını iddia ettiği Kürtlere olan derin güvensizlik duygularını dile getirir. Kürtleri, bir tarafta işler kendi istedikleri gibi gitmediğinde sınırı geçmeye hep hazır olan, ama diğer taraftaki yaşam şartları beklentilerini karşılamadığında gerisingeri dönen kaypak insanlar olarak betimler. Yazdıkları, Osmanlı’nın bizzat Rusların hizmetindeki Kürtlere rütbeler bahşetmesini nasıl ayıpladığını gösterir.¹³⁴ Aslında,

133 Wigoreaux’dan Ribot’ya, no. 111, Erzurum, 11 Nisan 1891 (MAE Paris, CPC Turquie, Erzeroum, cilt 7).

134 M[ehmed] Arif, *Başımız Gelenler*, s. 264-65. Yazar şu sonuca varıyordu: “Memurlarımız ve askeriyemiz bu insanların barbarlığını ve cehaletini yok etmek için münasip bir şekilde hareket etmeliydiler. Fikirleri terbiye edilenlerin, mizacı ehlileştirilenlerin sayısı çoğalır ise, ondan sonra İslam ümmetine çok büyük hizmetler vereceklerdir.” Ne var ki, İngiliz konsolosunun görüşü farklıydı. Konsolos Devey İngiltere’de dolaşmakta olan, Osmanlı hükümetinin hedefinin Ermenileri yok etmek olduğu yolundaki pek çok asılsız haberi düzeltmek amacıyla 1890’da yazdığı uzun bir raporda şunları da belirtiyordu: “Beyler ve Ağalar hakkında Türklerin onlardan korktukları, bunların muazzam kaleleri işgal ettikleri ve askeri bir kuvvete direnecek kadar güçlü oldukları, lafzi efendilerinden nefret ettikleri gibi hatalı görüşler egemen; bu düşünceler kesinlikle yanlıştır; mesken tuttukları mahfuz dağların bazı kesimlerinde Hükümet’in etkisi pek az hissedilse de, Kürtler diğer Osmanlılardan daha sadakatsiz ya da güvenilmez değildir. ‘Lafzi efendilerinden nefret etmeleri’ne gelince, şu anki koşullarda, bazen içine bir miktar küçümsemenin de karıştığı aldrışsızlık bazı Kürtlerin halet-i ruhiyesini belki daha doğru bir şekilde anlatır” (Konsolos Devey, “Memorandum on the Misleading Views respecting Armenian Affairs disseminated by paragraphs periodically recurring in certain Newspapers, in particular the ‘Daily News,’ and upon the Condition of the

bir eyalet valisi de projenin zaten güç bir iş olan Kürdistan'ın idaresini daha da zorlaştıracığından korkuyordu.¹³⁵ Sultan tabii ki bu yeni buluşunun eleştirilmesine müsamaha göstermeyecekti ve projesinde herhangi bir yanlışlık olduğuna inanmayı reddetti. Avrupahlıların milisler hakkındaki raporlarını Ermeni gözlüğünden yazıldıkları gerekçesiyle, Osmanlı subaylarının yakınmalarını da bunların meslektaşları Zeki Paşa'ya besledikleri kıskançlıktan kaynaklandığı bahanesiyle sürekli bir kenara itti.¹³⁶

Yıllar geçtikçe ve Hamidiyeliler talan, toprak gaspı, hatta cinayet gibi nahoş faaliyetlerine devam ettikçe eleştiriler daha da çok dillendirilir oldu. Bazı Hamidiye komutanlarının ve komuta ettikleri aşiretliilerin ilişkilendirildikleri can sıkıcı eylemler nedeniyle kurumun adı hepten kötüye çıktı ve "Kürtler" in medenileşemeyeceğine ve sağlam birer asker ve vatandaş haline gelmek için zorunlu olan itaat ve düzeni asla göstermeyeceklerine hükmedildi.¹³⁷ Üstelik, "kötü alışkanlıklarını kapmış olan" düzenli ordudaki subayları ve onların birliklerine bağlı askerleri de yozlaştırmaya başlamışlardı.¹³⁸

Aşiretlileri Osmanlı ordusuna entegre etme önerilerinin yönetici çevrelerde olduğu gibi günlük basında da pek çok destekçisi vardı. Aşiretliilerin düzensiz birlikler şeklinde de olsa Osmanlı ordusuna katılmasından yana olanların çoğu Kürtlerin geri ama soylu insanlar olduklarına ve orduya sunabilecekleri büyük becerileri bulunduğuna inanan "toplum mühendisi" "liberaller"di. Bunlar kendi medenileştirme misyonlarına –yani aşiretli nüfusun orduda hizmet ederek disiplini

---

Kurds and Armenians generally", Devey'den White'a, Van, 12 Ocak 1891'in ekinde, PRO, FO 424/169).

135 Graves'den Ford'a, Gizli bilgi notu no. 48, Erzurum, 12 Ağustos 1892 (FO 195/1766; FO 424/172). Nitekim, eski Musul valisi hatıratında Hamidiye'nin en sık gördüğü "kâbuslar"dan biri olduğunu belirtir (Tepeyran, *Hatıralar*, s. 317).

136 Sultan Abdülhamid, "Kanun-u Esasi [1894]", *Siyasi Hatıratım*, s. 74-75.

137 Deringil'e göre, "imparatorluk genelkurmayı çeşitli Hamidiye aşiret komutanlarının 'gerekli sorumluluk ve komuta vasıflarını taşımadığını' rapor etmeye devam etmiştir" ("Ottoman Twilight Zone", s. 18).

138 A.g.y.

öğreneceğine ve “savaşçı eğilimler”ini devletin karşı çıkmadığı, aksine onayladığı bir yöne kanaliz edebileceğine– inanıyorlardı. Aynı zamanda, modern orduların güven duyulmayan etnik grupları askeri gücün dışında tutarak bazen ayrımcı ve dışlayıcı olsalar bile, çoğu durumda asimilasyona ve entegrasyona aracılık edebileceğinin de gayet iyi farkındaydılar.¹³⁹ Bizzat sultan da bu görüşün taraftarlarından. Siyasi hatıratında bu hususta şunları yazıyordu:

*Rusya ile harp vukuunda, disiplinli bir şekilde yetiştirilen bu Kürt alayları bize çok büyük hizmetlerde bulunabilirler. Ayrıca orduda öğrenecekleri “itaat” fikri, kendileri için de faydalı olacaktır. Zabıt ünvanı verdiğimiz Kürt ağaları ise yeni mevkiileriyle övünecekler ve bir miktar zapturapt altına girmeğe gayret edeceklerdir. Çıraklık devirlerini bu şekilde tamamlayacak olan “Hamidiye” alayları sonunda kıymetli bir ordu haline geleceklerdir.*¹⁴⁰

Gene de, Abdülhamid döneminde Osmanlı basını gayet iyi bilinen sıkı bir sansür altında olduğundan, gözlemcilerin gerçek fikirlerinin ne olduğunu saptamak güçtür. Resmi gazeteler sultanı ve düşüncelerini desteklemek zorundaydı; bu nedenle, en azından resmi basında Hamidiye’yi övme eğilimi ağır bastı. Gene de, asıl çarpıcı olan yazarların dünya görüşüdür. Hamidiye Alayları’nın örgütlenmeye başlamasından kısa bir süre sonra, bir gazete aşiretlielerin “tabiat”ları gereği böyle bir girişime yatkın olduklarını savunarak girişimi şöyle övüyordu:

Kürtler Reisinden neferine tabiat ve mizaç bakımından cesur ve gözü pektirler, bu nedenle sürekli ve düzenli bir şekilde eğitilip usta zabıtlardan talim görecektir ve düzgün üniformalar, silahlar ve gerekli atlarla donatılacak olurlarsa İmparatorluk birlikleri içinde çok etkili bir fırka oluşturacaklarına şüphe yoktur.

---

139 Deriszigler ve Preston, “Polyethnicity and Armed Forces”, s. 3.

140 Sultan Abdülhamid, “Kanun-u Esasi [1894]”, *Siyasi Hatıratım*, s. 75.

Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilindeki Kürt ve Arap aşiretleri, içinde yaşadıkları koşullar, hayatlarını geçirdikleri sulak ve temiz havalı yerler ve yaşam tarzları nedeniyle çoğunlukla sağlam bedenli ve sağlam bünyelidirler ve hafif ya da ağır hastalıklara yakalanmazlar; uzuvları sağlam olup sürekli idman yaptıklarından erken yaşlardan itibaren at binmeye ve silah kullanmaya düşkün olurlar. Bunlara ilaveten, kendi aralarında tabakalaşmış olduklarından disipline ve itaate alışkındırlar.

Bütün bu nedenlerle, Sultan tarafından korunup himaye edilmeleri ve düzenli birliklere kaydedilmeleri halinde birlik ruhundan çok şey kazanacakları ve yiğit ve kararlı bir asker kütlesi haline gelecekleri büyük küçük herkes tarafından kabul edilecektir.¹⁴¹

Osmanlı resmi gazetesi *Takvim-i Vekayi* de, “bu tedbirin sağlayacağı hesaplanan müspet neticelerin üzerinde durarak” girişimi övüyordu. Gazeteye göre, “Her şeyden önce, göçebe aşiretler bu yolla medeniyet dairesine taşınacak, göçebe kalabalıklar disiplin altına alınacak ve dillere destan yiğitlikleri Devlet’in menfaatleri istikametinde kullanılacak”tı.¹⁴² Medenileştirme misyonu Hamidiye yılları boyunca devam etti. Harbiye Nezareti 1896’da, seçme Hamidiye Alayları’nı başkente getirme planının, “payitahtın medenileştirici tesirleri”yle temas yoluyla Kürt mizacının “hususiyetleri”ni “ehlileştirmek” ve “mülayimleştirmek” için gerekli olduğu kanısındaydı.¹⁴³

Osmanlıların düşünceleri, girişime benzer biçimde alkış tutan Avrupalı yazarlar tarafından da paylaşılıyordu. Bir yazar Hamidiye girişimini şöyle övüyordu: “Bu düzensiz atlılar yor-

141 Erzurum’da yayımlanan *Envâr-ı Şarkıyye*’den alıntı, 20 Şubat 1891, çeviri (FO 195/1728; FO 424/169).

142 3 Nisan 1891 tarihli *Levant Herald*’dan alıntı, “The Kurdish Cavalry” (FO 78/4344; FO 424/169). *Salnâme-i Vilayet-i Bitlis* de (1310/1892) Hamidiye’yi “hükümetin en müstesna ve hayırlı işlerinden biri” olarak selamlıyordu (s. 162).

143 Osmanlı harp nâzırı bu görüşlerini İngiliz askeri ataşesiyle paylaşmıştı (Currie’den Marquess of Salisbury’ye, no. 25, İstanbul, 11 Ocak 1897’nin içinde [FO 424/191]).

gunluğa dayanma kapasiteleri bakımından ve hizmet yöntemleri ve taktik düzenleri itibariyle Kazaklarla rahatlıkla kıyaslanabilir; hepsi doğuştan binicidir.” Yazar aşiretlerin “fevkalade bir savaş materyali” olduğunu ekliyor ve “Devlet’e neredeyse hiçbir maliyetleri olmayacaktır; buna karşılık, disiplin mefhumlarının gelişmesiyle kıymetleri artacaktır” diyerek şu sonuca varıyordu: “Hamidiye Süvarileri’nin toplanmasının çok hayırlı bir girişim olduğu kanaatindeyiz ve alınan tedbirlerin, bilhassa ahalinin aşiretli olmaktan ileri gelen hususiyetlerinin tamamen kavranmış olmasından ötürü, pek yakında arzulanan neticeyi vereceğini düşünüyoruz. Gerekli disiplin aşılandığında, hizmete hazır muazzam sayıda süvari nispeten düşük bir maliyetle Osmanlı saflarına katılmış olacaktır.”¹⁴⁴

Pek çok seçkin Osmanlı, “aşiretlileri Osmanlılara”¹⁴⁵ dönüştürme misyonları kapsamında, aşiretlilerin süvari ya da nefer olarak gördükleri eğitimi tamamlayacak ve medeniyet ve disiplin aşılayacak ilave “eğitim” kurumları da tasarladılar. Çok daha küçük ölçekli ve o kadar kurumsallaşmamış olsa da, Amerikan Yerlilerinin alındığı o meşhur yatılı okulların Osmanlı topraklarında bir muadili vardı. Osmanlı Aşiret Mekteb-i Hümayunu Hamidiye Alayları’nın kurulmasından kısa bir süre sonra, gene imparatorluğun aşiret nüfusunu asimile etmek ve özellikle imparatorluğa, özel olarak da Sultan II. Abdülhamid’in şahsına olan bağlılığını güçlendirmek amacıyla açılmıştı. Bu planda hedeflenenler sadece Kürt aşiretleri değildi; Kürtler disiplini, sadık ve esas olarak iyi ve medeni Osmanlılar olmayı öğrenirken Arnavutların, özellikle de Arapların arasına katılacaklardı. Buradaki fikir önde gelen aşiret reislerinin çocuklarının okulda bir kursu tamamlamaları, rütbe ve payelerle memleketlerine dönmeleri ve bu şekilde aşiretlerinin gençlerine örnek olmalarıydı.¹⁴⁶ Mektep aşiret nüfusunu Osmanlılaştırmayı, merkeze

144 “The Development of the Military Strength of Turkey”, Yüzbaşı O.B.S.F. Shore, 18. Bengal Mızraklı Süvarileri, Kasım 1893 tarihli *International Revue*’den ve Şubat 1894 tarihli *Die Reichswehr*’den çevrilmiştir (FO 78/4561).

145 Rogan’ın sözcükleriyle, *Frontiers of the State*, s. 14.

146 Rogan, “Aşiret Mektebi”, s. 85.

olan bağıllığını güçlendirmeyi, devlete –sonunda iskân edilme-leri ve üretken ziraatçılara dönüştürülmeleri gibi– başka faydalar sağlamayı ve bu nüfusu “cehaletin karanlığı”ndan¹⁴⁷ kurtarmayı amaçlayan daha büyük bir planın parçasıydı. Girişim, sultanın Sünniliği teşvik etme ve Türk olmayan nüfusu Türkleştirmenin bir yolunu bulma politikasına da uyuyor olabiliirdi.¹⁴⁸ Ekim 1892’deki açılış törenleri mektebin ve mukabili olan milislerin kuruluşunun ardında yatan dünya görüşünü açık bir şekilde yansıtıyordu. Açılış törenini şerefleştiren Osmanlı maa-riif nâzırı yaptığı konuşmada Aşiret Mektebi öğrencilerinin medeniyetten elde edecekleri faydaların üzerinde durmuş ve bunu imparatorluk başkentinde karşılarına çıkan modern medeniyetin parçası olmak için geride bıraktıkları “doğal hal”le kıyaslamıştı. Sultanın fotoğrafçısı da öğrencilerin daha önceki “barbarlığı” ile şimdiki “medeniliği” arasındaki tezdaki göstermesi amaçlanan önce-ve-sonra fotoğraflarıyla konuşmanın ruhunu yakalamak üzere törene katılmıştı.¹⁴⁹

147 Aktaran Akpınar, *Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi*, s. 20. Mardin de “Medeniyetin kentleşme ile göçebelik arasında bir çekişme olduğu ve göçebe olan her şeyin sadece küçümsenmeyi hak ettiği yolundaki Osmanlı medeni insan klişesi”ne dikkat çeker (“Center-Periphery Relations” s. 170-71).

148 Deringil (*Well-Protected Domains*’de) ve Kodaman Hamidiye, Aşiret Mektebi ve benzer girişimlerin sultanın pan-Islamist (Sünni) politikaları bağlamındaki yeri üzerinde dururlar. Kushner ise Hamidiye dönemindeki Türk milliyetçiliği ya da Türkçülük hissiyatına dikkat çeker (*Rise of Turkish Nationalism*).

149 Gene bkz. Rogan, “Aşiret Mektebi”, özellikle s. 91-92. Bunlar ABD’deki yatılı Yerli Okulları mimarlarının gururla sergiledikleri önce-ve-sonra fotoğraflarına çok benziyordu. Anlaşıldığı kadarıyla, okula fiilen devam eden aşiretli Kürt çocuklarının sayısı en azından başlangıçtaki planlarda öngörüldüğü kadar fazla değildi, ama daha önce (1890) Cibran aşiretinden en az dört erkek çocuğun henüz kurulmamış olan Aşiret Mektebi’ne olmasa da Mekteb-i Harbiye-i Şahane’ye devam etmesi için hazırlıklar yapıldığını biliyoruz (B2OA YMM 48/83-4, aktaran Ergül, *II. Abdülhamid’in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları*, s. 56-57). Rogan’ın verdiği bilgiler okulun Kürt öğrenci nüfusunun diğer gruplarınkine kıyasla düşük olduğu izlenimini verir, ama kendisi de Aşiret Mektebi öğrencilerinden olan Hasan Sıddık Hayderani kaydolun iki yüz öğrencinin yarısından fazlasının Kürt olduğunu yazar. Hayderani öğrencilerin günlük rutinini ve diğer öğrencilerle aralarındaki sürtüşme konularını anlattığından (s. 147-48) okuldaki günlük yaşamı anlamak için onunki de ilginç bir kaynaktır. Sıddık Hayderani, Hayderanlı Hamidiye komutanı Hüseyin Paşa’nın yeğeni ve gene Hayderanlı Hamidiye komutanlarından Mehmed Sıddık Bey’in oğluydu.

İki girişim –Hamidiye ve Aşîret Mektebi– arasındaki bağlantıyı yansıtan, sadece çocukları Aşîret Mektebi'ne kaydedilmiş birtakım Hamidiye aşîretlerini gösteren listeler¹⁵⁰ ve kuruluşlarının ardındaki dünya görüşü değildi; bunu gayet pratik konularda görmek de mümkündü. İlk kez önerildiğinde Kürt aşîretleri Hamidiye'ye yazılma konusunda nasıl kuşkulu davranmışlarsa öyle, Aşîret Mektebi projesi için hedeflenen aşîretler de olaya şüpheyle yaklaştılar ve yerel memurlara mektebe daha fazla çocuk kaydetmeleri için benzer bir baskı uygulandı.¹⁵¹ Ve Hamidiye Alayları nasıl arzulanan rakamlara ya da askeri etkinlik düzeyine ulaşamadıysa, Aşîret Mektebi'ne kayıtlar da sultanın umduğunun çok altında kaldı.¹⁵² Gene de, sonuçta ortaya çıkan gerçekler ne olursa olsun vizyonların birbiriyle bağlantılı olduğu açıktı. Osmanlı kaynakları, Hamidiye aşîretlilerinin askeri konularda örgün eğitimden geçirilmek, sonra da kendi aşîret alaylarının başına dönmek üzere askeri bir okula kaydedilmelerinin ta baştan beri planlandığına işaret eder – ama bu okul ilk başta Aşîret Mektebi değildi.¹⁵³ Öte yandan, bilhassa Arap aşîretleri arasından öğrenci kaydetmekte güçlüklerle karşılaşılabilirdiği halde, Hamidiye aşîretlileri mektebe alınma talebiyle hükümete dilekçeler göndermeye başlamışlardı.¹⁵⁴ Maarif nâzırı bu fikre karşı çıktı ve okulun Arap aşîretleri için açılmış olup Kürt aşîretlerinin çocuklarının Harbiye Mektebi'nde özel bir süvari sınıfına kaydedilmeleri gerektiğinde ısrar etti. Ama sonunda, belki de Hamidiye aşîretlerinin taleplerini destekleyen Zeki Paşa'nın müdahaleleriyle dilekçe verenlerin çabaları

---

150 Rogan, "Aşîret Mektebi"nde (s. 89-90) ve Akpınar'da (s. 67-69) verilen liste Şemsikî, Cibran, Hayderan, Karapapak ve Millîlerin de aralarında bulunduğu birçok Hamidiye aşîretinin okulda öğrencileri olduğunu gösterir.

151 Rogan, "Aşîret Mektebi", s. 87, 90-91.

152 A.g.y., s. 91.

153 A.g.y., s. 38.

154 Örneğin, Beyazıt bölgesinden yaklaşık on dört aşîret reisi sultana bir mektup göndererek çocuklarından bazılarını Aşîret Mektebi'ne kaydettirmek için müsaade istediler. Bu mektup sultana Zilan aşîretinin reisi Eyüb Paşa ile 5. ve 6. Hamidiye Alayları'nın komutanı olan Hasan ve Ali Beyler tarafından telgrafla iletilmişti (bkz. Akpınar, s. 38-39 ve mektubun orijinali ile irade-i seniyyenin bir kopyasını içeren ek; Karaca, *Anadolu Islahâtı*, s. 176).

başarıya ulaştı ve bazı aşiretlerin öğrenci kaydettirmesine izin veren bir irade-i seniyye çıkarıldı.¹⁵⁵

Aşiret Mektebi Osmanlı hükümetinin reform ve modernleşme çabalarının temel bir ayağıydı ve küçük bir destekle toplumun en geri unsurlarının bile medenileştirilebileceği inancına dayanıyordu. Hamidiye ve Aşiret Mektebi bu düşüncelerle kurulmuştu ve bu yöndeki en büyük girişimler oldu, ama bu büyük hedeflere katkıda bulunacak daha küçük çaplı girişimler de vardı. Zeki Paşa aşiretleri yeni milislere kaydetmek için bölgeyi dolaşırken, belli başlı Kürt köylerinde okullar açılmasını öneren başka memurlarla da görüşmüştü.¹⁵⁶ Hamidiye projesinin ilk mimarlarından olan Şakir Paşa da Kürt nüfus arasında eğitim reformlarının teşvik edilmesi gerektiğine inanıyordu; 1890'ların ortalarında, Kürtleri Osmanlılaştırmak, medenileştirmek ve geliştirmek için eğitim dilinin Türkçe olacağı okullar açma girişiminde bulundu.¹⁵⁷ Ayrıca, Van Gölü'nde buharlı gemi işletmeciliğini başlatma girişimi de dahil, yolları, köprüleri ve diğer ulaşım imkânlarını modernleştirmeyi amaçlayan pek çok plan vardı, ama bunların çok azı hayata geçecek ve bu durum bölge sakinleri arasında büyük hoşnutsuzluk yaratacaktı. Bütün bu girişimler Kürtlere boyun eğdirme ve asimile olmalarını sağlama, Ermeni faaliyetlerinin izlenmesi ve bastırılması da dahil olmak üzere bölgeyi kontrol altına alma ve sultan ile Kürtler arasındaki sadakat bağlarını güçlendirme hedefinin parçalarıydı.

---

155 Akpınar, Hamidiyeli öğrencileri Aşiret Mektebi'ne kaydetme sorunu etrafında gelişen ilginç gerilimleri aktarır (*Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi*, s. 38-43). Aslında, maarif nâzırının Hamidiye Nizamnamesi'nin öğrenciler için öngörülen eğitim biçimini açıklayan maddesine getirdiği yorum doğrudur. Öğrenciler özel bir süvari sınıfına kaydedilecekti, ama belgenin hiçbir yerinde Aşiret Mektebi'nden söz edilmiyordu. Kürt aşiret reislerinin dilekçesini destekleyenler, nizamnamenin Hamidiye çocuklarının Aşiret Mektebi'ne kaydedilmesini öngördüğü yönündeki iddialarını, metnin kasıtlı bir yanlış yorumu dayandırıyorlardı. Bu arada, Araplar ve Arnavutlar için "pozitif ayrımcılık" politikalarının mevcut olup olmadığını araştırmak da ilginç olacaktır.

156 Fitzmaurice'den Hampson'a, no. 4, Van, 9 Nisan 1892 (FO 195/1766; FO 424/172).

157 Bkz. Karaca, *Anadolu Islahâtı*, özellikle s. 182-90.

Sonuç: Neden Kürtler?

Az önce gördüğümüz gibi, Osmanlılar hükmettikleri coğrafyayı dizayn etme, modernleştirme, koruma ve yeni sadakat ve kimlik gelenekleri yaratma çabalarında yalnız değillerdi; dünyanın dört bir yanında başka devletler de benzer çabalar içindeydi. Hamidiye kesinlikle bütün bu amaçları gerçekleştirme girişimlerinin parçasıydı. Ama şu soruyu da sormak zorundayız: Neden Kürtler? Ve Kürtlerin Osmanlıların daha iyi idare etmeyi –aslında bastırmayı– istedikleri gruplardan biri olduğu düşünülecek olursa, bu unsurun daha fazla güçlendirilmesinin sebebi neydi?

Hamidiye girişiminin Osmanlıların imparatorluğun aşiret nüfusunu kontrol altına alıp “medenileştirme”yi ve bu gruplarla Osmanlı Devleti arasında sadakat ve kimlik bağları oluşturmayı amaçlayan daha büyük projesinin ayrılmaz parçası olduğunu gördük. Bu, II. Abdülhamid’in saltanat döneminin ayırt edici yönlerinden biriydi ve girişim pek çok bakımdan, sultanın halefi olan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) tarafından da sürdürüldü. Ama Kürtler büyük bir yarı göçebe ya da aşiretli nüfusa sahip tek Osmanlı unsuru değildi; Arapların, Arnavutların, Çerkeslerin ve Türkmenlerin de önemli aşiret nüfusları vardı. Yukarıda, Osmanlıların göçebeleri iskân etmeyi ve Osmanlı saflarına katmayı amaçlayan daha büyük projesinin sadece Kürtleri değil, tüm aşiret gruplarını hedeflediğini görmüştük.¹⁵⁸ Aşiret Mektebi’nde çeşitli kökenlerden öğrenciler bulunuyordu ve Arap öğrenciler Kürtlerden daha yüksek bir mevcuda sahipti. Ama Hamidiye Alayları neredeyse sadece Kürtlerden oluşuyordu; 64 ya da 65 alaydan yalnızca birkaçı Kürt olmayan (Arap ve Karapapak) aşiretlerden oluşturulmuştu.

Aslında, çeşitli tarihlerde Arap ve diğer aşiret gruplarını alaylara dahil etme planları mevcuttu. Nitekim, Hamidiye Nizamnamesi’nde daha baştan itibaren alayların “Arap, Kürt, Karapapak ve Türkmen aşiretleri”nden oluşturulacağı belirtilmişti.¹⁵⁹ Ama bu planlar hiçbir zaman hayata geçmedi ve hiç

158 Ayrıca bkz. Kasaba, *Moveable Empire*, özellikle Bölüm 4.

159 Osmanlı Hükümeti, *Tensikat-ı Askeriyye Cümlesinden Olarak Hamidiye Süva-*

şüphesiz, Kürtleri alaylara yazma planları kadar önemli de de-
gillerdi. Zeki Paşa aşiretleri alaylara yazma sürecinin başları-
nda, belki de rakamlar düşmekte olduğu ve sayıyı artırması ge-
rektiği için, Millî (aşiret) konfederasyonunun nüfuz alanın-
dan uzak olmayan Mardin bölgesindeki bazı çok önemli Arap
aşiretleriyle temasa geçmişti. Sonunda taraflardan hangisinin
diğeri geri çevirdiği bilinmemekle birlikte, güçlü Şammar
ve Aneze aşiretlerinin ikisi de Hamidiye'ye yazılmayacaktı.¹⁶⁰
Hamidiye Alayları'nın merkezi olan IV. Ordu'nun sınırındaki
Arap topraklarını kapsayan VI. Ordu'nun komutanı Recep Pa-
şa da Arap aşiretlerinden benzer bir kuvvet oluşturmakla gö-
revlendirilmişti.¹⁶¹ Lübnan'da bir Dürzi alayı oluşturmak için

ri Alaylarına Da'ir Kanunnamedir, madde 19. Ayrıca bkz. Zeki Paşa'nın sulta-
na sunduğu rapor (BOA Y.PRK.ASK 101/48, 28 Teşrin-i Evvel 1310 [9 Kasım
1894]). Enloe da "aşiretler"i "savaşçı kavimleri" orduya almayı hedefleyen
devletlere cazip geldiğine işaret eder. Zira bu kavimler,

kişisel sadakat ve müteakabiliyet bağlarının otorite merkezinin belirlen-
mesinde ve gücü dağıtmada belirleyici rol oynadığı, toplumsal sınırları
bir hayli kapalı toplumlar olarak ... algılanıyordu. ... Bu gibi topluluklar-
da orduya yazılmaları çoğaltacak bir toplumsal örgütlenme tarzı geçerliy-
di. ... Devlet orduya özel bireysel vasıflara sahip olmalarından ötürü *subay-
lar* alıyorsa ve tek seferde çok fazla kişinin aklının çelinmesi gerekmiyor-
sa, bireysel yazılmalar harcanan çabaya değebilir. Ama safları doldurmak
için tek seferde pek çok, hatta yüzlerce asker yazmanız gerekir. Kapalı bir
topluluk içindeki otorite figürleri aracılığıyla yol almak safları doldurmak
için daha etkin bir yöntemdir; bu kişiler topluluk içindeki astlarını orduya
çekmek için var olan yükümlülük bağlarından ve güven duygusundan ya-
rarlanabilirler. Pek çok ülkede seçmenler tam da bu şekilde seferber edilir.
Gereken tek şey: (a) Topluluk elitlerinin astları olan topluluk mensupla-
rı karşısındaki üstün konumlarını korumaları için bu otorite yapılarına el
sürülmemesi; (b) Topluluk dışından asker toplayanların da asker tedarik-
çileri olarak bu aracı rolünü oynamayı topluluk elitleri için ödüllendirici
bir iş haline getirmeleridir (*Ethnic Soldiers*, s. 27-28).

160 Fitzmaurice'den Hampson'a, no. 18 (no. 13 olmalı), Van, 6 Haziran 1892 (FO 195/1766; FO 424/172).

161 Chermiside'dan Ford'a, no. 9, İstanbul, 19 Mart 1892 (FO 195/1759; FO 424/172). İngiliz konsolosluğu da, bizzat Zeki Paşa tarafından hükümetin Arap aşiretlerini orduya alma planlarından haberdar edildiğini rapor etmişti. Pa-
şa Şammar, Aneze ve Tay aşiretlerinden alaylar oluşturma sözünü aldığı-
nı (bunlardan sadece Tay aşireti sonunda bir alay oluşturunca) ve ertesi yıl
Arap topraklarının büyük bölümünü kapsayan V. (Suriye), VI. (Bağdat) ve
VII. (Yemen) Ordularda kayıtlara devam edileceğini belirtmişti (bkz. Fitz-
maurice'den Hampson'a, no. 15, Van, 11 Haziran 1892 [FO 195/1766; FO
424/172]). Osmanlı arşivlerindeki belgeler V. Ordu'ya bağlı olan Halep böl-

de bir miktar çaba harcanmış, ama benzer biçimde bu girişim de sonuç vermemişti.¹⁶² Bundan birkaç yıl sonra, hükümetin Arnavut aşiretlerini Hamidiye'ye değil ama paralel bir örgütlenmeye kaydetmeye çalıştığı yönünde raporlar verilecekti. Üsküp'teki İngiliz konsolos yardımcısı 1898'de, Arnavut beylerinden oluşan kalabalık bir grubun muhtemelen bu amaçla bölgeyi ziyaret ettiğini bildiriyordu.¹⁶³ İngiliz askeri ataşesine göre ise Hamidiye'ye benzer şekilde bir Arnavut alayı oluşturulacağı yolundaki söylentiler şimdilik "tamamen asılsız"dı; ataşeye göre, Yıldız Sarayı'nda Harbiye Nezareti'nden tamamen bağımsız olarak ve "elle tutulur" bir şekil alana dek nezarete asla ulaşmayan pek çok mesele gündeme geliyor, tartışılıyor, bir yana bırakılıyor ve tekrardan masaya yatırılıyordu. Ataşe pek çok örnekte konunun sadece sultan tarafından değerlendirildiğini, herhangi bir karara varılmadan kapatıldığını, siyasi bir mesele bunu yeniden gündeme getirdiğinde de aynı muameleyi görmek üzere bir kez daha ele alındığını kaydediyordu. Ataşeye göre Arnavut Hamidiyeleri "eski bir" mevzuuydu; bu konuda Saray ile çeşitli Arnavut beyleri arasında zaman zaman pek çok yazışma olmuş, ama hiçbir netice çıkmamıştı.¹⁶⁴ Arnavut ve Arap aşiretlerinin orduya yazılmaları sultanın imparatorlukta aşiretleri kontrol altına alma ve imparatorluğa, özellikle de şahsına sadakat bağlarıyla bağlama politikasına kuşkusuz uygundu, ama Hamidiye Alayları'nın bi-

---

gesindeki aşiretlerin sadakatlerini ilan edip alaylara yazıldıklarına işaret eder (BOA, Y.MTV 136, 21 Teşrin-i Sani 1310 [3 Aralık 1894]), ama ondan sonra bunlardan pek bir haber alınmayacaktı.

162 Chermide'dan Büyükelçi Currie'ye, İstanbul, 4 Haziran 1894, no. 32 (FO 195/1837). Ayrıca bkz. BOA YEE.139/13.5 (11 Şubat 1308 [23 Şubat 1893]) ve YA.Res.2/79 (12 Şaban 1310 [1 Mart 1893]); Süphandağ, *Büyük Osmanlı Entrihası Hamidiye Alayları* içinde, s. 97-101. Elime geçen belgelerden bazılarını Süphandağ'ın çeviriyazılarıyla karşılaştırdığım için, ben bu yazarın çeviriyazılarına ihtiyatla yaklaşıyorum. Yazar bazı Osmanlıca sözcükleri ve sözdizimini "modernleştirerek" belgelerde tahrifat yapmıştır.

163 Hampson'dan Blunt'a, no. 38, 31 Mayıs 1898 (FO 78/4936). Nitekim, ilk askere alma planları V. ve VI. Ordu bölgelerindeki göçebe Boşnak aşiretlerini de kapsıyordu (BOA, Y.MTV 67/1, 23 Ağustos, 1307 [4 Eylül 1891]).

164 Ponsonby'den O'Connor'a, Gizli bilgi notu no. 15, İstanbul, 23 Kasım 1898 (FO 195/2016).

rincil hedefi Kürtler olduğu için bu gruplar hiçbir zaman fazla kaale alınmadı.¹⁶⁵

Kürtlerin birincil hedef olmasının nedeni, Ermeni bölgelerinde (“Altı Vilayet”) ve Rusya ve İran’la olan tehdit altındaki değişken sınır boylarında hâkim Müslüman unsur olmalarıydı. Bu bölümde gösterildiği gibi, bu çok yönlü misyonun temel öncelikleri bölgedeki Ermeni devrimci faaliyetlerine karşı koymak, sınırı –iç ve dış– tüm tehditlerden korumak ve bu önemli sınır bölgesinde yaşayan ahalinin sadakatini kazanmaktı. Hükümetin göçebe nüfusu kontrol altına alma ve/veya iskân etme ve imparatorluktaki çeşitli Müslüman topluluklar arasında sultan/halifenin şahsında temsil edilecek dayanışma bağları kurma çabalarının hedefinde aşiretli nüfusun tamamı yer alıyordu,¹⁶⁶ ama Kürtler Ermenilerin yaşadığı ceplere ve Rusya’dan, daha sınırlı bir ölçekte de İran’dan gelen Ermenilerin ve Rusların geçebileceği gevşek sınırlara yakın olmak gibi benzersiz bir coğrafi konuma sahipti. Sembolik nişan ve imtiyaz müesseselerinin, önemli uygulamalar olmakla birlikte Osmanlı Kürdistan’ı dışındaki Hamidiye benzeri bir kurumda bulunmayışının nedeni büyük olasılıkla budur. Başka yerlerde, halkın “ruhsal olarak” uzaklaştığına dair korkular olmuş ve onları bedenleriyle olmasa

165 Aşiretleri orduya yazma girişimlerinin başlarında, sınırların aşiret bölünmelerini tam olarak yansıtmadığını fark eden sultan, bir noktada, sınırın İran tarafındaki Kürtleri de alaylara kaydetmek için çalışılmasını bile planladı. Söylemeye gerek yok ki, İran hükümeti bu fikirden hiç hoşlanmadı, Ruslar da aşiretlileri Hamidiye’ye katılmaktan caydırmak için düzenlenen aktif bir kampanyaya destek verdi (Ahmad, *Kurdistan During the First World War*, s. 57). Osmanlılar İran ordusundaki düzenli süvari birliklerinin mensuplarını paralı asker olarak orduya yazma girişimlerinde de bulundular (Hampson’dan White’a, Erzurum, Siyasi no. 56, 6 Haziran 1891 [FO 195/1729]). Öte yandan, İranlılar da en başta Hamidiye’nin başarılı olup olmadığını görmek, sonra da sınırın İran tarafında benzer alayların örgütlenmesi için bir model oluşturup oluşturmamaya çalıştığını anlamak için girişimi yakından izliyorlardı (bkz. Graves’den Ford’a, Siyasi no. 35, Erzurum, 10 Haziran 1892 [FO 195/1766; FO 424/172]).

166 Çoğu öyle olsa da, aşiret nüfusunun tamamı Müslüman değildi. Buna örnek olarak Hakkâri dağlarında yaşayan Nesturi aşiretleri verilebilir. Eski Ermeni devrimcisi Rouben ise Ermeni nüfusun çok küçük bir kısmının, ağırlıkla da Sason dağlarındaki Ermenilerin aşiretlerinkine benzer bir yaşam sürdürdüğünü ve içlerinden bazılarının başka aşiretlerin mensubu olduğunu belirtir (Rouben, *Armenian Freedom Fighters*, s. 67-68).

bile yürekleriyle Osmanlı (aslında Türk) şemsiyesi altına çekmek için birleştirici motiflere ihtiyaç duyulmuş olabilirdi.¹⁶⁷ Ama Doğu vilayetleri, o sırada belirli bir güvenlik tehdidinin algılandığı, sınır bölgelerinin “sınırları belirlenmiş bölgeler”¹⁶⁸ haline geldiği yerde bulunuyordu ve bölgesel güvenlik ihlallerine karşı koyacak unsur tam da olması gerektiği gibi askeri bir örgütlenmeydi. Bizzat II. Abdülhamid siyasi hatıratında, tasarladığı dahili iskân planında Kürtlerin önemini teslim ediyordu. Gayrimüslimlerin imparatorluk içinde iskânını sınırlama ve buna koşut olarak milli unsuru güçlendirme gereğinden bahsederken şöyle yazıyordu: “Rumeli’nde ve bilhassa Anadolu’da Türk unsurunu kuvvetlendirmek ve her şeyden evvel de içimizdeki Kürtleri yoğurup kendimize mal etmek şarttır.”¹⁶⁹

O halde, Hamidiye Alayları’nı oluşturan neredeyse tek unsur Kürtlerdi, ama bütün Kürtlerin bu ayrıcalıklı kurumun mensupları olmadığını da belirtmek gerekir. Alaylara resmen sadece Sünni Kürtler yazıldı. Bununla birlikte, zaman zaman, bilhassa Dersim bölgesinde¹⁷⁰ çok önemli bir azınlık oluşturan Alevileri ve Musul vilayetinin Sincar bölgesi ile Van ve Diyarbakir vilayetlerinin bazı kesimlerinde güçlü bir varlık gösteren Ezidi azınlığı alaylara dahil etme planları yapılmış olması il-

---

167 Bkz. Deringil, *Well-Protected Domains*.

168 Bkz. Ateş, “Empires at the Margin”.

169 Sultan Abdülhamid, “Dahili iskân [1893]”, *Siyasî Hatıratım*, s. 73. Hamidiye’nin kurulmasından yaklaşık on beş yıl sonra Hamidiyeli (ve diğer) Kürtler üzerinde bir çeşit fren ve denge sistemi kurmaya yönelik çabalar olduğu da belirtilmelidir. 1904’te Bulanık kazasından ve Bitlis vilayetinin diğer kazalarından Çerkes muhacirlerle yeni bir Kuvve-i Seyyare oluşturuldu. Bu konuda bir rapor yazan İngiliz konsolosu hükümetin niyetinin Çerkes muhacirleri “Kürtlerin yarattığı karışıklığa karşı bir fren” olarak kullanmak olduğu inancındaydı (Heathcote’dan O’Conor’a, no. 11, Bitlis, 19 Mart 1904 [FO 424/206]). David Kushner’ın belirttiği gibi (*Rise of Turkish Nationalism*, özellikle s. 50-55) “Türk bir Anadolu” görüşü Hamidiye döneminde giderek daha fazla hakim olmaya başlamıştı. 19. yüzyılda çok sayıda Çerkes’in Anadolu’ya gelişinin tetiklediği dinamikler üzerinde araştırmalara ihtiyaç vardır.

170 Burada, Dersim’in bölge olarak Dersim sancağından daha büyük olduğunu kaydetmemiz gerekir. Harput (Ma’muret’ül-Aziz) vilayetini oluşturan üç sancaktan Harput-Mezre sancağının yaklaşık yüzde 30’u, Malatya sancağının yüzde 31’i, Dersim sancağının yüzde 43’ü Alevilerden oluşuyordu (bkz. *La Turquie de l’Asie*, cilt 2).

günçtür. Ama Osmanlı hükümetinin ya da en azından Zeki Paşa'nın Ezidilere, özellikle de Alevilere davette bulunmuş olma olasılığı tartışmaya açıktır.¹⁷¹ Bugüne kadar pek çok çevre Hamidiye Alayları'nın en temel özelliklerinden birinin ezici olarak "Sünni"lerden oluşmaları olduğunu ileri sürmüş ve konuyu ele alan yazarlar, Sünni aşiretlerin Ermeniler kadar Alevilere yönelik saldırılarına sultanın verdiği desteği ve izlediği Alevi karşıtı politikaları bunun bir işareti saymışlardır.¹⁷² Yeni bulgular ışığında, bu iddianın argümanlarını yeniden düşünmemiz gerektiği açıktır. Bana göre yeni bulgular daha çok olayın "Kürtlüğü"nü ve sultanın şahsına bağlı kalacak ve her türlü Ermeni tehdidine karşı koyacak bir Kürt müttefikler ağı oluşturmaya –Sünni olmayan Kürtlerin saflara davet edilmesi anlamına gelse bile– verdiği önemi gösteren ek bir kanıt oluşturmaktadır. Gerçi bu teklifin ardındaki gayretkeşin Zeki Paşa olması daha güçlü bir ihtimaldir. Bu da Hamidiye girişiminin ardında iki farklı tasavvur olduğunun bir işareti olabilir – biri, Sünniliği teşvik etme politikasına şüphesiz gönülden bağlı olan sultanın, diğeri ise sadakatın sembolik getirisinden çok maddi teşviklere dayandığını düşünen Zeki ve Şakir paşaların yaklaşımı.¹⁷³ Ezidileri ya da Alevileri alaylara katma planları hiçbir zaman hayata geçmeyecekti, ama ilk başta gerçekten böyle planlar olduğunu bilmekte fayda vardır.

O halde, Hamidiye Hafif Süvari Alayları Osmanlıların daha büyük endişelerini yansıtan çok yönlü bir misyondur. İmparatorluk özellikle alayların oluşturulmasından önceki yüzyılda büyük toprak kayıplarına ve ekonomik zararlara uğramış olduğundan, geriye kalan toprakları korumanın ve yeni kayıpları

171 Ezidilerin ve Alevilerin orduya alınması konusundaki tartışmalar ve bu yönlerdeki çabalar hakkında daha etraflı bir değerlendirme için bkz. Klein, "Ein Kritischer Blick".

172 Bu görüş bilhassa Fırat'ta ve Ergül'de (II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları, s. 95) tekrar tekrar karşımıza çıkar. Sultanın Alevilerden şüphelendiği doğru olabilir, ancak bu, Zeki Paşa'nın, belki de diğer aşiretlerle kurduklarına benzer sadakat bağları oluşturmak amacıyla onları da Hamidiye Alayları'na katma girişiminde bulunduğu gerçeğini değiştirmez.

173 Şakir Paşa'nın Ezidilerin alaylara yazılmasına ilişkin görüşleri için bkz. Derin-gil, *Well-Protected Domains*, s. 70.

önlemenin yollarını arıyordu. II. Abdülhamid içte devletin erişim alanını genişletmek ve tebaası olan unsurların sadece hareketlerini değil, siyasi ve manevi yönelimlerini de kontrol altına almak için reformcu ve modernleşmeci seleflerinin açtığı yoldan yürümeye devam etti. Osmanlı hükümeti bir üst kimliğin sembollerini ve bağlarını güçlendirme çabasıyla kendi geleceklere dair benzer hedef ve vizyonları olan diğer pek çok devletin arasına katılmış oldu. Hamidiye örgütlenmesinin ardındaki fikirler, tasarlandıkları ve karşılık vereceklerinin umulduğu modern tarihsel momentini açık bir biçimde yansıtıyordu. Aşiretlerin iskânı ve kontrol altına alınması, sadakat bağlarının yaratılması, kalan Osmanlı topraklarının merkezileştirilmesi ve “Ermeni tehdidi”nden korunması, devletin Kürt aşiretlerine yaptığı tekliflerin rakip komşular tarafından getirilen tekliflerden aşağı kalmamasının ya da bunlara ağır basmasının sağlanması, bunların hepsi Hamidiye projesinin öne çıkan özellikleriydi. Ve bu misyon amaçları bakımından çok yönlü olmanın yanında, yöre, bölge ve imparatorluk tarihinin başka alanlarını etkileyen ve pek çoğu milisleri oluşturanların aklından bile geçmemiş olan sonuçlar doğurdu. Şimdi, Hamidiye girişiminin bu diğer yönlerine ve momentumuna dönüyoruz.

**II. ABÜLHAMİD DÖNEMİNDE
HAMİDİYE ALAYLARI,
1890-1908**

Cizre bölgesindeki Mîran aşiretinin reisi Mustafa Paşa, Hamidiye komutanı oluşunun yaklaşık onuncu yıldönümünde ilk Kürt gazetesi *Kurdistan*'da Abdurrahman Bedirhan tarafından adının zikredilmesi gibi benzersiz bir ayrıcalığa mazhar oldu. Ne var ki, bu şüpheli bir onurdu:

Kürdler, cülûs-ı Şehinşahîlerinden evvel alim, mütemeddin adamlardı da Ermenilere taarruzdan ... (108) anlarla kardaşçasına geçiniyorlardı; sonra Efendimiz tahtın üzerine ... (109) anların medeniyeti vahşete, o ilimleri cehle tebeddül mü etti ki ihtilâller ihdasına kalkıştılar?!

Kürdistan taraflarında îka-i mezalim eder, taraf-ı eşref-i Şahanelerinden teslih olunmuş, nam-ı namî-i hümayunlarına intisabla mütefahir Hamidiye Alayları efradından başka kimler var?!

Mesela Diyarbekir vilâyeti dahilinde “Mîran” aşireti reisi Mustafa Paşa var. Bu adam, müntesibi bulunduğu aşirette bundan on veya on beş sene evvel koyun çobanı idi, ki kendisine Kürd tabirince “Misto Keçelo” [Kel Misto] derlerdi. Her ne yaptıysa yaptı, kendisini Efendimizin [II. Abdülhamid] gözüne girinceye kadar sayları [sürûleri] sürdürdü. Bir de irtikâb-ı

rezaildeki mahareti Padişahın hoşuna gitmiş olmalı ki, sefk-i dimada, ızrar-ı ibadullahda kendine pek büyük bir muîn olacağını hissederek, üstüne bir paşalık takmakla Hamidiye Alayı Reisi namıyla ortaya koydu. Şimdi, böyle bir adam ne yapmaz?! Oğlu bile kendisine düşman, dest-i taarruzunu gelininin damen-i ismetine bile uzatan bir hain, Ermeniye mi kesmez, Müslümanı mı yağma etmez?!¹

İşin ilginç tarafı, bu tuhaf pasaj 19. yüzyıl sonunda, özellikle de II. Abdülhamid döneminde geçirdiği dönüşüm sırasında Güneydoğu Anadolu'da mevcut güç yapısıyla ilgili pek çok ipucu taşır. Bu bölümde, özellikle Hamidiye örgütlenmesinin alttan alta şekillenmekte olan değişimleri nasıl etkilediğine bakarak, Kürt toplumunun yerel güç yapısının 19. yüzyılda geçirdiği dönüşümün izini süreceğiz. Bölümün sonunda, bu garip pasajın önemi açıklık kazanacak; okur, metni tarihsel bağlamına tam olarak oturtabilecek ve imparatorluğun sınır boylarındaki Kürt-Osmanlı aşiret bölgesinde, Bedirhanlar ile Mıranlılar, hanedan ile aşiret arasındaki güç mücadelesinin hikâyesinde farklı aktörlerin oynadığı rolleri kavrayabilecek.

Arka plan: Eski emirlikler

Bedirhanlar belki de en ünlü Kürt ailesidir. Bu sadece ailenin büyüklüğünden ve tarihsel öneminden değil, meşhur Mîr Bedirhan'ın soyundan gelenlerin ailenin adını gündemde tutmak için gösterdikleri çabalardan da kaynaklanır. Ünlü Mîr Bedirhan 1821'de, o tarihte bir Osmanlı eyaleti olan Musul'daki Cizre'de² iktidar oldu. Bedirhan Bey'in başında bulunduğu emirlik büyüklüğü, emniyeti, "modernliği" ve fiili özerkliğiyle Kürt emirlikleri tarihinde hızla öne çıktı. Kürdistan'ın büyük bölü-

---

1 Abdurrahman Bedirhan, "Kürdler ve Ermeniler", *Kurdistan*, no. 26 (1 Kânûn-ı Evvel 1316 [14 Aralık 1900]), kaynak Bozarslan, *Kurdistan*, yeniden baskı, cilt 2. s. 132.

2 Ceziret-ibn-Umar ilk başta Diyarbekir eyaletinin Mardin sancağına bağlıydı, ama 19. yüzyıla girerken Musul'a, bundan 20-25 yıl sonra da yeniden Diyarbekir'e bağlandı.

münün Osmanlı İmparatorluğu topraklarına katıldığı 16. yüzyıl başlarından beri, Kürt emirlikleri hem kendi aralarında hem de topraklarını sınırlarına dahil eden İran ve Osmanlı devletlerine kıyasla büyüklük ve güç bakımından farklılıklar gösteriyordu. Bununla birlikte, başında Bedirhan Bey'in bulunduğu emirliğin ve benzerlerinin yapısı, nispi bağımsızlıkları ve Osmanlı Devleti'yle olan genel ilişkileri sadece Kürt toplumunun ayırt edici özelliklerini oluşturmuyor, Osmanlı'nın periferisi üzerindeki hâkimiyetinin doğasını da yansıtıyordu. Bu nedenle, Bedirhan Emirliği'nin Kürdistan ve Osmanlı tarihindeki önemini daha iyi kavramak ve değerlendirmek için Osmanlı İmparatorluğu'nda emirlik sisteminin tarihine kısa bir bakış atmak gerekir.

Kürdistan'ın 16. yüzyılda

Osmanlı İmparatorluğu topraklarına katılması

Milliyetçi Kürt tarihyazımı Osmanlı Kürdistan'ının ağırlıklı bölümünün tarihinin epeyce bir kısmında sahip olduğu nispi özerkliği, sadece Kürtlerin "bağımsız"lıklarını koruma azminin ürünü olarak gösterme eğilimindedir ve bölgedeki Osmanlı hâkimiyetinin neden minimal düzeyde ve büyük ölçüde dolaylı olduğunu açıklayabilecek başka faktörleri göz ardı eder. Özerklik sadece, Kürt toplumunun zorunlu kıldığı bir özellik olarak görülür ve Osmanlı Devleti bu sistemde bir amil olarak dikkate alınmaz.³ Halbuki Osmanlı'nın periferisi üzerindeki hâkimiyetinin esnek karakteri de sistemin çoğunlukla başarılı olmasının en önemli nedenlerinden biridir. Kürdistan'da Osmanlı hâkimiyetinin başlangıcından itibaren, bu özerklik "taraf"lardan birinin tek yanlı bir dayatmasına değil, bir taraf diğerinden daha "eşit" olsa da, Osmanlı sultanı ile yerel Kürt beyleri arasında varılan karşılıklı olarak kazançlı bir anlaşmaya dayanıyordu. Kürdistan üzerindeki Osmanlı hâkimiyetinin ve Osmanlı sultanı ile çeşitli Kürt beyleri ya da mîrleri arasındaki ilişkilerin daha sonraki koşullarını belirleyen bu anlaşma-

3 İzady, *Kurds: A Concise Handbook*'ta buna yakın bir görüş ortaya koyar.

da, Osmanlı sultanının da yerel Kürt beylerinin de menfaatleri vardı. O halde, bu bölümde ele alınan meseleleri daha iyi kavramak için, 16. yüzyıl inceleme konumuz dışında kaldığı halde, taraflar arasındaki ilişkinin bu dönemde belirlenen koşullarını incelememiz gereklidir.

16. yüzyıl başında tarihsel Kürdistan'ın büyük bölümünün Osmanlı İmparatorluğu topraklarına katılması, imparatorluklarının sınırlarını genişletmekte olan Osmanlılar ile İran'daki yeni Safevi hükümdarları arasındaki çatışma bağlamında, Osmanlı Sultanı I. Selim ile yirmi kadar Kürt mîri arasında yürütülen bir pazarlığa dayanıyordu.⁴ Çaldıran Muharebesi ve savaşın akıbeti bölgede kurulacak Osmanlı hâkimiyetinin koşullarını belirlediğinden, bölge tarihinde çok önemli bir rol oynayacaktı. Kürt egemenleri daha muharebe başlamadan, kaderlerinin bölgede nihai hâkimiyet peşinde koşan ve giderek güçlenen bu iki hanedandan birine bağlı olduğunu anlamışlardı. Bu emperyal çatışma bağlamında ilk başta Safevi Şah İsmail'le ittifak kuran, ama daha sonra hapse atılan mîrler kaçmayı ve topraklarına dönmeyi başardılar. Onlara daha başkaları katıldı ve sonunda, I. Selim'in hizmetindeki bir Kürt ileri geleni olan İdris-i Bitlisi'nin arabuluculuğuyla bir anlaşmaya varıldı. İleride bir tarihçinin Osmanlı sultanı açısından "ileri görüşlü" bir hamle olarak niteleyeceği⁵ anlaşmaya göre Kürt beyleri Osmanlılara destek olmak için birleşecek, karşılığında da kendilerine, pratikte daha önce sahip oldukları hükümlanlık düzeyine denk bir özerklik tanınacaktı. Van Bruinessen'in belirttiği gibi, "Onlardan istenen tek şey bağlılık olabilir[di]. Ne de olsa, bir sınır bölgesinde, siyasi (ve askeri) bağlılık, düzenli vergi ödenmesinden daha önemlidir."⁶ Her iki taraf için de kazançlı olan bu ittifakla Kürt beyleri bugün büyük bölümü Irak sınırları içinde kalan Diyarbekir eyaletinin ve eski emirliklerinin bir kez da-

4 Şerefname'de yirmi mîrden söz edilir, ama Parry, "Reigns of Bayazid II and Selim I", s. 71'de sayıyı yirmi beş olarak verir. Bkz. Tezcan, "Development of the Use of 'Kurdistan'", s. 544.

5 Parry, "Reigns of Bayazid II and Selim I", s. 72.

6 Van Bruinessen, "Osmanlıların Diyarbekir'i Fethi", Van Bruinessen ve Boeschoten, *Evliya Çelebi Diyarbekir'de* içinde, s. 44.

ha sahibi oldular ve batıya doğru uzanan tüm topraklar ismen Osmanlı mülkü oldu. Askeri uzlaşma, doğu komşularına karşı düzenledikleri sonraki seferlerde Osmanlılar için lehte sonuçlar vermeye devam etti; bu seferler sırasında imparatorluğa yeni topraklar eklendi ve 1639'da imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması'yla az çok kalıcı bir sınır belirlendi.⁷

Bölgedeki Osmanlı genişlemesi ve İran'a karşı kalıcı bir tamponun oluşturulup korunması için yerel Kürt egemenleriyle askeri ittifak şarttı. Ayrıca, bölgenin merkeze uzaklığı ve mîrlerinden ve reislerinden başka otorite tanımayan önemli sayıda göçeri de içeren bir nüfusu idare etmenin güçlükleri nedeniyle, sultan bir tür idari anlaşmaya da gerek duyuyordu. İtibari ya da dolaylı hâkimiyet hiç hükmedememekten daha iyiydi. Ancak, mîrlerin sadakatinin devamını sağlamak için Osmanlıların onlara önemli ayrıcalıklar tanıması gerekti.⁸ I. Selim ile Kürt mîrleri arasındaki anlaşmaya arabuluculuk etmiş olan İdrîs-i Bitlisî'ye 1515'te, sultanın nişan-ı şerifini taşıyan boş hüküm kâğıtları şeklinde bir tür açık kart verilmişti; bunlar beylere hitap ve lâkap cümleleriyle doldurulacak, sonra da hangi livayı kimin hangi şartlarla yönettiğine ilişkin ayrıntılar rapor edilecekti. Sultanın güvenilir aracısına, diğer Kürt mîrlerini de ittifaka çekmek için "ikna mektupları" olarak kullanılacak başka "beyaz" kâğıtlar da verilmişti.⁹ Çaldıran Muharebesi'nden sonraki on yıla ait tapu tahrir defterleri Kürt mîrleri tarafından yönetilen bölgelerin merkezi otoritelerce vergi tahsilinden büyük ölçüde muaf tutulduğunu gösterir. 1520'lere ait başka belgeler, Diyarbekir'e bağlı sancaklar ile Vilayet-i Kürdistan'ın ya-

7 Osmanlı-Safevi savaşlarının bu halk arasında yarattığı yıkımı kederle anlatanlardan biri de 1694'te ünlü Kürt destanı *Mem û Zîn*'i manzum olarak kaleme alan Ehmedê Xanî'dir. Hikâye birleşmelerine engel olunan, rakip kavimlerden iki genç arasındaki aşk hikâyesinin –tüm Ortadoğu edebiyatında tekrarlanan bir tema– Kürtçe bir versiyonudur; bununla birlikte, pek çokları destanın kahramanları Mem ve Zîn aracılığıyla Kürdistan'ın Osmanlı ve İran imparatorlukları arasında bölünen iki parçasını ve Kürt halkının kendi içinden bir hükümdarın yönetimi altında birleşmekteki başarısızlığını temsil ettiğini söyler (bu yorum için örneğin bkz. Hassanpour, *Nationalism and Language*, s. 83-90).

8 Tezcan, "Development of the Use of 'Kurdistan'", s. 546.

9 A.g.y.

nı sıra, “cemâ’ât-i Kürdan” denen ve toplamda Diyarbekir eyaletine bağlı sancaklardan da büyük bir bölgeye yayılan bazı birimlerin idari bakımdan farklı olduklarını gösterir; “cemâ’ât-i Kürdan” olarak anılmayan birimlere dahi Osmanlıların bu gibi idari bölümler için kullandığı terimle “sancak” değil, “eyalet” deniyordu.¹⁰ Şüphesiz, Kürt mîrlerine emanet edilen bölgelerin Osmanlı Devleti’yle, imparatorluğun başka yerlerindeki muadillerinden farklı bir idari ilişkisi olacaktı.¹¹

Bu özel statünün pek çok ayrıntısı, özellikle de ilişkinin kâğıt üzerinde değil de fiiliyatta nasıl yürüdüğünü gösteren detaylar hâlâ açık olmamakla birlikte, Kanuni Sultan Süleyman’ın doğu seferlerinden sonraki yıllara ait bir belge Kürt mîrlerine bahşedilen ayrıcalıklardan bazılarını ana hatlarıyla ortaya koyar. Daha önce mîrlerin elinde olan sancaklar ve kaleler, sultanın verdiği başka mülklerle birlikte fiilen mîrlerin “mülkü” yapılmıştı. Bunlar, emirlerin oğulları üzerinden nesilden nesle geçebilecek ve Kürt beyleri Osmanlı Devleti’ne sadık kaldıkları sürece hiçbir idareci ya da vergi tahsildarı, hatta sultanın oğulları bile bu mülklere dokunamayacaktı. Bu topraklar üzerinde geçerli veraset kuralı, ölen bir mîrin mülkü üzerinde hak talebinde bulunacak hiçbir erkek çocuğunun olmaması halinde burasının “yabancı” birine verilmeyip başka bir Kürt beyine bağışlanmasını güvence altına alan bir hükümle vurgulanmıştı. Bunun karşılığında Kürt mîrleri sultana ve haleflerine sadık kalacak, uyruklarına adil bir şekilde muamele edecek ve kendilerinden destek talep edilmesi halinde Diyarbekir ve Bağdat beylerbeyleri ve diğer Kürt ileri gelenleriyle işbirliği yapıp birlikte hareket edeceklerdi.¹²

İzleyen yüzyıllarda münferit emirliklerin statüsünde ve sayısında değişiklikler olmuştur ve düzenlemenin fiiliyatta her zaman ilk fermanında belirtildiği gibi yürümediğini gösteren işaretler vardır.¹³ Ünlü Osmanlı gezgini Evliya Çelebi’nin Seya-

10 A.g.y.

11 Bkz. Van Bruinessen, “Osmanlıların Diyarbekir’i Fethi”, s. 44-47.

12 Tezcan, “Development of the Use of ‘Kurdistan’”, s. 547.

13 Bkz. Van Bruinessen’in önsözüyle yayımlanan *Evliya Çelebi Diyarbekir’de ve* Tezcan, “Development of the Use of ‘Kurdistan’”, s. 547-49.

hatname'sinde Diyarbekir eyaletinin idari yapısı hakkında yerinden verdiği bilgiler, Kürt bölgelerindeki sancakların çoğunun devlet tarafından tayin ve azil edilen sancakbeyleriyle, imparatorluğun başka kesimlerindeki sancaklara benzer biçimde yönetildiğini gösterir. Bunlardan sadece bazıları yukarıda andığımız ilk fermanla belirtildiği gibi yönetilen, babadan oğula geçen özerk hükümetler ya da emirliklerdi. Ama bunlar bile vergi tahsil kayıtlarının tutulduğu tımar ve zeametleri içeriyordu. Buna karşılık, tapu tahririnden ve vergi tahsilatından tamamen muaf olan beş sancak daha vardı ve bu sancakları yönetenler devredilemez temlik haklarını koruyordu. Evliya Çelebi ayrıca, sultanın bu sancakların mîrleriyle muhaberatında onlara "Cenab" diye hitap ettiğini belirtir.¹⁴ Tezcan da belirli bir sancakta belirli bir mîre tanınan özerklik derecesinin yönetici ailelerin hanedan içi iktidar mücadelelerinin sonucu olabileceğini belirterek, gerçek ile ideal olan arasındaki farklılıklara işaret eder.¹⁵ Yıllar içinde emirliklerin sayısında da dalgalanmalar olmuştur;¹⁶ bu dalgalanma, yüzyıllar boyunca, özellikle de 20. yüzyıla girerken Hamidiye Hafif Süvari Alayları kurumuyla tekrar tekrar yüzeye çıktığını gördüğümüz merkez ile yerel Kürt beyleri arasındaki sürekli müzakere ve yeniden müzakere sürecinin bir göstergesidir.

O halde, Kürt beylikleri gerçekte milliyetçi Kürt tarih yazımının ileri sürdüğü kadar özerk değildiler; ama bulundukları topraklar genelde imparatorluğun diğer kesimlerinden farklı biçimde idare ediliyordu ve II. Mahmud'un yönetimi merkezileş-

- 14 Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'si, Van Bruinessen ve Boeschoten, *Evliya Çelebi Diyarbekir'de'nin* içinde, özellikle s. 121-27. Ayrıca bkz. Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State (Aga, Şeyh ve Devlet)*, s. 157-61.
- 15 Tezcan, "Development of the Use of 'Kurdistan'", s. 148-49. Miras yoluyla geçen hakların sultan tarafından geri alındığı ya da iade edildiği örnekler için ayrıca bkz. Van Bruinessen, "Osmanlıların Diyarbekir'i Fethi", s. 48-49.
- 16 Bkz. Van Bruinessen ve Boeschoten, s. 17-28 ve 121-28. Kunt da 1527'de Diyarbekir ve Kürdistan eyaletlerinin sancaklarını yönetmekte olan beylerin isimlerini verir (*Sultan's Servants*, s. 107-8). Bunlardan bazıları resmi, başkaları ise fiilen resmi bir kimliğe sahipti. Van Bruinessen resmen *Ekrad Beyliği* ya da *Kürd hükümeti* olarak tanınmadıkları halde 19. yüzyıla kadar bu şekilde var olan Baban ve Soran gibi fiilen bağımsız bazı emirlikler olduğunu belirtir (Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State (Aga, Şeyh ve Devlet)*, s. 159-60).

tirme reformlarını başlattığı 19. yüzyıla kadar bölgenin epeyce bir kısmı nispi bir özerklikten yararlandı. Osmanlıların Kürdistan'ı büyük ölçüde yerinden ve dolaylı olarak yönetmekte gösterdiği esneklik Osmanlı Devleti ve pek çok yerel Kürt emirliği açısından başarılı olmuştur. Kürt ileri gelenleri kendileri için oldukça tatminkâr bir anlaşmaya varılmasını sağlamış, merkezi Osmanlı otoriteleri ise Kürt bölgeleri için yönetim tarzını seçerken pragmatik bir gerçekçilik sergilemişlerdi. Merkezi Osmanlı otoriteleri yönetimi merkezileştirme hamlesinin damgasını vurduğu bir dönemde, yerel hanedanların otoritesini çok fazla kısıtlamaları halinde ciddi bir isyanla ya da sınır ötesine iltica hareketleriyle karşı karşıya kalabileceklerini kavramışlardı.¹⁷ Bu nedenle, hanedanların az çok itibarı hâkimiyetini idame ettirmek için sadece gerektiği kadar zorlayıcı güç kullanırken, bir yandan da devlete karşı birleşmelerini veya sınır ötesine geçmelerini önlemek için yerel Kürt ileri gelenlerine önemli ayrıcalıklar tanıyorlardı.

Ne var ki, 19. yüzyıl şartları merkezi Osmanlı otoritelerini böyle ademimerkeziyetçi bir yönetim sistemine artık izin veremeyeceklerini düşünmeye sevk etti ve modern devlet idaresi pratiklerini ve zihniyetini benimseme sürecinin parçası olan bir dizi merkezileşme ve modernleşme reformuna gidildi. Ancak, yönetimi merkezileştirmeye yönelik bu yeni hamle sürerken, en azından imparatorluğun sınır boylarının bir kesiminde yeni bir emirlik boy gösterdi ve sadece boy göstermekle kalmayıp gelişerek en büyük ve güçlü Osmanlı-Kürt emirliği durumuna geldi.

Bedirhan Emirliği

1821 dolaylarında Botan Emirliği'nin başına geçen Bedirhan Bey ileride, çok sayıdaki oğlundan biri olan Abdurrahman ta-

17 Sınır ötesine geçişlerin zaten düşük nüfuslu bir bölge için tehlikeli sonuçları olabilirdi. Osmanlılar sadece 16. yüzyılda değil, 19. ve 20. yüzyıllarda da bu bölgelerin sakinlerinin dışarı göçmesini önlemek istediler. Toprağın işlenmeye devam etmesini ve muazzam sürüleriyle aşiretlerin Osmanlı ekonomik sisteminin parçası olarak kalmasını sağlamaları gerekiyordu.

rafından bölgede büyük ve üstün bir otoriteye sahip güçlü bir yönetici olmanın yanı sıra, adalet duygusu kendisinden önceki ve sonraki ileri gelenlerle kıyaslanamayacak kadar güçlü bir hükümdar olduğu için de övülecekti. Abdurrahman Bedirhan babasının emirliğinin ortadan kaldırılmasını sadece bir hanedanın sona erışı olarak değil, bölgede adalet, düzen ve asayişin sonu olarak da görüyordu. 1898'de gazetesi *Kurdistan*'da şöyle yazıyordu: "Babamın Kürdistan'dan çıkmasından beri hükümetin Kürdistan köylerine ve kentlerine gönderdiği memurlar, Kürdistan halkının kanını yılanlar gibi içiyorlar. Ne büyüklerin küçüklerden, ne de küçüklerin büyüklerden haberi kalmıştır. Kürdlerin vatanı, yaralı bir gövde gibi halsiz düşmüştür".¹⁸ Mîr Bedirhan'ın oğullarının ve torunlarının babalarının tarihini yüceltmek için kendilerine ait gündemleri olsa da, bu "methiye"nin bazı kısımları başka kaynaklarca da doğrulanır.

Bedirhan Bey emirliğin başına geçer geçmez¹⁹ "kardeş emirlikler"e bölünmüş durumda olan ve emirliklere bağlı aşiret konfederasyonları arasındaki güç mücadeleleri nedeniyle dirlik yüzü görmemiş bu siyasi coğrafyada hâkimiyetini pekiştirmek üzere harekete geçti.²⁰ Burada, önde gelen bu aşiretlerden birinin Mîran olduğunu ve reisinin Bedirhan Bey'in hâkimiyetini pekiştirme seferberliği sırasında bizzat onun emriyle öldürüldüğünü belirtmek gerekir. Bu akılda tutulursa, bölümün başında yer verdiğimiz *Kurdistan* gazetesinden alınan pasajın önemi biraz daha açıklık kazanacaktır. Mîran aşiretinin başındaki İbrahim Ağa mîrlerin geleneksel işlevlerinden bazılarını üstlenecek kadar güçlenmişti. Bedirhan Bey İbrahim Ağa'nın öldürül-

---

18 Abdurrahman Bedirhan, "Welat-Weten [Memleket-Vatan]", *Kurdistan*, no. 9 (3 Kânûn-i Evvel 1314 [15 Aralık 1898]), kaynak Bozarslan, *Kurdistan*, yeniden baskı, cilt 1, s. 22.

19 Abdurrahman Bedirhan 1250 (1835) senesinden Bedirhan Bey'in *hakimê Kürdistan* olduğu yıl olarak bahseder. Bkz. Abdurrahman Bedirhan, "Bedir Xan Beg", *Kurdistan*, no. 13, 29 Zılka'de 1316 [2 Nisan 1899], kaynak Bozarslan, *Kurdistan*, yeniden baskı, cilt 1.

20 "Kardeş emirlikler" tabiri Van Bruinessen'e aittir (*Agha, Shaikh and State (Ağa, Şeyh ve Devlet)*, s. 272). Bkz. a.g.y., s. 272-274.

mesini emretti ve çok sayıda sadık aşiretin yardımıyla, olayın ardından kendi tarafı ile Mîranlıların müttefiki aşiretler arasında başlayan savaştan zaferle çıktı. Ondan sonra da Botan Emirliği'nin tartışmasız lideri durumuna geldi.²¹

Botan Emirliği 1846'ya gelindiğinde tarihsel Kürdistan'ın önemli bir kısmını içine alan geniş nüfuz alanı ve nispi modernliğiyle bölgede öne çıkmış durumdaydı. Mısır'daki çağdaşı Mehmed Ali Paşa'dan esinlenen Bedirhan Bey ordusunu modernleştirip komutayı merkezileştirmeye çalıştı.²² Tüm aşiretlerden, artık kendi reislerinin geleneksel komutası altında değil, doğrudan kendi otoritesine tabi seçme birlikler oluşturdu, hatta en az bir Osmanlı valisiyle askeri ittifak kurdu.²³ Aşiretlerin onun otoritesi altına girmesiyle birlikte ağaların nüfuzu azaldı.²⁴ Bedirhan Bey'in hükümdarlığıyla üstünlüklerini kaybetmek aşiretleri küçük düşürmüştü, ama Osmanlı Devleti için de bir Kürt emirinin geleneksel yükümlülüklerine sırt çevirip sultanlığa soyunduğu aşikârdı. Emir 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Osmanlı ordusu tarafından askere çağrılan, teslim etmek zorunda olduğu aşiret birliklerini yollamayı reddetti ve rivayete göre, bir noktada kendi adına sikke bastırıp Cuma namazlarında adına hutbe bile okuttu. Bunların hepsi sultanın hâkimiyetine meydan okuyan hareketlerdi.²⁵ 1840'ların ortalarına gelindiğinde, devletin temsilcileri Bedirhan Bey'in artık emirliğinin başında kalamayacağına kanaat getirmişlerdi. Sözleşmede önemli ayrıcalıklar ve özerklik vardı, ama fiili bağımsızlık diye bir şey yoktu.²⁶ Zaten diğer Kürt emirliklerine karşı harekâtlar yürütmekte olan Osmanlı hükümeti, Bedirhan Bey'e bağlı kuvvetlerin 1843 ve 1846'da giriştikleri Nesturi katliamla-

21 Bkz. A.g.y., s. 273-74, Safrastian'a göre.

22 Bkz. A.g.y., s. 273'teki harita.

23 Ahmed Lûtfî, *Tarih-i Lûtfî*, s. 474-75.

24 Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State (Ağa, Şeyh ve Devlet)*, s. 274-75.

25 Süleyman Nazif çocukluğunda, üzerinde "Emir-i Bohtan Bedirhan" yazan 1258 (1842 ya da 1843) tarihli bir sikke gördüğünü hatırlar ("Nasturiler", *Son Telgraf* (23 Rebi-üllevvel 1343/22 Teşrin-i Evvel 1340 [22 Ekim 1924]), *Mal-misanij, Cızıra Botanlı Bedirhaniler* içinde, Ek 8, s. 261-65.

26 Ahmed Lûtfî, *Tarih-i Lûtfî*, s. 143.

rından sonra²⁷ bu büyük ve güçlü emirliği dize getirme mecburiyetini daha fazla hissetmeye başladı. Osmanlı birlikleri sonunda mîri teslim olmaya mecbur etti. Sultan Selim ile Kürt beyleri arasında yüzyıllar önce varılan anlaşma, Bedirhan Bey gibi sonradan gelen Kürt mîrleri tarafından unutulmamıştı; rivayete göre Bedirhan Bey yakalandığında bunu Osmanlı otoritelerinin dikkatine sundu.²⁸ Ne var ki, anlaşmanın yerini yeni bir politikanın aldığı açıktı ve asi Kürt mîri ailesinin tüm fertleriyle birlikte götürüldüğü İstanbul'da izzet ikram gördükten sonra sürgüne gönderildi.²⁹ Böylece, Güneydoğu Anadolu tarihinde Kürt emirlikleri sayfası kapanmış ve yeni bir dönem başlamış oldu.

Merkezileştirme ve doğurduğu hoşnutsuzluklar

Kürt emirliklerinin yıkılması Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki yönetimi merkezileştirme hamlesinin parçasıydı ve Osmanlı Kürdistan'ındaki güç mücadelelerinin gelişimi açısından önemli sonuçlar doğuracaktı. Hedefe odaklı ademimerkeziyetçilik yüzyıllar boyunca Osmanlılara yarar sağlamıştı, ama 18. ve erken 19. yüzyıldaki toprak kayıpları ve imparatorluğun küresel siyasi ve ekonomik sistem içindeki konumunun zayıflaması, Osmanlı yönetici çevrelerinden kimi unsurları bu süreci tersine çevirmek için reformların gerekli olduğuna ikna etti. Hamidiye, II. Abdülhamid'in 19. yüzyıl sonunda imparatorluğun merkeze en uzak vilayetlerini kontrol altına alma ve devlet dışı aşiret bölgesini aşiret dışı devlet uzamlarına dönüştürme hamlesinin bir parçası olarak oluşturuldu. Ama bu kapsamlı merkezileştirme misyonunda sultanın izinden gideceği neredeyse yüzyıllık emsaller vardı.

27 Shields, *Mosul Before Iraq*, s. 57. Bu mutlak anlamda bir Hristiyan pogromu olmaktan çok, Çölemerik emirliğindeki ittifak değişikliklerinin ve Nesturi cemaati içindeki buna bağlı bir bölünmenin ardından baş gösteren bir yerel güç mücadelesiydi.

28 Ahmed Lütî, *Bedirhan Bey*, s. 18.

29 İstanbul'a varışında Bedirhan Bey tarafından yapıldığı belirtilen konuşmanın metni için bkz. Ahmed Lütî, *Tarih-i Lütî*, 506-7.

Pek çokları için 19. yüzyıl ortası Osmanlı tarihinin odak noktasını oluşturan Tanzimat dönemi reformları, merkezi hükümetin imparatorluğun yönetimini modernleştirmek, düzenlemek ve merkezileştirmek amacıyla aldığı bir dizi idari önlemden oluşuyordu. 1839 ve 1856 tarihli Tanzimat ve Islahat fermanları en büyük ve en iyi bilinen reform girişimleridir. 1839 Hatt-ı Şerifi geleneksel devlet ve din kurumlarında kısmi bir ıslahata giderken, günün ihtiyaçlarına cevap verebilmek için yeni kurumlar da yarattı. 1856 Hatt-ı Hümayûnu ise “askerlik hizmeti, adalet hizmetlerinden yararlanma, vergilendirme, sivil ve askeri okullara kabul, kamu hizmetlerine giriş ve toplum içinde saygı görme hususları”nda dinine bakılmaksızın tüm Osmanlı uyruklarına eşitlik getirdi.³⁰ Ayrıca, yıllık bütçelere kati surette uyulacağını, iktisadi alanda iyileştirmeler için Avrupa sermayesinden ve becerilerinden yararlanılacağını ve ticaret ve ceza kanunlarının düzenlenerek hapisane sisteminde ıslahat yapılacağını ilan etti. Hatt-ı Hümayûn bütün Osmanlı uyruklarının eşitliği ilkesine uygun olarak, hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin davalarının görüleceği karma mahkemelerin kurulmasını da teminat altına aldı.³¹

Tanzimat en çok bu iki büyük reform fermanıyla ilişkilendirilmesine rağmen, bundan çok daha kapsamlı bir süreçti. 19. yüzyıl boyunca devam eden ve II. Abdülhamid döneminde sürdürülen vergi reformları da değişim yönündeki bu adımların önemli bir ayağını oluşturdu.³² Buna ilaveten, döneme yayılan kapsamlı bürokratik reformlar hükümet “organları”nın ve bunların birbirleriyle ilişkilerinin genel bir dönüşüm geçirmesiyle sonuçlandı.³³ Bürokrasinin merkezileştirilmesine paralel olarak, 1864’ten itibaren vilayetler düzeyinde reformlara gidildi; idari hiyerarşiyi bütünleştirmeyi amaçlayan bu reformlarla yerel meclislere ve idarecilere daha da fazla adli ve idari yetki devredilirken, merkezi kontrol imkânının da artırılması öngö-

30 Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, s. 55.

31 A.g.y.

32 Shaw, “Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System”.

33 Bkz. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, s. 5-6.

rölüyordu. 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi'yle gayrimüslimlere vilayet yönetiminde her kademede memuriyet hakkı da tanındı. Devletin vilayetlerdeki temsilcileri üzerinde daha büyük bir kontrol imkânı yaratılırken, bir yandan da aynı temsilcilerin yerel nüfus, özellikle de yerel ileri gelenler ile vergi ve asker toplamının güç ya da imkânsız olduğu nüfus grupları karşısında ellerini güçlendirebilmeleri umut ediliyordu.³⁴

Ne var ki, yönetimi merkezileştirme çabaları imparatorluğun bazı kesimlerinde başarısız oldu ve/veya farklı farklı uygulandı; bu bölgelerden biri olan Kürdistan'ın pek çok kesiminde düzen, asayiş ve kanun hâkimiyeti güçlenecek yerde zayıfladı. Merkezi hükümet, kontrolüne meydan okumuş olan –Bedirhan Bey'in yönettiği Botan gibi– emirlikleri fiilen ortadan kaldırmıştı; ama bunların yerini alacak etkili ya da güçlü kurumlar oluşturmamıştı. Neticede bir iktidar boşluğu oluştu ve bu boşluk sonunda kısmen, aşiret reislerinin otoritesini ellerinden almış olan mîrlerin kontrol altında tutmakta oldukları aşiretler tarafından dolduruldu.³⁵

Aşiretlerin yükselişi

Emirlikler, tarih sahnesinden silinene değin –19. yüzyıl başlarında gelişen ve başında Bedirhan Bey'in bulunduğu Botan Emirliği'nin yıkılmasıyla noktalanan bir süreç– Osmanlı Kürt toplumunun en karmaşık ve önemli siyasi yapısını oluşturuyorlardı. Giderek artan sayıda emirlik tasfiye oldukça bunların oluşturan yapılar –aşiret konfederasyonları, sonra da sadece aşiretler– yavaş yavaş bölgedeki en önemli siyasi ve toplumsal birimler haline geldi. Gene de, daha da karmaşılaşacaklarına –yani aşiretler emirliğin işlevlerini ikame etmek üzere giderek güçlenip örgütlenmelerini geliştireceklerine– tam tersi bir eğilim oluştu. Martin van Bruinessen bunu “... idari merkezileş-

34 Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, s. 136-71; Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli Idareler*.

35 Burada anılması gereken bir başka bölge de, Gould'un etkileyici bir yazısında incelediği Kilikya'dır (“Lords or Bandits? The Derebeys of Cilicia”).

menin birbirini izleyen her aşamasında kendilerini ifade ettiklerini gördüğümüz aşiret yapılarının, buna bağlı olarak küçüldükleri, karmaşıklıklarının azaldığı ve soy silsilelerinin türdeşleştiği” bir süreç olarak betimler. Bu süreçte, “Emirlikler yerlerini aşiret konfederasyonlarına, konfederasyonlar büyük aşiretlere, büyük aşiretler de daha küçüklerine bıraktılar.”³⁶ Hakkâri (Çölemerik) bölgesindeki göçebe Kürtleri gözleyen Kürt Mela Mahmud Bayazîdî, pek çok geleneksel liderin güçsüz kaldığını kaydediyordu.³⁷ Bir İngiliz subayının 1885’te bildirdiğine göre, memleketi birbirine katan aşiret reisleri arasındaki kan davalarının yerini bunların “soyundan gelenler arasında çıkan yüzlerce küçük çatışma” almıştı; özellikle tabi unsurlar –bilhassa Hristiyanlar– artık aynı düzeyde himaye görmedikleri için aşiretlerin böyle daha küçük birimlere bölünmesi bölgede asayiş ve güvenliği olumsuz etkileyecekti.³⁸

Aşiret sözcüğü değişmez ya da iptidai bir toplumsal, ekonomik ve siyasi örgütlenmeyi tarif eden bir terim olarak anlaşılmamalıdır; daha spesifik olarak, göçebe kavramı somutlaştırılmamalı ya da tarih dışı biçimde ele alınmamalıdır.³⁹ Farklı zamanlarda ve farklı koşullar altında Kürt aşiretlerinin “üretim tarzları” da, örgütlenme biçimleri, etnik bileşimleri ve başka aşiretlerle, yerleşik halklarla ve devlet yapılarıyla ilişkileri de farklılıklar gösterdi.⁴⁰ Nitekim, Kürt toplumu hakkında en önemli gözlemlerden biri, belli aşiretlerin büyüklük, karmaşık-

36 Van Bruinessen, “Kurds, States, and Tribes”, s. 169. Ayrıca bkz. *Agha, Shaikh and State (Ağa, Şeyh ve Devlet)*, Bölüm 2.

37 Bayazîdî, *Edet ve Rusûmetname-i Ekrâdiyye*, s. 102.

38 [İmzasız], Bitlis Vilayeti Hakkında Rapor, 30 Ocak 1885 (FO 195/1521).

39 Asad’ın çalışması “Göçebe toplum” ya da “göçebe üretim tarzı” mitlerinin “teorik açıdan uygulanabilir olmayan kavramlar” olarak çürütülmesinde önemli rol oynamıştır (“Equality in Nomadic Social Systems?”). Haj da *The Making of Iraq, 1900-1963* başlıklı kitabında bu konuda önemli bir makaleye yer vermiştir. Diğer önemli eleştiriler arasında Tapper, “Anthropologists, Historians, and Tribespeople”; Caton, “Anthropological Theories of Tribe”; Beck, “Tribes and the State” sayılabilir.

40 Shields, “Sheep, Nomads, and Merchants”, s. 774-76’da yakın zamanlara kadar savunulan ve “yerleşik ve göçebe nüfuslar arasında değişmez bir mücadele” olduğunu varsayan göçebeler hakkındaki egemen görüşün kusurları üzerinde durur.

lık, etnik bileşim ve örgütlenme de dahil çeşitli özelliklerinin ve dış dünyayla ilişkilerinin tarihsel zorunluluklara bağlı olarak değiştiğini gösteren Van Bruinessen tarafından yapılmıştır. Belli bir aşiret ile devlet arasındaki pazarlıkların aşiretler üzerinde çok güçlü bir etkisi olmuş, hatta bazı aşiretlerin dağılmasına ve yenilerinin kurulmasına katkıda bulunmuştur.⁴¹ Öte yandan, belli ekonomik ya da doğal kaynakların varlığının bu değişimlerdeki rolü de önemlidir.⁴²

19. yüzyılda Kürt toplumsal örgütlenmesi büyük dönüşümler geçirdi ve bunlar yerel güç yapısında meydana gelen değişimlerde önemli bir rol oynadı. Bu değişimlerin gerçekleşmesinde merkezi Osmanlı hükümetinin yeni güç anlayışının ve uygulamalarının da payı vardı. Devletin farklı uyruklarıyla ilgili yeni tasavvurlarına dayanan yönetimi merkezileştirme politikaları sonucunda Kürt emirlik sistemi yerini daha küçük birimlere –aşiret konfederasyonlarına ve münferit aşiretlere– bıraktı. Bölgenin kırsal kesimlerinin büyük bölümünde, emirliklerin yıkılmasından sonra oluşan boşlukta aşiret gücü galebe çaldı.⁴³ Buna rağmen, devlet pek çok yerde devrilen Kürt “hanedan reisleri”nin bıraktığı bu boşluğu doldurmak için herhangi bir müdahalede bulunmadı. Ayrıca, yönetimi merkezileştirme misyonunu da tamamlamadı; pek çok bakımdan ve belki de ironik bir şekilde, yönetimi merkezileştirme politikası öncekinden daha fazla ademimerkeziyet üretti.⁴⁴ Devlet bölge üzerinde dolaylı kontrolünü sürdürdü, ama bu kontrolü giderek daha çok yeni temsilcileri –pek çok bakımdan nesillerdir süregelen bir geleneği devam ettiren münferit aşiret reisleri– aracılığıyla sağladı.⁴⁵ Aşiret birimleri kaynakları ele geçirmek için birbirleriyle mü-

41 Bu, Van Bruinessen'in çalışması *Agha, Shaikh and State*'in (Aga, Şeyh ve Devlet) temel önermelerinden biridir; yazar burada aşiretlerin bazı bakımlardan “devletin yarattığı yapılar olarak bile görülebileceği”ni belirtir (s. 134).

42 Bkz. Van Bruinessen, “Kurds, States, and Tribes”; Tapper, “Anthropologists, Historians, and Tribespeople”, özellikle s. 65-68.

43 Bozarslan, “Tribus, confréries et intellectuels”, s. 64.

44 Hamit Bozarslan, şahsi görüşme, Ağustos 2002.

45 Bazı aşiretlere nahiye statüsü verilmişti ve reisleri (bazen seyyar olan) bu nahiyelelere müdür atanıyorlardı (Ortaylı, s. 93-94).

cadele ettiklerinden, bölgesel ve küresel ekonomik şartların da yeni aşiret oluşumları üzerinde etkisi oldu. Aşiretlerin “eşitlenme, bölünme ve ayrılma eğilimi”ni de gözlemlemiş olan Longrigg, bu süreçte tahrir sistemi ve malikânelerin sultanın üzerine geçmesi kadar, “aşiretlerin yerinden olmasında önemli etkileri olan” ve “çatışmalara, ayrılmalara ve istilalara yol açan” Fırat sularının doğu kanalından batı kanalına aktarılması gibi faktörlerin de rol oynadığını belirtir.⁴⁶ Hükümetin sulanabilir toprakları sabit bir kira karşılığında periyodik olarak aşiret ileri gelenlerine dağıtması da büyük kan davalarına yol açacaktı.⁴⁷

Osmanlı-Kürt periferisindeki güç yapısı 19. yüzyılda önemli bir dönüşüm geçirdi. Yüzyıl başında otorite bazı yerlerde Osmanlı Devleti’nin ve temsilcilerinin, bazı yerlerde de Kürt mîrlerinin elindeydi. Kürdistan’daki emirliklerin resmen tanınmış olan özel statüsü imparatorluğun diğer kesimlerinde uygulanan dolaylı hâkimiyet biçimlerinden farklı olmakla birlikte, pek çok yörenin yerel ileri gelenler, hatta merkezden sadır olan emirlere kulak asmayan dönek Osmanlı valileri tarafından yönetilmesinin salt Kürdistan’a özgü bir durum olmadığını kaydetmek gerekir.⁴⁸ Anadolu genelinde ve imparatorluğun diğer kesimlerinde bu sorun giderek yaygınlaşıyordu.⁴⁹ Ama devlet, merkezileşme reformlarıyla Kürdistan’a ilaveten imparatorluğun her köşesinde ileri gelenlerin otoritesine gem vurarak hâkimiyetini yeniden tesis etmeye çalıştı.⁵⁰ İmparatorlu-

46 Longrigg, *Iraq, 1900 to 1950*, s. 25. Longrigg’in çalışması bu incelemenin kapsadığı bölgenin sadece küçük bir kısmını ele almakla birlikte, gözlemlerinin daha kuzeydeki kesimler için geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

47 A.g.y.

48 Bu valilerden bazıları 19. yüzyılda idare meclisleri vb.’deki rolleriyle yeni güçler elde etmeye başlayan yerel ileri gelenlerin “aleti”ydi (bkz. Mardin, “Center-Periphery Relations”, s. 175-80; Duguid, “Politics of Unity”, s. 142-45).

49 Bu, Osmanlı yöneticilerini burada ele aldığımız dönemden daha uzun bir süreye boyunca uğraştıran bir mesele olmuştu (bkz. Shaw, *Between Old and New*, s. 80-85, 98-109).

50 Hourani’ye göre, Tanzimat reformlarının imparatorluğun farklı kesimlerinde farklı tarz ve ölçülerde uygulanması, bazı örneklerde, hükümetin teoride bileğini bükmeye çalıştığı yerel ileri gelenleri zayıflatmak yerine fiilen daha da güçlendirdiği bir durum yarattı (“Ottoman Reform and the Politics of Notables”, s. 62).

ğun diğer kesimlerinde merkezi kontrolü kabul ettirmekte daha başarılı oldu;⁵¹ emirliklerin ortadan kaldırılmasının aşiretler arasında yeni bir dinamiği harekete geçirdiği Kürt bölgelerini merkezden etkin biçimde yönetmek ise hâlâ çok zordu.⁵² Devlet ile yerel tebaa arasında bağlantı işlevi de gören eski aşıyî sağlayıcılar yok olup gitmişti.⁵³ Merkezi hükümet ilk iş olarak 1852'de Kürdistan eyaletini lağvederek bu toprakları Anadolu Ordu Müşiriyeti'ne bağladı. Vilayetleri yeniden teşkilatlandıran 1860'lardaki nizamnameler de yerel hükümetin etkinliğini artırmayı amaçlıyordu. Ama kâğıt üzerindeki idari değişikliklerin, mevzuat değişikliklerinden öte sonuçlar elde edilmesini sağlayacak etkin idari araçlarla takviye edilmesi gerekiyordu. Devlet vergi toplamaları, yerel kadroları doldurmaları ve kendi adına hareket etmeleri için yüzünü bir kez daha yerel temsilcilere dönmek zorunda kaldı. Bu temsilciler artık aşiret reisleriydi.⁵⁴

Artık emirlikler olmadığından yerel aşiret reisleri devletten onay, kendi aşirettilerinden de destek almaya çalıştılar ve bu gücü elde etmek için birbirleriyle çekişmeye başladılar; büyük aşiretlerden pek çok reis bu hedefe ulaşmakta başarılı oldu.⁵⁵ Gene de, tek tek her reis kendi güç tabanını ve kaynaklar üzerindeki kontrolünü büyültmeye çalıştığından kırsal kesimde bu mücadeleye giderek artan bir şiddet eşlik etti. Çatış-

---

51 İmparatorluk topraklarının bu dönemde daha sıkı bir kontrol altına alınan diğer iki parçası Libya (bkz. Anderson, *State and Social Transformation* ve Ahmida, *Making of Modern Libya*) ve Mavera-i Ürdün'dü (bkz. Rogan, *Frontiers of the State*).

52 Yemen ve Arabistan gibi yerler de devletin nüfuz etme girişiminde bulundu, ama tıpkı Kürdistan gibi, merkezi Osmanlı hükümetinin doğrudan yönetimle ilgili hedeflerinden pek çoğunu gerçekleştirmediği ve gene Kürdistan gibi, bazı yerel ileri gelenlerin ve şeyhlerin desteğine bel bağlamaya devam ettiği bölgelerdi. Yemen için bkz. Dresch, *Tribes, Government, and History in Yemen* ve Farah, *Sultan's Yemen*; Arabistan için bkz. Ochsenswald, *Religion, Society, and the State in Arabia*.

53 Bkz. Bozarslan, "Tribus, confréries et intellectuels", s. 64.

54 Bkz. Ortaylı, s. 93-94. Özoglu'na göre 1847'de kurulan Kürdistan vilayetinin adı 1867'de Diyarbekir olarak değiştirildi (*Kurdish Notables and the Ottoman State*, s. 61-62).

55 Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State (Ağa, Şeyh ve Devlet)*, s. 193.

malarda arabuluculuk edecek üst bir otoritenin bulunmaması, Kürt ve Ermeni kırsalında yükselmekte olan şiddeti ve asi- yişsizliği iyice büyüttü. Daha önce mîrlerin üstlendiği bu rol kısmen, arabulucu olarak hareket edebilecek şeyhler tarafın- dan doldurulmaya başladı. Şeyhler böylece, bilhassa çok sayı- da (genellikle de daha küçük) aşiretin bulunduğu veya aşiret dışı Kürt nüfusun belli bir aşirete tabi olduğu yerlerde çok sa- yıda mürit toplamaya başladılar.⁵⁶ Bazı reisler güçlü bir şeyh- le ittifak yoluyla itibarlarını artırabildiler, ama büyük ve güç- lü aşiretlerin hâkim olduğu yerlerde şeyhlerin otoritesi o ka- dar güçlü değildi ve aşiret reisleri süreç içinde üstünlüğü ele geçirdi.⁵⁷ Devletin Kürdistan'da kontrolünü sağlamak ve asa- yişi korumak için aşiretlerin büyüyen ve hızla yayılan gücünü tanımaktan ve bunları sistemin bir parçası haline getirmekten başka seçeneği yoktu.⁵⁸

Hamidiye Alayları ve yeni aşiret "emirlikleri"

Akademi dünyası yakın zamanlarda, Batı'da hâkim olan "aşiret" ve "devlet" kavramlarına ve bunların birbirleriyle ilişkileri ko- nusuna el atana değin, aşiretler ve devletler konusundaki baskın söylem bunları ya evrimsel bir toplumsal örgütlenme skalası- ndaki basamaklar ya da doğaları gereği karşıt amaçları ve yörün-

56 Şeyhler tarikatların ruhani rehberleriydi; bazen muazzam sayıda mürit top- layabiliyor, arabuluculukları ve başka becerileri sayesinde hatırı sayılır ka- zançlar elde ediyorlardı. Bazıları büyük hürmet de görüyordu. 19. yüzyılda Kürdistan'da şeyh olmak o kadar kazançlı bir işti ki, ortalık bir yolunu bulup şeyhlik makamına gelmeye çalışanlardan geçilmiyordu. Bir İngiliz konsolos- luk memuru 1885'te Siirt'te dini duyguların canlandığını ve "pek çok [kişide] ... Şeyh unvanını almaya yönelik büyük bir arzu" olduğunu bildiriyordu. Göz- lemlediği kadarıyla, şeyh olmanın yolunu arayanların taktıkları yeşil sarıklar- da ve sakallıların sayısında artış vardı (bkz. [İmzasız], Bitlis Vilayeti Hakkın- da Rapor, 30 Ocak 1885 [FO 195/1521])

57 Bkz. W. Jwaideh, "Kurdish Nationalist Movement" (*Kürt Milliyetçiliğinin Ta- rihi*), s. 213-15; Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State (Ağa, Şeyh ve Devlet)*, özellikle s. 228-34 ve gene Van Bruinessen, "Religion in Kurdistan", özellik- le s. 24-33. McDowall da *Modern History of the Kurds (Modern Kürt Tarihi)*, s. 52'de güzel bir özet sunar.

58 Bkz. Bozarslan, "Tribus, confréries et intellectuels", s. 64-65.

geleri olan yapılar olarak kabul ediyordu. Aşiretlerin siyasi ve toplumsal örgütlenme bakımından devletlerin aşağısında oldukları düşünülüyor ve icabında devletlerin aşiretlerden doğduğu, bunun tersinin ise asla geçerli olmadığı varsayılıyordu.⁵⁹ Aşiretler devletlerle ilişkileri bakımından, çoğunlukla, doğaları gereği devletten farklı amaçları olan örgütlenmeler olarak betimleniyordu; böyle olunca da, devlet her zaman itaatsiz aşiretlileri bastırmaya ve aşiret yapılarını zorla dağıtmaya gerek duyuyordu. Son zamanlardaki akademik çalışmalar ise bu ikisi arasında, çoğu zaman aşiretlerin ve devletlerin birbirlerini var edip ayakta tutmalarına yardımcı olan ve geçmişe eskilere dayanan diyalektik ya da sembiyotik bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır.⁶⁰ Bu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Kürt aşiretleri için uzun zamandır geçerli bir durum olsa da,⁶¹ bazı Kürt aşiretlerinin Hamidiye Hafif Süvari Alayları'na yazılarak girdikleri siyasi ve toplumsal yörünge bunun mükemmel bir örneğini oluşturur. Osmanlı hükümeti 19. yüzyılın sonunda kendi hedeflerini gerçekleştirmek için yüzünü bazı aşiretlere, özellikle de bunların liderlerine döndü ve süreç içinde Kürdistan'da kırsal güç yapısının çehresini derinden etkileyerek, aşiret sisteminin ve bu sistemin devletle ilişkisinin dönüşmesine yol açtı. Ama Hamidiye sistemi aracılığıyla devlete tabi olan aşiret reisleri genelde anlaşmaya istemeye istemeye taraf olmuş değillerdi; aksine, aşiret ile devlet arasında kurulan, her iki taraf için de kârlı bu ortaklıktan büyük kazançlar elde ettiler. Sonuçta, alaylara yazılan aşiretlerin çıkarları hükümetinkilerle çelişmediği gibi, bilhassa Abdülhamid rejiminin bir kesimiyle –bizzat sultan ve başta Zeki Paşa olmak üzere sultanın destekçileri– sıkı bir çıkar birliği de oluştu. Mîran aşiretinin ve reisi Mustafa Ağa'nın tuttuğu yolu takip ederek bu sürecin izini sürebiliriz.

---

59 Tapper'ın bu görüşü eleştirisi için bkz. "Anthropologists, Historians, and Tribespeople", s. 61.

60 A.g.y., s. 51. Ayrıca bkz. Ferguson ve Whitehead, "Violent Edge of Empire", Ferguson ve Whitehead (yay. haz.), *War in the Tribal Zone* içinde.

61 Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State (Ağa, Şeyh ve Devlet)*.

Misto Ağa ve Mîran aşireti

Mustafa Ağa'nın aşiretinin adı Kürtçede "emirler" anlamına gelir. İsim ya da değil, en azından yakın tarihte Mîran aşiretinden gerçek ya da öyle kabul edilen hiçbir mîr çıkmamıştır.⁶² Ancak, Mîranlılar tarihleri boyunca zaman zaman mîrliğe yakın fasıllarla hep büyük ve güçlü bir aşiret oldular. Botan Emirliği'nde uzun zamandır önemli bir aşirettiler ve emirliğin başında gücü ya da karizması zayıf bir mîrin bulunduğu dönemlerde reisleri önemli kararlar alabildiler. Nitekim, 19. yüzyıl başında aşiretin reisi olan İbrahim Ağa asıl mîre haraç ödemeyip emirlikteki diğer aşiretler arasında arabulucu rolü oynayarak, mîrin geleneksel işlevlerinden bazılarını üstlendi. Ağa 1821'de, emirliğin başına geçen yeni mîrin –Bedirhan Bey– otoritesini tanımayı reddetti ve önceki bölümde de gördüğümüz gibi bu çıkışı hayatına mal oldu.⁶³ Böylece, Botan'daki bu iki rakip grup arasında düşmanlık başlamış oldu. Ağalarının gaddarca ortadan kaldırılmasına rağmen, Mîranlılar bölgedeki başlıca Kürt aşiretlerinden biri olmaya devam ettiler ve 19. yüzyıl boyunca bu konumlarını korudular. İngiltere'nin Kürdistan konsolosu 1886'da şöyle yazıyordu: "Mîran aşireti yazı Van Gölü'nün güneyindeki platolarda, kışı Musul ovalarında geçiren göçebe Kürt aşiretlerinin en büyüğü olmasa bile, açık farkla en nüfuzlusudur. Mîran Kürtleri aynı zamanda bu aşiretlerin en zengin olanıdır ve sürülerinden başka hatırı sayılır miktarda ata da sahiptirler; halbuki, diğer aşiretlerin birkaç tane katırları olsa bile at sahibi oldukları nadiren görülür."⁶⁴

Mîran aşiretinden Misto Ağa'nın iktidara yükselişi 19. yüzyıl-da Osmanlı Devleti'nin Kürt aşiretleriyle ilişkisine iyi bir örnek oluşturur. Abdurrahman Bedirhan bu bölümün başında yer verdiğimiz pasajda Misto Ağa'nın (ya da yazarın verdiği isimle Mis-

62 Ben burada mîr'i "emir" anlamında kullanıyorum; bununla birlikte, aşiret liderlerine de mîr denebildiği unutulmamalıdır.

63 Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State (Ağa, Şeyh ve Devlet)*, s. 178-79.

64 Kürdistan Konsolos Vekili Devey'den Büyükelçi White'a, Gizli bilgi notu no. 1, Erzurum, 14 Ocak 1885 (doğrusu 1886) (FO 195/1552).

to Keçelo, yani Kel Misto) aşiretinde basit bir çobanken reisliğe yükselişini ve sultanın himayesiyle nişan takılıp Hamidiye komutanı yapılışını anlatıyordu. Abdurrahman Bedirhan belagat yapmak için anlattıklarını biraz abartmış olabilirse de bunlar gerçeklerden uzak bilgiler değildir.⁶⁵ Misto Ağa Hamidiye'ye katılan ilk reislerdendi ve bu şekilde sadece aşiret içindeki konumunu değil, Miranlıların diğer aşiretler karşısındaki itibarını da yükseltmeyi başardı. Hamidiye mensuplarının merkezi hükümetin yardım ve desteği ya da pasif onayıyla, ellerindeki her tür aracı kullanarak kaynakları ele geçirmeye çalışmalarının önünde hiçbir engel yoktu. Ama Mustafa Ağa 1891'de Hamidiye'ye katıldığında zaten aşiretinin başıydı; Abdurrahman Bedirhan'ın ileri sürdüğü gibi reislik mertebesine Hamidiye aracılığıyla yükselmedi. Gerçekte yıllardır Miran aşiretinin reisiydi. Ama bu konuma 1883 ya da 1884'te, en azından bir Osmanlı valisinden gördüğü iltimas sayesinde gelmişti. Bölgedeki İngiliz konsolosu 1886'da şöyle yazıyordu: "Bundan iki yıl önce, Diyarbekir valisi Cezire'deyken Musto (ya da Mustafa) bir şekilde valinin teveccühüne mazhar oldu ve bütün bu göçebe aşiretlerin reisi yapıldı."⁶⁶

65 Çoban anlamına gelen *koçer* sözcüğü Musul civarlarındaki aşiretler arasında hakaret amacıyla kullanılabiliyordu; Musul'da "göçebe biri soylu addedilirken, *koçer* tabiri dağlarda 'vahşi', 'cahil' ya da 'kaba' sözcükleriyle aynı anlama gelir" (Sykes, "Kurdish Tribes of the Ottoman Empire", s. 455). Bu durumda, Abdurrahman Bedirhan'ın Misto Ağa için kullandığı "çoban" sözcüğü onun düşük statülü ve aşiret liderliğine layık olmayan biri olduğuna işaret etmeyi amaçlayan, küçültücü bir tabir olabilir. Bu arada, Mark Sykes'in Kürtler arasındaki farklı sınıflar olarak gördüğü gruplarla ilgili olarak en fütursuz klişeleri kullandığı ve yaptığı sınıflandırmada farklı aşiretlerin fiziki özelliklerine özel bir dikkat gösterdiği, örneğin bir aşiretin kadınlarını "cesur ve erkeksi" (Herki aşireti, s. 458), bir başkasının (Tirikan aşireti) erkeklerini "boyu boslu, epey çalışkan, ama misafirperver sayılmaz" şeklinde sınıflandırdığı (s. 463) da kaydedilmelidir. Sykes'in fiziki nitelikleri bazı bakımlardan Kürtlerle ilgili önyargılarla örtüşür gibiydi ve hiç kuşkusuz o dönemde Avrupa'da egemen olan ırk, sınıf ve fizyonomi görüşlerinin bir uzantısıydı. Örneğin Şemski aşireti hakkında şöyle yazıyordu: "Aşiretliler umumiyetle pek çirkin, reisler ise incelikli ve yakışıklıdır" (s. 462).

66 Devey'den White'a, Gizli bilgi notu no. 1, Erzurum, 14 Ocak 1885 (doğrusu: 1886) (FO 195/1552). Parantezler orijinal metinden. Sarah Shields de 19. yüzyıl Musul'unda göçebelerin yerel ekonomideki önemini tartıştığı bir makalesinde baş ağa olarak anılmanın önemine ve yerleşik ve göçebe halkın ticari konularda birbirlerine olan karşılıklı bağımlılığına parmak basar ("Sheep,

Ve böylece Misto Ağa'nın şanlı kariyeri başlamış oldu.

Milisler için asker kaydına başlandığında epeydir güçlü bir aşiretin reisi olan Mustafa Ağa, Hamidiye'ye yazılmayı daha alaylara kaydolmanın avantajları yaygın biçimde duyulup katılım cazipleşmeye başlamadan önce kabul etmişti. İngiliz konsolos vekili 1891'de Hamidiye'ye katılma teklifinin Kürt reisleri tarafından geri çevrildiğini rapor ederken şu notu düşüyordu:

bir istisnayla. Hükümet'in bu bahaneyle onları Konstantinopolis'e götürüp rehine olarak alıkoyacağından şüphelendiklerini belirtiyorlar. ... Teklifi kabul eden ve bir alay oluşturma vaadinde bulunan tek kişinin göçebe Miran Kürtlerinin güçlü Reisi Mustafa Ağa olduğu söyleniyor. Bu adamın mazisi, halkta pek de saygın bir kariyer umudu uyandırmıyor. Ağa kundakçılıkla, katillikle, yağmacılıkla ve türlü çeşitli suçlarla itham ediliyor; daha birkaç ay önce Urfalı bir tüccarın yüzlerce baş koyununu kaçırdı, hakkında şikâyetle bulunulunca da Mardin Mutasarrıfı'nın teslim ol çağrısına uymayı reddetti, Vali'nin tehditleri de fayda etmedi; bana söylendiğine göre, şimdi de bir süvari alayı oluşturma karşılığında Yerel Hükümet'le af pazarlığı yapıyormuş.⁶⁷

Hamidiye, Mustafa Ağa'nın (reis tayin edilmesi bir yana bırakılacak olursa) hükümetle yapabildiği en büyük pazarlıktı, ama ilki değildi. Anlaşıldığı kadarıyla, Diyarbekir valisinin desteğini alıp Miran aşiretinin başına geçer geçmez, saldırgan bir tutumla güç tabanını genişletmeye ve hükümetle pazarlığa başlamıştı.⁶⁸

Bununla birlikte, Mustafa Ağa cezalandırılma korkusu olmaksızın suç işleyebilen tek aşiret reisi değildi. Emirlik sisteminin çökmesinden beri, düzeni korumak için kudret sahibi hiçbir güç devreye girmemişti. Bölgenin pek çok kesiminde hükü-

---

Nomads, and Merchants", özellikle s. 780).

67 Konsolos Yardımcısı Vekili Boyadjian'dan Konsolos Vekili Hampson'a, Gizli, Diyarbekir, 24 Şubat 1891 (FO 424/169). Ayrıca bkz. "Mustafa Paşa"yla ilgili bilgilerin aktarıldığı Mayıs-Haziran 1895 tarihli imzasız rapor (MAE Nantes, E/97).

68 Devey'den White'a, Gizli bilgi notu no. 1, Erzurum, 14 Ocak 1885 (doğrusu: 1886) (FO 195/1552).

met, temsilcisi olmaları için aşiret reislerine bel bağlamak zorundaydı; çoğu durumda vergileri tahsil etmekten öte bir şey gerektirmese de, nakit paraya ihtiyacı olan bir hükümet için bu oldukça önemli bir işti. Mardin mutasarrıfının 1888'de İngiliz konsolosuna bildirdiğine göre, göreve başladığında, her türden suçla itham edilen ve mahkemeye celp edilen, ama bu çağrıya uymayı reddettikleri için gıyaplarında mahkûm edilen, çoğunu köy ve aşiret ağalarının oluşturduğu yaklaşık bin iki yüz kişilik bir liste bulmuştu. Ama hükümet bunları cezalandırmakta ya "isteksiz ya da bundan âciz"di ve vergiler bu reisler aracılığıyla toplandığından meseleyi merkezi hükümete götürmenin ve "affedilmeleri için ricacı olma"nın yerinde olacağı düşüncesindeydi. Mutasarrıf, "Miranlı Mustafa"nın bunların tipik bir örneği olduğundan bahsetmişti.⁶⁹

"Miranlı Mustafa" burada yürüttüğümüz tartışma için de yerinde bir örnektir. Hikâyesi, çoğu kez güçlü devlet memurlarının himayesiyle aşiretlerin 19. yüzyılda nasıl Kürt toplumunun en güçlü toplumsal ve siyasi birimleri durumuna geldiğini gösterir. Ayrıca, Hamidiye'nin kuruluşunun, yerel güç ve kaynakların, devletin algıladığı tehditleri istismar eden ve devlet idareciliğinin 19. yüzyıl sonundaki açmazlarını sömürebilen kimi aşiret ileri gelenleri ile bazı aşiretlerin elinde toplanmasını nasıl hızlandırdığını örnekler. Misto Ağa önderliğindeki Miran aşireti yerli halk, Osmanlı memurları ve yabancı gözlemciler arasında "her tür alçaklıkta korkunç bir şöhrat"e sahipti, ama gerçeklik bundan çok daha karmaşıktır.⁷⁰ Aşağıda göreceğimiz gibi, Miran ve diğer Hamidiye aşiretlerine izafe edilen sayısız talan eyleminin ve öteki suçların temelinde aşiretlilerin fitri özellikleri değil, tarihsel zorunluluklar yatıyordu.

19. yüzyıl sonunda Kürt aşiretlerinin sayıları yüzlerle ölçülüyordu;⁷¹ türlü çeşitli işlerle uğraşan bu aşiretler çeşitli becerile-

69 Boyajian'dan Wratislaw'a, Siyasi no. 4, Gizli, Diyarbekir, 24 Ocak 1888 (FO 195/1617). Vurgular orijinal metinden.

70 Sykes'in sözleriyle, "Kurdish Tribes in the Ottoman Empire", s. 460.

71 Kürdistan'daki bütün aşiretleri listeleme girişimi bu incelemenin kapsamı dışındadır. Mark Sykes'in makalesinde yüzlerce aşiret hakkında notlar vardır ("Kurdish Tribes in the Ottoman Empire"). Aşiretler hakkında daha fazla bil-

re ve farklı yaşam tarzlarına sahipti. Bazıları yerleşikti ve tarımla uğraşıyordu, bazıları da geçimlerini çoğunlukla sürülerinin ürünleriyle sağlayan göçebelerden ya da hayvancılığın yanı sıra bir miktar tarım da yapan yarı göçebelerden oluşuyordu. Mîran aşireti muhtemelen, kendi “konfederasyon”u dahilinde hiç değilse kısmen tarımla uğraşan birkaç aşireti kontrolü altında tutuyordu; dolayısıyla, ticaret yoluyla ya da genellikle baş ağaya – bu örnekte Mustafa Ağa’ya– ödenen çoğunlukla aynı haraçlarla bu aşiretlerin ürünlerine erişme imkânına sahipti. Bununla birlikte, anlaşıldığı kadarıyla Mîranlıların tamamı olmasa bile çoğunluğu göçebeydi. Aşiret, kışlağı olan Musul ovaları ile yazları hayvanları otlatmak için çıkılan Van Gölü’nün güneyindeki bölge arasında mevsimlik bir göç yolu izliyordu.⁷² İngiliz konsolosu diğer pek çok göçebe aşiret gibi Mîranlıların da ılık ve bereketli Musul ovasında kışladıklarını, yazlık meralarına doğru yola koyulmaya hazırlanırken de alım satım işlerini hallettiklerini belirtir. Mîranlılar bu amaçla her yıl ilkbaharda başka aşiretlerle birlikte Cizre şehrinde toplanırlardı. Burada ağnam resmini öder, yünlerini, tiftiklerini, koyunlarını ve diğer ürünlerini satar, Van Gölü’nün güneyindeki serin yaylalarına doğru uzun yolculuklarına çıkmadan önce de ihtiyaçları olan her şeyi satın alırlardı.⁷³ Ticari alışverişlerin, köylüler ile şehir halkının gelip yün ve diğer ürünlerini satın aldıkları Van yakınlarındaki dağ obalarında yapıldığı da olurdu.⁷⁴ Aşiretin yıllık göç yolu ilkbaharda suları kabaran Dicle’yi geçmek için kullanmak

---

gi için ayrıca bkz. Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State (Ağa, Şeyh ve Devlet)*, özellikle Bölüm 2. Bayazıdtı de aşiretli Kürtlerin törelerine ve yaşam tarzlarına ilişkin ayrıntılar için yararlanılabilecek ilginç bir kaynaktır (*Edet ve Rusûmetname-i Ekradıyye*).

- 72 Sykes’a göre, “Kurdish Tribes of the Ottoman Empire”, s. 460. Ayrıca bkz. Devey’den White’a, Gizli bilgi notu no. 1, Erzurum, 14 Ocak 1885 (doğrusu: 1886) (FO 195/1552).
- 73 Devey’den White’a, Gizli bilgi notu no. 1, Erzurum, 14 Ocak 1885 (doğrusu: 1886) (FO 195/1552).
- 74 Örneğin, Van’daki İngiliz konsolosu Çataklı Ermenilerin yün satın almak için İdare Meclisi’nden bir Müslüman’ın refakatinde yakınlardaki dağlarda bulunan Mîran obalarına gideceklerini yazıyordu (Devey’den Graves’e, no. 9, Van, 2 Ağustos 1893 [FO 195/1804]).

zorunda oldukları bir köprünün bulunduğu Cizre'de onları hükümetle temasa geçiriyordu. Bunun dışında Mıranlılar gibi göçebe aşiretlere erişim imkânları çok sınırlı olan hükümet, burada ağnam resmini alabiliyor ve köprüyü kullanabilmeleri için ağır geçiş vergileri kesebiliyordu.⁷⁵ Elbette ki, Hamidiye'ye yazıldıktan sonra diğer Hamidiye aşiretlerinin çoğu gibi Mıranlılar da vergilerden muaf oldular.⁷⁶ Yıllık göçler sırasında, göçebe aşiretler ile topraklarından geçtikleri diğer aşiretler ve/veya köylüler, bazen de göç yolunda olan başka aşiretler arasında sık sık anlaşmazlık çıkıyordu. Toprak üzerindeki haklar örneğe göre belirlendiği halde⁷⁷ bazen büyük can kayıplarına yol açan çatışmalar oluyordu. Köylüler topraklarından geçerken aşiretlerin onları soymalarını ya da sürülerinin ekinlerini mahvetmesini protesto ediyorlardı. Otoriteler sorunların üzerine gitmekte isteksiz ya da bundan âciz olduklarından, bu tür şikâyetler 19. yüzyıl boyunca giderek sıklaşmışa benzer. Öte yandan, Hamidiye'ye katılan Mıran gibi aşiretler yıllık göçleri sırasında olduğu kadar konaklama zamanlarında da ilave avantajlardan yararlanıyordu.

Mıran aşiretinin Hamidiye'ye yazılmasıyla birlikte Mustafa Ağa aşiretinin çıkardığı iki alayın komutanı oldu ve derhal paşa yapıldı.⁷⁸ Bu hiç kuşkusuz aşiret mensupları arasında itibarını daha da artırdı. Hamidiye'ye katılmak yeni paşaya ve aşiretine kazanç, korunma, af ve rakiplere karşı destek şeklinde başka pek çok avantaj da sunuyordu. Halkını beslemeyi, giydirme-

---

75 Devey'den White'a, Gizli bilgi notu no. 1, Erzurum, 14 Ocak 1885 (doğrusu: 1886) (FO 195/1552).

76 Çok karışık olan vergi muafiyetleri değişmez bir pazarlık konusu ve karışıklık kaynağıydı (BOA Y.PRK.ASK 91/97 [10 Haziran 1309 (22 Haziran 1893)]).

77 Bkz. Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State (Ağa, Şeyh ve Devlet)*, özellikle s. 53-59.

78 48. ve 49. alayların başında olan Mustafa Paşa bu iki alayın başkomutanı olabilirdi, ama anlaşıldığı kadarıyla oğlu Abdülkerim de kaymakam rütbesiyle bu alaylardan birinin komutanı yapılmıştı (bkz. Laffont'dan Cambon'a, Diyarbekir, 6 Şubat 1898 [MAE Nantes, E/111]). Hamidiye komutanlarının hepsi değil, sadece benim bu incelemede öne çıkarmayı seçtiğim birkaçı –Mustafa Paşa (Mıran), İbrahim Paşa (Millî), ve Hüseyin Paşa (Hayderan)– paşa unvanıyla anılıyordu.

yi, barındırmayı, dış dünyadan ve hükümetin aşırılıklarından korumayı ve komşuları karşısında her zaman avantajlı konumda tutmayı başaracak bir aşiret reisine sahip olmak önemliydi. Mustafa Paşa ve diğerleri için Hamidiye bütün bunları sağlamanın anahtarıydı.

Ekonomik ilerleme aşiretler için en önemli hedeflerden biriydi ve Hamidiye'ye katılmak komşular karşısında bir üstünlük ve kazanç kapısıydı. Büyük ölçüde göçebe olan Mîranlıların en büyük zenginlik kaynağı koyunlarıydı. Ve Osmanlı ekonomisinde hayvancılık sektörünün 19. yüzyıl boyunca hızla büyümesiyle göçebeler ve koyunları bölge ekonomisi için hayati bir önem kazandı.⁷⁹ Önemli bir aşiret olarak Mîranlıların hatırı sayılır sayıda koyunu vardı. Diğer bölgesel aşiretler gibi onlar da yünlerini, postlarını ve diğer önemli yan ürünlerini (sabun ve mum yapımında kullanılan içyağı gibi) satmak için koyun beslerlerdi. Muhtemelen yerel esnafın ve tüccarların sürülerini de güderlerdi; hayvancılıktan kazanç elde etmek isteyen, ama sürülere bakmak için yeterli beceri ya da donanımına sahip olmayan ticaret erbabı bu iş için bazı aşiretlerle sözleşme yapardı.⁸⁰ Aşiretler de bu hizmetleri karşılığında ürünün bir kısmını –yeni doğmuş kuzu, yapağı ya da tereyağı şeklinde– kendilerine ayırırlardı.⁸¹ Hayvanlarını göçebelere emanet etmeyenler ise spekülasyona başvururdu: Tüccarlar yapağının ön ödeme yapanlara teslim edileceği beklentisiyle, yünlerin kırkılmasından aylar önce aşiretlere öndelik verirlerdi. 19. yüzyılın ilerleyen yıllarında giderek daha kârlı hale gelen bu iş göçebeler ile tüccarlar arasında yeni ve daha sıkı ilişkilerin kurulmasına da yol açtı.

Koyun bölge ekonomisi için bu kadar önemli ve değerli bir ürün olduğundan, yağmaya temayülü olanların çaldıkları mallar arasında baş sıralarda geliyordu. Koyun hırsızlığıyla ilgili haberler 19. yüzyılın ilerleyen yıllarında giderek yaygınlaştı. Bu hiç kuşkusuz Mîran aşiretinin de yaptığı bir işti ve yağ-

79 Shields, *Mosul Before Iraq*, Bölüm 5.

80 A.g.y., s. 175.

81 A.g.y., s. 173.

macı tarafın –bölgede sayıları çok az olan– eşit güçte ya da daha güçlü bir aşiret olması gerekse de Mîranlılar da yağma mağduru olabiliyorlardı. Yağma akınları bazen herhangi bir kıskırtma olmaksızın düzenleniyor, bazen de koyunları çalıp gitmiş olan rakipleri cezalandırmak ve/veya çalınan hayvanları geri almak için düzenlenen misilleme eylemleri oluyordu. Bununla birlikte, Mîran gibi nüfuzlu aşiretler koyun hırsızlığının mutat hedefleri değildi: Mağdurlar çoğunlukla aşirete bağımlı köylüler ve daha güçsüz komşular oluyordu. Koyun yağmacılığı bazen tek bir baskında binlerce hayvanın çalınmasıyla muazzam boyutlara ulaşsa da, çoğunlukla daha küçük ölçekte gerçekleşiyordu; zayıf komşuların genellikle daha az hayvanı oluyordu, ama bunların korunma imkânları da daha azdı.

Çalınan hayvanların sahipleri bunların iadesi için derhal harekete geçiyordu. Çalınan malın aşiret mensubu ya da aşiretin himayesinde olan asıl sahiplerine iadesini sağlamaktan reisler sorumluydu. Misilleme amaçlı baskınlar sık sık büyük can kayıplarına yol açıyordu. Bununla birlikte, bu tür baskınların mağdurlarının zaman zaman hükümete başvurdukları da oluyordu. Bazı memurlar görev icabı hırsızların peşine düşüyor ve çalınan sürüleri geri alıp sahiplerine iade etmeyi başarıyordu. Ama başkaları iade edilen hayvanların bir kısmını kendileri için alıkoyuyor ya da pazarda satıyor, hükümet de “vergi borçları”nı bahane edip kârı iç ediyordu. Kanun hâkimiyetini korumak için ellerinden geleni yapan yerel idareciler, çalınmış malları geri alıp sahiplerine iade etmenin yanı sıra suçluların cezalandırmaya da çalışıyorlardı.⁸²

Hamidiye'ye katılan aşiretler kanuni yollardan olsun ya da olmasın mal peşinde koşarken pek çok avantajdan yararlandıkları gibi yaşamlarının hemen her alanında himaye de görüyorlardı. Mîranlılar ve diğer Hamidiye aşiretleri yıllık göçleri sırasında –kendi hayvanlarının yanı sıra koyun tüccarlarının aşire-

82 Bazı yerlerde memurlar sırf koyun ve diğer hayvan yağmalarının önüne geçmek için çeşitli yöntemler denediler. Örneğin Musul valisi yerel aşiretler tarafından yapılan hayvan hırsızlıklarına karşı bölgede devriye gezecek askerlere katır tedarik etmek için para toplamaya çalıştı (Rassam'dan Mockler'a, Musul, 22 Eylül 1896 [FO 424/189, FO 195/1941]).

te emanet ettiği hayvanları da göttükleri dönemlerde– kollanıp korunuyorlardı. Devlet tarafından gelişkin silahlarla donatılan Hamidiyeli aşiretli, bir de silahlı muhafızların korumasından yararlanıyorlardı. Bunlar çoğu durumda göç yolundaki tehlikeli topraklardan geçerken aşiretin emniyetini sağlamakla görevlendirilen düzenli orduya bağlı birlikler, zaptiyeler ve polis zabıtları oluyordu.⁸³ Örneğin, Mîran aşireti yıllık göçleri sırasında eski rakibi Agayê Sor Mustafa Paşa ve aşiretinin kontrolündeki Şırnak bölgesinden geçmek zorundaydı. Mîranlıların bu bölgeden mevsimlik geçişleri sırasında, iki rakip reis ve aşiretli-leri arasında genellikle çatışma çıkıyordu. Agayê Sor bazen Mîranlıların geçmesini koşulsuz reddediyor, aşiret de uzun yollar-
dan dolanmak zorunda kalıyordu. Böyle olunca da, Mîranlı-
ların çektikleri zahmete misilleme olarak ağanın köylerine saldır-
maları kaçınılmaz hale geliyordu. Bu tür çatışmalar bazen yıkı-
cı boyutlar alabiliyordu. Gene de, Mîranlılar başka zamanlar-
da kendilerine refakat eden hükümet birliklerinden sonuna ka-
dar yararlanabiliyor ve düşman topraklarından geçerken kork-
maları gerekmiyordu.⁸⁴ Agayê Sor'un ne Hamidiye'yle bağlan-
tısı ne de böyle bir avantajı vardı. Mustafa Paşa bir keresinde,
kış için Cizre'ye dönüş yolundayken Agayê Sor'un köylerin-
den bazılarını yağmalamak için durduğunda, hükümet Şırnak
ağasının misillemeye bulunmasını engellemiştir. İngiliz konso-
losu Agayê Sor'un "öç almak istediğini, ama Hükümet tarafın-
dan elinin kolunun bağlandığını, Hamidiye Alayları oluşturma-
ya asla razı gelmediğini ve genelde Türklere düşmanlık göster-
diğini" bildiriyordu.⁸⁵ Bu arada, "bir Hamidiye Alayı'na [aslin-

83 Mustafa Paşa Çölemerik'e doğru yıllık göçleri sırasında düzenli orduya bağ-
lı bir süvari alayından destek almasıyla ünlüydü. İbrahim Paşa'ya ise düşma-
nı olan Şamarlılarla savaşta yardımcı olmak üzere asker gönderilerek destek
olunmuştu (bkz. W. J. Anderson, Rapor, Diyarbekir Vilayeti, Mart 1902 1.
hafta, 2 Nisan 1902, PRO FO 195/2125).

84 Bkz. Waugh'dan Currie'ye, no. 2, Diyarbekir, 6 Nisan 1898 (FO 424/196; FO
195/2025); Andrus'tan Boyajian'a, Gizli, Cizre, 17 Kasım 1893 [FO 424/178,
FO 195/1846]) ve Boyajian'dan Graves'e, Gizli bilgi notu no. 34, Diyarbekir,
19 Aralık 1893 (FO 195/1846).

85 Maunsell'dan O'Connor'a, no. 43, Van, 30 Ekim 1899 (FO 424/199; FO
195/2063).

da iki alaya] komuta eden Mustafa Paşa'nın yanına, yaylasına çıkarken ona refakat etmeleri ve Şırnak'tan gelebilecek bir saldırıyı daha kolay savuşturabilmesi için zaptiyeler verilmiş"ti.⁸⁶

Hamidiye aşiretlerinin yararlandıkları başka avantajlar da vardı. Bir Hamidiye aşireti herhangi bir suçun mağduru olduğunda, suçluların hükümet kuvvetlerince kovuşturulup cezalandırılması ya da aşiret olaya kendisi el koyduysa arkasına hükümetin desteğini alması daha güçlü bir ihtimaldi. Ayrıca, Hamidiye aşiretlerine Hamidiyeli olmayan taraflara yönelik yağma baskınları veya başka saldırılarda büyük bir eylem serbestisi tanınmıştı.⁸⁷ Bu dokunulmazlık bazen hükümetin suçu tespit etmekte ya da suçluyu yakalamakta "başarısız kalması" şeklini alıyordu – ya da hükümet böyle olduğunu iddia ediyordu. Örneğin, Diyarbekir ile Mardin arasında yer alan, nüfusun çoğunluğunun Müslüman olduğu Derik kasabasına Hamidiye askerlerinin yerleştirilmesi üzerine karışıklıklar baş göstermişti. İngiliz konsolosunun bildirdiğine göre, kasaba sakinleri yakınlarında ordugâh kuran ve "atlarını yeni bitmiş ekinlerin arasında otlatarak" ürünü mahveden Hamidiye askerlerinin "bu davranışı karşısında seslerini yükselttiler." Kasabalılardan bazıları valiyi protesto ettiler ve kendisinden, "gerçek bir zarar" gördükleri an Zat-ı Şahaneleri'ni bundan haberdar edebilecekleri gibi "avutucu bir karşılık" aldılar. Bu arada, kasaba sakinlerinden biri Hamidiye aşiretli tarafından öldürülmüştü.⁸⁸ Başka zamanlar, belli bir suçta bazı hükümet görevlileriyle dü-

86 Maunsell'dan O'Connor'a, no. 43, Van, 30 Ekim 1899 (FO 424/199; FO 195/2063). Bir Osmanlı müfettişi Mıran ve Tay aşiretleri arasındaki bir ihtilafı tahkik ederken, Hamidiye mensuplarının anlaşmazlıklarını sivil makamlar yerine askeriyeye götürmeye başladıklarını, zira bu şekilde daha olumlu bir muamele göreceklere inandıklarını gözlemlemişti (BOA Y.PRK.ASK. 134/1 [28 Ağustos, 1313 (9 Eylül 1897)]).

87 Diyarbekir'deki İngiliz temsilcisi şöyle bildiriyordu: "Hamidiyeli olmayan bir aşiret ile Hamidiyeli bir aşiret arasında çatışma çıkar da Hamidiye aşireti zarar görürse Hükümet aracılığıyla zararını tazmin ettirebilir, ama Hamidiyeli olmayan aşirete tazminat ödenmez. Kısacası, Hamidiyeliler Hükümet korumasından yararlanmaktalar" (W. J. Anderson, "Rapor, Diyarbekir Vilayeti, Mart 1902 1. hafta, 2 Nisan 1902, PRO FO 195/2125).

88 Jones'tan de Bunsen'a, Diyarbekir, 8 Mayıs 1900, Şahsi yazışma (FO 195/2082).

pedüz danışıklı dövüş yapıliyordu. Bazen de ihmal ve danışıklı dövüş garip bir şekilde iç içe geçiyordu. Sözgelimi, Millî aşiretinin güçlü reisi Hamidiye komutanı İbrahim Paşa'nın, rakiplerinden birine bağlı çok sayıda köyü yağmalayıp muazzam sayıda hayvana ve başka mala el koyduğu olayı alalım. Çalınan malların iadesi için yerel makamlar üzerinde büyük bir baskı vardı, ama bunlar Millî reisi ile aşiretlilerinin kaldırdığı malları geri almaya çalışacaklarına iltimaslı paşaya ilişmemek için masum Kürt köylülerinin sığırlarına ve koyunlarına el koydular.⁸⁹

Bölgedeki şiddetin başlıca failinin Hamidiyeliler olduğunu gösteren sayısız belge vardır, ama şiddete başvuranlar sadece onlar değildi. Artık ayakta kalmalarına ve güçlenmelerine olanak veren avantajlardan yararlanmakta olan güçlü Hamidiye aşiretleri daha küçük aşiretleri sıkıştırdıkça, bu daha zayıf aşiretler de giderek ağırlaşan yaşam koşulları altında geçimlerini sağlayabilmek için yağmacılığa yöneldiler. Gene de, sert bir misilleme göreceği kesin olduğundan bu tür çapul akınları genellikle güçlü aşiretlere ya da güçlü koruyucuları olan köylere karşı değil, çoğunluğunu korunmasız yerleşik köylülerin oluşturduğu daha da zayıf komşulara karşı düzenleniyordu.⁹⁰ Zaten ve-

89 Mugherditchian'dan Young'a, Diyarbekir, 27 Kasım 1907 (FO 195/2251). Bu genel durumun uzantısı olan sonuçları görmek için gene koyun ticareti örneğini alalım. Koyunların bakımını ve satışını belgeleyen mukavele ve muamele kayıtları sınırlı ve erişilmesi güç olduğundan, bu işin nasıl yürüdüğünü tam olarak belirlemek zor olmakla birlikte, gene de şöyle bir tahminde bulunulabilir: Koyun spekülasyonu yapan ya da koyunlarının bakımını aşiretlere emanet eden tüccarların geçimi ile aşiretlerin menfaatleri birbirine sıkı sıkıya bağlıydı. Tüccarların koyunlarını artık bunların emniyetini ve refahını garantileme imkânı olmayan aşiretlere emanet etmeleri beklenemezdi. Giderek, koyunları hırsızlardan korumayı ve zengin meralara erişimi sağlayan kaynakların sahipleri hükümetin desteklediği aşiretler oldu – bu da Hamidiye'ye yazılma anlamına geliyordu. Bu örnek, Hamidiye aşiretlerinin kaynaklarını, güçlerini ve bağlantılarını kendilerinden zayıf komşuları aleyhine nasıl geliştirmiş olabileceklerini gösterir.

90 Hristiyanlar bu vilayetlerde genel olarak Müslümanlardan daha korunmasızdılar; bunun birinci nedeni, –başta Hakkâri'deki Nesturiler olmak üzere bazı istisnalar hariç– genelde yerleşik, silahsız, aşiretsiz köylüler olmaları, ikincisi ise koruyucularının sayıca daha az olmasıydı; ama tek mağdur onlar değildi ve tamamen korunmasız sayılmazlardı. Bazı yerel idareciler kendi bölgelerinde kanun hâkimiyetini sağlamak ve asayiş korumak için çok uğraştılar, ama yerel memurların Hristiyan köylüleri koruyamadıkları ya da buna isteksiz ol-

recek çok az şeyi olan bu köylüler tek bir saldırıdan sonra bile kendilerini varlarını yoklarını kaybetmiş halde buluyorlardı. Hamidiyeli olmayan Kürtlere yakınlık duyan bir İngiliz konsolosluk görevlisi, bunların düzenledikleri baskınların fakirlikten kaynaklandığını anlatıyordu: “Kürtler iyi ve zeki, ama aşırı yoksul bir kavim. Tarıma elverişli toprakların yetersizliğinden ve haklı ya da haksız, yerel otoritelere hiç güven duymadıklarından, rızıklarını çıkarabilecekleri meşru bir geçim kaynağı bulmak için yaşadıkları dağları terk etmeyi göze alamıyorlar; ama ihtiyaçlarını karşılamak mecburiyetinde de olduklarından her türlü talana girişiyor ve bu yüzden dağların çevresindeki bölgelerde yüreklerle dehşet saçıyorlar.”⁹¹ Aşiretli bir Kürt başka bir konsolosa, yaşamak için yağma ve hırsızlık yapmak mecburiyetinde kalmaktan vicdan azabı duyduğunu belirterek, bunu “tercih ettiğinden değil açlıktan” yaptığını söylemişti.⁹² Öte yandan, yağmanın nedeni ne olursa olsun, Hamidiye’ye yazılmamış olan aşiretler eylemlerinden dolayı bazen cezalandırılırken Hamidiyeli bir aşiretin benzer tecavüzleri fiilen cezasız kalıyordu. Örneğin, Hamidiyeli olmayan aşiretlerin büyük talan harekâtlarına girişip yerleşik nüfusu büyük zarara uğrattığı olaylar sırasında yazan Harput’taki İngiliz konsolosu şu gözlemde bulunuyordu: “Söz konusu Kürtler Hamidiye birliklerine yazılmamış olduklarından, bu vilayetin Hükümeti emrindeki kuvvetleri itaatsiz aşiretlieleri cezalandırmak için kullanmakta vicdanen daha tereddütsüz davranıyor.”⁹³ O halde, Kürt bölgeleri 19. yüzyılda her düzeyde süren güç mücadeleleri ve şiddetten dolayı mağduriyet yaşarken, Miran gibi Hamidiye aşiretlerine sağlanan koruma –ve silah edinme imkânı– servet avcılığında onlara yardım-

---

dukları yerlerde bile, belli bir ağaya bağlı olanlar koruma görevlerini biliyorlardı. Bkz. Bitlis Vilayeti Hakkında Rapor’da aktarılan anekdot, 30 Ocak 1885 (FO 195/1521).

91 Boyajian’dan Graves’e, no. 24, Harput, 18 Temmuz 1892 (FO 424/172; FO 195/1766)

92 Freeman’dan O’Conor’a, no. 23, Ma’muret’ül-Aziz (Harput), 13 Eylül 1901 (FO 424/202; FO 195/2104).

93 Konsolos Vekili Jones’tan de Bunsen’a, no. 38, Harput, 3 Ekim 1900 (FO 424/200; FO 195/2082).

cı oldu ve hayatlarını genellikle diğerlerinden daha yüksek bir güvenlik ve asayiş ortamında sürdürmelerini garantiledi.⁹⁴ Hareketlerinde ve kaynakları ele geçirme girişimlerinde böyle bir kolaylıktan yararlanan Miran gibi aşiretler güç tabanlarını hızla genişletme imkânına kavuştular.

Miran aşiretinin Hamidiye Alayları'ndaki ilk on yılının kısa tarihi bu süreci örnekler. Mustafa Ağa 1891'de Hamidiye komutanı yapılmış ve askere alma merasimlerine katılmak üzere İstanbul'a gitmişti.⁹⁵ Cizreli çağdaşlarından birinin torunu, Mustafa Paşa'nın İstanbul'da karşılanış öyküsünü anlatır. Sultanın başkente daha yeni gelmiş olan aşiretlilerle görüşmeyi ve onları teftiş etmeyi nasıl istediğini ve Mustafa Paşa'yla karşılaşmasının hikâyesini şöyle anlatır:

Cizre'den gelen bu iriyarı, heybetli, değişik elbiseleri görünce, özellikle bunları çok yakından görüp, bazı hareketlerini kontrol etmek istediğini emrederek, bunlara bir yemek hazırlanmasını söyler. Bu Cizre'den gelen 500 kişiye yemek verir. Mustafa Paşa adamlarına, elle yemeği yemelerini ve sofrada hiçbir şeyi bırakmamalarını emreder... Yemek sonunda törenle Mustafa Paşa'ya 48. Hamidiye Alayları Paşalık rütbesini taktırır. Bir çok berat, nişan ve alamet verir. Emrinde de üç alay kurmasını ferman buyurur.⁹⁶

94 Bir raporda Hamidiye reislerinin elindeki çeşitli ve çok sayıda silahın ayrıntıları verilir ve reislerin bunları elde etme yöntemlerinden bahsedilir. Raporun yazarı, "Sözde bunları bulundurmaları yasak, ama çeşitli yollardan elde ettikleri önemli sayıda silaha sahipler" diye belirtir. Mustafa Paşa Rusya ve İran'dan kaçak olarak getirilen, çoğu Berdan model yaklaşık iki bin adet arkadan dolma tüfeğe sahip olmasıyla meşhurdur. İbrahim Paşa'nın ise çoğu Martini olmak üzere yaklaşık bin beş yüz tüfeği olduğu söyleniyordu. Bunlardan bazıları hükümetin talim amacıyla ödünç verdiği tüfeklerdi, geri kalanı ise hükümet cephaneliğine yapılan baskınla ele geçirilmişti. Diğerleri ise kaçakçılardan ya da silahlarıyla birlikte firar eden askerlerden veya muhafız ve askerlerin üzerinden çalınmak suretiyle edinilmişti (bkz. W. J. Anderson, Rapor, Diyarbekir Vilayeti, Mart 1902 1. hafta, 2 Nisan 1902, PRO FO 195/2125).

95 Chermside'dan White'a, Gizli bilgi notu no. 34, İstanbul, 21 Ağustos 1891 (FO 195/1718).

96 Yaşın, *Bütün Yönleriyle Cizre*, s. 25. Bu anlatılanlar epey mübalağalı olabilir, ama ben Mustafa Paşa'nın Cizre'de nasıl efsanevi bir kimlik edindiğini göster-

Mustafa Paşa Hamidiye’de görevlendirilmeyi, hükümetin –imparatorluğun sınır bölgelerinde yer alan ve bölge Ermenilerinin pek çoğunun memleketi olduğu için en önemli Hamidiye merkezleri olan– Erzurum ve Van vilayetlerindeki Kürt aşiretlerini bilfiil alaylara yazmakta olduğu sırada bizzat kendisi istemişti. Mîranlıların lideri İstanbul’dan paşa olarak döndü⁹⁷ ve 1892’de Hamidiye sancaklarını teslim aldı.⁹⁸ Alaylarını topladıktan sonra onlar için bir kışla inşa ettirdi ve zabitlerini seçmeye başladı.⁹⁹ Bunun hemen ardından, yeni edindiği nüfuzu kullanarak aşireti içinde konumunu sağlamlaştırmak ve gücünü ve servetini büyütmek üzere harekete geçti. 1893 baharında aşiretindeki önemli bir adamı ve bazı aşiret mensuplarını öldürttü. Aleyhinde sağlam deliller bulunmasına rağmen, “etrafli bir soruşturma”nın ardından aklandı. Devletten beklediği adaleti bulamayan maktulün karısı Deh’teki kendi aşiretinin reisine başvurdu; o da Mustafa Paşa’dan öç almak için akrabası olan Agayê Sor’la güçlerini birleştirdi. Yayla yolunda olan Mîranlıların ilkbahar sonunda Şırnak’tan geçişi sırasında çıkan arbedede büyük can kaybı oldu.¹⁰⁰ Gene de, yukarıda belirttiğimiz gibi Mîranlılar sonraki göçlerinde hükümet birliklerinin yanlarına refakatçi olarak verilmesini sağladılar ve bir Hamidiye aşireti olarak Hamidiyeli olmayan aşiretler, Agayê Sor ve halkı ve kendi aşiretleri içindeki başka hi-zipler karşısında hep kazançlı çıktılar. Bu arada, bu hikâye Mî-

---

mek için burada aktarmayı uygun gördüm. Mustafa Paşa kendisine ait sadece iki alay kurmuşa benzer, ancak Tay aşiretinin oluşturduğu en az bir alaya da nezaret etmiş olabilir.

- 97 Mustafa Ağa daha baştan paşa yapılan az sayıda Hamidiye komutanından biriydi (bkz. Chermide’den White’a, Gizli bilgi notu no. 34, İstanbul, 21 Ağustos 1891 (FO 195/1718).
- 98 Boyajian’dan Hampson’a, no. 16, Diyarbakir, 10 Mayıs 1892 (FO 195/1766; FO 424/172).
- 99 Yaşın, *Bütün Yönleriyle Cizre*, s. 25-26. Mustafa Paşa’nın kendi özel karar-gâhiyla tam bir kışlaydı. Yaşın, paşanın yerleşik nüfusun yanı sıra kendi aşiretinden ve başka aşiretlerden Fettah Ağa (binbaşı), Hacı Zuraf (yüzbaşı), Tayan aşiretinden Şeyhmus-ı Kerevan (yüzbaşı) ve Tahir Ağa (Hamidiye kaymakamı) gibi pek çok yüksek rütbeli subay seçtiğini yazar. Ayrıca, ailesine ve aşiretine bağlı ulemadan adamları olduğunu belirtir.
- 100 Boyajian’dan Graves’e, Gizli bilgi notu no. 34, Diyarbakir, 19 Aralık 1893 (FO 424/178; FO 195/1846).

ran aşireti (ya da Çohsor) içindeki bir bölünmeyi yansıtıyor gibidir. Ayrıntılar bilinmemekle birlikte, açık olan bir şey varsa o da Mustafa Paşa'nın herhangi bir iç ya da dış düşmanın hakkından gelmek için Hamidiye bağlantılarını kullanabildiğidir. Yeni nüfuzunu aşiret içindeki başka unsurları tasfiye etmek için kullanarak, bölünmeye kendisi bile neden olmuş olabilir.¹⁰¹ Öyle ya da değil, Mustafa Paşa hükümet tarafından kayırlır ve cinayetlerle ilgili olarak "sorguya bile çekilmezken", Agayê Sor "üst makamlardan, adı geçen Paşa'yla barış yapma talimatı aldı."¹⁰²

Mustafa Paşa yeni otoritesini hükümet tarafından cezalandırılma korkusu olmadan köylülerden mahsul ve para koparabilmek için de kullandı. Cizre'deki bir misyoner üç Cizre köyünden kesilen haraçların bir listesini çıkarmıştı ve bunun "buradaki bütün köylerde sabah akşam olup bitenlere iyi bir örnek teşkil edeceğini" umuyordu. Liste Mustafa Paşa'nın ödenmesi gereken meblağların kat kat üzerinde vergiler kesmekle kalmadığını, köylülerin kendisinden şikâyetçi olmalarına misilleme olarak, son mahsulü talan etsinler diye sürülerini köylülerin tarlalarına saldırdığını gösteriyordu.¹⁰³ Çok sayıda rapora

101 Andrus 1893 sonlarında, "Yakın zamanlarda Koçerler aşiretinde [Miranlılar için kullanılan yaygın tabir]" "henüz halledilmemiş" bir bölünme olduğundan söz ediyordu. Aynı paragrafta Mustafa Paşa ile Muhammed Agayê Sor arasındaki çatışmalara değiniyordu; dolayısıyla, yanılma payımızı saklı tutarak bunun Andrus'un sözünü ettiği bölünme olduğu sonucuna varabiliriz (bkz. Andrus'tan [A. W. Andrews] Boyajian'a, Gizli, Cizre, 17 Kasım 1893 [FO 424/178; FO 195/1846]).

102 Konsolos Yardımcısı Vekili Boyajian'dan Currie'ye, Diyarbekir, 18 Mayıs 1895 (FO 424/182; FO 195/1887).

103 Andrus'tan Boyajian'a, Gizli, Cizre, 17 Kasım 1893 [FO 424/178; FO 195/1846]). Kuşkusuz, köylülerin sadece Mustafa Paşa tarafından değil bölgenin diğer ağaları ve hükümet tarafından da ezildiğini belirtmek gerekir. Hükümetin kestiği haraçları da sayan Andrus, vergi tahsilatında yolsuzluklar yapıldığından, bazı köylerden çifte vergi toplandığından ve jandarmalar ile diğer seyyar memurların erzak ve gıdalara zorla el koyduklarından da bahseder. Raporun ekinde tek bir köyden (nüfusunun çoğunluğu Protestan olan yaklaşık elli haneli Hasana köyü) kesilen haraçların bir listesi de bulunur; bu uzun listede 1891-93 arasında Şırnak ağaları tarafından el konulan mahsul, nakit para ve hayvan miktarı ile tüm angaryalar sayılır. Bu arada, Muhammed Ağa da (Agayê Sor) köylüleri ezen bu ağalardan biriydi. Liste on yıl önceki bir belgeyle karşılaştırıldığında gasp edilen emek ve malların değerinde iki katlık bir artış olduğu görülür. Ayrıca bkz. "Brief Epitome of Statement received from a

göre, aynı failer iki yıl sonra hâlâ faaliyettedir. Musul'daki İngiliz temsilcisinin Şubat 1895'te verdiği rapora göre, Cizre kazasındaki bir Hristiyan köyünün sakinleri patriklerine şikâyetle bulunup Mustafa Paşa ile diğer yerel ağaların köylerini tekrar tekrar yağmaladıklarını, buna karşılık yetkililere yaptıkları şikâyetler cevapsız kaldığı için köyü boşaltmanın eşiğine geldiklerini bildirmişlerdi.¹⁰⁴ Diyarbekir'deki konsolos ise Mustafa Paşa'nın sadece bu köyü değil, "Cizre dolaylarındaki başka pek çok mamur Hristiyan ve Müslüman köyünü de" harabeye çevirdiğini belirtiyor ve "kış mevsiminde aşiretlileriyle birlikte mezkûr sancakta yaşayıp yazları Van bölgesine göç ettiğinden, bu ileri geri gidip gelişleri sırasında yolunun üzerindeki bütün köyler zarar görüyor ve birçoğu tamamen yok oluyor" diye ekliyordu. Söz konusu Hamidiye komutanı hakkında yapılan pek çok suç duyurusuna rağmen "dolgün bir kesenin yardımıyla" hakkında beraat kararı aldırılmayı başarıyordu.¹⁰⁵ Konsolosluk temsilcisi, Hamidiye reisinin hac ziyareti için Bağdat yolunda olan "bazı masum Müslümanlara da zarar verdiğini" ilave ediyordu. Mağdurlar hükümete dilekçe vermiş, ama hiçbir netice alamamışlardı.¹⁰⁶ Konsolos 1895'te durumu şöyle özetliyordu: "[Mustafa Paşa] zaten kanunları hiçe sayan cüretkâr bir adamdı, şimdi bir de Hamidiye kuvvetlerinin mensubu olunca kendisini kamu hukukundan ve adaletten masun addediyor."¹⁰⁷

Bu yollarla servet edinmekle yetinmeyen Mustafa Paşa aşiretlerini Dicle'de seyreden salların yolunu kesmeye de yolluyor,

---

Correspondent at Mosul respecting Asia Minor: Partial List of Exactions upon the Village of Mosoria (Kaimakamlık of Jeziret) by the Government and by Mustapha Pasha, Kocher, in 1893 (Communicated by Evangelical Alliance, March 29, 1895)", (FO 424/181).

104 Rassam'dan Mockler'a, Çeviri, Musul, 21 Şubat 1895 (FO 424/182).

105 Konsolos Yardımcısı Vekili Boyajian'dan Currie'ye, Diyarbekir, 18 Mayıs 1895 (FO 424/182; FO 195/1887). Bir Fransız konsolosu da benzer iddialarda bulunmuştu ("Mustafa Paşa" hakkındaki Mayıs-Haziran 1895 tarihli imzasız rapor [MAE Nantes, E/97]).

106 Konsolos Yardımcısı Vekili Boyajian'dan Currie'ye, Diyarbekir, 18 Mayıs 1895 (FO 424/182; FO 195/1887). Sonraki yıllarda buna benzer sayısız şikâyet yapılmıştır.

107 Konsolos Yardımcısı Vekili Boyajian'dan Currie'ye, Diyarbekir, 18 Mayıs 1895 (FO 424/182; FO 195/1887).

bazen, “geçiş parası”nı ödedikten sonra yollarına devam etmelerine izin veriyor, parayı ödemediklerinde ise salları derhal yağmalatıyordu.¹⁰⁸ Bazen de bu ikisi birden oluyordu: Diyarbakir'deki İngiliz konsolosu bazı salcıların kısa bir süre önce Mustafa Paşa hakkında bir şikâyet dilekçesi vermeye geldiklerini bildiriyordu: Paşa her saldan zorla geçiş parası almakla kalmamış, adamlarını nehirden aşağı doğru seyreden salları yağmalamak üzere aşağıya beklemeye göndermişti. Paşanın emirleri, “istenen geçiş parasını ödemekle mallarını kurtarabileceklerine inanmış olan salcıları dehşet içinde bırakarak” yerine getirilmişti.¹⁰⁹ Alman seyyah Paul Rohrbach Mustafa Paşa'nın ırmağın trafiği üzerindeki kontrolünün yerel ekonomi üzerindeki geniş çaplı etkilerini şöyle özetliyordu:

1901'de Musul'a geldiğimde feci bir soğuk vardı. Yollar kalın bir kar tabakasıyla kaplıydı. Kapı ve pencerelerden içeri o kadar çok hava giriyordu ki, evler buzdolabı gibi soğuk ve rutubetliydi. Şehirde ne odun ne de kömür bulunabildiğinden insanların Allah'a güvenmekten başka çareleri yoktu. Yatacak sıkıntısının nedenini sorduğumda, bunun dağlardan odun ve kömür taşıyan sallardan geçiş parası alan Mustafa Paşa'nın adamları yüzünden olduğunu öğrendim; bunlar geçiş parasını ödemeyenlerin mallarına zorla el koyup her türlü tecavüzde bulunuyorlarmış. Aynı geçiş parası Samsun ve Diyarbakir üzerinden getirilip deve ya da katırlarla Cizre'de çölün başına kadar taşınan Avrupa menşeli mallardan da alınıyormuş. Özellikle benim Musul'da olduğum dönemde Rusya ve diğer ülkelerden gelen pek çok temel malın, mesela gazyagının fiyatı üç-dört misli yükseldi.¹¹⁰

108 Pek çok kaynakta Mustafa Paşa'nın sallardan nasıl haraç kestiği anlatılır. Ayrıca bkz. Fransız konsolos yardımcısından [imzasız] Constans'a no. 9. Diyarbakir, 12 Mart 1900 (MAE Nantes, Diyarbakir, 1900-1914).

109 Jones'tan de Bunsen'a, Diyarbakir, 8 Mayıs 1900, Şahsi (FO 195/2082).

110 Rohrbach, *Hatt-ı Saltanat Bağdad Demiryolu*, aktaran Tepeyran, *Hatıralar*, s. 319. Tepeyran Rohrbach'ın metnini neredeyse aynen aktarır, ama birkaç sözcüğü sadeleştirir (Mustafa Paşa'yla ilgili bölümün orijinali için bkz. Rohrbach, *Hatt-ı Saltanat Bağdad Demiryolu*, s. 61-63). Rohrbach Hamidiye aşiretlerinin akıllarına eseni yapmalarına izin veren serbesti ve bunun yol açtığı kanunsuz-

1900 yılı Mustafa Paşa için pek hareketli geçti. Yılın başlarında kendi adanıları ile Agayê Sor'un kiler arasında bir kez daha çarpışmalar patlak verdi. Hamidiye paşası ve Tay aşiretinden müttefikleri çatışmada bariz bir şekilde kayırlı, öyle ki Cizre kaymakamı Mustafa Paşa'nın müttefikleri Tayları kollamak için asker gönderdi.¹¹¹ Hamidiye aşiretlileri Agayê Sor'un adamlarını katlettikleri için cezalandırılmazken, Hamidiyeli olmayan hasımlarının misillemede bulunmaları önleni.¹¹²

Bundan birkaç ay sonra çatışmalar yeniden patlak verdi ve Mustafa Paşa komutasındaki Hamidiye birlikleri Cizre sancağının Silopi havalisinde yirmi kadar köye saldırarak hepsini yerle bir ettiler ve yüzden fazla kişiyi öldürdüler. Yerel idarecilerden hiçbir yardım alamayan Agayê Sor hükümete bir dilekçe vererek aşiretine saldıranlara karşı koruma talep etti.¹¹³ Mustafa Paşa bundan birkaç hafta sonra Agayê Sor'un köylerine bir kez daha saldırdığına göre talebine karşılık alamamış olsa gerekir. Fransız konsolosuna göre Agayê Sor Mardin'de mukim Hamidiye komutanı Mirliya Bahaeddin Paşa'ya şikâyetle bulunmuş, o da olayı yerinde tahkik etmek üzere Cizre'ye gitmişti. Ama Mustafa Paşa buluşma bahanesiyle Bahaeddin Paşa'yı yakalatıp hapse attırmıştı. Hamidiye Alayları'nın başkomutanı Zeki Paşa bunun üzerine Mustafa Paşa'dan bir açıklama istemiş, o da cevaben Bahaeddin Paşa'nın asıl geliş sebebinin aşiretindeki kadın ve kızlardan istifade etmek olduğunu söylemişti. Bahaeddin Paşa beş gün boyunca Mustafa Paşa'ya ait derme çatma bir

---

luk koşullarında bölgede bir demiryolu inşa etmenin düpedüz delilik olacağı sonucuna varıyordu (s. 62; aktaran Tepeyran, *Hatıralar*, s. 320).

111 Jones'tan O'Connor'a, no. 9, Diyarbekir, 27 Şubat 1900 (FO 424/200; FO 195/2082). Gene bir Hamidiye aşireti olan Taylar, anlaşıldığı kadarıyla Mustafa Paşa'yla bir çeşit ittifak kurmuş ve iki Hamidiye komutanı bütün bölgeyi rehin almıştı. İngiliz konsolosuna göre "kendisini fiilen hükümdar ilan etmiş olan" Nusaybin'deki Tay aşireti reisi, "Mustafa Paşa Cezire'yi tutması gibi besbelli Nusaybin'i elinde tutmak amacıyla şehirde binalar diktirmekte ve tüccarlardan geçiş parası almakla" idi (Jones'tan de Bunsen'a, no. 40, Harput, 10 Ekim 1900 [FO 424/200; FO 195/2082]).

112 Miran-Tay ihtilafı hakkında daha fazla bilgi için ayrıca bkz. BOA Y.PRK.ASK. 134/1 (Ağustos, 1313 [9 Eylül 1897]).

113 Jones'tan O'Connor'a, no. 16, Diyarbekir, 8 Mayıs 1900 (FO 424/200; FO 195/2082).

damda hapis tutulmuştu.¹¹⁴ Yıl içinde gene on kadar köyün yerle bir edilmesi ve meydana gelen büyük can kaybı nedeniyle hasım gruplar arasında çatışmalar yeniden başladı.¹¹⁵ Yıl sonunda, Mustafa Paşa Ezidilere bir kez daha saldırarak beş kişiyi öldürdü ve pek çok sığır ve koyunu kaçırdı. İngiliz konsolosluğu durumu şöyle özetliyordu:

Bu Musto Paşa Hamidiye birliklerindeki rütbesinden istifade ederek, rehine muamelesi yaptığı Cizre sakinlerini sürekli hırpalıyor; o ve adamları Cizreli tüccarlardan ya hiç para vermeden ya da yarı fiyatına ne isterlerse alıyorlar ve kimse sesini çıkarmaya cesaret edemiyor. Bundan başka Musul ve Diyarbekir arasındaki ticarete de ciddi zarar veriyor; ırmaktaki salları işleten adamlardan zorla para toplaması Diyarbekir ve Cizre'den gelen salların sayısının azalmasına yol açtı. Bu yüzden bazı malların fiyatları yükseldi. Musto Paşa her birinden 15-20 meciדיye koparmadan küçük büyük hiçbir salın nehirden aşağı geçmesine izin vermediğinden Diyarbekir'den Musul ve Bağdat'a salla nakliye ücretleri ikiye katlandı; bu da inşaat kerestesi ve odun fiyatlarının artmasına yol açtı. Yöre sakinleri Musul ve Diyarbekir valilerinin de onayıyla Konstantinopolis'e paşa hakkında şikâyet mektupları yolladılar, ama hiçbir netice alınmadı. Bâb-ı Âli onları Zeki Paşa'ya havale ediyor. ... Zat-ı Şahaneleri Musto Paşa ve diğerlerine ilgi gösterdiğinden, beriki söylenenleri yalanlıyor ve Musto Paşa ve Hacı Ağa hakkındaki şikâyetleri nedeniyle Zat-ı Şahaneleri'nin bahsi geçen Valileri sert bir dille azarladığı bile oluyor.¹¹⁶

114 Laffont'dan Büyükelçi'ye, no. 15, Diyarbekir, 2 Temmuz 1900 (MAE Nantes, E/116).

115 Konsolos Vekili Jones'tan de Bunsen'a, no. 38, Harput, 3 Ekim 1900 (FO 424/200; FO 195/2082).

116 Rassam'dan Konsolos Vekili Melvill'e, Çeviri, Musul, 4 Aralık 1900 (FO 424/202). Ben Hacı Ağa'nın kim olduğundan emin değilim. Öte yandan, eski bir Osmanlı valisinin hatıratındaki tanıklığı bu ifadeyi teyit eder. O dönemde Musul valisi olarak görev yapan Ebubekir Hâzım Tepeyran hatıratında Hamidiye sisteminin kötülüklerini tartışmaya epeyce bir yer ayırır; özellikle de Mustafa Paşa, İbrahim Paşa (Millî) ve Ertoş aşiretinin yaptıklarına ve merkezi hükümetin bunların nahoş faaliyetlerini nasıl tekrar tekrar görmezden gelmesine dikkat çeker. Tepeyran'ın Musul'da bulunduğu dönemde, Mustafa Pa-

Mustafa Paşa 1900 yılını işte böyle bitirdi. Bu aynı zamanda Bedirhanlar'ın dergisi *Kurdistan*'da adının geçmesinin şüpheli onuruna mazhar olduğu yıldır. Bölümün başında bu yazıdan bir pasaja yer vermiştik; Hamidiye'yi ve arkasındaki rejimi protesto edebiyatının renkli ve ilginç bir örneği olmakla birlikte, bu tek örnek değildi.

O halde, 1900 yılı Mustafa Paşa'nın şahsına ve onu ve onun gibileri cesaretlendirip destekleyen Hamidiye sistemine karşı ciddi bir kampanyanın başlangıç yılı olarak kabul edilebilir. Mustafa Paşa bilhassa Bedirhanlar için Hamidiye'nin "kötülükler"inin görünen yüzü olabilirdi, ama ona karşı mücadele eden aile fertlerinin her kademededen, her kesimden, tüm Osmanlı dinlerinden ve milletlerinden destekçileri vardı. Onlar sadece baskıcı bir reisten şikâyetçi değildi, onu ortaya çıkaran ve ayakta kalmasına yardımcı olan sistemin bütününe karşıydılar. Sistem bu reislerin güçlerini artırmalarına ve ceplerini doldurmalarına imkân tanımış, aşiretlerine de gelir, korunma ve rakipler karşısında üstünlük biçiminde menfaatler sağlamıştı. Hepsinden önemlisi, neredeyse hiçbir zaman görev yerlerinde hazır bulunmaları gerekmemişti. O halde, bütün bu menfaatlere duyulmasından sonra aşiret liderlerinin Hamidiye'ye katılmak için koşturmaya başlamasında, başkalarının ise sırf milis üyesiymiş gibi görünmek için gümüşçüler tarafından kaçak olarak üretilen armaları edinmesinde şaşılacak bir şey yoktur. Onlar da menfaat elde etmek istiyorlardı. Ama kayırılan milislerde herkes yer alamazdı; herkes yararlanacak olsa imtiyazların kıymeti azalardı. Ayrıca, çoğu insan Hamidiye Hafif Süvari Alayları'na katılmasına gerek kalmadan ya da onlardan korkmadan kendi halinde yaşamak istiyordu. Bu nedenle, adaletin iltimas ve imtiyazla belirlendiği Hamidiye sistemine yönelik

---

şa o havalideki bir Arap aşiretine saldırarak pek çok aşiretliyi öldürmüş ve çok sayıda hayvanı kaçırmıştı. Paşaya telgraf çekilmiş (telgrafı kimin çektiği belli değildir) ve çalınan hayvanları iade etmesi emredilmişti, ama bu emir "Mustafa Paşa sultan-ı azamın sadık bir kuludur. Böyle işlere asla karışmaz" diyen hâmisî Zeki Paşa tarafından uygulanmamıştı. Tepeyran Zeki Paşa'nın Mustafa Paşa'yı padişaha nasıl hoş gösterdiğini ve cezalandırılmaktan nasıl koruduğunu da anlatır (Tepeyran, *Hatıralar*, s. 317-18).

yaygın bir hoşnutsuzluk vardı. Ama bu şikâyetlerin sahiplerini incelemeden önce, gelişen protestoları daha iyi anlayabilmek için sistemin bütününe daha yakından bakmalıyız.

Küçük paşalıklar, büyük paşalar

Yukarıda gördüğümüz gibi, Hamidiye Hafif Süvari Alayları'na yazılan aşiretler bu ayrıcalıklı milislere katılmakla muazzam çıkarlar elde ettiler. Osmanlı otoritelerinin kendilerine tanıdığı mutlak serbestlik sayesinde, emniyetlerini sağlama ve servet edinme çabalarında diğer aşiretler karşısında avantajlı konuma geldiler. Bu gelişmeler, emirlikler gibi daha büyük ve siyasi açıdan daha karmaşık birimlerin 19. yüzyıl içinde önce aşiret konfederasyonları, sonra da münferit aşiretler şeklinde daha küçük birimlere bölünerek bölgenin kilit toplumsal ve siyasi aktörlerine dönüşme trendini de hızlandırdı. Ama bu trend kısa bir süre için, esas olarak da Hamidiye'nin diri ve canlı olduğu dönemde en uç örneğini verdi. Giderek bölgedeki kilit siyasi birimler haline gelen bir avuç münferit aşiret, Hamidiye bağlantıları ve bunların sağladığı avantajlarla o kadar güçlendiler ki, yapı, otorite ve işlev bakımından –elbette bazı ufak farklılıklarla– gerçekten de bir zamanların emirliklerini andırır oldular. Büyüklü küçüklü tüm Hamidiye aşiretlerinin milislere katılmakla sayısız kazanım elde ettiği aşikârdır. Bu kazanımlar esas olarak kaynaklara dizginsiz erişim –hükümetin el altından desteğiyle ve ceza yeme korkusu olmadan çeşitli biçimleriyle servet edinme serbestisi– biçimini aldı. Dolaylı yardım sözde başka amaçlarla kullanılmak üzere Hamidiye aşiretlerine dağıtılan silahlarla, dolaysız yardım ise aleni danışıklı dövüşlerle sağlandı. Çeşitli Hamidiye mensuplarının bu yollarla desteklendiğini gösteren sayısız belge mevcuttur. Ama hikâyenin analiz edilmesi gereken bir boyutu daha vardır. “Devlet desteği” derken ne kastediyoruz? Kuşkusuz, kendi kaza dairelerinde huzur ve asayiş korumak ve kanun hâkimiyetini idame ettirmek için ellerinden geleni yapan pek çok mülki amir vardı. Bu bilindiğinde, “devlet”e karşı bu gibi iddialar nasıl desteklenebilir? Bunu

aşağıda göreceğiz – Osmanlı bağlamında “hükümet” ve “devlet” gibi yapılar gerçekte, akademik çevrelerin bugüne kadar betimlediğinden çok daha karmaşık ve parçalıydı.

Her şeyden önce, Osmanlı hükümeti içindeki, çeşitli hizipleri kapsayan farklı oyuncularını birbirinden ayırmamız gerekir. “Saray” ile “Bâb-ı Âli” arasında sık sık gözlenen gerilim böyle bir ayrımdır, ama hiç kuşkusuz gerçek çizgiler o kadar da net değildir, hatta çok daha karmaşıktır. Sultana muhalif grupların ortaya koydukları, II. Abdülhamid’e sadık olanlar ile sultanın şahsına sadakatsiz olduğuna hükmettiği unsurlar arasındaki ayrım –ki bu, Jön Türkler arasında da yaygın bir şikâyet konusuydu– belki daha açıklayıcıdır.¹¹⁷ Sadakat konusunu düşündüğümüzde Hamidiye bu resme mükemmel bir biçimde oturur. Hamidiye’nin incelenmesi, Kürtlerin yerel güç yapılarının 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında geçirdiği dönüşümü kavramamıza olduğu kadar, Osmanlı genelinde daha büyük iktidar meseleleri hakkında bir fikir edinmemize de yardımcı olur. Hükümetin bir kısmı –bu kesim sultanın en yakın sırdaşlarından Müşir Zeki Paşa tarafından temsil ediliyordu– imparatorluk topraklarının bir parçasında geniş yetkilere sahip oldu. Böylece, ne Osmanlı hükümetinden ne de tekil bir aktörden gelen tek taraflı bir güç dayatmasının söz konusu olduğu ilginç bir diyalektik gelişti. Kürt toplumsal ve siyasi yapısı da mutlak bir boşluk içinde dönüştü. Tam tersine bu ikisi birbirini etkiledi ve belki de Osmanlı toplumu genelinde daha da geniş yansımaları oldu. Hamidiye, devletin daha büyük bir “tehdit” olarak gördüğü gruplara karşı bünyesine katmayı ve kontrol etmeyi istediği gruplardan biriyle yaptığı çaba alış verişinin sonucu olan, devlet gücü ile devlet dışı gücün bulanık bir karışımını temsil ediyordu. Bu süreç bölgeyi yönetmeyi –ve orada yaşamayı– son derece karmaşık bir iş haline getirdi.

Sultanın kendi imparatorluğunda en yüksek otorite olması beklenir; buna rağmen II. Abdülhamid’in himayesindeki Zeki Paşa’nın oluşturduğu mutlak güç biraz daha açıklama gerektirir. Zeki Paşa 1846’da İstanbul’da doğmuş Kafkas kökenli bir

117 Hanioglu, *Young Turks in Opposition*, özellikle s. 23-28.

Osmanlı'ydı. 1276'da (1859/1860) devlet hizmetine girdi ve saraydaki kariyerine yüzbaşı rütbesiyle başladı. Abdülhamid'in sultan olmasından sonra hızla rütbe alıp madalyalar kazanarak kısa aralıklarla binbaşı, kaymakam, miralay ve mirliva yapıldı ve 1878'de ferik rütbesine yükseltildi. Yıldız Sarayı'ndaki Muhafız Alayı'nda ve Balkanlar ve Trablusgarp'ta hizmet verdikten sonra¹¹⁸ 1887'de görev yeri bir kez daha değiştirildi, ama bu kez gönderildiği yer sonraki yirmi yıl boyunca muazzam bir kontrol sahibi olacağı IV. Ordu'ydu (askeri tabirle "Rus cephesi"). Anlaşıldığı kadarıyla Zeki Paşa için hususi olarak müşir muavinliği diye özel bir pozisyon yaratılmıştı. İngiliz konsolosu hâkim görüşü dile getirerek, bu atamanın "IV. Ordu Müşirliğine atanmasından bir önceki adım olduğunu" belirtmişti¹¹⁹ ve bu tespiti doğrudu. Ertesi yıl Müşir Hidayet Paşa görevinden azledildi ve yerine Nusret Paşa geçirildi. O da görevinde birkaç gün kaldıktan sonra yerini Zeki Paşa'ya bırakmak zorunda kaldı.¹²⁰ Zeki Paşa bu tarihten sonra IV. Ordu'nun başkomutanı, 1890'dan itibaren de Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın başkumandanı olacaktı. Paşa bu görevlere Hamidiye Alayları fikrinin sultana ilk kez sunulduğu 1885 gibi erken bir tarihte seçilmiş bile olabilir. Öyle ya da değil, İngiliz bir gözlemcinin değerlendirmesiyle, çok kısa bir süre içinde ordunun en yüksek rütbeli subayı ve "Türk İmparatorluğu'nun bu havalisinde açık arayla en güçlü otorite" durumuna geldi.¹²¹

Zeki Paşa'nın hızla yükselişini saray etkilerine bağladığı¹²² yönündeki yaygın kanağe rağmen, o iltimas yoluyla nüfuz peşinde koşan başka birinin meslektaşlarında uyandırabileceği kıskançlığa hedef olmadı, zira ne de olsa karizmatik ve yetenekli bir liderdi. Aynı zamanda hırslıydı ve kişilik özellikleriyle birleşen

---

118 Bu bilgi İngiliz askeri ataşesinin kısa Zeki Paşa biyografisindendir (Chermiside raporu, 17 Ocak, 1893 [FO 195/1794]).

119 Devey'den White'a, no. 6, Gizli, Erzurum, 14 Şubat 1887 (FO 195/1584).

120 Wratislaw'dan White'a, no. 22, Erzurum, 27 Haziran 1888 (FO 195/1617).

121 Graves'den Nicolson'a, no. 24, Gizli, Erzurum, 12 Temmuz 1893 (FO 195/1804).

122 Fransız konsolosunun gözlemlendiği gibi (Roqueferrier'den Cambon'a, no. 5, Gizli, 8 Nisan 1896 [MAE Nantes, E/113]).

becerileri sayesinde kendini imparatorluktaki en güçlü adamlardan biri durumuna getirip yirmi yıl boyunca –dönemin Osmanlı standartlarına göre uzun bir süre– bu pozisyonunu korudu.¹²³

Elde hatırat gibi kaynaklar olmadan, Hamidiye konusunda Zeki Paşa'nın aklında tam ne olduğunu kestirmek güçtür. Bu nedenle, bu düzensiz Kürt birliklerini zihninde nasıl canlandırdığını komuta siciline dayanarak tahayyül etmek zorundayız. Milisleri toplarken Zeki Paşa'nın aklında hiç kuşkusuz hâmisinin hedefleri vardı. Bununla birlikte, imparatorluğun geniş bir kesiminde kendi güç tabanını oluşturmaya ve Hamidiye projesini kendi gündem ve tasavvurları doğrultusunda iletmeye çalıştığı da açıktır. Paşa güç tabanını iki düzeyde geliştirdi. Bir yandan, “Ermeni tehlikesi”ni sık sık abartarak, sultanı Hamidiye projesinin zorunluluğuna ikna çabalarını sürdürdü. Böylelikle üst düzey konumunu muhafaza edebildi. Öte yandan, davranışlarına göre ödüllendirip cezalandırarak yerel Kürt reisleriyle ilişkilerini geliştirdi. Bu şekilde, o kadar uzun bir süre bölgedeki en önemli tek kişi olarak kalabildi. Zeki Paşa'nın bu gücü pohpohladığı dostları ve cezalandırıp görevden aldığı rakip ve düşmanları olduğu anlamına geliyordu. Paşa bu süreçte kişisel bir servet de edinmişe benzer.

Hamidiye pek çok bakımdan, sultandan çok Zeki Paşa'nın şahsi ordusuydu. Sultan aşiret askerlerinden oluşan bu düzensiz yapının oluşturulma sürecinde ve devamında Zeki Paşa'ya neredeyse tam yetki vermişti ve girişimin pek çok çevreden aldığı eleştirilere rağmen, Hamidiye'yle ilgili kararlarında ona olan mutlak güvenini korudu. Nitekim, hatıratında şu satırlara yer veriyordu: “... ben kabul ettiğim Kürt politikasında doğru yolda olduğum kanaatindeyim. Vaziyeti yerinde tetkik eden Zeki Paşa Kürt Kazaklarından alaylar teşkil etmek fikrini ileri sürmek suretiyle en muvafık yolu göstermiştir.”¹²⁴ Zeki Paşa da kendisine tanınan bütün yetkilerden sonuna kadar yararlandı.

123 Memurların görev yerleri sık sık değiştiriliyor, çoğu zaman görevlerinde sadece birkaç hafta ya da ay, nadir olarak da iki yıldan uzun kalıyorlardı.

124 Sultan Abdülhamid, *Siyasî Hatıratım*, s. 75-76. Sultan anılarının bu bölümü 1894'te yazılmıştır.

Paşa ilk başta alaylara katılanlara mükâfatlar sunarak asker topladı; bu teşvikler başlangıçta vergi muafiyetinden, çoğu durumda da geçmişte işlenen suçlara af vaadinden oluşuyordu. Bir otorite boşluğunun yaşandığı, buna bağlı olarak da asayişin bozulduğu 19. yüzyıl Kürdistan'ında bu ceza ertelemelerinden yararlanabilecek çok sayıda "mücrim" vardı. Bariz iktidar boşluğunun da açıkça gösterdiği gibi, yukarıda betimlenen merkezileştirme misyonu tamamlanmamış olmakla birlikte, bölge halkının yaşamına şimdiye kadar varsayıldığından daha fazla el atılmış gibidir, zira Kürt bölgelerinin pek çok kesiminde vergi toplanıyordu. Aksi takdirde, vergi muafiyetleri aşiretliler için bu kadar cazip bir teklif olmazdı. Aynı şekilde, geçmiş suçların affedilmesi bazı aşiret reisleri için ikna edici bir teklif olabiliyorsa, devletin istediği zaman suçluları mahkeme önüne çıkarma gücüne sahip olduğunu da varsaymak zorundayız. Son olarak, hükümete ait tüfeklerin dağıtılması da çok cazip bir teklifti. Nitekim, aşiretlerin pek çoğu alaylara yazılacak, silahları alacak, ondan sonra da sırra kadem basacaktı. Bu kuşkusuz, çoğu Hamidiye aşiretinin silahlandırıldığı, ama bunları nadiren hükümetin belirlediği askeri amaçlar doğrultusunda kullandığı Hamidiye standartlarından uzak bir durum değildi. Bu mükâfatların hepsi Zeki Paşa'nın aşiretlileri alaylara yazmak için ilk başta masaya sürdüğü cazibe unsurları arasında yer alıyordu.

Aşiretler bir kez alaylara yazıldıktan sonra, bilhassa liderleri Zeki Paşa tarafından pohpohlanıp korundular. Mîran aşiretinden Mustafa Paşa örneğinde bunun pek çok kanıtını görmüştük. Öte yandan, alaylara katılmaya itiraz edenler ya kınanıyor ya da daha beteri oluyordu; resmi konumlarda olanlar görevlerinden azlediliyordu. Tayinler sadece başkentten yapılabilirdi ya da geri alınabildiği halde, Zeki Paşa yerel düşmanlarının, özellikle de gözbebeği projesine muhalefet edenlerin başına dert açmak ya da bunlardan kurtulmak için sık sık saraydaki nüfuzunu kullandı. Ve ta baştan beri böyle çok kişi vardı. Eski Musul valilerinden Ebubekir Hâzım Tepeyran ileride yayımlanacak hatıratında kendi bölgesindeki Hamidiye aşiretlerinin (Ertoşiler) kanunlara riayet etmesini sağlamak için harcadığı

çabaların Zeki Paşa'da büyük bir husumet uyandırdığını yazıyordu.¹²⁵ Zeki Paşa 1892'de de Erzurum valisini görevden aldırtıp yerine bir başkasını geçirtmişti. Ayağı kaydırılan vali, vilayet merkezinde mukim İngiliz konsolosuna bu kararın saraydaki güçlü nüfuzu sayesinde azledilmesini sağlayan Zeki Paşa'yla arasındaki husumete de bağlandığını anlatmıştı. Konsolos şöyle yazıyordu: "Bu düşmanlık esas olarak Hamidiye Alayları'nın oluşturulması konusundaki görüş ayrılıklarından doğdu; söylendiğine göre, Kürt aşiretlerinin silahlandırmasını Kürdistan'ın idaresini –eğer mümkün olursa– şimdiye kadar olduğundan çok daha zor bir iş haline getirmesi muhtemel bir adım olarak gören Vali buna şiddetle karşı çıkmış."¹²⁶ Başkentte daha güçlü bir desteğe ya da çok parlak bir hizmet siciline sahip olan, bu nedenle azledilmesi o kadar kolay olmayanlara gelince, Zeki Paşa bunları, kendi programına ters düştüklerinde talimatlarını hükümsüz kılarak etkisizleştiriyordu. Güçlü bir mülki amiri derhal azlettirmeyi başaramadığı durumlarda ise o kişinin yandaşlarını tasfiye etmeye çalışıyordu. Bölgedeki en kıdemli devlet memurlardan biri olan Erzurum valisi örneğinde olan buydu. Valinin gündemi sık sık Zeki Paşa'nınkine ters düşüyordu; paşa da destekçilerini uzaklaştırarak valiyi yalnız bırakmaya çalıştı. İngiliz konsolosu Zeki Paşa'nın iyi bir hizmet sicili olan ve valiyle iyi geçinen Erzurum fırka komutanının ayağını kaydırıp yerine kendi adamlardan birini geçirdiğini rapor ediyordu. Konsolosa göre bu salt askeri bir önlem olmayıp paşanın valiye yönelik husumetinin "yeni bir kanıtı"ydı.¹²⁷ Zeki Paşa Hamidiye'ye tanımak istediği serbestiyi destekleme-

125 Tepeyran, *Hatıralar*, s. 316.

126 Graves'den Ford'a, no. 48, Gizli, Erzurum, 12 Ağustos 1892 (FO 424/172; FO 195/1766).

127 Graves'den [Currie'ye] telgraf, Erzurum, 18 Haziran 1897 (FO 195/1985). Van valisi Şemseddin Bey, Erzurum valisi Rauf Paşa'nın damadıydı. Sayısız yazışmada Zeki Paşa'nın valinin Van'da asayışı ve yönetimde adaleti güçlendirme çabalarına nasıl ket vurmaya çalıştığı ayrıntılarıyla betimlenir (örneğin bkz. Elliot'tan Currie'ye, no. 42, Gizli, Van, 18 Ağustos 1897 [FO 195/1985]; Elliot'tan [Currie'te] telgraf, Van, 19 Ağustos 1897 [FO 195/1985]; Currie'den Marquess of Salisbury'ye, no. 551, İstanbul, 30 Ağustos 1897 [FO 195/1985]).

yen yerel memurların çabalarını ve otoritesini baltalamak için de türlü çeşitli yöntemler kullanıyordu. Örneğin, Van'daki İngiliz askeri temsilcisine göre, paşa "suç işleyen Hamidiyelilerle ... uğraşan Vali'nin önüne güçlükler çıkarmaya çalışıyor"du. Bunu, "asker maaşlarının ödenmesi için dışarıdan vilayete gönderilen ödeneklerde kesinti" yaptırmak gibi çeşitli yöntemlerle başarıyordu.¹²⁸

Bölgedeki hemen herkes Zeki Paşa'yla ters düşmekten korkuyor ya da en azından başlarda, onunla arasını iyi tutmak istiyordu. Erzurum'daki İngiliz konsolosuna bile, paşanın gücünün farkında olduğundan, Hamidiye girişiminin daha başlangıç aşamasında olduğu günlerde onunla dostça ilişkiler geliştirmeye karar vermişti: Konsolos Graves 1893'te, IV. Ordu'nun merkezi ve Zeki Paşa'nın ikamet yeri olan Erzincan'a gitmeyi planladığını yazıyordu. Kürdistan'daki belli başlı sivil otoritelerin makamlarını korumaları "herkesin bildiği gibi onun iradesine bağlı" olduğundan, "Türk İmparatorluğu'nun bu kesiminde açık arayla en güçlü otorite" ve en yüksek rütbeli subay olan Zeki Paşa'yla dostça ilişkiler geliştirme fırsatından yararlanmanın son derece yerinde olacağı inancındaydı.¹²⁹ Aynı konsolos bundan yaklaşık dört yıl sonra amiriyle yaptığı gizli bir yazışmada Zeki Paşa'yı Erzurum'dan uzaklaştırabilmelerini temenni ettiğini belirtiyordu. Ona göre, paşanın çok geniş bir bölgeye yayılan IV. Ordu'daki nüfuzu "son derece tehlikeli", varlığı da "iyi niyetli Valilerin önündeki en büyük engel"di.¹³⁰ Güçlü ve popüler valiler Zeki Paşa için bir tehdit oluşturmaya bile, Şakir Paşa'nın 1894-96 Ermeni katliamlarının ardından resmi bir soruşturma yürütmek ve 1895 reform projesinin gidişatını teftiş etmek amacıyla bölgeye gönderilmesi üzerine otoritesinde geçici bir sarsıntı hissedecekti.

1894-96 katliamlarında binlerce Osmanlı Ermeni'si canından oldu. Geçen yüzyılda akademisyenler bu olaylardan özellik-

128 Maunsell'dan O'Connor'a, no. 27, Van, 20 Haziran 1899 (FO 424/199).

129 Graves'den Nicolson'a, no. 24, Gizli, Erzurum, 12 Temmuz 1893 (FO 195/1804).

130 Graves'den Currie'ye, Özel, Erzurum, 9 Ocak 1897 (FO 195/1985).

le 1915-16 soykırımını sırasında gerçekleşen katliam ve sürgünlerin bir prelüdü olarak sık sık söz etmişlerdir.¹³¹ Sason katliamı ve diğerleriyle ilgili tartışmaların eksenini Osmanlı hükümetinin bu katliamlar için doğrudan talimat verip vermediği sorusu oluşturmuştur. Biz burada bu tartışmaları gözden geçirmek yerine, Zeki Paşa'nın kıyımlardaki ve sonuçlarındaki rolüne değinerek, sadece nüfuzunun boyutlarına değil, görüldüğü kadarıyla otoritesine yönelik pek çok tehdidin söz konusu olduğu bir dönemin ardından eski gücüne kavuşmasından hareketle, dirayetinin büyüklüğüne de dikkat çekmeyi amaçlıyoruz.

Zeki Paşa'nın katliamlardaki rolüne ilişkin çelişkili raporlar vardır. Bazılarında, paşanın yapabildiği yerlerde katliamları durdurmaya çalıştığı ileri sürülürken, başkalarında Hamidiye kuvvetlerine ve kendisinin komuta ettiği düzenli birliklere katliam ve yağma emirleri verdiği ve sorumlunun o olduğu iddia edilir.¹³² Paşanın komutası altındakilere bu mezalimi gerçekleştirmeleri için doğrudan talimat verip vermediğini belirlemek güçtür. Bununla birlikte, çeşitli kaynaklarca bol bol belgelenmiş olan bölge üzerindeki mutlak nüfuzu düşünülecek olursa, olup bitenlerden onun da bir şekilde sorumlu olması kuvvetle muhtemeldir.¹³³ Sadece Avrupalı gözlemciler değil Osmanlı hükümet çevreleri de bu kanaattedir. Resmi soruşturma emri verilmiş, bu arada Avrupalı diplomatlar da bir süredir gündemde olan reform programının acilen hayata geçirilmesini talep etmişlerdi. Şakir Paşa resmi soruşturmayı yürütmek ve bunun ardından uygulamaya konacak reform programını yönetmek üzere bölgeye gönderilmişti.¹³⁴ Zeki Paşa bu atamayı otoritesi-

131 Bkz. Verheij'in bu konuya yaptığı önemli ve ayrıntılı katkı: "Les frères de terre et d'eau".

132 Bu çelişkili raporlara konsolosluk yazışmalarında bile rastlanır (örneğin bkz. Currie'den Earl of Kimberley'e, no. 268, İstanbul, 30 Nisan 1895 (FO 424/182); Hallward'dan Cumberbatch'e, no. 83, Van, 26 Kasım 1895 (FO 424/184; FO 195/1893); Elliot'tan Currie'ye, no. 11, Van, 28 Şubat 1898 [FO 424/195; FO 195/2021]; Elliot'tan Currie'ye, no. 18, Tebriz, 5 Mayıs 1898 [FO 424/196; FO 195/2021]).

133 Aynı şey paşanın hâmisî olan sultan için de söylenebilir; kendisi bunun için irade beyan etmemiş olsa bile, katliamlara yol verdiği kesindir.

134 Karaca, *Anadolu İslahâtı*.

ne yönelik büyük bir tecavüz olarak algılamıştı. Fransız konsolosu iki paşa arasındaki gerginliği şöyle aktarıyordu:

Sultan olağanüstü yetkilerle donatılmış bir hükümet temsilcisi göndermeye karar verdiğinde, Zeki Paşa uzunca bir süredir imparatorluğun bu kesimindeki en önemli şahsiyet olarak kabul edilmekteydi ve o da kendisini öyle görür olmuştur. İkisi arasında öldüresiye bir rekabet ve kıskançlık vardı. Zeki Paşa iyi bir hizmet sicili var; sekiz yılı aşkın süredir IV. Ordu'nun başında ve Hamidiye Alayları'nın kuruluşuna katılmaktan dolayı elde ettiği iyi bir örgütçü şöhretine ve askeri itibara sahip. Sultanla akrabalığı ona çok yardımcı oldu (kız kardeşlerinden biri imparatorluk haremindedir olduğundan, kendisinden sultanın eniştesi olarak bahsedebiliyor). Zeki Paşa'nın kolay incinen bir gururu var: Mareşal Şakir Paşa'nın ya da asla emir kulu olmayan Erzurum valisi Mehmed Rauf Paşa gibi valilerin tayinine elinde olmadan içerledi. Önceden, taşradaki memurların çoğu onun sadık kullarıydı.¹³⁵

Zeki Paşa gündemleri kendisinininkine ters düşen mülki amirlerin projelerine çelme takma gücüne sahipti, ama otoritesi için en büyük sınavı Şakir Paşa karşısında verdi. Katliamlardan ve akabinde yürütülen soruşturma ve reformlardan sonra, otoritesindeki bu bariz zayıflamayı gözlemleyen pek çok kişi Zeki Paşa'nın bölgedeki kariyerinin sonunun geldiğine hükmetmişti. Ama aslında durum öyle değildi ve Zeki Paşa nüfuzunu korumayı, hatta izleyen on yıl içinde daha da artırmayı başardı. Buna karşılık, katliamlar ve sonuçları Hamidiye projesinin –özellikle, sultana örgütlenmedeki çeşitli sorunların sıralandığı bir rapor sunan Şakir Paşa tarafından– gözden geçirilmesine ve alayları daha sıkı bir denetim altına almak amacıyla 1896 ve 1897'de revize edilmiş nizamnamelerin yayınlanmasına yol açacaktı.¹³⁶ Aslında, Zeki Paşa bir yandan sultanla iyi ilişkile-

135 Roqueferrier'den Cambon'a, no. 5, Gizli, 8 Nisan 1896 (MAE Nantes, E/113).

136 Kodaman, "Hamidiye Halif Süvari Alayları", s. 452-58; Ergül, *II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları*, s. 67-72, 74-76; Karaca, *Anadolu İslahatı*, s. 89, 94, 169-70, 177-82 ve 217-22.

rini sürdürürken, Şakir Paşa'nın proje üzerindeki otoritesinin azaltılmasını sağlamış bile olabilirdi.¹³⁷

Reformları ve Şakir Paşa'nın atanmasını izleyen dönemde, İngiliz konsolosu şöyle yazıyordu: "Zeki'nin şu anki tavrı oldukça esrarengiz. İnsanlar mevcut Hükümet'ten ve Sultan'dan içten içe soğuduğunu ve Yunanistan'la savaş korkusu atlatılırsa bir 'pronunciamento' [muhtıra] vermek için görüşmeler yürüttüğünü fısıldaşmaya başladılar."¹³⁸ Bazıları, Zeki Paşa'nın bir tür Mehmed Ali Paşa olma planları yaptığına ya da Rusya tarafından desteklendiğine bile inanıyordu – bunlar katliamlardan sonraki yıllarda rağbet gören görüşlerdi.¹³⁹ İşin ilginç tarafı, bu söylentiye duyan Zeki Paşa'nın adamlarından Hayderanlı Emin Paşa, hâmisıyla arasında geçen bir tartışmadan sonra saraya bir telgraf çekerek, "Zeki Paşa'nın onu rahat bırakmayacağından ve paşanın Kürdistan Prensi olmak için entrikalar çevirdiğinden yakınmış"tı.¹⁴⁰ Bu satırların yazılma nedeni elbette ki, canı sıkkın reisin Zeki Paşa'nın ona karşı tavırlarındaki sertleşmeden –gerçi bu geçiciydi– duyduğu rahatsızlıktı.¹⁴¹

Bu dedikodular sultan ve pek çok gözlemci tarafından besbelli kulak ardı edilmiş olsa da gene de önemlidir, zira Zeki Paşa'nın koltuğunun nasıl tehdit altına girmiş olabileceğine ya da en azından sallantıdaymış gibi algılandığına işaret ederler. Van'daki İngiliz konsolosu, paşanın himayesindeki Hamidiye reislerinin en nüfuzlularından biri olan Emin Paşa'nın ona sırt çevirmesinin ve sarayın, birtakım önde gelen Hayderan re-

---

137 Karaca'ya göre (*Anadolu Islahatı*, s. 182) Şakir Paşa'nın raporları bazılarını öfkelendirdi ve sultana onun aslında Hamidiye projesine karşı olduğu yolunda telkinlerde bulundular. Şakir Paşa sultanın dikkatini Hamidiye projesinin tasarlama ve hayata geçirilmesinde oynadığı role çekerek kendisini bu işe vakfetmeye devam ettiğini vurgulasa da, aleyhinde konuşanlar sultan nezdinde adını karalamayı bir yere kadar başardılar.

138 Grave'den Currie'ye, Özel, Erzurum, 27 Mart 1897 (FO 195/1985).

139 Konsolos Yardımcısı Elliot'tan Currie'ye, no. 46, Van, 1 Eylül 1897 (FO 424/192; FO 195/1985).

140 Graves'den Currie'ye, no. 46, Erzurum, 4 Aralık 1897 (FO 424/192, FO 195/1985).

141 Konsolos Yardımcısı Maunsell'dan Currie'ye, Gizli bilgi notu no. 1, Sivas, 7 Aralık 1897 (FO 424/192; FO 195/1985).

islerini (Emin Paşa dahil) Zeki Paşa'nın arzusu hilafına sürgüne yollama kararı almasının paşanın prestijinde ve nüfuzunda bir gerilemeye işaret ettiği görüşündeydi.¹⁴² Konsolos, paşanın yerel memurlara karşı daha uzlaşmacı bir tavır sergilediğine, zira konumunun sağlam olmadığını hissettiğine de inanıyordu.¹⁴³ Katliamlardan sonra Zeki Paşa'nın otoritesi gerçekten de bir miktar zayıflamış olabilir, ama gene de saray tarafından desteklenmeye devam etti. İngiliz sefiri raporunda, "[Zeki Paşa'ya] atfedilen meşum planların, görüldüğü kadarıyla hâlâ teveccühlerin en yükseğine ve sultanın mutlak itimadına mazhar olduğu Yıldız'da şimdilik itibar görmediği belli oluyor" diyordu.¹⁴⁴ Paşanın 1908 Jön Türk Devrimi'ne kadar Hamidiye projesini geliştirmeye ve Hamidiye aşiretlerini sivil mahkemelerden, vergi tahsildarlarından ya da diğer devlet memurlardan korumaya devam edebildiği göz önünde tutulacak olursa, tam yetkiyle pozisyonunu korumayı başardığı rahatlıkla söylenebilir.

Ama sultan hâlâ en yüce otoriteydi. Sultan imparatorluk, hükümdarlığı ya da şahsı için ya da o günün öncelikleri her neyse onun için en iyisinin bu olduğuna inanmasaydı, Zeki Paşa işi bu şekilde götüremezdi. II. Abdülhamid'in imparatorluğun Müslüman tebaası arasında birliği güçlendirmeye olan ilgisi¹⁴⁵ bir yana, Hamidiye projesine verdiği sürekli destek, Zeki Paşa ve pek çok Hamidiye reisinin Ermeni "tehdidi"ni abartan ve bunun tehlikesine işaret eden raporlarıyla beslenmiş gibidir. Zeki Paşa Hamidiye'nin bu tehdide karşı koyabileceğini ve koymakta olduğunu, gerek hasıl olursa da bir Rus istilasına karşı savaşabileceğini ileri sürmekte diretti.¹⁴⁶ Bu mantık silsilesine ilave ettiği bir argüman daha vardı: Kürtlerin hoş görmelerini gerektirecek kadar güçlü oldukları, aksi takdirde bir-

142 Elliot'tan Currie'ye, no. 1, Van, 10 Ocak 1898 (FO 424/195; FO 195/2021).

143 Elliot'tan Currie'ye, no. 3, Van, 2 Şubat 1898 (FO 424/195; FO 195/2021).

144 O'Conor'dan Marquess of Salisbury'ye, no. 164, Gizli, İstanbul, 6 Nisan 1899 (FO 424/198).

145 Bu nokta için ayrıca bkz. Abu Manneh, "Sultan Abdulhamid II and Shaikh Abulhuda al-Sayyadi" ve Duguid, "Politics of Unity".

146 Örneğin bkz. BOA Y.PRK.ASK. 81/16: 1 (7 Nisan 1308 [19 Nisan 1892]).

leşip hükümete karşı ayaklanabilecekleri iddiası. İngiliz konsolosu bu konudaki görüşünü şöyle ifade ediyordu:

Zeki Paşa ve başını Şakir Paşa ile merhum Derviş Paşa'nın çektiği Sultan'ın askeri müşavirlerinden oluşan bir klik kendilerine ait nedenlerle, Kürt aşiretleri hakkında, Zat-ı Şahaneleri'nin de inanmaktan kuşkusuz memnuniyet duyduğu, bu nedenle de çürütülmesi zor olacak güzel bir hikâye yazdılar. Söylenenler mealen, Kürtlerin olağan sivil denetime gelemeseler de Sultan'ın şahsına yürekten bağlı, yiğit ve savaşçı bir kavim olduğu, çapulculuk gibi kabahatlerinin sivil otoritelerce ve Konsolosluk raporlarında büyük ölçüde abartıldığı ve söz geçiren sivil otoritelerin onlara karşı baskıcı yöntemler kullanmasına izin vermenin belki de çok çetin ve sonucu şüpheli bir iç savaşla sonuçlanacağı yönünde. Buna karşılık, Kürtlerin kontrolü Zeki Paşa'ya bırakılırsa hem sultana sadık kalacaklar hem de İmparatorluğun Asya'daki birinci savunma hattı ve "asi" Ermeni nüfusa karşı bir denge unsuru olacak yaklaşık 30.000 süvarilik muhteşem bir askeri kuvvet sağlayacaklar.¹⁴⁷

Zeki Paşa Hamidiye işini kurcalayan memurların azledilmesini sağlamak için de benzer argümanlar kullanarak onları hain olarak gösterdi. Fransız konsolosuna göre Zeki Paşa iradesine karşı hareket eden bir mutasarrıfın görevden alınmasını sağlayabilmişti. Olayla ilgili raporda, bölgedeki Ermeni köylerini harabeye çeviren birtakım Kürt reislerini defeden Beyazıt mutasarrıfı İbrahim Bey'in, dikkatini Celalî aşiretinden Şeyh Halil adında bir başka Hamidiye ağasına çevirince Zeki Paşa'nın gazabına uğradığı belirtiliyordu. Anlaşıldığı kadarıyla, paşa başkente İbrahim Bey'in "Rusların ve Ermenilerin dostu, Kürtlerin düşmanı ve ülkesine ihanet eden biri" olduğunu bildirerek azledilmesini sağlamıştı.¹⁴⁸ Zeki Paşa İngiliz ve Rus konsoloslarını "yiyici Hristiyan [paralı askerler]"le

147 Graves'den Currie'ye, no. 40, Erzurum, 1 Kasım 1897 (FO 424/192; FO 195/1985). Ayrıca bkz. Roqueferrier'den Maslahatgüzar Boulinière'e, no. 9, Erzurum, 30 Ekim 1897 (MAE Nantes, E/115).

148 Roqueferrier'den Maslahatgüzar Boulinière'e, no. 9, Erzurum, 30 Ekim 1897 (MAE Nantes, E/115).

birlikte Hamidiye hakkında çirkin söylentiler yaymakla da itham etmişti.¹⁴⁹

Bizzat Kürt reisleri de abartılı ve asılsız raporlarla ve başka yöntemlerle, bölgedeki durumun bu şekilde algılanmaya devam etmesine ve bu süreçte rol oynamaları gerektiği kanaatinin yerleşmesine katkıda bulundular. Mîran aşiretinin reisi Mustafa Paşa bir defasında sultana bir telgraf çekip, “Cizre çevresinde 10.000 Ermeni ihtilalcinin toplandığı ve Şammarlar ile merhum Bedirhan Paşa’nın oğullarından olan, Aga-es-Sor aşiretinden Ahmed’le birlikte isyan bayrağını açacaklarına dair aslı astarı olmayan bir hikâye” anlatmıştı. Bunu yapmaktaki amacı Ermeni devrimcilere, hatta Ermeni sivillere *değil*, düşmanlarının Ermeni olmayan Hıristiyan ve Müslüman köylülerine karşı baskınlar düzenleyebilmektir.¹⁵⁰

Kürt Hamidiye reisleri istismarlarında düpedüz fazla ileri gider gibi göründükleri ya da saraydaki itibarlarının azalmaya başladığını hissettikleri bazı durumlarda, özel görevlere talip olup Yemen ya da Makedonya’ya veya inşaatı süren demiryolunu korumak için Hicaz’a asker göndermek gibi tekliflerde bulundular. Hayderan aşiretinin kötü şöhretli reisi Hüseyin Paşa, Yemen krizinin zirve yaptığı 1905’te kendi Hamidiye Alayı’nı Yemen’e götürmeyi teklif etti.¹⁵¹ Elbette, bu tekliflerin pek çoğu samimi değildi. Çoğunlukla gitmemek için nasılsa bir mazeret bulunacağı düşüncesiyle, kritik anlarda sultana yaranmak ya da daha sinik bir tutumla yeni madalyalar ve silahlar elde etmek için teklifte bulunuluyordu. Bundan tam iki yıl önce, Hüseyin Paşa’nın alayını başkente getirmesine, oradan da Makedonya üzerine yürütmesine izin verilmesi için sultana doğrudan başvurduğu rapor edilmişti. Paşa bu teklifi tabii ki, kendisi gibi Hamidiye komutanı olan Millî aşiretinin başı İbrahim

149 BOA Y.PRK. ASK. 91/97 (8 Haziran 1309 [20 Haziran 1893]).

150 Freeman’dan O’Conor’a, no. 24, Ma’muret’ül-Aziz, 26 Eylül 1901 (FO 424/202; FO 195/2104).

151 Tyrrell’dan O’Conor’a, no. 27, Van, 4 Temmuz 1905 (FO 195/2196). Başka aşiretlerin Yemen’e gitmeleri emredilmişti, ama bu emri savuşturmanın bir yolunu bulmuş gibiydiler (Maunsell’dan O’Conor’a, no. 42, 11 Temmuz 1905 [FO 195/2200]).

Paşa'nın mirlivalığa terfi ettirildiğini duyduktan sonra yapmıştı.¹⁵² İbrahim Paşa da alayıyla Bağdat Demiryolu'nun Hicaz bölümünü korumaya gönüllü olacaktı.¹⁵³ Bu öneriyi gücünün zirvesinde olduğu ve üzerine asker gönderilmesi için tekliflerin yapıldığı bir dönemde getirmişti. Ama Zeki Paşa Hamidiye reislerini böyle görevleri bilfiil yerine getirmek zorunda kalmaktan kurtarmaya çalıştı. Ne var ki, bunu her zaman onları kollama endişesiyle değil, bir rahatsızlık hissettiği için yapıyordu. Zeki Paşa'nın "aleni düşmanı" harp nâzırı, "Paşa'nın 14 yıldan uzun süredir bunları Hazine'den desteklemek için yaptığı muazzam fedakârlıkların gerçek bir kayıp olduğunu ve orduya yazılan Kürt alaylarının oldukları gibi kaldıklarını sultana ispatlamak" istediğinde, "sultan ona bazı Hamidiye Alayları'nı başkentte Saray Muhafızı olarak görevlendirilmeye hazırlamasını telkin etti." Zeki Paşa ise sultanı bu fikrinden caydırmayı başardı. Fransız konsolosuna göre Zeki Paşa kendi yazdığı Hamidiye "hikâyesi"ndeki kusurları hâmisine göstermek istemiyordu.¹⁵⁴ Ne de olsa, Hamidiye askerlerinin 1896'da İstanbul'da kalışları sırasındaki hal ve tavırları bazı başkentliler üzerinde kesinlikle kötü bir izlenim bırakmıştı.¹⁵⁵ Sultan sonunda güvenilir komutanının Hamidiye konusunda en iyisini bildiğine ikna oldu; anlaşıldığı kadarıyla da, Hamidiye operasyonunu nasıl uygun görüyorsa öyle yürütmesi için tüm yetkiyi Zeki Paşa'ya bıraktı.¹⁵⁶

---

152 Tyrrell'dan O'Connor'a, no. 3, Van, 31 Ocak 1903 (FO 195/2196). Hüseyin Paşa sadece bir miralaydı.

153 Heard'den Barclay'e, no. 22, Diyarbekir, 4 Haziran 1908 (FO 195/2283). Demiryolu stratejik ve ekonomik öneme sahip bir proje olmanın yanı sıra hacı adaylarını Mekke'ye taşıyacağından, İslam'ın devlet ve toplum katındaki konumunu yükseltmeyi arzulayan II. Abdülhamid için büyük bir sembolik öneme de sahipti.

154 Srabian'dan Boppe'a, no. 111, Erzurum, 8 Ekim 1905 (MAE Nantes, E/118).

155 Graves'den Currie'ye, Özel, Erzurum, 23 Şubat 1897 [FO 195/1985]. Görüldüğü kadarıyla, hal ve tavırları o kadar berbat ki reislerin (aşiretli olmayan) komutanlarından biri istifa etmişti (Cillière'den Cambon'a, no. 2, Trabzon, 8 Ocak 1897 [MAE Nantes, E/113]).

156 Hamit Bozarslan'a göre, merkezi hükümetin (burada Bâb-ı Âli) Hamidiye'yi kurma nedenlerinden biri de, muhtelif çetecilerin otoritesini merkezileştirip Zeki Paşa gibi hükümete yakın birinin eline vermektir. ("Histoire des relations kurdo-arméniennes", s. 160).

Zeki Paşa'ya gelince, Hamidiye konusunda kafasında tam olarak ne olduğunu bilmek gene zordur. Bazı yerel gözlemciler projesinin doğruluğuna gerçekten inandığı ve hayata geçirmek için uygun araçlar kullandığı kanaatindeydiler. İngiliz askeri temsilcisi Yüzbaşı Maunsell, Zeki Paşa'nın her şeyden önce, bildiği tek yöntemle Ermeni faaliyetlerinin kökünü kazımaya çalıştığını, ikinci olarak da yakın gelecekte Rus Kazaklarıyla bir çarpışma olacağına inandığını düşünüyordu. Kürt aşiretlerinin bu tehditlere karşı askeri eğitimden geçirilmesi gerekiyordu. Yüzbaşı, paşanın bu hedefinde son derece kararlı olduğu ve "bu amaç doğrultusunda... her şeyi göze aldığı" kanısındaydı.¹⁵⁷ Gerçekten de öyle olabilirdi, ama bu ancak, Zeki Paşa'nın aşiretlileri asker olarak eğitmek için elinden geleni yaptığını gösteren kanıtlar olsaydı gerçekten ikna edici bir argüman olurdu. Aksine, bunun tersi yönde çarpıcı tanıklıklar vardır: Gerek Osmanlı kaynakları gerek Avrupalı kaynaklar Hamidiye'nin askeri bir örgütlenme olarak hiçbir kıymetinin olmadığına tekrar tekrar işaret eder ve talimlerin en iyi ihtimalle nadiren yapılmasını eleştirirler. O halde sultanın kendisi Hamidiye'yi gelecekteki bir Rus işgaline karşı potansiyel bir kuvvet olarak görse bile, Zeki Paşa milisleri her şeyden önce, silahlı faaliyetlerini küçük çeteler halinde yürüten ve kuşkusuz daimi bir orduları olmayan Ermeni devrimcilerine karşı kullanmayı tasarlamış gibidir. Bununla birlikte ve belki de en önemlisi, paşa Kürt reislerinin sadakatini Hamidiye aracılığıyla sağlamayı umuyordu. Rusya'yla bir savaş çıkması halinde

157 Yüzbaşı Maunsell'dan Currie'ye, no. 24, Sivas, 18 Şubat 1898 (FO 424/195; FO 195/2025). Avrupalı pek çok gözlemcinin Osmanlı tebaasına ilişkin onayları unutulmamalıdır. Yüzbaşı Maunsell'ın Zeki Paşa hakkındaki beyanları, "Doğulu bakış açısı" dediği şeye olan inancı çerçevesinde değerlendirilmelidir. Yüzbaşı okuruna "Zeki'nin nüfuzunun feci neticeleri"nin farkında olduğunu hatırlatıyor, ama "dikkate şayan olduğu muhakkak olan bu adamın saiklery ve düşünce tarzı tam olarak tespit edilecekse" meseleyi sadece Batılı bir bakış açısından değil "Doğulu bir bakış açısından da" değerlendirmek zorunda olduğunu anımsatıyordu. "Zeki Paşa bir Hristiyan ya da bir insansever değil, bir Muhammedi ve bir Doğulu" diye devam ediyordu. Yüzbaşı buradan hareketle "birinci açıdan bakıldığında hareketleri son derece esef verici. [Ama] Doğulu bakış açısından o sadece gelenegi ve tarihten alınan dersleri takip etmekte" diye yazıyordu.

onları kullanabilmenin tek yolu Ruslara yardım etmeyeceklerini garantiye almaktı.¹⁵⁸ Bu çaba alış veriş sadakatlerinin devamını sağlamak için Kürt reislerini pohpohlamak ve gönülleri almak suretiyle gerçekleşecekti. ITC'li bir subayın sonradan İngiliz askeri temsilcisine söylediği gibi: "Bu siz yabancıların hatası. Bizi neden kendi halimize bırakmıyorsunuz? Ruslar Kürt reislerini satın alıyor, biz de onları Ruslardan uzak tutmak için Hüseyin Paşa gibi adamlara bu yolla rüşvet vermek zorunda kalıyoruz."¹⁵⁹ Aşiretlilerin formel bir talim görmedikleri düşünülecek olursa, asker olarak görev yapmalarının beklenmiş olma ihtimali düşüktür.

Zeki Paşa'nın Hamidiye aracılığıyla başardığı bir şey varsa, o da servetini büyütüp gücünü artırmasıydı. Paşa Hamidiye komutanı olduğu dönemde kendini Güneydoğu Anadolu'daki en nüfuzlu kişi olarak kabul ettirmek için kaynakları elinde toplamakla kalmadı, konumunu büyük bir servet biriktirmek için de kullandı. Bitlis valisi şehirdeki İngiliz temsilcisine Zeki Paşa'nın "kesinlikle yiyici olduğunu ve sessiz kalması karşılığında asi Kürtlerden, Kürt reislerinden ve Hamidiyelilerden tehditle para koparmaktan başka bir şey yapmadığını" söylemişti.¹⁶⁰ Konsolos başka bir yerde Zeki Paşa'nın, Hamidiyelilerinin Ermenilerden yağmaladıkları "ganimetlerle semirdiğini" bildiriyordu.¹⁶¹ Hamidiye komutanlığı görevinin son bulmasından iki yıl önce, bir başka Fransız konsolosu paşanın "muazzam

158 Birtakım kaynaklar Kürtler arasındaki Rus etkisine dikkat çeker. Bkz. Ahmad, *Kurdistan During the First World War*, s. 57; Reynolds, "Inchoate Nation Abroad" (bana makalesinin bir kopyasını verdiği için Mike Reynolds'a teşekkür ederim) ve daha eski gözlemciler: Lake, *Narrative of the Defence of Kars, Historical and Military*, s. 40, aktaran Reid, *Crisis of the Ottoman Empire*, s. 159.

159 Tyrrell'dan Lowther'a, no. 29, İstanbul, 20 Nisan 1912 (FO 424/231; FO 195/2405).

160 Crow'dan Currie'ye, Khintig Gadat Manastırı, 5 Eylül 1897 (FO 424/192; FO 195/1981).

161 Crow'dan Currie'ye, Özel, Bitlis, 5 Aralık 1897 (FO 195/1981). Bununla birlikte, İngiliz konsolosunun Fransız meslektaş "Mareşal'in şöhretine bu kadar halel getiren bu yolsuzluklar"dan Zeki Paşa'yı değil "Hamidiye Alayları'na hizmet etmekle görevli bazı Erkân-ı Harbiye subayları'nı sorumlu tutuyordu (Roqueferrier'den Cambon'a, Gizli bilgi notu no. 1, Erzurum, 16 Ocak 1897 [MAE Nantes, E/115]).

serveti” hakkında şöyle yazıyordu: “On altı yıl önce Erzincan’a geldiğinde Zeki Paşa’nın ne malı vardı ne mülkü. Bugün ise 12-15 milyon franklık bir servetin sahibi.”¹⁶² “Servet”inin miktarı abartılmış olsa bile, Zeki Paşa görevinden çok varlıklı bir adam olarak ayrılmış gibidir. Daha da önemlisi, yaklaşık yirmi yıl boyunca “Altı Vilayet”teki en güçlü şahsiyet oydu.

“Yeni aşiret emirlikleri”

Önde gelen Hamidiye aşiretlerinin Kürt reisleri, Zeki Paşa’dan ve sultandan gördükleri eksilmeyen destekle kendilerine ait küçük “emirlikler” kurabildiler. Bunlar bahşedilmiş oldukları için geleneksel anlamda birer emirlik değildi. Ne klasik emirliklerin aşiretsel ve dini bağlılıkların yerini alan sembolik meşruiyetine ne de “emperyal” kurumlanışına sahiptiler.¹⁶³ Orduları değil, “silahlı mensuplar”ı vardı.¹⁶⁴ Son olarak, aşiretler kan bağına dayalı bir dayanışma duygusuna (asabiyye) sahip federasyonlarken, belki de bu duyguya sahip olmadıkları için zayıf –ya da bunu hükümsüz kıldıkları için güçlü– olan emirlikler pek çok aşirete hükmeden sülalelerdi. Bununla birlikte, bu güçlü Hamidiye aşiretlerinden bazılarının, özellikle de bu incelemede üzerinde durulan üçünün teritoryal ve maddi bakımlardan güç tabanlarını genişletme ve farklı –ve daha modern– koşullarda olsa bile klasik emirliklerin pek çok işlevini ve gücünü üstlenme imkânı bulduğu da açıktır. Ve klasik emirlikler gibi onlar da bunu emperyal himaye sayesinde yapabildiler.

Hamidiye reisleri sultandan koşulsuz destek gören Zeki Paşa’nın işbirliğiyle, aşiretleri içinde yeni bir itibar elde ederek Hamidiyeli olmayan komşuları ve bağımlı unsurlar aleyhine güç tabanlarını genişletebildiler. Konfederasyon halinde birleş-

162 Srabian’dan Constans’a, no. 117, Erzurum, 18 Eylül 1906 (MAE Nantes, E/118).

163 Kürt emirlikleri pek çok bakımdan, en azından itibari bir haraç ödedikleri Osmanlı sarayının küçük ölçekli kopyalarıydı (bkz. Van Bruinessen, “Kurds, States, and Tribes”, s. 167).

164 Hamit Bozarslan’ın temas ettiği bir nokta (şahsi görüşme, Ağustos 2002).

miş aşiretler söz konusu olduğunda, Hamidiyeli olan aşiret çoğunlukla başat rolü üstlenmiş gibidir – yukarıda gördüğümüz Mîran aşireti ve Çohsor konfederasyonu içindeki konumu bunun bir örneğiydi. Başka örneklerde, Hamidiyeli olan aşiret hükümetle olan bağlantılarından ve bu bağlantıların sağladığı menfaatlerden kaynaklanan yeni güç ve itibarı sayesinde başka grupları kendine çekmeye başlıyordu. Bu ikinciler ya aşiretle doğrudan birleşen ya da haraç ödeyerek tebaası olan aşiret dışı gruplardan veya o an güçlü aşiretle ittifak kuran ama sonradan onun emrine giren aşiretlerden oluşabiliyordu. Bu sürecin en çarpıcı örneklerini bu incelemede üzerinde durduğumuz üç aşiret oluşturur – Mîran, Millî ve Hayderan; bunların komutanları (reisleri) aynı zamanda, paşa unvanını taşıyan az sayıda Hamidiye reisi arasında yer alıyordu.

Hamidiye, Van Bruinessen tarafından betimlenmiş olan Kürdistan'da daha büyük ve karmaşık toplumsal ve siyasi yapıların yerlerini tedricen daha küçük ve daha az karmaşık yapılara bırakma sürecini örnekler. Artık emirlerin kulu olmayan aşiret reisleri devletin onayıyla yeni ve giderek güçlenen bir rol üstlendiler. Bununla birlikte, en büyük Hamidiye aşiretlerinin elinde toplanan mutlak güç, emirliklerin yeni bir biçim altında ve çok kısa bir süre için olsa da Kürdistan'ın bazı kesimlerine geri döndükleri izlenimini uyandıran bir durum yarattı. Bir İngiliz temsilcisi durumu benzer biçimde yorumluyordu:

Hamidiye hareketinin, aşiret liderlerini miralay olarak tayin etmenin, Kürt aşiretlerinin parçalanmış çeşitli hiziplerini birleştirmede ve bundan 50-60 yıl kadar önce, Türk Hükümeti'nin büyük "derebeyler" in kökünü kazımasının hemen ermesinde oluşan dağınıklığı ve otorite boşluğunu büyük ölçüde gidermede çok güçlü bir etkisi olduğuna ve bu etkinin devam ettiğine kuşku yoktur. ... Türkler Kürdistan'daki eski yönetici ailelerin kalıntılarından kurtulmakta büyük sıkıntı çektiler, ama şimdi bizzat Sultan tarafından oluşturulan ve rütbe verilen çeşitli Hamidiye süvari liderleri ortadan kaybolan "derebeyler" in yerlerini dolduracak gibi görünüyor ve bu da

Hükümet'in onlara sağladığı iyi silahlar ve belli bir örgütlenme sayesinde olacağı benziyor.¹⁶⁵

O halde 19. yüzyılın farklı türlerde de olsa Kürt emirlikleriyle başladığını ve bittiğini söyleyebiliriz. Emirlikler bu defa uç boy-larını değil sınırlarını netleştirme ve korumakla ilgili olan dev-letten hem teşvik hem tasdik gördüler. Buna karşılık, yeni “aşı-ret emirlikleri” örneğinde bu ittifaktan zarar gören çeşitli taraf-lar oldu ve bunlardan pek çoğu şikâyetlerini seslendirdi. Yerli halk eski emirlikler döneminde yenilerinin yönetimi altında ol-duğundan çok daha büyük bir can ve mal güvenliğine sahipti.

İngiliz ve Fransız konsoloslarının kendi adlarına Hamidi-ye'ye pek çok eleştiri yönelttiklerini görmüştük. Hamidiye'yi ve bu güçlü birimleri destekleyen sistemi gözlemleyenler ve eleşti-renler tabii ki sadece onlar değildi. Kürt ve diğer Osmanlı çev-relerinde de sayısız şikâyet vardı ve bunlar da sadece konso-losluk yazışmalarıyla iletilmiyor, resmi raporlar ve yayınlar va-sıtasıyla da seslendiriliyordu.¹⁶⁶ Elbette köylülerin de pek çok şikâyeti vardı, zira Hamidiye'den en çok zarar görenler onlardı. Zaten kendi ağaları tarafından sonuna kadar sömürülen ve ra-kipler arasındaki kan davalarının mağduru olan köylülerin gü-venliği ve gelirleri Hamidiye'nin oluşturulmasından sonra pek çok yerde hızla azaldı.¹⁶⁷

---

165 Maunsell'dan de Bunsen'a, no. 40 (doğrusu 41 olmalı), alıntılar, Tarihsiz [16 Eylül 1900] (FO 424/200; FO 195/2082).

166 Örneğin Konsolos Heard Bitlisli şeyhlerin 1907'de, söylendiğine göre esas olarak Hamidiyelilere tanınan serbestiye karşı nümayişler düzenlemek ve Ze-ki Paşa'nın azlını istemek için gizli toplantılar yaptıklarını bildiriyordu (Heard'den O'Connor'a, no. 5, Bitlis, 3 Eylül 1907 [FO 424/213]). II. Abdülhamid döneminin ağır sansürü nedeniyle bu şikâyetlerin elbette hiçbir resmi yayın-da seslendirilemediği ve sadece *Kurdistan* gibi gizli gazetelerde dile getirilebil-diği kaydedilmelidir.

167 Bir Ermeni köylüsünün, bölgedeki misyonerler tarafından verilen pek çok ra-pordan birinde aktarılan tanıklığı bu duruma bir örnek oluşturur: Eleşkirt'in bir köyünden olan Kevork Vartanian, Rahim Paşa'ya kendisini soyup ailesin-den dört kişiyi öldüren Celalî çetecilerinden şikâyetçi olduğunda, paşa “Ha-midiye Kürtleri Sultan'ın cengâverleridir. Yapılması bu sebepten doğrudur. Siz Ermeniciler yalancısınız” diye karşılık vermişti. Ermeni köylü hapse atıl-mış, altın parayla kesilen cezasını ödeyene kadar da serbest bırakılmamıştı (Pierce, *Story of Turkey*, s. 390-91).

Hamidiye aşiretleri yeni otoriteleriyle daha küçük ya da daha güçsüz aşiretleri alt ederken, yeni düzenin o kadar güçlü olmayan Hamidiye aşiretlerinde bile hoşnutsuzluk yarattığı oluyordu. Van'daki İngiliz konsolosu Hamidiyeli olmayan Kürtlerin, sultanın onları Hamidiye'nin "ellerine teslim ettiği"nden yakındıklarını bildiriyordu; ama konsolosa göre mevcut rejimin devamından kazanacakları bir dünya, kaybedecekleri hiçbir şey olmayan alaylar arasında bile "homurdananlar" vardı. Nispeten zayıf aşiretler daha güçlü olanlar tarafından eziliyor, güçsüz aşiretlerin ağaları miralay rütbeli reislerin emrine veriliyor ve onlar tarafından "köleleştiriliyor"du. Konsolos, Van Gölü'nün güney ve doğusunda kalan toprakların muhtemelen en nüfuzlu Kürt reisi olan Ertoşi aşiretinden Şekir Ağa örneğini veriyordu. Bu ağa bir gün konsolosun yanına gelmiş, sultandan ve hükümetten yakınmış, Osmanlı hükümetinin onun ve diğer herkesin "canına tak ettirdiği"ni söyleyip Rusların olaya ne zaman el koyacağını düşündüğünü sormuştu.¹⁶⁸

Bir başka anekdot, Ertoşi ağasının anlattıklarına benzer biçimde en güçlü Hamidiye aşiretlerinin diğer aşiretler üzerinde büyüyen otoritesini örnekler. Bilikan aşiretinin müttefiki olan Cibran aşireti ile Hasan an aşireti arasında çıkan bir kan davasında, bir alaydan üç ağanın başını çektiği bazı aşiretliler rakiplerine saldırmış ve çıkan çatışma can ve mal kaybına neden olmuştu. Talan mağdurlarından birinin şikâyetinde bulunduğu vali konuyu Hamidiye başkomutanlığında mirliya olan Mahmud Paşa'ya açmıştı. Söylenene göre, Mahmud Paşa şikâyet sahibine "bir köyün selameti için koca bir Hamidiye alayını feda etmesinin beklenemeyeceğini" söylemişti. Mamafih, saldırıyı yapan aşiretlileri tutuklamak için sonunda bir bölük asker gönderilmiş, ama cezalandırılmak üzere teslim edilenler daha zayıf olan aşiretin (Bilikan) mensupları olmuştu.¹⁶⁹ Yoksul Hami-

168 Tyrrell'dan O'Connor'a, no. 21, Van, 1 Temmuz 1903 (FO 195/2147). Ertoşilerin ağasının böyle şeyler söylemiş olması ironiktir, zira aşireti Hamidiye sisteminden büyük menfaat elde etmişti (bkz. Tepeyran, *Hatıralar*, s. 315-17 ve BOA Y.MTV. 190/43: 1 [6 Mayıs 1315 (18 Mayıs 1899)]).

169 Lamb'den O'Connor'a, Gizli bilgi notu no. 2, Erzurum, 15 Nisan 1901 (FO 424/202; FO 195/2104); Lamb'den O'Connor'a, no. 24, Erzurum, 31 Aralık

diye aşiretlileri bütün malları alıp götürülenlerin “atlı ve silahlı” Hamidiyeliler olduğunu iddia ediyorlardı.¹⁷⁰ Bir Bilikanlı yaklaşıklık 1907’de –o tarihte aşireti artık Hamidiye mensubu değildi– şöyle diyordu:

Eskiden ... Ermenilerle kardeş gibi yaşırdık. Tek farkımız din-di. Şimdi, ne içindir bilmem birbirimizle boğuşup duruyoruz. Kusur bizde mi? Kusur Ermenilerde mi? Bilmiyorum – Vallahi bilmiyorum. Kürtler de Ermeniler de, hepimiz mağduru. Askerler her gün geliyor, tavuklarımızı yiyor, adamlarımızı dövüyor, yirmi beş yıllık vergi borcu çıkarıyorlar. Bu işin sonu nereye varacak? Hamidiyeliler bizi soyuyor, Vali bizi soyuyor, Müdür bizi soyuyor. Ne yapacağız? Böyle nasıl yaşayacağız?¹⁷¹

Ama Kürt ve Ermeni çevreleri dışından da şikâyetler yükseliyordu. Ma'muret'ül-Aziz'deki (Harput) İngiliz konsolosu sisteme itirazların reaya nüfusla sınırlı kalmayıp çok daha yaygın olduğunu anlatıyordu. Konsolos, şehre yerleştirilmiş olan Hamidiye askerleri tüm yetkilerine el koyduğu için görevini bırakıp kaçan Cizre kaymakamı örneğini veriyordu. Hamidiye kurulduğundan beri toprak sahiplerinin kayıplarının kat kat arttığını da ekliyordu. Durumdan yakınan Müslüman bir memur, burada memurların da zaptiyenin de hiçbir gücü olmadığından bütün bu havaliye “Hamidistan” denebileceğini söylemişti.¹⁷²

Yerel memurlar işlerini yapmalarını engelleyen ve yetkilerini ellerinden alan sistemi protesto ediyorlardı. Van valisi 1896’da vilayette teftiş yapmak ve reformları teşvik etmek üzere şehre gelen Sadettin Paşa’ya, Kürtlerin hükümetin sözünü dinlemeyeceklerini ve celp emirlerine uymayacaklarını belirtmişti. Böyle bir şey olursa, “Biz Hamidiye komutanı ve askeriyiz. Valilerin, mutasarrıfların ya da kaymakamların emri altında de-

---

1901 [FO 424/203; FO 195/2104]). Milli aşiretinden İbrahim Paşa da itibarını kullanarak daha zayıf Karakeçi aşiretini kendi alayına katabilirdi (Ayrıca bkz. Smith, “John Hugh Smith’s Diary”, s. 287).

170 Heard’dan O’Conor’a, no. 19, Erzurum, 23 Kasım 1907 (FO 424/213).

171 Sykes, *Caliph’s Last Heritage*, s. 406.

172 Jones’tan O’Conor’a, no. 32, Harput, 18 Ekim 1899 (FO 424/199; FO 195/2063).

ğiliz” derlerdi.¹⁷³ Zeki Paşa’nın projelerinin önüne engeller çıkarması ve otoritelerine meydan okuması, valilerin pek zoruna gidiyordu. Osmanlı Mebusan Meclisi’nde Dersim mebusu olan Lütfi Fikri Bey ileride Zeki Paşa ile Harput valisi arasında süregiden çekişmeden söz ederken, “Kürtler ne zaman yeni valilere ısınmaya başlasalar, müşir şüpheye kapılırdı” diyecekti.¹⁷⁴ Düzenli ordudaki Osmanlı askerleri de, aşiret askerleri ayrıcalıklara ve payelere boğulurken, kendileri çoğunlukla perişan halde oldukları, bazen aç ve neredeyse çıplak dolaştıkları¹⁷⁵ ve uzun sürelerle maaşlarını alamadıkları için Hamidiye’ye dış biliyorlardı. Van’daki İngiliz konsolosuna göre, “Çoğu subay, kendileri yüksek bir rütbeye gelmek için yıllarca hizmet vermek zorundayken onların bu kadar kolayca unvan ve paye kazanmasını kıskandığından, Hamidiye’den zerre kadar hazzetmiyor”du.¹⁷⁶ Raporlarda genellikle, bu subayların Hamidiye konusunda sabırlarının tükendiği bildiriliyordu; “düzenli birliklerin başına geçmeleri söylense ve kendilerine çoğu kez küstahça davranmış olan eski silah arkadaşlarına ‘günlerini gösterecekler’ pek memnun olacaklar”dı.¹⁷⁷ Takori aşiretinden bir ağa Sadettin Paşa’yla konuşurken şöyle övünmüştü: “Dört yıl öncesine gelinceye kadar aşiretimiz içerisine bir çavuş gelecek olsa tir tir titrerdik. Şimdi devlet bize kaymakamlık, binbaşılık rütbeleri verdi diye hükümete hiç kulak astığımız yoktur.

173 Sadettin Paşa, *Sadettin Paşa’nın Anıları*, s. 30.

174 Osmanlı Mebusan Meclisi Zabıtları, *Takvim-i Vekayi*, no. 158’in ekinde (9 Mart 1325 [22 Mart 1909]).

175 Sadettin Paşa anılarında pek çok vesileyle askerlerin kılık kıyafetinin ne kadar berbat durumda olduğuna ve karakişma rağmen bazılarının bacağına pantolon bile olmadığına(!) dikkat çekmişti (*Sadettin Paşa’nın Anıları*).

176 Maunsell’dan O’Conor’a, no. 21, Van, 30 Nisan 1899 (FO 424/198; FO 195/2063). İngiliz temsilcisi çok sayıda subayla bu konuyu görüşmüştü ve aynı bir raporda, “Diyadin’de ve Rus sınırındaki bazı başka karakollarda görevli subayların pek çoğu, daha iyi şartlara sahip yerlerden buraya sürgün edilmiş olan ve Hamidiyelilerin böyle pohpohlanmalarına ve kendilerinin yıllarca sadakatle hizmet ettikten sonra aldıkları rütbelerin onlara bu kadar kolayca verilmesine büyük öfke duyan ‘Jön Türkler’di” diye ekliyordu (Maunsell’dan O’Conor’a, no. 31, Van, 24 Temmuz 1900 [FO 424/200; FO 195/2082]).

177 Chermiside’dan Currie’ye, İstanbul, 8 Nisan 1895 (FO 424/182). Ayrıca bkz. Sykes, *Caliph’s Last Heritage*, s. 420-21) ve Lynch, *Armenia*, cilt 2, s. 422.

Hatta Tabur Ağası gelecek olsa ‘Ben kaymakamım. Sen benden bir rütbe aşağısın, sus! diyoruz’¹⁷⁸ Bir başka ağa resmi üniformasıyla şehre inip görevdeki kaymakama, “Ayağa kalk, kaymakam! Benim rütbem seninkinden yüksek, hem ben askerim” demiş ve zorla koltuğundan kaldırıp yerine kendisi oturmuştu.¹⁷⁹ Malazgirt’te olduğu gibi, “subay kardeşlerinin Kürtler tarafından cezalandırılma korkusu olmaksızın vurulmasını seyretmeye dayanamadıkları” için¹⁸⁰ istifalarını veren subaylar bile vardı. Bu şikâyetleri örneklemek için, şimdi bir kez daha Mîran aşiretinin başı Mustafa Paşa’nın hikâyesine dönebiliriz.

Muhalefet ve emirliklerin yeniden icadı

Hamidiye Hafif Süvari Alayları’na ve hükümet içindeki destekçilerine karşı yükselen muhalefette Bedirhan Bey’in oğullarının ve torunlarının sesi özellikle gür çıkıyordu. Hamidiye örgütlenmesinin ve Osmanlı Kürt aşiret bölgesinde güç temasının iç yüzünü kavranmaya yardımcı olacağından, bu muhalefetin incelenmesi öğretici olacaktır.

Hamidiye Hafif Süvari Alayları’nın oluşturulmasından on yıl sonra, Bedirhan Bey’in oğullarından bazıları Hamidiye’ye ve Mîran aşiretinden Mustafa Paşa’ya karşı sözünü esirgemeyen bir muhalefet kampanyası başlattılar. Bedirhan biraderler bir süredir, alayları kurmuş ve desteklemiş olan sultana karşı yükselen muhalefet hareketinin içinde de yer alıyorlardı. Sürgünde muhalefet kampanyalarını yürüten ve gazetelerini yayımlayan Abdurraman Bedirhan ile kardeşi Mikdad Mithat’ın, Mustafa Paşa ve Hamidiye’yi *Kurdistan*’a nasıl konu ettiklerini görmüştük. Renkli olduğu kesin olmakla birlikte, gazetede yayımlanan tek yazı bu değildi. *Kurdistan*’ın yayın hayatı süresince Hamidiye örgütlenmesine, Zeki Paşa’ya ve sultana karşı pek çok sert eleştiri yazısı¹⁸¹ ve Hamidiye örgütlenmesiyle ilgi-

178 *Sadettin Paşa’nın Anıları*, s. 108.

179 A.g.y., s. 124.

180 Crow’dan Currie’ye, alıntı, Bitlis, 4 Ekim 1897 (FO 424/192; FO 195/1981).

181 Örneğin bkz. “Kürdlere”, *Kurdistan* 25 (18 Eylül 1316 [1 Ekim 1900]) ve

li “acı gerçekler”i gözler önüne seren çok uzun bir makale yayımlandı. Makalede, Zeki Paşa’nın elinde Hamidiye askerlerinin pek çok mezalim gerçekleştirdiği, Hazine’yi zarara soktuğu ve daha önce birbirleriyle barış içinde yaşayan gruplar arasında etnik bir çatışma başlattığı savunuluyordu.¹⁸² Kürt entelektüeli ve İTC üyesi Abdullah Cevdet de aynı yıl Hamidiye’yi mahkûm eden bir yazı kaleme almıştı.¹⁸³ Ermeni Taşnaksutyun partisinin resmi yayın organı *Troşak*’ta yayımlanan makale Hamidiye’nin oluşturulmasını, Kürtler ile Ermeniler arasındaki dostça ilişkileri kasıtlı olarak bozan Abdülhamid politikaları çizgisine oturtuyordu. Yazar Hamidiye örgütlenmesi için şunları söylüyordu:

Çobanlara ve uşaklara yüzbaşılık ve binbaşılık rütbeleri takıldı ve fakir Kürtler bunu görerek askere yazılmaya koştular, bedavadan elbise ve silah aldılar. Düne kadar uşak ve çoban olan bir kişi bu imtiyazlarla, değil bir Ermeni’yi, kendi öz babasını bile öldürebilirdi. Aynı zamanda Sultan Abdülhamid Kürtler içinde, Ermenilerin Ruslarla anlaşarak Kürtleri katledecekleri şaiyasını yayarak, Kürtleri tahrik edip fanatikleştirdikten sonra Zeki Paşa’ya telgrafla Dalvorik’e vurma emrini verdi ve işte Ermeni-Kürt kavgası bu şekilde hazırlanmış oldu.¹⁸⁴

O halde, Kürt entelektüel çevrelerinde Hamidiye’ye karşı mücadele tüm şiddetiyle sürmekteydi.¹⁸⁵

“Kürdler ve Ermeniler”, *Kurdistan* 26 (1 Kânûn-i Evvel, 1316 [14 Aralık 1900]), Bozarslan, *Kurdistan*, yeniden baskı, cilt 2.

182 [Abdurrahman Bedirhan], “Alayên Siwarên Hemîdî/Hamidiye Süvari Alayları”, *Kurdistan* 28 (1 Eylül 1317 [14 Eylül 1901]), Bozarslan, *Kurdistan*, yeniden baskı, cilt 2.

183 Bu arada, Abdullah Cevdet İTC’nin dört kurucu üyesinden biriydi. Faaliyetleri için bkz. Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*.

184 Bir Kürd, “Başlıksız?” *Troşak* (Ocak 1900), aktaran Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri*, s. 223-24. “Bir Kürd” Abdullah Cevdet’in mahlaslarındandı.

185 Hamit Bozarslan Kürt ve Ermeni entelektüellerinin iki grup arasında olumlu ilişkiler geliştirme çabalarına da dikkat çekmiştir ve Abdurrahman Bedirhan’ın Hamidiye’ye olan husumetinden bahseder (“Histoire des Relations Kurdo-Arméniennes”, s. 161).

1900 yılı Bedirhanlar ile müttefiklerinin Hamidiye'ye karşı yürüttükleri hareketin ilk kez basına yansıdığı yıl gibi görünse de, kampanyanın başlangıç tarihi bu değildi. Bir konsolosluk raporunda belirtildiğine göre, Abdurrezzak ve Halil Bedirhanlar 1894'te, muhtemelen de Osmanlı hariciye görevlisi olarak bulundukları Rusya'dan bir dönüş yolculuğu sırasında gizlice memleketlerini (Cizre-Botan) ziyaret etmişlerdi. Cizre'deyken aşiretlerinden yaklaşık "10.000 kişi"nin Hamidiye'nin oluşturulmasına karşı bir protesto gösterisi yapmasını kabul etmişlerdi.¹⁸⁶ Bu rakam gülünç gelecek kadar yüksek olsa da, gene de duruma ilişkin bir fikir verir. Görünen o ki, Bedirhanlar Hamidiye'ye muhalefet hareketinde baştan beri faaldiler ve ailelerinin onyıllarca önce sürgün edildiği bölgede hâlâ belli bir nüfusa sahiptiler.¹⁸⁷ Gene görüldüğü kadarıyla, Hamidiyeli olmayan aşiretlerle temas kurarak devlet-aşiret ilişkilerindeki yeni hiyerarşiyi yıkmaya çalışıyorlardı. Bedirhan biraderler memleketlerine kuzenleri olan Mehmed Bey ve destekçisi Agayê Sor tarafından davet edilmiş olabilirdi. Agayê Sor bir ya da iki yıl önce Mehmed Bey Bedirhan'ı, aşireti ile Mustafa Paşa arasındaki savaşta kendi adamlarının başına geçirmişti.¹⁸⁸

Bedirhanların Mustafa Paşa'ya muhalefeti yukarıda bahsi geçen makalenin yayımlandığı 1900 dolaylarında yeniden ivme kazandı. Mustafa Paşa ertesi yıl, Diyarbekir valisine ve sultana sunulan bir dilekçenin ardından bir ceza mahkemesinde yargılanmak üzere İstanbul'a çağrıldı. Cizre'nin hemen batısındaki yaklaşık yirmi Müslüman ve beş Hristiyan köyünün temsilcileri tarafından imzalanmış olan dilekçede Mustafa Paşa ile Tahir Ağa'nın bu köylerin halkına yaptıkları eziyetler sıralanıyor-

186 Longworth'den Currie'ye, Trabzon, 6 Ekim 1894 (CAB 37/37/31). Söylenene göre, Trabzon valisi olayın ardından Abdurrezzak Bey'i öldürtme talimatı almıştı. Abdurrezzak Bey İkinci Dünya Savaşı'na kadar yaşadığına göre bu emir yerine getirilmemiş, getirilmeye çalışılmışsa da başarısız olmuştu.

187 1894 öncesine ve sonrasına ait pek çok belgede Bedirhanların bölgedeki nüfuzunu gösteren bilgiler yer alır.

188 Andrus'tan Boyajian'a, Gizli, Cizre, 17 Kasım 1893 (FO 424/178; FO 195/1846). Boyajian'ın Muhammed Bey olarak söz ettiği Mehmed Bey, aslında Konsolos Freeman'in yedi yıl sonra sözünü ettiği (bir sonraki dipnot) aynı Mehmed Bey'dir.

du. Ama Mustafa Paşa valiye bir telgraf çekip dilekçeyi verenlerden birinin Abdurrahman Bedirhan'la işbirliği içinde olduğunu bildirdi ve İngiliz konsolos yardımcısına göre, "bu yerinde ayak oyunuyla ... en azından şimdilik durumu kendisini itham eden kişinin aleyhine çevirmeyi başararak" yargılanmaktan –ve cezalandırılmaktan– kurtulmayı becerdi.¹⁸⁹ Mustafa Paşa bundan kısa bir süre sonra Cizre bölgesinde mukim Mehmed Bey Bedirhan'ı, hükümete karşı topyekûn bir ayaklanma başlatmayı planlayan Ermeniler ve Arap Şammar aşiretiyle birlik içinde olmakla itham ederek misillemede bulundu.¹⁹⁰ Mehmed Bey'i (göründüğü kadarıyla Ermeniler ve Şammarlarla birlik içinde) Botan Kürtlerini isyana kışkırtan tehlikeli bir kişi olduğu iddiasıyla sultana ve valiye ihbar etti. Bunun üzerine Mehmed Bey tutuklandı ve sorgulanmak üzere Erzincan'a götürüldü. Oradan tekrar Bitlis'e gönderildi ve başkentten sürgün emri gelene kadar hapiste tutuldu. Erzurum'daki İngiliz konsolosu Mehmed Bey'in *Kurdistan*'ın bölgede dağıtılmasına aracılık eden kişilerden biri olabileceği kanaatindeydi.¹⁹¹ Oysa bir başka raporunda Mehmed Bey'in Cizre'ye beş saat mesafedeki "Şah'ta kendi halinde yaşayan, büyük bir nüfuzu veya ehemmiyeti olmayan, tamamen zararsız ve mülayim biri" olduğunu belirtmişti.¹⁹² Mustafa Paşa Mehmed Bey'i muhtemelen gazetede hakkında çıkan eleştiriye misilleme olarak ya da konsolosun kuşkulandığı gibi Agayê Sor'la arası iyi olduğu için ihbar etmişti. Her durumda, Mustafa Paşa'nın Hamidiye'deki konumunu süregiden kan davalarında rakiplerini itibarsızlaştırmak için kullandığı kesindir. Bedirhanlar doğal olarak Hamidiye'ye ve milisleri oluşturarak gücü rakiplerinin eline veren sultana karşıydılar.

---

189 Freeman'den O'Connor'a, no. 23, Ma'muret'ül-Aziz, 13 Eylül 1901 (FO 424/202; FO 195/2104).

190 Freeman'den O'Connor'a, no. 24, Ma'muret'ül-Aziz, 26 Eylül 1901 (FO 424/202; FO 195/2104).

191 Lamb'den O'Connor'a, no. 3, Erzurum, 8 Şubat 1902 (FO 195/2125).

192 Lamb'den O'Connor'a, no. 6, Erzurum, 28 Mart 1902 (FO 195/2125). Bu rapora göre, Mehmed Bey aslında Bedirhan Bey'in kardeşi Salih Bey'in torunlarından biriydi, ama Mustafa Bey onu otoritelere Bedirhan Bey'in Kürtleri isyana teşvik için Avrupa'dan dönen oğullarından biri olarak ihbar etmişti.

Artık her iki tarafın da hikâyesini bildiğimiz bu noktada, Bedirhanların Hamidiye'ye, özel olarak da Mustafa Paşa'ya olan husumeti aşikâr gibidir. Mustafa Paşa ve Miran aşireti, Bedirhanların önceden büyük ölçüde bağımsız bir emirliğe hükmettikleri topraklarda artık gücü elinde tutan rakiplerdi. Bedirhanların Mustafa Paşa'nın düşmanı Agayê Sor'la ittifakı da şimdi anlam kazanıyor.¹⁹³ Ama Bedirhanların Mustafa Paşa'ya, Miranlılara, Hamidiye'ye ve hasımlarının yeni güç iddiasını destekleyen sultana muhalefeti sırf muhalefet olsun diye yürütülen bir hareket değildi. Bedirhan ailesinin çoğu mensubu Bedirhan Bey'in emirliğinin yüzyıl ortalarında Osmanlı güçleri tarafından yıkılmasından beri sürgünde yaşıyor olsa da, aile sadece memleketi olan Cizre-Botan'da değil, Kürt bölgelerinin geniş bir kesiminde halktan hâlâ belli bir itaat ve saygı görüyordu. İngiliz ve Fransız konsolosları yıllar boyunca, neredeyse yarım yüzyıl önce sürgün edilmiş olmasına rağmen ailenin bölgede gördüğü destekten söz edeceklerdi. Bir konsolos Van Gölü'nün güneyindeki Kürtlerin Bedirhan Bey'den bahsederken gösterdikleri "batıl hürmet"e dikkat çekmişti. Konsolosa göre, "Bunlardan [Bedirhan Bey'in oğullarından] biri geri dönme imkânını bulsa, uygun bir anda önemli sayıda taraftar toplayacağına kuşku yok"tu.¹⁹⁴ Aslında Bedirhanların önüne birkaç kez böyle fırsatlar çıktı. Komuta zincirinde ailesi merkezden periferiye itelenmiş olan Bedirhan Bey'in oğulları yıllar boyunca iktidara geri dönme ya da hiç değilse bu merkez-periferi hattında kendilerine yeniden bir yer edinme çabalarını sürdürdüler. Osman ve Hüseyin Bedirhan 1878'de ailenin emirliğini yeniden ilan etme girişiminde bulundular. Diyarbekir'de mukim İngiliz konsolosuna göre, sürgünden kaçıp Cizre'ye geri dönen

193 Ama ilginçtir ki Bedirhanlar ile Agayê Sor'un arası her zaman iyi değildi. Osman ve Hüseyin Bedirhan'ın 1878'de bir isyan başlatma ve aile emirliğini canlandırma girişimi sırasında Bedirhanlar Agayê Sor'a saldırdılar ve ağanın takipçileri bu iki beye karşı kurulan koalisyona katıldılar (bkz. Trotter'dan Marquis of Salisbury'ye, Siyasi no. 14, Diyarbekir, 28 Aralık 1878 [FO 195/1211]). Bu, ittifakların koşullara göre nasıl değiştiğinin güzel bir örneğini oluşturur.

194 Maunsell'dan de Bunsen'a, no. 40 (doğrusu 41?), alıntılar, Tarihsiz [16 Eylül 1900] (FO 424/200; FO 195/2082).

iki bey, Osmanlı-Rus Savaşı'nın ertesinde bölgede askeri birlik bulunmamasından ve hükümetin zayıflığından istifade ederek, iki ordugâha ayrılmış binlerce destekçi toplamayı başardılar ve Cizre ve Deh'ten devlete karşı saldırıya geçtiler.¹⁹⁵ Osmanlı kuvvetleri hareketi ezmeyi başardıysa da, bu kalkışma ailenin hâlâ bir taraftar kitlesi toplayabildiğini ve iktidara geri dönmenin bir yolunu bulma konusundaki azmini göstermesi açısından önemlidir. Gene 1890'ların başında Abdurrezzak Bey Bedirhan ailesinin emirliğini canlandırma ihtimalini kurcalamış gibi görünür.¹⁹⁶ O halde, Bedirhanların eski emirliklerine yaşam soluğu vermeye yönelik çeşitli girişimleri olmuştur. Mustafa Paşa ve Hamidiye'ye karşı yürütülen kampanya üzerinde düşünürken bunu da akıldan tutmak gerekir.

Bedirhan ailesinin fertleri bir yandan Mîran aşiretiyle olan kan davalarını geleneksel bir tarzda sürdürerek güç iddialarının peşini bırakmıyorlardı, ama daha da önemlisi 20. yüzyılda Kürt toplumunda –kimlik, halk olma ve sınır fikirlerinin daha “geleneksel” güç arama yöntemleriyle iç içe geçmesiyle– gelişecek olan yeni siyasi gücü de temsil ediyorlardı. Bedirhan biraderlerin Kürdistan'ın yönetimi üzerindeki hak iddialarını 1898'de *Kürdistan*'ı yayımlamaya başlamalarıyla birlikte giderek daha milliyetçi bir söylemle seslendirilir oldu.¹⁹⁷ Bedirhan soyadı erken 20. yüzyıl milliyetçi Kürt hareketindeki en önemli isimlerden biri haline gelecekti, ama bu bölümde ele aldığımız yıllarda Bedirhanların –önceliği kendilerini özellikle ilgilendiren mevzulara vermiş olsalar bile– imparatorluğun daha büyük meseleleri ve problemleriyle ilgilenen Osmanlılar olduklarını kaydetmek de aynı derecede önemlidir. Hamidi-

195 Bkz. Trotter'dan Marquis of Salisbury'ye, Siyasi no. 14, Diyarbekir, 28 Aralık 1878 (FO 195/1211).

196 *The Times*'tan (Eylül 1894) alıntı, (FO 424/178; FO 195/1854). Haberde sadece şunlar belirtilir: “Bedirhan ailesinden nüfuzlu bir Kürt reisi Ruslar tarafından, onların destek ve korumasından yararlanması koşuluyla dağdaki müstahkem mevkiine geri dönmeye ve Kürdistan'daki klanların kalıtsal reisi olarak otoritesini yeniden tesis etmeye davet edildi.” Ayrıca bkz. Currie'den Earl of Kimberley'e, no. 14, İstanbul, 7 Ocak 1895 (FO 424/181).

197 Milliyetçilik ve Osmanlı Kürt basını konusunda, Bedirhanların bu iki alandaki rolüne özel olarak eğilen bir tartışma için bkz. Klein, “Claiming the Nation”.

ye böyle bir meseleydi, ama bazı Bedirhanların önemli bir rol oynadıkları II. Abdülhamid'e karşı genel muhalefet hareketinin içinde ele alınıyordu. Bedirhanlar Hamidiye'ye ve onu yaratan rejime muhalefette faaldiler, ama bu konuda kesinlikle yalnız değillerdi.

Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın bölgede pek çokları, özellikle de hayatlarını en fazla etkilediği unsurlar –seyyah Lynch'in gözlemlediği gibi, bazı bölgelerde küçümsemeyle “tenekele” diye anılan aşiretli ve köylüler–¹⁹⁸ tarafından hakir görüldüğü açıktı. Ama başkalarının gözünde, sultanın zaten güvendiği ya da bağlılığını kazanmayı umduğu küçük bir çevreye ayrıcalıklar yağdırmanın aracı olan, II. Abdülhamid rejiminin genelini temsil eden bir kurum haline geldi.¹⁹⁹ Askeri öğrenciler ve subaylar bu yükselen muhalefet hareketine ilk katılanlardandı; bunlar doğal olarak Hamidiye teşkilatını yakından tanıma ve kendi paylarına düşen sıkıntılar ile sultanın kazanmaya çalıştığı Kürt reislerine yağdırdığı ayrıcalık ve ihsanları bol bol mukayese etme fırsatını buldular. Yukarıda bu subaylardan bazılarının yakınmalarını görmüştük. Bu noktada, pek çok subayın Jön Türk hareketiyle olan bağlantıları üzerinde durmamız gerekir. Hamidiye Alayları'yla aynı dönemde Doğu vilayetlerinde görev yapmakta olan subaylardan bazılarının ITC'yle ilişkisi vardı ve Hamidiye reislerine tanınan serbesti büyürken kendi özgürlüklerinin kısıtlandığını görüyorlardı. Örneğin, 1897'de Erzurum garnizonundan yirminin üzerinde subay ITC yayınları ve/veya yazışmaları bulundurma suçundan tutuklanmıştı. Bunlar zaten “Jön Türk” eğilimleri olabileceği şüphesiyle başkentten uzaklaştırılmışlardı. Dava arkadaşlarının etrafındaki çember de giderek daralıyordu. İngiliz konsolosu şöyle yazıyordu:

---

198 Lynch, *Armenia*, cilt 2, s. 219.

199 Görüldüğü kadarıyla, II. Abdülhamid imparatorluğun dört bir yanında çok çeşitli Müslüman gruplarla kişisel sadakat bağları kurmaya çalıştı. Kürt reisleri bu gruplardan sadece biriydi ve Hamidiye onu Kürt reislerine ulaştıran kurumdu. Ama sultanın farklı gruplara ulaşmak için kullandığı başka yöntemler vardı. Bkz. Abu Manneh, “Sultan Abdulhamid II and Shaikh Abulhuda al-Sayyadi”; Tahsin Paşa, *Abdülhamit Yıldız Hatıraları*, s. 31.

Kısıtlayıcı tedbirlerin ... ve yapılan son tutuklamaların askeri çevrelerde zaten fark edilir olan rahatsızlığı ve hoşnutsuzluğu büyütmekten başka bir netice vermesi beklenemez – bu ruh hali Konstantinopolis'ten dönen Hamidiye Süvari bölüğünün yakınlarda Erzurum'dan geçişi sırasında kendini açıkça ortaya koydu; düzenli ordu subayları kendi sefil durumlarını, cepleri para dolu olarak geri dönen, aldıkları madalyalar ve hediyelerle gösteriş yapan ve kendilerine bahşedilen ayrıcalıklarla böbürlenlen bu talihli ihsan-ı şahane sahiplerinin durumuyla kıyaslamadan edemediler.²⁰⁰

Hamidiye pek çok Osmanlı subayı için son derece hassas bir nokta haline gelmişti. ITC'ye katılan subayların sayısı giderek artıyor ve bunlar Hamidiye ve komutanı Zeki Paşa'yla ilgili şikâyetlerini hareketteki diğer kişilerle paylaşıyordu. Bir ara ITC içinden birilerinin Zeki Paşa'yı öldürmeyi planladıkları bile söylendi.²⁰¹ Van'daki İngiliz konsolosu 1897'de, Osmanlı ordusundan bir subayın kendisine verdiği bilgilere göre "Jön Türk partisi"nin Zeki Paşa'yı öldürmeyi düşündüğünü, ama Mizancı Murad Bey tarafından sonunda bu fikirden caydırıldığını bildiriyordu.²⁰² Bazı ITC üyelerinin Hamidiye ve komutanına muhalefetini II. Abdülhamid dönemi Osmanlı politikaları bağlamında düşünmek gerekir. Abdurrahman Bedirhan önde gelen bir Kürt ailesine mensup olmanın yanı sıra bir Osmanlı entelektüeliydi. Hem bu iki camiayla hem de Bedirhanların sultana, Zeki Paşa'ya ve Hamidiye'ye karşı yürüttükleri muhalefet hareketiyle bağlantısı vardı. Mustafa Paşa ile Mîran aşiretini de gene bu bağlamda görmek gerekir.

Mustafa Paşa'nın mahvını isteyen Bedirhanların bu dileği, paşanın 1902'de aşiretiyle birlikte göç yolundayken Bedirhan-

200 Graves'den Currie'ye, no. 5, Erzurum, 12 Şubat 1897 (FO 195/1985).

201 Konsoloslar öldürülecek olan Zeki Paşa'nın kimliği konusunda kafa karışıklığı yaşamış olabilirlerdi. Gene sultanın yakın bir sırdaşı olan askeri okullar nazır bir Mehmed Zeki Paşa vardı; Hanioglu bu paşanın bir suikast girişimine hedef olduğunu belirtir (*Young Turks in Opposition*, s. 104).

202 Elliot'tan Currie'ye, no. 42, Gizli, Van, 18 Ağustos 1897 (FO 195/1985). Murad Bey 1896-97 arasında ITC'nin lideriydi.

ların yeni müttefiki Muhammed Agayê Sor ve adamları tarafından pusuya düşürülerek öldürülmesiyle gerçek oldu.²⁰³ Aşiret böylece, Zeki Paşa'yla çok kişisel bir ilişki kurmuş ve bu yolla kendisinin ve Mıranlıların bölgedeki konumunu güçlendirmeyi başarmış olan önderini kaybetti. Bununla birlikte, Mıranlılar Mustafa Paşa'nın oğlu Abdülkerim liderliğinde yollarına devam ettiler. Aşiretin çıkardığı Hamidiye Alayları'ndan birinin komutanı olan Abdülkerim, babasının ölümünden sonra diğer alayın da komutasını üstlenmiş gibi görünür.²⁰⁴ Gözlemciler göre Abdülkerim de bölgede aşiretinin gücünü babasıyla aynı yöntemleri kullanarak –talan, gözdağı ve cinayetlerle– artırmaya çalıştı. Ancak, artık kendisine ve aşiretine karşı daha büyük bir ittifakla karşı karşıya olduğundan onca şiddet kullanmasına rağmen ilk başta o kadar başarılı olamadı. Bu koalisyon kısmen Bedirhanların Mustafa Paşa ve aşiretini çökertme çabalarının sonucunda oluşmuştu. Ama yükselen bu direnişe rağmen Abdülkerim ve başka Hamidiye reisleri Hamidiye bağlantıları sayesinde kurmuş oldukları mini-emirlikler üzerinde yeniden denetim sağlamayı başardılar ve hâimleri II. Abdülhamid'in devrilmesine ve sırdaşı Zeki Paşa'nın yeni rejim tarafından görevinden azledilmesine kadar güçlerini korudular.²⁰⁵

203 Bkz. Fransız konsolosunun verdiği bilgi (Benini'den Constans'a, no. 20, Mulsul, 19 Eylül 1902 [MAE Nantes, E/118]) ve İngiliz konsolosunun bilgi notu (Anderson'dan O'Connor'a, no. 20, Harput, 9 Ekim 1902 [FO 195/2125]). Olayda Mıran aşiretinin aralarında Mustafa Paşa'nın oğullarından birinin de bulunduğu başka bazı önemli mensupları da öldü. Katiller, Mustafa Paşa'nın hayatta kalması halinde babasının yerini alacağından korkuyorlardı.

204 Eğer doğruysa, bu bilgi eski emirliklerde olduğu gibi Hamidiyelilerde de komutanın babadan oğula geçebildiğini gösteren ilave bir kanıt oluşturur.

205 Nitekim, İngiliz bölge temsilcisi 1907'de şöyle bildiriyordu:

Cezire'de geçirdiğim birkaç gün içinde edindiğim genel izlenim Abdülkerim'in bu bölgede hâkim-i mutlak olduğu. Kaymakam, Hamidiye Binbaşı, Keldani Episkoposu hepsi onun kulu ve ona körü körüne itaat ediyorlar. Onlarla görüşmelerimde, bu ülke için bile dikkat çekecek ölçüde yapılan söylemekten başka bir şey yapamıyor olmaları bende büyük bir şaşkınlık yarattı; ondan sonra da, raporlarını ya Abdülkerim'in hoşuna gidecek şekilde düzenledikleri ya da hiç rapor vermedikleri için Vali'nin Cezire'de olup bitenlere dair hiçbir fikrinin olmadığını anladım. ... Abdülkerim'in konumu tartışma götürmez gibi görünüyor. Hakkındaki şikâyetlerin, gerekli adımlar atılmadan önce Müşir'in elinden geçmesi gerekiyor ve bu za-

Sonuç

Sonunda sultanı ve güvenilir danışmanlarını devirmeyi başaran Jön Türkler için, Hamidiye yıkmayı amaçladıkları rejimin en kötü yanlarını temsil ediyordu. II. Abdülhamid döneminde Hamidiye'ye muhalif olanlar nihai hedefleri olan, milislerin tümüyle ve kesin olarak dağıtılmasını sağlamakta başarılı olamadılar, ama yürüttükleri hareket gene de önemlidir. Bedirhanların ve ITC içindeki dava arkadaşlarının Hamidiye'ye ve destekçilerine karşı verdikleri mücadelenin pek çok katmanı vardı. Bu, eski bir yönetici ailenin geleneksel yolları kullanarak daha önceki nüfuzuna kavuşmaya çalıştığı bir kalkışmaydı, ama aynı zamanda ailenin siyasi program ve faaliyetlerinin modernliğini de yansıtıyordu. Hareket yeni araç ve yöntemlerle yürütüldü – yayınlar, siyasi örgütler, en sonunda da meşruti bir devrim. Modern iletişim araçlarının yayılmasıyla iktidarın “resmi anlatısı” daha da kamusallaştı ve taraflar kendi programlarını ortaya koymak için bundan yararlanmaya başladılar. Hamidiye reisleri, II. Abdülhamid döneminde imparatorluğun algıladığı tehditlerle ilgili bilgilerini ve sultanın endişelerini kendi lehlerine kullandılar. Bu tehditleri abartmak ve –Joel Migdal'ın söyleyeceği gibi, aslında sadece devletin icraatına değil, devlet fikrine ve devletin iç ve dış imajına da büyük zarar verecek bir politikayla– emsalsiz bir şekilde güçlendirilmelerini haklı göstermek için Zeki Paşa'yla birlikte bir gölge oyunu sahnelediler. Ama muhalefet de kendi talepleri konusunda hükümeti sıkıştırmak için yeni iletişim teknolojilerini –özellikle de yazılı basını– kullanırken iktidarın resmi anlatısından yararlandı. Bir sonraki bölümde de göreceğimiz gibi, ilginç olan bu resmi anlatının temsili bir hükümetin işbaşında olduğu 1908 sonrasında bir miktar değişmiş olmasıdır; buna karşılık kaba güç yöntemlerinde bir değişiklik olmadı. ITC Hamidiye programını

---

tın ona mümkün olan en büyük müsamahayı göstermesi için talimat aldığı besbelli. Diyarbekir Valisi'nden öğrendiğime göre, bir delasında etrafını sarmak için birlik gönderildiğinde, askerler Müşir'in emriyle geri çağırılmış (Heard'den O'Connor'a, no. 13, Harput, 17 Temmuz 1907 [FO 424/213]).

yürürlükten kaldırmaktaki bütün menfaatine rağmen, sonunda, sebatla karşı koymuş olduğu rejime çok benzer bir gündemi teşvik etti. II. Meşrutiyet hükümetinde yer alan pek çok kişi, devletin nihayetinde asimile etmek ve daha sıkı bir kontrol altına almak istediği bir grubu güçlendirmesindeki ironiyi algıliyordu, ama sahadaki gelişmeler, reform çabalarından vazgeçmekten ve Osmanlı Kürt periferisinde yeni aktörleri tehlikeli bir şekilde cesaretlendirmiş olan Hamidiye programına geri dönmekten başka seçenekleri olmadığı duygusuna kapılmalarına neden oldu. Ne de olsa, iki rejim de modern devlet idaresinde benzer çelişkilerle karşı karşıyaydı.

**JÖN TÜRKLER DÖNEMİNDE
AŞİRET HAFİF SÜVARİ ALAYLARI,
1908-1914**

1908 yılı Osmanlı yaşamının başka pek çok alanında olduğu gibi Hamidiye tarihinde de bir dönüm noktası oldu. Pek çokları için bu bir umut yılıydı. “Jön Türkler” 1876 tarihli Osmanlı anayasasını yeniden yürürlüğe koymayı başarmışlardı ve kapsamlı reform vaatlerinde bulunuyorlardı. Hamidiye Hafif Süvari Alayları’nın üslendiği vilayetlerde pek çok kişi anayasa haberlerini memnuniyetle karşıladı ve başkentteki yurttaşları kadar içten bir sevinç duydu. Örneğin Harput’ta, “haberle ilgili kuşku ve güvensizlik” nedeniyle ilk başta duygular pek fazla açığa vurulmamış, ama başkentteki son gelişmelerle ilgili haber nihayet postayla şehre ulaştığında yarı resmi bir kutlama düzenlenmiş ve Müslüman ve Hristiyan kalabalıklar “ışıklandırılıp donatılan şehirde büyük bir coşku içinde gösteri yürüyüşü” yapmışlardı. Erzurum’da da hem askerler hem sivil nüfus arasında “genel bir sevinç” yaşanmıştı. Ağır basan duygunun “herkesçe paylaşılan bir memnuniyet ve rahatlama” olduğu belirtiliyordu. Son olarak, Diyarbekir’deki konsolos softalar ve “yiyici memurlar” hariç tüm şehir halkının anayasadan yana olduğu bildiriliyordu.¹

1 Lowther’dan Grey’e, no. 467, 11 Ağustos 1908 (FO 424/216). Ayrıca bkz. Lowther’dan Grey’e, no. 516, 26 Ağustos 1908 (FO 424/216).

Ama bunlar çoğunlukla bölgenin şehirli sakinlerinin tepkileriydi ve konsoloslar yeni gelişmelere hasmane olmasa bile ikircikli yaklaşanlar olduğunu bildirmemişlerdi. Kırsal nüfus arasında tepkiler daha çeşitliydi. Anayasa haberi kimilerinde şehirli yurttaşlarında olduğu kadar büyük bir sevinç uyandırmıştı, ama bazıları habere belli bir kayıtsızlıkla yaklaşmıştı. Pek çok kişi durumlarının gerçekten iyileşeceğine pek ihtimal vermiyor, aralarında Hamidiye reislerinin de yer aldığı kimileri de durumlarının kötüleşmesinden endişeleniyordu.²

Bir bakıma, Hamidiyeli reislerin korkuları en azından kısa vadede haklı çıkacaktı. ITC iktidarının aşiret reislerinin önceki rejim sırasında aşırı büyümüş olan gücünü kırmak için kararlı adımlar attığı başlangıç döneminde, Hamidiye bir dönüşüm geçirdi. Bu politikalar güçleri, servetleri ve ayrıcalıkları artık tehdit altında olan Hamidiye reislerini bir önceki bölümün sonunda anlatıldığı gibi siyaset sahnesine çıkmaya itti. Yeni hükümetin saldırgan girişimlerine kendi hamleleriyle karşılık vererek, eski rejim sırasında edindikleri gücü korumak amacıyla siyasi kulüpler kurdular, bunlara katıldılar ve sadakat andı içmekten protesto gösterilerine ve açık isyana kadar uzanan başka pek çok yönetime başvurdular. İktidarlarının bu en kritik anında bu güçlü unsuru kendilerine düşmanlaştıramayacaklarını hisseden ITC liderleri, Kürt reislerinin desteğinin ve ittifakının devamında menfaatleri olduğu sonucuna vardılar. Dolayısıyla, yeni rejimde Hamidiye'ye sağlanan destek ve himayenin biçimi, hatta örgütlenmenin adı değişse de, alaylarla özdeşleştirilen iktidar yapısı ve milis örgütlenmesi büyük ölçüde değişme-

---

2 İngiliz büyükelçisinin bildirdiğine göre, haber geldiğinde çoğu kişi sevinmişti, ama "hırsız ve katil tayfasından pek çokları" bu "esrarengiz değişim" sonucunda başlarına gelebilecekler konusunda büyük bir endişeye kapılmış ve şimdilik sessiz kalmayı tercih etmişlerdi. Kürt beylerinin ve ağalarının canı çok sıkındı, zira "savunmasız Ermeniler ile tabi Kürt aşiretleri"ne uyguladıkları baskıya artık bir dur denmesinden korkuyorlardı (Lowther'dan Grey'e, no. 533, 1 Eylül 1908 [FO 424/216]). Bu tablo, benzer bir toplumsal yapıya sahip olan Arnavutluk'taki durumla karşılaştırılabilir; orada da, tıpkı Kürt aşiretleri gibi sultanı koruyucuları olarak gören ve kendileri için bir imtiyaz kaybına yol açacağından tahttan indirilmesini dört gözle beklemeyen unsurlar vardı (Skendi, *Albanian National Awakening*, s. 341-44).

den kaldı. Hamidiye'nin ve diğer Kürt reisleri ile ileri gelenlerinin gösterdiği kararlı muhalefet karşısında, vaat edilen pek çok reform ve reorganizasyon projesi bir yana bırakıldı. Bu nedenle, Balkan Savaşları dönemine gelindiğinde, sık sık birbirinin zıddı gibi gösterilen iki rejim o kadar da farklı görünmüyordu. Neticede, iki rejimin de nihai hedefi geriye kalan Osmanlı topraklarından merkezileştirilmiş ve kontrol edilebilir bir ülke yaratmak ve yabancı güçlerin ve tehditlerin etkisini olabildiğince azaltmaktı. Bu bölümde, Hamidiye'yi gene bir mercek olarak kullanarak, merkezi yönetimin amaçlarını ana hatlarıyla ortaya koyup 1908-1914 döneminde Osmanlı aşiret bölgesinde gelişen güç mücadelesinin öyküsünü izleyeceğiz. Ayrıca, büyük ölçüde hükümetin kontrolü dışında kalan bölgede gelişen yerel güç mücadelesi konusunu ele alacağız. Hamidiye döneminde gelişmeye başlayan modern örgütlenme ve iletişim araçları 1908'den sonra çeşitlenip çoğalacak ve siyasi parti, kulüp ve platformlar Hamidiye reislerinin de içinde yer aldığı Kürt bölgelerindeki çeşitli grup ve kişiler arasında otorite pazarlığının yeni forumları durumuna gelecekti.

Gidecek ilk kişi

Yeni rejimde pek çok kişi, bir grubun nihayetinde devlet tarafından kontrol edilmesini daha da güçleştirecek ve sadece devletin icraatına değil "devlet fikri"nin kendisine de meydan okuyacak kadar güçlendirilmesinden kaynaklanan sorunların farkındaydı.³ Bu çaba alış verişinin büyük resim içinde gerçekten bir alış veriş olduğuna inanmıyorlardı. Nitekim, Erzurum'daki Fransız konsolosu 1908'de anayasanın ilanından kısa bir süre sonra, Osmanlı meclisi toplandığında Hamidiye meselesinin ilk gündem maddelerinden biri olacağını bildiriyordu.⁴ Hamidiye sorunu hiç kuşkusuz yeni hükümetin karşı karşıya olduğu daha büyük bir problem olan reformlar meselesiyle bağlantılıydı.

3 Migdal, *State in Society*, s. 20.

4 Srabian'dan Constans'a, no. 73, Erzurum, 29 Ağustos 1908 (MAE Nantes, E/131).

Önceki rejim sırasında gelişen sistemden çıkar sağlamış olanlar doğal olarak değişiklikleri hoş karşılamamışlardı. Hamidiye reisleri de yeni rejimin en başta teşvik ettiği değişimlerden ilk etkilenecek gruplardan biriydi.

Gündemdeki ilk konu Zeki Paşa'nın azliydi. Paşa ITC ve sempatizanlarının, kurduğu rejim nedeniyle dış biledikleri sultanın en yakın sırdaşlarından biri olduğundan, Ağustos 1908'de görevinden alınması⁵ çoğu kişi için herhalde sürpriz olmamıştı. Zeki Paşa meşruti devrimden hemen önceki yıllarda her ihtimale karşı farklı kartlara oynamayı bile denemişti; Jön Türklerin güçlendiğini gördüğünden daha 1906'da aralarından bazılarıyla dostane ilişkiler kurmak için girişimlerde bulunmuştu. Fransız konsolosu, Zeki Paşa'nın "şu anki rejimin yakın bir gelecekte devrileceği korkusuyla, kendini Jön Türklerin fikirlerinden yanaymış gibi göstermek için tedbirler almakta" olduğunu bildiriyordu.⁶ Nitekim, ITC merkez komitesi o vakitler kendi davasını desteklediğine inandığı Zeki Paşa'ya bir tebrik mektubu göndermişti; halbuki o, devrimci hareketi bastırmak ve hâmesi olan sultana sonsuz sadakatini ispatlamak için elinden geleni yapıyordu.⁷ Dolayısıyla, giden rejimle o kadar özdeşleşmiş bir sima olarak vakti geldiğinde yeni hükümet tarafından görevinden alınması kaçınılmazdı.⁸ Erzurum'da mukim İngiliz konsolosuna göre Zeki Paşa'nın "emekli edilmesi" hem Müslümanlarda hem Hristiyanlarda, paşanın "buralarda Kürt Hamidiye Süvarileri'nin ismiyle özdeşleşmiş olan, ruhsat-

---

5 IV. Ordu başkomutanlığına Zeki Paşa'nın yerine Ferik Ahmed Paşa getirilmişti (bu paşa Malazgirt bölgesinde bir süre Hamidiye Alayları'na komuta etmiş olan, Zeki Paşa'nın akrabası Ahmed Paşa'yla karıştırılmamalıdır; Shipley'den Lowther'a [Büyükelçi], Gizli no. 47, Erzurum, 21 Ağustos 1908 [FO 195/2284] ve Srabian'dan Boppe'a, no. 66, Erzurum, 19 Ağustos 1908 [MAE Nantes, E/131]. Anlaşıldığı kadarıyla Srabian, Ahmed Paşa'nın Zeki Paşa'nın damadı olduğu gibi yanlış bir bilgiye sahipti).

6 Srabian'dan Constans'a, no. 117, Erzurum, 18 Eylül 1906 (MAE Nantes, E/118).

7 Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 115.

8 Büyük resme bakacak olursak, elbette ki Zeki Paşa yeni rejimin iktidara gelmesinden sonra tasfiye edilen daha büyük bir asker ve bürokrat grubunun parçasıydı.

lı eşkıyalıktan başka bir ad verilemeyecek o uzun döneme nihayet bir son verileceği" ümidini uyandırmıştı.⁹ Gerçekten de, bu kadar nüfuzlu bir kişinin azledilmesiyle işler değişecekmiş gibi görünüyordu.¹⁰

"Kürdistan'daki en büyük yerli şahsiyet"

İngiliz sefirinin "belki de meşhur Zeki Paşa'nın azlinden sonraki en büyük havadis" diye nitelediği gelişme, hükümetin İbrahim Paşa'ya karşı bir harekât başlatma kararıydı;¹¹ Millî aşiretinin başı ve Hamidiye komutanı İbrahim Paşa Kürdistan'daki en güçlü simalardan biri durumuna gelmişti ve bazılarının "küçük bir imparatorluk" dediği geniş bir bölgeye hükmediyordu.¹² Mustafa Paşa gibi İbrahim Paşa da Hamidiye'yle bağlantılarını güç tabanını genişletmek için kullanmıştı; özellikle komşu aşiretlerle çıkan kan davalarında, kendi gündemini yürütebilmek için giderek büyüyen otoritesi kadar hükümetin sağladığı imkânlardan da yararlanmıştı. Tıpkı Mustafa Paşa gibi o da servetini artırabilmişti, ama bunu esas olarak büyüyen gücü ve itibarı sayesinde yanına çekebildiği tabi unsurlar aracılığıyla gerçekleştirmişti. Görüldüğü kadarıyla onu Mustafa Paşa'dan ayıran nokta da buydu. Anlaşılan o ki Mustafa Paşa sırf rakip aşiretlerin tabi unsurlarını yağmalamak yerine kendisine bağlı unsurları alabildiğine sömürürken, İbrahim Paşa Millî aşiretinin

9 Shipley'den Lowther'a, Gizli no. 47, Erzurum, 21 Ağustos 1908 (FO 195/2284).

10 Zeki Paşa'nın yerini alan Abuk Ahmed Paşa Fransız konsolosuyla, yeni görevinde kendisini bekleyen sorunlarla ilgili kaygılarını paylaşmıştı. Konsolos raporunda, "Ahmed Paşa dün yanımdan ayrılırken kendi durumuyla ilgili endişelerini gizlemedi. Son derece hassas ve çetrefilli bir mesele olan Kürt Hamidiye Süvari Alayları sorununu çözmekten sorumlu olacak. Bana, 'Alayların yaratıcısı ve hâmisî olan Zeki Paşa kritik bir anda gidiyor. Sultan gene sadece bir gözlemci olacak. Kürt alaylarıyla ilgili olarak pek yakında alınması gereken sert tedbirleri uygulama işinin bütün mesuliyeti tamamen benim üstüme kalacak' dedi" diye yazıyordu (Srabian'dan Boppe'a, no. 64, Erzurum, 16 Ağustos 1908 [MAE Nantes, E/131]).

11 Lowther'dan Grey'e, no. 590, 20 Eylül 1908 (FO 424/216).

12 Halep Vilayeti Hakkında Genel Rapor [Konsolos Barnham, Halep, 13 Mayıs 1901] (FO 424/202).

bünyesine kattığı köylülere ve daha küçük aşiretlere gösterdiği muameleden dolayı daha iyi bir şöhrete sahipti. Ayrıca, hayatları için özel bir tehlike baş gösterdiğinde Hristiyanları “hima-ye” etmesiyle de ünlüydü.¹³

Bu iki Hamidiye paşasını daha başka yönlerden de karşılaştırabiliriz. Mustafa Paşa ile Mîran aşiretinin otoritesinin 1900 dolaylarında zayıflamaya başlamasının nedeni, Zeki Paşa ve sultandan daha az koruma görmeleri değil, Mustafa Paşa'nın geçen on beş yıl içinde kendini zenginleşmek için kullandığı gaddarca yöntemler yüzünden böyle bir koalisyonu karşılarına almış olmalarıydı. Buna karşılık, tam da Mîran aşiretinin gerilemeye başladığı yüzyıl dönümünde, İbrahim Paşa ve Millîliler hiç olmadıkları kadar güçlenmekteydiler. Aşiret 1900 dolaylarında, kaynaklarını büyütme ve yeni unsurları kendine çekmek için faaliyetlerini yoğunlaştırmaya başladı. Ama bu süreçte, büyümekte olan Millîler ile topraklarına ya da tebaasına tecavüz ettikleri ya da daha fazla “iş” almaya başladıkları komşu aşiretler arasında kaçınılmaz olarak kan davaları çıktı. Neticede bu ikisi çoğu durumda el ele gitti. Doğal olarak, kan davalarının çoğu komşu aşiretlerle çıkıyordu. Millîliler örneğinde başlıca rakipler Kîkî, Karakeçi ve Arap Şammar aşiretleriydi. İşleri daha da karıştıran, bunlardan ilk ikisinin aynı zamanda Hamidiye aşiretleri olması, dolayısıyla da milislere mensup olmanın sağladığı avantajlardan yararlanmalarıydı. Şammar'a gelince, bir Hamidiye aşireti olmasa da sık sık ilk ikisiyle ittifaka giriyor ve bu şekilde vekâleten bazı avantajlar elde edebiliyordu.¹⁴

Ne var ki, iş birliği yoluyla elde edilen avantajlar çoğunlukla İbrahim Paşa'nın rakiplerini ayakta tutmaya yetmiyordu. Yukarıda sayılan rakip aşiretlerin hepsinden sayıca daha küçük olmasına rağmen¹⁵ Millî'nin kendi bölgesinde en önemli Hamidi-

13 Ayrıca bkz. Jongerden, “Urban Nationalists and Rural Ottomanists”.

14 Jones'tan O'Connor'a, no. 1. Diyarbekir, 22 Ocak 1901 (FO 424/202; FO 195/2104).

15 1908'de yazan Mark Sykes'a göre, gerçek Millîliler sadece 30 aileyken Karakeçililer yaklaşık 1.700, Kîkîliler ise 1.200 aileydi. Elbette, Sykes “Millî” imparatorluğunun çıktığı sıralarda yazıyordu ve sayılar bu nedenle biraz azalmış olabilir. Gene de, gözlemciler Millîlilerin gücünün aşiretin nüfusuna de-

ye aşireti ya da konfederasyonu olduğu aşikârdır. İbrahim Paşa'nın bu noktada bile saflarına epeyce bir adam katmış olduğu da açıktır. Diğer güçlü Hamidiye komutanları gibi o da bu kan davalarında Zeki Paşa ve sultan nezdindeki itibarını kendi avantajına kullandı. İbrahim Paşa'nın aşiretlileri ile Osman Ağa adındaki bir reisin 1900 yılı boyunca birbirlerine karşı düzenledikleri yağma akınları sırasında olan buydu.¹⁶ Anlaşıldığı kadarıyla rakibi karşısında konumunu güçlendirebileceğini uman Osman Ağa, merkezi hükümeti kendi aşiretlilerinden bir Hamidiye alayı oluşturmasına izin vermeye ikna etme niyetiyle başkente gitti. Ama Zeki Paşa'nın "aleyhte tesiri" nedeniyle çabaları başarısız oldu.¹⁷ İbrahim Paşa'nın, gene Hamidiyeli olmayan diğer büyük rakibi Şammar da¹⁸ Millîlilerle karşı karşıya geldiğinde yardım almayı başaramadı. Millîliler Şammar aşiretinin bir koluna karşı büyük bir yağma akını düzenlediler – can kayıplarının da olduğu saldırıda bin deve ile on beş bin koyun çalındı. Şammarlıların reisi Şeyh Faris bunun üzerine başkente bir telgraf çekerek Hamidiye liderleri İbrahim Paşa ile Mîranlı Mustafa Paşa'nın zapturapt altına alınması gerektiğini, aksi takdirde misillemede bulunacağını bildirdi. Ama güçlü Hamidiye reisi sonuçta bir kez daha Hamidiyeli olmayan rakibi karşısında galip çıkmayı başardı. Anlaşıldığı kadarıyla, Şammarlılar ile müttetiklerinin aşiretine karşı bir koalisyon oluşturmasından çekinen İbrahim Paşa, saraya ve Zeki Paşa'ya büyük bir birleşik saldırı tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu ve Şammarlıların İngilizler tarafından kışkırtıldığını ima eden telgraflar çekti. Böylece hüküme-

---

gil nüfuzu altındaki unsurların sayısına dayandığı konusunda hemfikir görüşürler (bkz. Sykes, "Kurdish Tribes of the Ottoman Empire", s. 469-71; yayımlanmamış olan bu rapor FO 424/213'de de yer alır).

- 16 Ben Osman Ağa'nın hangi aşiretten olduğunu saptayamadım. Konsolosluk yazışmalarında adı birkaç kez geçer, ama kendisinden sadece "kazanın [Siverek] ileri gelenlerinden biri" olarak söz edilir (Jones'tan O'Connor'a, no. 11, Diyarbakir, 13 Mart 1900 [FO 195/2082]).
- 17 Jones'tan de Bunsen'a, no. 46, Diyarbakir, 31 Aralık 1900 (FO 195/2082).
- 18 Osmanlı seyyahı Ali Bey 1300-1304 (1880-1884) arasında yaptığı seyahatler sırasında aşiretin nüfusunu yaklaşık 30.000 olarak tahmin etmişti. Ali Bey Şammar aşiretinde yaşam, özellikle de misafir ağırlama âdetleri konusunda bilgiler de verir (Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, s. 24-28).

tin desteğini elde edebildi: Hükümet önce iki aşiret arasında barışı sağlaması için Bahaeddin Paşa'yı bölgeye yolladı, bu girişim sonuç vermeyince de İbrahim Paşa'nın "başkent"i Viranşehir'i korumak üzere ordu birlikleri gönderildi.¹⁹ İbrahim Paşa böylece, Hamidiye bağlantıları sayesinde nüfuzunu artırıp hükümetin sağladığı ilave kaynaklardan yararlanarak bölgede Zeki Paşa'dan sonraki belki de en güçlü isim haline geldi.²⁰

Bir İngiliz konsolosunun bildirdiğine göre, 1901'e gelindiğinde İbrahim Paşa "Urfa'ya bir-iki saat mesafede, kendisine ait küçük bir imparatorluğu yönetiyor"du.²¹ Millîliler ile rakipleri arasındaki genellikle meralara yapılan tecavüzlerden ve yağma akınlarından kaynaklanan kanlı çatışmalar sonraki yıllarda da devam etti. Bir aşiret diğer bir aşiretle arasında çıkan kan davasından dolayı bazı topraklara erişemez duruma geldiğinde bir başka aşiretin topraklarına tecavüz etmeye başlıyor, bu da eski gerginlikleri yeniden canlandırıyordu.²² Ama İbrahim Pa-

- 19 Örneğin bkz. Jones'tan O'Connor'a, no. 5, Diyarbekir, 12 Mart 1901 (FO 424/202; FO 195/1204); Jones'tan [O'Connor'a] telgraf, 6 Nisan 1901 (FO 195/2104); Jones'tan O'Connor'a, no. 7, Diyarbekir, 9 Nisan 1901 (FO 424/202; FO 195/1204); Jones'tan O'Connor'a, no. 8, Diyarbekir, 16 Nisan 1901 (FO 424/202; FO 195/1204); Jones'tan O'Connor'a, no. 10, Diyarbekir, 30 Nisan 1901 (FO 424/202; FO 195/2104); Jones'tan O'Connor'a, no. 11, Diyarbekir, 7 Mayıs 1901 (FO 195/2104); Lamb'den O'Connor'a, no. 6, Erzurum, 26 Mayıs 1901 (FO 195/2104); Jones'tan O'Connor'a, no. 12, Diyarbekir, 14 Mayıs 1901 (FO 424/202; FO 195/1204). Bu son belgede bazı askerlerin Hamidiyelilere büyük bir hınc duydukları için, Hamidiye ile ordu birlikleri arasında kurulan koalisyona katılmayı reddettikleri belirtilir. Şammar aşiretinin reisi daha sonra, sultanın gözüne girmek için bir girişimde daha bulunup ona "İbrahim Paşa'nın adamlarının kendisinden çaldığı tüm malları Zat-ı Şahaneleri'ne hediye etmek istediğini" bildiren bir telgraf çekti (Freeman'den O'Connor'a, no. 24, Ma'muret'ül-Aziz (Harput), 26 Eylül 1901 [FO 424/202, FO 195/2104]).
- 20 Bunlar olurken Musul valisi olarak görev yapmakta olan Ebubekir Hâzım Tepeyran'ın anıları, bu bilgileri büyük ölçüde teyit eder. Tepeyran kitabında Millî aşiretinin Hamidiyeli olmayan komşuları Şammarlılarla olan kan davalarını ve İbrahim Paşa'nın bu çatışmalardan kârlı çıkmak için Zeki Paşa'dan nasıl destek aldığını uzun uzun anlatır (Tepeyran, *Hatıralar*, s. 321-27, 333-36). Ayrıca bkz. Rohrbach, *Hatt-ı Saltanat*, s. 59-61 ve Anderson'dan O'Connor'a, no. 10, Diyarbekir, 4 Mayıs 1903 (FO 424/205).
- 21 Halep Vilayeti Hakkında Genel Rapor [Konsolos Barnham, Halep, 13 Mayıs 1901] (FO 424/202).
- 22 Örneğin, İngiliz konsolosu şöyle bildiriyordu: "İbrahim Paşa Şammarlı Araplarla yaşadığı güçlükler nedeniyle Viranşehir'in güneyindeki hep kullandığı

şa yavaş yavaş kendi aşiretinin kan davalarını kontrol altına almayı ve tahakküm ve cebir gücünü artırmayı başardı; öyle ki artık çok az kişi topraklarına saldırmayı göze alabiliyordu. Paşa, bazıları daha güçlü bir koruyucu olduğu için ona bağlanmaya gönüllü olan, bazıları da ikna taktikleriyle yıldırıldığı gruplardan oluşan yeni tabi unsurları da yanına çekerek “imparatorluğunu” genişletmeye devam etti. Paşanın, örneğin Diyarbekir’in eteklerine kadar yol boyundaki tüm köylere temsilcilerini yollayıp onlardan haraç ödemek ile yağmalanmak arasında seçim yapmalarını istediği bildiriliyordu. İşin ilginç tarafı, bu köylerin pek çoğu Diyarbekir’de mukim ileri gelenlere aitti, hatta bazıları memurların “malı”ydı. Gene de hepsi haraç ödemeyi kabul etti.²³ Bu, İbrahim Paşa’nın bölgedeki otoritesinin bir başka göstergesidir.²⁴ Paşa saraydan gördüğü desteğin sürmesini sağlamak ve sultan tarafından kayrılmaya devam etmek için hâmisine özel hizmetler de sundu. Örneğin, 1904’te, kan davası güden iki Hamidiye reisini barıştırmak gibi zorlu bir iş çıkmıştı. Başkentten acilen gönderilen telgraflarla, her ikisi de Hamidiye içinde yüksek komuta mevkilerinde bulunan Millî aşiretinin reisi İbrahim Paşa ile Karakeçi aşiretinin başındaki Halil Bey arasında barışın sağlanması istenmişti.²⁵ İbrahim Paşa belki rakibi karşısında üstünlük sağlamak, belki de bölgedeki en nüfuzlu Hamidiye reisi olarak kalmayı garantilemek için, çok uzak bir başka bölgeyi saflara katmak için düzenlenen seferde Osmanlı kuvvetlerine katılmak üzere adamlarını Yemen’e göndermeye gönüllü oldu.²⁶

---

meraları terk etmek mecburiyetinde kaldı ve Karakeçililerin arazisine tecavüz ediyor” (Anderson’dan O’Conor’a, no. 32, Diyarbekir, 30 Aralık 1901 [FO 195/2104]).

23 Anderson’dan O’Conor’a, üç aylık rapor, no. 14, Harput, 2 Temmuz 1902 (FO 195/2125).

24 Aynı zamanda, aşağıda söz edeceğimiz, Diyarbekirli ileri gelenlerin 1905 ve 1907’de paşaya karşı giriştikleri hareketlerin daha iyi anlaşılmasını sağlar.

25 Young’dan O’Conor’a, no. 7, Diyarbekir, 2 Mayıs 1904 (FO 195/2172).

26 Bkz. Young’dan Townley’e, no. 30, Diyarbekir, 15 Aralık 1904 (FO 195/2173) ve Young’dan Townley’e, no. 7, Diyarbekir, 5 Mart 1905 (FO 195/2173). Ayrıca bkz. Kürdistan’daki bir misyonerin bu bölümde ele alınan pek çok konuyu, özellikle de İbrahim Paşa’nın yerel memurlar karşısında hâmisinden gör-

1901'e gelindiğinde kendisine ait küçük bir imparatorluk kurmayı başarmış olan İbrahim Paşa, 1905'te konumunu daha da güçlendirmiş durumdaydı.²⁷ Bunu, yerel otoritelere kulak asmazken, "İstanbul'daki nüfuzlu kişilerle ve Erzincan'daki askeri üstüyle" iyi ilişkilerini korumaya özen gösterdiği dikkatli bir politika yürüterek sağlamıştı. Aynı zamanda, "Avrupalılara karşı hep nazık"ti ve giderek artan sayılarla başkenti Viranşehir'e yerleşip himaye gören "yerli Hıristiyanların güvenliğini koruma"ya özen gösteriyordu.²⁸ İbrahim Paşa'nın nüfuzu o kadar büyümüştü ki, pek çok köyü koruması altına sokmanın yanı sıra, önceden rakibi olan Karakeçililerin bile aralarında bulunduğu pek çok başka aşireti kanatları altına alabilmişti. Gerçekleşen "barış" tabii ki Millîlerin lehine olmuş, Karakeçili Halil Paşa'nın neredeyse aşiretinin tamamıyla birlikte İbrahim Paşa'nın koruması altına girmesiyle sonuçlanmıştı.²⁹ İbrahim Paşa'nın bundan kısa bir süre sonra eski rakibi Şammarlıların bir kolunu da bünyesine katmasıyla, nüfuz alanı neredeyse bir aşiret emirliği boyutlarına ulaştı. Viranşehir ticaretini kontrolü altına alarak bundan muazzam kârlar elde etti.³⁰ İbrahim Paşa'yla yoğun teması olan Sykes'a göre, paşanın nüfuz alanı o kadar genişlemişti ki, ta Malatya ve Erzincan'a kadar farklı dini itikatlardan Kürtler onu reisleri olarak görüyor ve aralarında anlaşmazlıkları mahkemelere değil ona götürüyorlardı.³¹

Artık aşiretler ve köylerden oluşan güçlü bir konfederasyonun başında olan İbrahim Paşa, belki de Yemen'e asker gönder-

---

düğü desteği anlattığı renkli hikâye: Campbell, *In the Shadow of the Crescent*, s. 195-97.

27 Young'dan Townley'e, no. 7, Diyarbekir, 5 Mart 1905 (FO 195/2196).

28 Wilkie'den Young'a, Diyarbekir Vilayeti, Güncel Gelişmeler, 25 Temmuz 1904 (FO 195/2173).

29 Young'dan Townley'e, no. 7, Diyarbekir, 5 Mart 1905 (FO 195/2196).

30 "A Report on İbrahim Paşa, and the present state of Western Mesopotamia", [Mark Sykes], Maunsell'dan O'Conor'a, no. 36, İstanbul, 12 Haziran 1905'in ekinde (FO 424/208).

31 Sykes, "Kurdish Tribes of the Ottoman Empire", s. 470. Bu raporda Millî aşiretine bağlı olduğu söylenen aşiretlerin bir listesi de yer alır. Sykes'in 1905'te İbrahim Paşa hakkında yazdığı raporun tamamı için bkz. Klein, "Power in the Periphery", Ek B.

me teklifinin mükâfatı olarak, adamları arasından iki alay daha çıkarmayı başardı. İngiliz konsolosu Ağustos 1905'te, başkentten Millîli reisin komutası altında iki yeni Hamidiye Alayı'nın kurulmasını onaylayan irade-i seniyyeyi getiren bir miralayın şehre vardığını bildiriyordu.³² İbrahim Paşa artık, önceden yönettiği alayların (41., 42. ve 43. Alaylar) yanı sıra yeni kurulan 63. ve 64. Alayların da komutanıydı.³³ Ayrıca, resmen olmasa da, iki Hamidiye Alayı (51. ve 52. Alaylar) çıkarmış olan Arap Kays aşireti başta olmak üzere bölgedeki diğer bazı Hamidiye aşiretlerinin arkasındaki gerçek otorite oydu.³⁴

Çok geçmeden bu güçlü reise karşı bir koalisyon oluştu. Ama bu daha birkaç yıl önce Mustafa Paşa'ya karşı kurulan ittifak kadar güçlü ya da çeşitlilik gösteren bir ittifak değildi. Esas olarak, artık Diyarbekir kapılarının yakınlarındaki köylerine bile saldırabilen bu güçlü Hamidiye reisinin çıkarlarını tehdit ettiği Diyarbekirli bir grup ileri gelenden oluşuyordu.³⁵ İleri gelenler saraya bir telgraf çekerek İbrahim Paşa'nın sürgüne gönderilmesini istediler; ayrıca paşaya karşı bu harekete katılmaya pek de istekli görünmeyen yerel Hristiyanların desteğini sağlamaya çalıştılar. İlginçtir ki, Mustafa Paşa'nın ve genelde Hamidiye'nin otoritesinin kırılmasından yana kesin tavır almış olan Avrupalı temsilciler, İbrahim Paşa özelinde desteklerini muhalefete değil paşaya verdiler, zira bölgenin içinde bulunduğu kötü durumdan Diyarbekir ileri gelenlerini sorumlu tutuyor ve Hamidiye paşasının Hristiyanların çıkarlarını koruduğuna inanıyorlardı.³⁶ Paşanın Avrupalılarla dostça ilişkiler ge-

32 Shipley'den O'Conor'a, no. 32, Diyarbekir, 30 Ağustos 1905 (FO 195/2196).

33 Konsoloslarda alay numaraları konusunda bir kafa karışıklığı olduğu anlaşılmaktadır (Avreyanov 63. ve 64. Alayların Millî aşiretine ait olduğunu belirtir, ama İngiliz ve Fransız konsolosları bunların Karapapak alayları olduğunu söyler). Osmanlı kaynaklarını kullanan Kodaman da 44. Alay'ın Millîlilere ait olduğunu belirtir.

34 Averyanov, *Osmanlı-Rus ve İran Savaşlarında Kürtler*, Ekler s. 38-40, 47-48, 53-54.

35 Shipley'den telgraf, Diyarbekir, 2 Ağustos 1905 (FO 195/2196). Ayrıca bkz. Jongerden, "Urban Nationalists and Rural Ottomanists".

36 Shipley'den O'Conor'a, no. 27, Diyarbekir, 12 Ağustos 1905 (FO 195/2196); Shipley'den O'Conor'a telgraf, Diyarbekir, 8 Ağustos 1905 (FO 195/2196).

liştirme çabaları amacına ulaşmış gibiydi. Anlaşmazlık ileri gelenlerin umduğu gibi Hamidiye komutanının sürülmesiyle değil, başkentten bölgeye arabuluculuk edecek bir komisyonun gönderilmesiyle “çözöldü”.³⁷

Ama 1907’de Diyarbakirli ileri gelenler ile Ibrahim Paşa arasındaki gerginlik yeniden tırmandı. İngiliz sefiri Kasım 1907’de, sadrazam ve başka kaynaklarla yaptığı konuşmaların Diyarbakir’de ciddi bir krize işaret ettiğini bildiriyordu. Ibrahim Paşa’nın adamlarının şehri kuşatan kırsal bölgeyi tamamen istila ettikleri öğrenilmişti, hatta paşanın yaklaşık 16.000 silahlı aşiretliyle Diyarbakir kapılarına dayandığı bildiriliyordu. Şehrin Müslüman ileri gelenleri bunun üzerine ayaklanarak telgrafhaneyi ele geçirdiler ve saraya Ibrahim Paşa’nın durdurulmasını ve yerel yönetimde ıslahat yapılmasını talep eden bir mesaj gönderdiler.³⁸ Sultan, Ibrahim Paşa’nın Halep’e gönderilmesini ve bir tahkikat komisyonu doğru hareket tarzını saptayana kadar orada tutulmasını buyuran bir irade çıkardı.³⁹ Ama Ibrahim Paşa bu defa da İngiliz konsoloslarından ikisinin desteğini arkasına almıştı; diğer meslektaşları gibi onlar da durumdan Diyarbakirli ileri gelenleri sorumlu tutarak, aslında bunların Ibrahim Paşa’dan “çok daha beter” olduklarını,⁴⁰ paşaya yüklenen suçların büyük ölçüde onların uydurması olduğunu ve paşanın uzaklaştırılmasının daha büyük bir kargaşaya yol açacağını, zira bunun arkasından rakipleri arasında bir

---

Shipley Ibrahim Paşa aleyhindeki çeşitli raporların yerel ileri gelenlerin “uydurmaları” olduğunu belirtmeye devam etmişti (örneğin bkz. Shipley’den O’Conor’a, no. 34, Diyarbakir, 18 Eylül 1905 [FO 195/2196]).

- 37 Shipley’den O’Conor’a, no. 37, Diyarbakir, 16 Ekim 1905 (FO 195/2196). Komisyon Halepli iki eşraf ve bir kâtipten oluşuyordu.
- 38 O’Conor’dan Grey’e, no. 720, Pera, 26 Kasım 1907 (FO 424/213). Fransız konsolosu da gene ileri gelenlerin Hristiyanları ve diğerlerini çarşıda Ibrahim Paşa aleyhine yazdıkları dilekçeyi imzalamaya zorladıklarını bildiriyordu (Güys’den telgraf, Diyarbakir, 17 Kasım 1907 [MAE Nantes, E/131]; Güys’den telgraf, Diyarbakir, 21 Kasım 1907 [MAE Nantes, E/131]).
- 39 Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa’dan telgraf, orijinali FO 195/2251’dedir. Hanioglu da Diyarbakır’da Ibrahim Paşa’nın kanunsuz faaliyetlerine tepki olarak başlayan ve 1905’ten 1907’e kadar süren hükümet karşıtı protestoları anlatır (*Preparation for a Revolution*, s. 106-7).
- 40 Mugherditchian’dan Young’a, Diyarbakir, 27 Kasım 1907 (FO 195/2251).

güç çekişmesinin başlayacağını bildiriyorlardı.⁴¹ Ne var ki, Diyarbekir ileri gelenleri 1908 baharında yerel idareciler tarafından toplantıya çağrıldı ve kendilerine yeni irade-i seniyyenin içeriği nakledildi. İdari reformlar yapılacağı duyuruldu ve geçen Kasım ayındaki gösteriye katılmış olan ileri gelenler “bir daha böyle bir şey yapmamaları” tembih edilerek affedildi. Ardından, muhtemelen İbrahim Paşa’yı tutuklamak ve aylar önce buyrulduğu gibi Halep’e gitmesini sağlamak için bulunduğ yere asker gönderildi.⁴² Ama İbrahim Paşa ertesi ay, sadakatini kanıtlayıp sultanın gözüne girmek için başarılı bir hamle daha yaparak, Hamidiye Alayları’ndan bir kısmını inşaatı süren Bağdat Demiryolu’nu korumak üzere Hicaz’a göndermeyi teklif etti.⁴³ Bildirildiğine göre, hizmetleri “sultanın büyük şükranlarıyla kabul edildi”.⁴⁴ Ve İbrahim Paşa bir kez daha konu-

- 41 Heard'den O'Conor'a, no. 1, Diyarbekir, 21 Ocak 1908 (FO 195/2283). Konsolos Heard bir başka iletilinde bu konuda çelişkili tanıklıklar olduğuna dikkat çekerek; dostları, İbrahim Paşa'ya ait köylere bir dizi yağma akını düzenleyenlerin paşanın düşmanları (Diyarbakırlı bir ileri gelen olan Derik kaymakamı Cemil Efendi, Diyarbakır belediye reisi Arif Efendi, Metina aşiretinden Nehim Aga vd.) olduğunu savunuyorlardı. İbrahim Paşa başkente ve Zeki Paşa'ya bu konuda şikâyet telgrafları da çekmiş, ama ileri gelenler böyle bir işe karışıklarını inkâr etmişlerdi. Konsolos mesajının sonunda, eşraf da aynı şeyi yaparsa İbrahim Paşa'nın çalınmış koyunları iade etme teklifinde bulunduğunu ve bu bilginin bağımsız üç otorite tarafından doğrulandığını belirtir (Heard'den O'Conor'a, no. 5, Diyarbekir, 10 Şubat 1908 [FO 195/2283]).
- 42 Heard'den Barclay'e, no. 11, Diyarbekir, 15 Nisan 1908 (FO 195/2283). Fransız konsolosu, 31 Mart'ta Harbiye Nezareti'nden 10. Tümen'in komutanına gelen telgrafta şunların yazılı olduğunu bildiriyordu: “İbrahim Paşa Millî'nin peşini bırakınız ve Halep'teki zabitleri salıveriniz: Bir irade-i seniyyeyle İbrahim Paşa ve de Diyarbekir eşrafı için af ilan edilmiştir. ... Vilayette büyük ıslahatlar yapılacaktır (Halep'ten [Roqueferrier?]) telgraf, 2 Nisan 1908 [MAE Nantes, E/131]).
- 43 Güys'den telgraf, Diyarbekir, 5 Haziran 1908 (MAE Nantes, E/131). Hasanan aşiretinden Fethullah Hüsnü de Hamidiye Hicaz demiryoluna maddi katkısı nedeniyle bir madalyayla ödüllendirilmişti (*Takvim-i Vekayi*, no. 98 (8 Kânûn-i Sani 1324 [21 Ocak 1909])).
- 44 Heard'den Barclay'e, no. 22, Diyarbekir, 4 Haziran 1908 (FO 195/2283); Roqueferrier, Halep, 3 Temmuz 1908 [MAE Nantes, E/131]). Roqueferrier Millîli İbrahim Paşa ile ellerinde Martini tüfekler olan sekiz yüz kadar Hamidiye süvarisinin önceki gün Siverek'ten Urfa'ya geldiğini ve burada iki-üç gün kaldıktan sonra demiryoluyla Hicaz'a hareket edeceklerini bildiriyordu. Konsolos raporunun devamında, yerel makamların bu geçişle ilgili olarak çok sıkı talimatlar aldıklarını belirterek, valinin ilerleyen günlerde asker için yeter-

munu korumayı ve sürgünden veya başka bir cezadan kurtulmayı başardı.

Jön Türk Devrimi'nin arifesinde İbrahim Paşa Kürdistan'daki en güçlü simalardan biriydi. Onu ziyaret etme fırsatını bulan bölgedeki İngiliz temsilcilerinden biri, bu incelemede tartışılan çeşitli konulara, özellikle de güç ilişkilerine değinen uzun bir rapor kaleme almıştı. Raporda İbrahim Paşa'nın beş Hamidiye Alayı'nın reisi olduktan ve bu şekilde, onlarca yıl önce nüfuzunu kaybetmiş olan Milli konfederasyonuna bağlı aşiretlerin "Diyarbakir, Mardin ve Halep eşrafının pençesine" düşme trendini tersine çevirdikten sonra edindiği gücün boyutlarını anlatıyordu. Şimdi bu aşiretlerin pek çoğu İbrahim Paşa'nın kanatları altına girmişti. Paşanın "koruması altındaki topraklarda gözlenen ekonomik gelişme"ye dikkat çeken konsolos, yöredeki Hristiyan nüfusun başka bölgelerdeki halka kıyasla çok daha iyi şartlarda yaşıyor olmasından özellikle etkilenmişti. Aslında İbrahim Paşa'nın otoritesine o kadar hayran kalmıştı ki, İngiliz hükümetinin bölgede emniyeti, özellikle de Hristiyanların güvenliğini korumada –yerel hükümet yerine– ondan yararlanabileceğini bile ileri sürüyordu. İbrahim Paşa'ya gelince, herhalde Jön Türk Devrimi'nin arifesinde yaşanan istikrarsızlığı hissettiğinden, o da ihtiyatlı bir şekilde İngiliz hükümetinin desteğini sağlamaya çalışıyordu. Bölgedeki Avrupalı temsilcileri Kürt reislerine –özellikle de Hamidiye reislerine– nadiren sempati gösterirdi, ama anlaşıldığı kadarıyla İbrahim Paşa buna bir istisna oluşturunuyordu.⁴⁵

li erzakı ve üç bin Türk lirasını hazır etmesi gerektiğini yazıyordu. Aynı dosyadaki iki hafta sonraya ait bir raporda ise 10 Temmuz'da Halep'e vardığını ve 16 Temmuz günü Şam'a hareket ettiğini bildiriyordu (Roqueferrier, Halep, 16 Temmuz 1908 [MAE Nantes, E/131]). Bu, İbrahim Paşa'nın adamlarının teklif ettikleri hizmetleri fiilen yerine getirmek durumunda kaldıkları ilk olay olabilirdi; akranı Mustafa Paşa gibi İbrahim Paşa da bundan önce Balkan Savaşları'nda çarpışma ya da Yemenli asilere karşı düzenlenen harekâta katılma vaadinde bulunmuş, sonra da yan çizmişti (Ahmad, *Kurdistan During the First World War*, s. 57-58).

45 Heard'den O'Connor'a, no. 13, Harput, 17 Temmuz 1907 (FO 424/213; FO 195/2251). Burada anılmaya değer bir başka ironi de şudur: Kodaman güneydeki Hamidiye aşireti gruplarının –Diyarbakir vilayetindekiler dahil– kısmen İngilizleri kontrol altında tutmak için oluşturulduklarını belirtir. Eger öyley-

1908 ortalarına gelindiğinde, İbrahim Paşa'nın belli başlı rakiplerinin başı ezilmiş, diğerleri de etkisizleştirilmişti ve paşa'nın "imparatorluğu"nun sınırları daha önce Şammar aşiretinin hâkim olduğu Nusaybin'e kadar uzanıyordu. İngiliz konsolosu paşa için "düşmanları karşısında elde ettiği zafer mutlak ve ezi-ci oldu, şimdi açık arayla Kürdistan'daki en büyük yerli şahsiyet" diye yazıyordu.⁴⁶ Bu sözler Jön Türk Devrimi'nden birkaç hafta önceye aitti; yeni liderler, iktidara geldiklerinde, bu kadar güçlü bir şahsiyetin otoritelerine meydan okumasına müsamaha gösteremeyeceklerdi.

Paşa'nın son direnişi

İktidara gelen yeni hükümet, Zeki Paşa'nın azlinin hemen ardından İbrahim Paşa için tutuklama emri çıkardı.⁴⁷ O sırada Hicaz üzerine yürümek için alaylarından biriyle Halep'te beklemekte olan paşa, hiç vakit kaybetmeden doğuya doğru harekete geçti, ama diğer alaylarıyla gücünü birleştirmesini engellemek için bölgeye asker sevk edilmişti. İbrahim Paşa gene de "başkenti" Viranşehir'e ulaşmayı başardı; orada komutasındaki kuvvetlerin sayısı yaklaşık dört-beş bin silahlı adama yükseldi.⁴⁸ Viranşehir'e büyük oğlu Abdülhamid Bey'in sultanın cülus yıldönümü ve II. Meşrutiyet'in ilanı vesilesiyle düzenlediği kutlamalardan –Abdülhamid şehri ışıklandırıp kaymakama ve askeri erkâna bir ziyafet vermişti– birkaç gün sonra varmış olan paşa ve adamları karşılarında çok sayıda asker buldular.

---

se, tıpkı pek çok sınır aşiretinin karşı koyacakları varsayılan Ermenilere yardım etmesi gibi, burada da İbrahim Paşa'nın sözde kontrol altında tutacağı tarafın gözüne girmeye çalıştığını görüyoruz.

46 Heard'den Barclay'e, no. 22, Diyarbekir, 4 Haziran 1908 (FO 195/2283). İbrahim Paşa'nın hükmettiği toprakların büyüklüğü için bkz. Klein, "Power in the Periphery", Ek C.

47 Lowther'dan Grey'e, no. 533, 1 Eylül 1908 (FO 424/216). Anlaşıldığı kadarıyla, karar Ağustos sonunda çıkarılmıştı. Lowther Diyarbekir'deki ileri gelenler arasındaki ittifakın hükümeti İbrahim Paşa'yla uğraşmaya kıskırttığı kanaatindeydi.

48 Guys'den Constans'a, no. 57[?], Diyarbekir, 7 Eylül 1908 (MAE Nantes, E/131).

İki taraf şehre silahlı olarak girmeme konusunda anlaşmıştı, ama çok geçmeden barış bozuldu. Çarşıda bir asker ile birkaç sivil saldırgan arasında bir kavga çıktı. İki taraf da koşup silahlarını kaptı ve üç gün boyunca devam eden şiddetli bir çatışma patlak verdi. İbrahim Paşa bunun üzerine, askerleri şehri boşaltmaya mecbur bırakması umuduyla şehrin sularını kesti.⁴⁹

İbrahim Paşa bu arada Diyarbekir’de mukim İngiliz konsolos yardımcısına umutsuz bir mektup yazarak müttefik olabileceğine inandığı tek taraftan destek talep etti. Paşanın “tek dostu” Konsolos Heard mektubu İstanbul’a ilettili. Ama İngiliz sefirinin başı dertte olan paşaya bakışı farklıydı. Sefir küçümser bir tonla, onun “barbarların faziletlerinden payına düşeni aldığı”nı kabul ediyordu, ama kararı olumsuzdu: “İbrahim’in şahsi meziyetleri ne olursa olsun, kanunsuzluk yoluyla kendisini yarı bağımsız bir konuma yükseltmiş bir Reis’i kararlılıkla sindirmenin, Anadolu’nun dört bir yanında Kürtleri sakinleştirmekte ve gözlerini korkutmakta şümüllü bir etkisinin olacağına kesin gözüyle bakılabilir.”⁵⁰ O halde, yeni iktidarın İbrahim Paşa’ya karşı yürüttüğü harekât başkentteki İngiliz temsilcileri tarafından destekleniyordu.

Rütbesi elinden alınan ve hakkında ölü ya da diri yakalama emri çıkarılan İbrahim Paşa, Halep Katırlılar birliğinin komutanı Şahin Bey’e teslim olmayı kabul etti. Konsolos Heard’un görüştüğü çeşitli kaynaklara göre, İbrahim Paşa adamlarına kendisi Şahin Bey’le çadırında teslim şartlarını görüşürken silahlarını çadırlarında bırakmalarını söylemişti. Ancak görüşme sürerken düzenli ordudan bazı subaylar İbrahim Paşa’nın Hamidiye askerlerinin üzerine ateş açtılar. Paşanın adamları silahlarını kapmak için çadırlara koştular ama hücum kıtaları üzerlerine saldırdı. Durumun kontrolden çıktığını gören İbrahim Paşa, bunun üzerine adamlarıyla Heleli’ye doğru kaçmaya başladı. Onlar kaçtıktan sonra askerler, rakip aşiretler ve hücum kı-

49 Heard’dan Lowther’a, no. 50, Diyarbekir, 13 Ekim 1908 (FO 195/2284). Bu belgede İbrahim Paşa ve Milli aşiretine karşı yürütülen harekât ayrıntılarıyla anlatılır.

50 Lowther’dan Grey’e, no. 624, 28 Eylül 1908 (FO 424/217).

talari Viranşehir'i, ardından Heleli'yi, son olarak da bazı çevre köyleri talan ettiler ve buraların bazı sakinlerine saldırdılar. İbrahim Paşa ancak, Heleli'ye on iki saat yürüme mesafesindeki (Ezidi müttefikleri Hasanê Kenco'nun "başkenti") Sufaye'ye kadar kaçabildi ve 27 Eylül günü Osmanlı askerlerine değil ama dizanteriye yenik düştü. Nusaybin yakınlarına ulaşmayı başaran oğlu Abdülhamid Bey ise sonunda düşman aşiretler tarafından kuşatıldı ve teslim olmaya zorlandı. Abdülhamid Bey, İbrahim Paşa'nın ilk karısı Xatûna Xanse aracılığıyla teslim olduğunu bildiren bir mesaj gönderdi ve bundan kısa bir süre sonra tutuklandı.⁵¹ Abdülhamid Bey hapisaneden hükümete bir dilekçe yazarak babasının devlete yaptığı büyük hizmetleri, bölgesini nasıl güvenli ve müreffeh bir yer haline getirdiğini ve şimdi onlara karşı komplo kuran eşrafın pençesinden nasıl kurtardığını anlattı. "İktidarın resmi anlatısı"nı kullanarak hükümeti anayasanın ilkelerine sadık kalmaya ve adalet adına hareket etmeye çağırdı.⁵² Belki yeni rejime bağlılık beyanları, belki de İngiliz destekçilerinin telkinleri sonucunda, sadrazam Abdülhamid Bey'in ve erkek kardeşlerinin saliverilmesi için emir gönderdi.⁵³ Ne var ki, hükümet ölen paşanın devlete muazzam bir borcu olduğu gerekçesiyle Millî aşiretinin tüm koyunlarına ve diğer hayvanlarına el koymak üzere bölgeye asker sevkıyatı yapmaya devam etti.⁵⁴ Hükümet ayrıca İbrahim Paşa'nın oğullarını tekrar tutukladı ve anlaşılan aşiretini derleyip

51 Heard'den Lowther'a, no. 50, Diyarbekir, 13 Ekim 1908 (FO 195/2284) ve Güys'den Büyükelçi'ye, no. 21, Diyarbekir, 12 Ekim 1908 (MAE Nantes, E/131).

52 Heard'den telgraf, Diyarbekir, 10 Ekim 1908 (FO 195/2284) ve Heard'den Lowther'a, 15 Ekim 1908 (FO 195/2284).

53 Diyarbekirli ileri gelenlerin etkisi altında olan ve İbrahim Paşa'nın ailesine düşmanlık besleyen vali ilk başta emre itaat etmedi (Heard'den telgraf, Diyarbekir, 10 Kasım 1908 [FO 195/2284]). Abdülhamid Bey'in kardeşlerinden kaçının serbest bırakıldığı açık değildir. Bir telgrafta İbrahim Paşa'nın oğullarının 12 Kasım'da salverildiği belirtilirken (Heard'den telgraf, Diyarbekir, 13 Kasım 1908 [FO 195/2284]), bir başkasında Abdülhamid Bey'in on gün kadar sonra kardeşlerinin salverilmesi için ricacı oluşu yorumlanır (Heard'den telgraf, Diyarbekir, 23 Kasım 1908 [FO 195/2284]).

54 Heard'den telgraf, Diyarbekir, 20 Kasım 1908 (FO 195/2284); Heard'den telgraf, Diyarbekir, 2 Kasım [?] 1908 (FO 195/2284).

toparlayabilecek durumda olan paşanın dul eşini Mardin'de alıkoymayı sürdürdü.⁵⁵ Hükümet korumasından mahrum bırakılan Millîliler şimdi komşu aşiretlerin düzenledikleri ortak saldırılar karşısında da savunmasız kalmışlardı. Nitekim ilerleyen aylarda bu saldırılar gerçekleşti ve büyük bir yıkıma ve talana sebep oldu.⁵⁶ Millî artık Hamidiye dışı bir aşiret konumundaydı. Liderlerinden, zenginliklerinden, en önemlisi de hükümetin desteğinden yoksun kalan aşiretin daha birkaç ay önce sahip olduğu güçten artık eser kalmamıştı.

Bastırma operasyonu ve araçlar

Yeni rejim iktidara geldikten kısa bir süre sonra sadece en nüfuzlu Hamidiye aşiret reisini alaşağı etmemiş, bunu tavizsiz ve çok sert bir biçimde de yapmıştı. Aynı tarihlerde, Hamidiye'ye yazılmamış olan Dersim Kürtlerine karşı bir harekât da yürütülmüştü.⁵⁷ Bunu aralarında Miranlı reisler gibi nüfuzlu Hamidiye reislerinin bulunduğu başka Kürt liderlerinin tutuklanması izledi⁵⁸ ve tutuklamalar *Takvim-i Vekayi*'de halka duyuruldu;

---

55 Dickson'dan Lowther'a, Beyrut, 21 Ocak 1909 (FO 195/2317).

56 Merhum İbrahim Paşa'nın üçüncü karısı Hacı Adile'nin (Hanım) saldırıları anlatan bir mektubu hapisteki Abdülhamid'e gönderilmişti (Rawlins'den Lowther'a, no. 6, Diyarbekir, 3 Mart 1909 [FO 195/2317]; Ayrıca bkz. Rawlins'den Lowther'a, no. 12, Diyarbekir, 7 Nisan 1909 [FO 195/2317]). *Takvim-i Vekayi*, no. 162'de (13 Mart 1325 [26 Mart 1909]) çıkan, olaylarda Millî aşiretine ait koyunların çoğunun telef olduğu, bir kısmının da Karakeçili aşiretinden "meşhur şaki" İdris tarafından yağmalandığını bildiren haber bu anlatılanları teyit eder.

57 "Extract from a despatch of American Consul at Kharput, Turkey, to American Ambassador at Constantinople, Aug. 3, 1908 (Communicated to Lowther by the American Ambassador at Constantinople)", Lowther'dan Grey'e, no. 505, İstanbul, 22 Ağustos 1908'in içinde.

58 Babası Mustafa Paşa'nın ölümü üzerine Miran aşiretinin reisi olan Abdülkerim Bey, 1908 Aralık'ının sonunda ya da 1909 Ocak'ının başında hapse atılanlardan biriydi (Dickson'dan Lowther'a, Beyrut, 15 Ocak 1909 [FO 195/2317]), ama çok geçmeden salıverildi ve milislerin yeniden örgütlenmesiyle birlikte yeni bir Hamidiye Alayı oluşturdu. *Takvim-i Vekayi*, no. 272'de (2 Temmuz 1325 [Temmuz 15, 1909]) yer alan bir haberde de bir Hamidiye alayının komutanı olan Kasım bin Hasan'ın, kardeşi Ferman'ın ve Dimo bin Sîno'nun da aralarında bulunduğu Miranlı başka ağaların tutuklandıkları ve silahlarının bir kısmına el konduğu bilgisi yer alıyordu. Haberde Miran aşire-

merkezi hükümet bu yolla kendi resmi iktidar anlatısını yayarak kanun hâkimiyetini ve asayişini sağlama konusundaki kararlılığını göstermeyi amaçlıyordu.⁵⁹ Ayrıca pek çok Kürt reisi önceki yıllarda el koydukları Ermeni köylerinden çıkarıldı.⁶⁰ Bu arada Hamidiye de değişecekti. Tamamen ortadan kaldırılmayacak, ama ıslah edilecekti. Hükümet Kasım 1908'de milislerin bundan böyle sivil suçlar için sivil mahkemelere hesap verecek, askeri suçlar için de askeri mahkemelere çıkarılacak redif askerleri olduklarını ilan etti. Aşiretler tamamen silahsızlandırılmayacak, ama hükümetin dağıttığı tüfekleri iade edeceklerdi.⁶¹ Bastırma harekâtı ertesi yıl, özellikle de II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra kararlılıkla sürdürüldü. Sultanın iktidardan uzaklaştırılması, saltanatı sırasında sayısız menfaat elde etmiş olan aşiretler için büyük bir yıkım oldu.

Yeni rejim aşiret bölgesinde otoritesini kabul ettirme girişimlerinde kararlıydı; bu bakımdan yerini aldığı rejimden farklı değildi. Ama kullandığı yöntemler askeri harekâtlardan ve tutuklamalardan ibaret değildi. Hükümet Kürt aşiretlerinin lider-

---

tinin Cizre ve havalisinde yıllardır cinayetler işlediği, yağma akınları ve kundaklamalar gerçekleştirdiği vurgulanmıştı.

59 *Takvim-i Vekayi*'nin ilk altı ayında, Hamidiye reislerinin de aralarında bulunduğu muhtelif aşiret reislerinin çeşitli suçlardan tutuklandığını gösteren haberler yayınlanmıştır. Örneğin bir haberde, bir Hamidiye mensubu ve kardeşi ile (anlaşıldığı kadarıyla farklı bir aileden olan) diğer iki kardeş arasında çıkan bir çatışmadan bahsediliyordu; çatışmada bunlardan üçü ölmüştü. Haberde (anlaşıldığı kadarıyla arbededen sağ kurtulan tek kişi hakkında) gerekli yasal işlemlerin başlatıldığı vurgulanıyor ve bu Hamidiye mensubunun cinayet işlemekten defaten mahkûm edildiğine, ama o güne kadar serbest kaldığına işaret ediliyordu (no. 47, 11 Teşrin-i Sani 1324 [24 Kasım 1908]). *Takvim-i Vekayi*, no. 99'da (9 Kanun-i Sani 1324 [22 Ocak 1909]) çıkan ve benzeri başka haberler Bitlis vilayetindeki birtakım aşiretli "eşkıya"nın da yakalandığını ya da hükümete teslim olmak mecburiyetinde bırakıldığını ve silahlarına el konduğunu gösterir. Bununla birlikte, haklarında açılan davaların çoğu düşecekti.

60 Dickson'dan Lowther'a, no. 32, Van, 3 Kasım 1908 (FO 195/2284).

61 Dickson'dan Lowther'a, no. 31, Van, 3 Kasım 1908 (FO 195/2284). Elbette o sırada aşiretlerin elinde kendilerine ait çok sayıda tüfek de vardı. *Takvim-i Vekayi*, no. 91'de (1 Kanun-i Sani 1324 [14 Ocak 1909]) çıkan bir haberde sivililer ile Hamidiye Alayları'nın mensupları arasındaki davaların artık sivil mahkemelerde görüleceği ve bu kararın uygulanmaya başlaması için orduya ve Harbiye Nezareti'ne gerekli bilgilerin gönderildiği bildiriliyordu.

lerini yeni rejimi desteklemenin menfaatlerine olacağına ikna etmeleri için bölgeye araçlar da gönderdi. Kontrolünü ve otoritesini tesis etmek için elinin altındaki her tür aracı kullandı. Kürt entelektüelleri Jön Türk hareketinde baştan beri önemli bir rol oynamışlardı; ITC'nin dört "kurucu"sundan ikisi, Abdullah Cevdet ve İshak Sükûti Kürt'tü. Ama artık bu çok güçlü grup içinde hoşnutsuzluk büyüyordu ve yeni rejim Kürt destekçilerinden, soydaşlarına ulaşarak onları yeni rejimin yanına çekmelerini istedi.⁶²

Devrim öncesi yıllarda ITC'nin Altı Vilayet'teki popülaritesi yükselmekteydi, ama nereden bakılırsa bakılsın bölgede etkisi hiçbir zaman yaygınlaşmamıştı. İngiliz sefiri 1908'de Meşrutiyetin yeniden ilanından kısa bir süre sonra, ITC'nin aktif propagandasının hâlâ "uzak Asya vilayetleri"ne ulaşmadığına dikkat çekiyordu. Merkezi hükümet buna bir çare bulmak için "ahaliye meşrutî hareketin gerçek manasını anlatmak üzere" bölgeye temsilciler ve telgraflar gönderdi.⁶³ Buna rağmen işbirliği yönünde bir gelişme olmayınca, yeni rejimin liderleri Kürt müttefiklerine başvurmaya karar verdiler.

ITC merkez komitesi bu iş için Şemdinan aşiretinden nüfuzlu bir reis olan, meşhur 1880 isyanının lideri Şeyh Ubeydullah'ın oğullarından Seyyid Abdülkadir'i seçti. Bir süredir bölgede yaşamıyor olsa da, Seyyid Abdülkadir'in tüm Kürt reislerinden hâlâ "büyük hürmet" gördüğü ve üzerlerinde büyük bir nüfuza sahip olduğu bildiriliyordu.⁶⁴ Seyyid Abdülkadir 1909 Ekim'inin ortalarında Van'a geldi ve bölgenin Kürt reislerine yeni hükümete "itaat nasihati"nde bulunmak ve anayasayı anlatmak üzere valiyle birlikte bir dizi toplantı planladı.⁶⁵ Van vilayetindeki Kürt ağalarının neredeyse tamamı yapılan çağrıya yanıt verdi ve çok geçmeden Van'a geldi. Birkaç hafta süren toplantılarda sadece Kürt reisleri değil Ermeni cemaat önderleri de hazır bulundu. Seyyid Abdülkadir'in verdiği konfe-

62 Yeni rejimle ilişkisi olan Ermenilere de benzer görevler verilmişti.

63 Lowther'dan Grey'e, no. 498, 18 Ağustos 1908 (FO 424/216).

64 Morgan'dan Lowther'a, no. 17, Van, 27 Ekim 1909 (FO 195/2318).

65 Morgan'dan Lowther'a, no. 17, Van, 27 Ekim 1909 (FO 195/2318).

ransların amacı Kürt “seçmenler”ine yeni rejimi desteklemenin avantajlarını ve Kürt reislerinin el koydukları Ermeni toprakların meselesine bir çözüm bulmak gerektiğini anlatmak ve Kürtler ile Ermeniler arasında bir tür dostluk ve uzlaşma sağlamaktı. İngiliz konsolosunun “önemli bir toplantı” olarak nitelediği 1 Kasım 1909’daki oturumda Kürtler ve Ermeniler dostluk ve yardımlaşma andı içtiler. Valinin de şahsen katıldığı son toplantıda ise Kürt reislerince kabul edilen kararlardan oluşan resmi bir belge düzenlendi ve hazır bulunanların tamamı tarafından imzalandı. Van’daki İngiliz konsolosuna belgede şu kararların yer aldığını bildiriyordu:

1. Kürtler tarafından: Ermeni kardeşleriyle dostça yaşama, tüm unsurların birliği için çalışma ve kabahatlıların cezalandırılmasında Hükümet’e yardımcı olma sözü.
2. Ermenilerin üzerinde hak iddia ettikleri toprakların mülkiyeti sorununu halletme taahhüdü. Kürtler bu taahhülle halihazırda maliki oldukları topraklardan Ermenilere ait olup da “Tapu”su ibraz edilebilenleri gelecek ilkbaharda iade etmeyi ve “Tapu” ibraz edemeyen Ermenilerin üzerinde hak iddia ettikleri topraklar için meselenin hallini Hükümet’e bırakmayı kabul ediyorlar.
3. Vilayetlerde sanayilerin kurulup geliştirilmesi ve çeşitli köylerde okullar açmak suretiyle eğitimin yaygınlaştırılması.⁶⁶

Benzer “konferanslar” Kürdistan’ın Dersim gibi başka merkezlerinde de verildi. Birlikler bir tenkil harekâtı için gönderildikleri Dersim’de yaklaşık otuz beş aşiret reisine haber göndererek toplantıya çağırdılar. Ordugâhta hükümet memurlarının huzurunda toplanan aşiret reislerine yeni rejime itaat ko-

66 Morgan’dan Lowther’a, no. 18, Van, 17 Kasım 1909 (FO 195/2318). Belge 33 Kürt reisi ve içlerinde Ermeni espiskopos vekilinin de bulunduğu 12 Ermeni ileri geleni tarafından imzalanmıştı; gene de olay Ermeni çevrelerinde pek bir heyecan yaratmamış gibiydi. Vali Bekir Sami Bey bir süredir bu yöndeki çalışmalarını sürdürüyordu. Anlaşıldığı kadarıyla, Van’a gelişinin ertesi günü Taşnaksutayın liderinin de aralarında bulunduğu “Ermeni ve Türk ileri gelenleri”ne bir akşam yemeği de vermiş ve iki gruba kardeşçe geçinme çağrısı yapmıştı (Morgan’dan Lowther’a, no. 10, Van, 21 Haziran 1909 [FO 195/2318]).

nusunda “lüzumlu nasihatler” verildi.⁶⁷ Ünlü Kürt âlimi Said-i Kürdî de (nam-ı diğer Said-i Nursî) çok sayıda münferit aşiret anayasanın faydalarını anlatmak için bölgeyi dolaştı.⁶⁸ O halde hükümet sınır bölgelerindeki Kürt nüfusa ulaşmak için elindeki çeşitli araçları kullanıyordu. Kimi zaman zora başvuruyor, kimi zaman da nüfuz sahibi Kürtleri kendi adına hareket etmekle görevlendiriyordu. Bununla birlikte, bu iki yöntem de tıpkı önceki hükümetin yaptığı gibi bölgeyi saflara katmayı amaçlayan kararlı bir çabanın parçasıydı,⁶⁹ ama bu defa akıllarda farklı olduğu iddia edilen amaçlar vardı.

Hamidiye'nin yeniden örgütlenmesi

Hamidiye Alayları'yla ilgili ilk baştaki planlar çok yönlüydü ve alayların misyonlarından biri de hiç kuşkusuz Kürt aşiret toplumunun Osmanlı'yla bağlarını güçlendirmek ve bünyeye katılmalarını sağlamaktı. ITC iktidarı sırasında bu yönde daha da ileri adımlar atıldı. II. Meşrutiyet döneminde Hamidiye nizamnamesinde yapılan düzenlemeler artık hükümeti kontrol etmekte olanların görüşleri hakkında çok şey anlatır. Hamidiye'yi onlar da Kürtler için medenileştirici bir misyon –Kürtlerin düzen, modernlik, Osmanlı vatandaşlığı ve şimdi bir de Türk-lükle tanışmasına aracılık edecek bir örgütlenme– olarak gö-

67 *Takvim-i Vekayi*, no. 305 (3 Ağustos 1325 [16 Ağustos 1909]). Bundan kısa bir süre sonra Dersimli bir grup reis kendilerinin iddia edildiği gibi şaki olmayıp “fitraten” ve sadık Osmanlılar oldukları noktasına açıklık getirmek amacıyla Dahiliye Nezareti'ne ortak bir telgraf çektiler (*Takvim-i Vekayi*, no. 308 (8 Ağustos, 1325 [21 Ağustos 1909])). Bunlar muhtemelen “yeniden eğitim” kampına giden reislerdendi.

68 Sırma, *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*, s. 210.

69 Önceki hükümet de, özellikle 1895-96'da benzer bir girişimde bulunarak, Kürtleri –sayıca daha kalabalık olmalarından ötürü–, Avrupalılar tarafından ısrarla talep edilen reformların Ermenilerden çok onların menfaatine olacağına ikna etmek için Kürt “aşiret bölgesi”ne temsilciler göndermişti. Bu temsilcilerden biri olan Sadettin Paşa paha biçilmez anılarında yerli halka –özellikle de Hamidiye reislerine– verdiği konferansları anlatır. Anılar, paşanın, yapılması doğru olanın pek de bu olmadığı açık olmakla birlikte, aksinin yapılması Avrupalı güçlerin dikkatini çekeceği ve ökelendireceği için onlara Ermenilere iyi davranmalarını nasihat ettiğini de gösterir (bkz. *Sadettin Paşa'nın Anıları*).

rüyör ve idealize ediyorlardı. Büyük vizyon ise “halk yaratma” sürecini bir başka düzeye taşıdı. Artık hedefte sadece kimlikleri bu şekilde billurlaşmakta olan Ermeniler değil, Müslüman gruplar, yani Kürtler ve Türkler de vardı. Yeni rejimin Kürt aşiret milisleriyle ilişkisi bu hikâyede önemli bir rol oynadı.

1908’de meşrutî rejim kurulduğunda Hamidiye gündemdeki ilk konulardan biriydi; ama aynı yılın sonlarına doğru bir reform talimatı verilmesi ve hükümetin dağıtmış olduğu silahların toplanması bir yana bırakılacak olursa, 1909 sonlarına kadar aşiret milislerinde çok az değişiklik yapıldı. Gerçek hayatta bu örgüt mensupları açısından pek bir şey ifade ediyormuş gibi görünmese de, milislerin tamamen “bastırılmış” olduğu kabul ediliyordu. 1909’da II. Abdülhamid’in devrilmesinden sonra yapılan ilk değişiklik ise sembolik ve önemliydi: Milisler artık eski hâmlerinin adıyla “Hamidiye” olarak anılmayacak, adları Aşiret Hafif Süvari Alayları olarak değiştirilecekti – bu, “etkisizleştirilmiş” bir örgütlenme için daha nötr bir isimdi. Bu değişiklik, alayları oluşturan aşiretlere eski hâmlerinin artık onları gözetip korumak için orada olmadığı mesajını açık ve net bir biçimde iletecekti. Artık kontrolün farklı kuralları olan yeni bir rejimin elinde olduğu ortadaydı. 1909 Aralık’ına gelindiğinde, müşirlik makamı eski Hamidiye Alayları’na bağlı tüm düzenli ordu subaylarının kendi alaylarının karargâhlarına dönmeleri ve adı değiştirilen alayları yeniden örgütleme çalışmalarına başlamaları için talimatlar verilmişti. Kaymakam Mahmud Bey, yanında askeri bir veterinerle bölgeyi teftiş etmek ve orduya asker yazmak üzere yola çıktı. Van’daki İngiliz konsolosuna orduya yazılmak için “can atan” Kürtlerin çevre kazalardan akın akın Van’a geldiklerini bildiriyordu. Van’daki düzenli birliklerin beşlik tüfeklere geçmesiyle iskartaya çıkan onluk Mavzerlerin dağıtımı için yapılan planların ardından, bir dönem sürececek talimler başladı.⁷⁰

Mahmud Bey Şubat 1910’da teftiş gezisinden dönüşünde üstlerine Hamidiye Alayları’nın sadece kâğıt üzerinde var olduklarını rapor etti. Teftiş sırasında, resmi kayıtlarda en az beş yüz

70 Morgan’dan Lowther’a, no. 21, Van, 15 Aralık 1909 (FO 195/2318).

silahlı ve atlı nefere sahip olduğu yazılı olan alayların aslında bir avuç aşiretliden oluştuğunu, bunların da çoğunlukla aşiret reisinin şahsi hizmetlileri olduğunu tespit etmişti. Ayrıca, askeri eğitimlerinin olmadığını ve çok az aşiretlinin silahının (hükümet bundan önce silahları toplamıştı) ya da atının bulunduğunu saptamıştı. Tıpkı eski rejimde olduğu gibi, gerçekte sadece elli-altmış silahlı ve atlı aşiretli çıkarabileceği halde, kendisini beş yüz hatta bin tane adamı varmış gibi yazdırmak reisin çıkarıncıydı. Bu kadar az adama komuta ediyor olsa asla yüksek bir rütbe, madalya ve ayrıcalık sahibi olamazdı. Kendi amaçları için kullanabileceği, hükümet tarafından dağıtılan silahları da alamazdı. İngiliz konsolosu yeni rejimin kurulmasından sonra yapılan ilk teftişin “hakikati ortaya çıkardığını” belirtiyordu.⁷¹ Bu, yerli ve yabancı gözlemcilerin çoktandır bildiği, ama Zeki Paşa’nın sultandan devamlı gizlemeyi başardığı bir ayrıntıydı. Bu defa gerçekler otoritelere rapor edilmişti, ama onlar deyim yerindeyse elçiye zeval ettiler: Rapordan memnun kalmayan müşir, Mahmud Bey’i müfettişlik görevinden azletti.⁷²

İngiliz askeri ataşesinin raporu da sabık müfettiş Mahmud Paşa’nın kaleme aldığı rapordakine benzer bir Hamidiye tablosu çiziyordu. Yüzbaşı Tyrrell bazı birimler lağvedilirken bazıların korunmasının aslında tuhaf olduğunu, zira bunun hiçbir zaman var olmamış ya da hiçbir zaman canlandırılmamış bazı birimlerin lağvedilmesi ya da korunması anlamına geleceğini belirtiyordu. Alayların örgütlenmesi her zaman çok gevşek olmuştu ve pek çok alay aslında “hayali”ydi. Dolayısıyla, “oluşturulmaları gibi lağvedilmeleri de esas olarak kâğıt üzerinde görülen bir işti”. Ataşe bazı alayların tamamen düzmece sayılamayacağını teslim ediyordu, ama Jön Türk hükümetinin 1908’de İbrahim Paşa’ya karşı düzenlediği tedip harekâtı sırasında ya da diğer Hamidiye ağalarının Kürt reislerine yönelik bastırma harekâtı sırasında hapse girmekten kurtulmak için sınırın öte tarafına kaçmalarıyla, bunların bile çoğu dağılmıştı.⁷³

71 Morgan’dan Lowther’a, no. 6, Van, 28 Şubat 1910 (FO 195/2347).

72 Morgan’dan Lowther’a, no. 6, Van, 28 Şubat 1910 (FO 195/2347).

73 Tyrrell’dan Lowther’a, no. 54, İstanbul, 13 Eylül 1910 (FO 195/2346).

Hamidiye'nin yeni başkomutanı kendi memurunun ya da İngiliz gözlemcinin çizdiği tabloyu gerçekçi bulmuş olsun ya da olmasın, Aşiret Alayları'nı yeniden örgütleme çalışmalarını sürdürdü.⁷⁴ Bitlis'teki redif yüzbaşı Mustafa Efendi Nisan 1909'da İngiliz temsilcisine, karargâhtan milislerin yeniden örgütlenmesiyle ilgili talimatlar geldiğini, ayrıca özel bir askeri komisyonun atandığını ve pek yakında, durumu tetkik ederek planları uygulamakla görevlendirileceğini bildiriyordu.⁷⁵ Yeni nizamname okuryazar olmayan tüm Hamidiye zabitlerinin yerine düzenli ordudan subayların geçirilmesini öngörüyordu. İstenecek vasıfta atlara sahip Kürt aşiretli Aşiret Alayları'na alınacak, atı olmayanlar ise düzenli orduya yazılacaktı. Her vilayet "etnografik" bölgelere ya da belli bir aşiretin topraklarının dağılımına göre belirlenecek kazalara bölünecekti. Aşiret Alayları silahlandırılacak ve her yıl dört ay talim yapacaklardı. Bir başka subay aynı İngiliz temsilcisine, kimlerin Aşiret Alayları'na alınacağı kimlerin düzenli orduya yazılacağı belirlenirken "Kürtlerin sağlık durumunun ve ekonomik şartlarının" da göz önünde bulundurulacağını belirtmişti.⁷⁶ Temmuz ayında bir grup kurmay subay ve sayım memuru bölgede bir teftiş gezisine çıktı. Erzurum Fırkası'nın komutanı Emin Paşa'ya göre, Osmanlı ordusunun süvari kuvvetleri yetersiz olduğundan Aşiret Alayları gerekliydi ve Hamidiye milislerinden yararlanmanın uygun olduğu "prensipde kabul edilmişti."⁷⁷ Erzincan'da yeni bir astsubay okulunun açılması tasarlanıyor, planlarda ilköğre-

74 Tyrell ayrıca, Alman Savaş Bakanlığı'nın "Kürt süvarileri" meselesine ilgi gösterdiği kanaatindeydi (Tyrell'dan Lowther'a, no. 54, İstanbul, 13 Eylül 1910 [FO 195/2346]).

75 1910 baharında kuzeydeki Hamidiye Alayları'nı teftiş etmekle görevli komisyonun başında Binbaşı Trabzonlu Hacı Hamdi Bey bulunuyordu; Fahrettin (Altay) ise güneydeki alayları teftiş etmekten sorumluydu (Altay, *10 Yıl Savaş ve Sonrası* (1912-1922), s. 55). Bunların ilk teftiş komisyonunda mı yoksa alayları yeniden örgütleme komisyonunda mı yer aldıkları açık değildir. Altay, Hamdi ve Fahrettin Beylerin rakamları tespit etmeye, kimlerin öldüğünü ve aşiretin kaç hayvanı olduğunu belirlemeye çalıştıklarını belirtir. Böylece, aşiretlerin gerçek gücü saptanabiliyor ve buna uygun olarak yeniden örgütlenmeleri mümkün oluyordu.

76 Safrastian'dan McGregor'a, Bitlis, 28 Nisan 1910 (FO 195/2347).

77 McGregor'dan Lowther'a, no. 44, Erzurum, 12 Temmuz 1910 (FO 195/2347).

timlerini tamamlamış genç Kürt beylerinin eğitilmesi de yer alıyordu. Okuldan mezun olanlar bir süre düzenli orduda hizmet edecek, kadro durumu elverdiğinde de Hamidiye Alayları'nda subay olarak görevlendirilecekti.⁷⁸ Bundan kısa bir süre sonra, Harbiye Nezareti'nden gönderilen bir talimatnameyle yerleşik aşiretlerin oluşturduğu Hamidiye Alayları'nın lağvedilmesi istendi; zira bu aşiretler askere alınırken artık yerleşik nüfus olarak kabul edileceklerdi. Kürt milislerini sadece göçebe aşiretler oluşturacaktı ve buna uygun olarak adları resmen "Aşiret Hafif Süvari Alayları" olarak değiştirilmişti.⁷⁹ Bu değişikliklerin yürürlüğe girmesiyle birlikte orduya resmen yazılı aşiretlerin sayısı tahminen yarıya inecekti.⁸⁰ Nitekim, Diyarbekir vilayetinde böyle oldu ve Teftiş Heyeti başkanının bazı Millî alayları ile Karakeçi ve Ertoşi aşiretlerinin (aslında bu ikincisi Musul vilayetinin sınırları içinde kalan bir aşiretti) çıkardıkları alayların dağıtılması yönünde tavsiyede bulunmasından sonra, eski Hamidiye Alayları'nın sayısı büyük ölçüde azaldı.⁸¹

Bu teklif ve tavsiyeler daha pek çoklarıyla birlikte gözden geçirildi ve 1910'da yeni bir Aşiret Hafif Süvari Alayları nizam-

78 McGregor'dan Lowther'a, no. 44, Erzurum, 12 Temmuz 1910 (FO 195/2347).

79 Alayların yeniden örgütlenmesinden sorumlu komisyonda yer alan Altay, isim değişikliğinin ardındaki öyküyü anlatır. Hamidiye Alayları hakkındaki bilgilerin başkente iletilmesinden sonra, Harp Nâzırı Mahmud Şevket Paşa Altay'a fikrini sormuştu: "Bu alaylara aruk Hamidiye ismi verilemez. Yeni bir isim düşünüyor musunuz?" Altay şöyle karşılık vermişti: "Bunların içinde Arap olarak yalnız Küçük Tay kabilesi vardır. Kendilerini Kürt sayanların bir kısmı da aslen Türktür. Bir Türk ismi verilmesi uygun olur. Mesela, Oğuz Alayları gibi." Mahmud Şevket Paşa gülerek şöyle demişti: "Güzel, ama söylene söylene uyuz alayları olur. En iyisi Aşiret Süvari Alayları diyelim" (Altay, *10 Yıl Savaş ve Sonrası* (1912-1922), s. 57). Anlaşıldığı kadarıyla, Hamidiye sözcüğünün alayların adından çıkarılması daha 1895'te, alayları yeniden örgütlemekten sorumlu komisyonu oluşturan Ferik Muzaffer Paşa, Ferik Baron von Brockdorff ve iki ya da üç kişinin daha katıldığı (Müşir Ahmed Şakir Paşa başkanlığındaki) toplantılar sırasında önerilmişti (Cherinside'dan Currie'ye, İstanbul, 8 Nisan 1895 [FO 424/182]).

80 Matthews'dan Lowther'a telgraf, Harput, 27 Ağustos 1910 (FO 195/2347); Matthews'dan Lowther'a, no. 38, Harput, 27 Ağustos 1910 (FO 195/2347); McGregor'dan Lowther'a, no. 62, Erzurum, 2 Eylül 1910 (FO 195/2347).

81 Matthews'dan Marling'e, Diyarbekir, 13 Aralık 1910 (FO 195/2347). Bunun yanı sıra, alayların yılda üç kez talim görmeleri ve sadece 20 ila 30 yaş arasında olanların silah altına alınması tavsiye edilmişti.

namesiyle yasalaştı.⁸² Yeni nizamname pek çok açıdan önemliydi: Yeni hükümetin Kürt aşiretleri arasında daha sıkı ve modern bir düzen kurmaya büyük önem verdiğini ve imparatorluğun sınır bölgelerindeki halkları sınıflandırmak ve düzene sokmak gibi yeni bir hedefe –modern devlet idaresinin parçası olan bir proje– odaklandığını gösteriyordu. Nizamnameye göre, Aşiret Hafif Süvari Alayları Osmanlı İmparatorluğu’nun çeşitli kesimlerindeki göçebe ve yarı göçebe aşiretlerden oluşturulacaktı. Bunların Kürt aşiretleri olduğu özel olarak belirtilmiyordu, ama bu defa da neredeyse sadece imparatorluğun Kürt nüfusu hedeflenmiş gibiydi.⁸³ İkincisi, yeni bir Aşiret Düzenli Süvari Alayı kurulacaktı. Düzenli ordudaki aşiretli askerler barış zamanında diğer redif alaylarıyla birlikte talim görecek, ama savaş zamanında farklı farklı “Aşiret Redif Süvari Bölükleri”ne ayrılacaklardı. Bu, aşiretler için kurulan eski düzensiz sistem ile her zaman zorunlu askerliğe tabi olan yerleşik nüfusun oluşturduğu düzenli ordu arasında bir ara çözüm gibi görünüyordu. Nizamnameye göre, mevcut “altmış dört buçuk” aşiret süvari alayı teftiş edilecek ve bu sayı “makul bir sınıra çekilecek”ti. Aslında, bu sayının 64-65 alaydan gerçekten mevcut olan alaylar için daha makul bir rakam olan 24’e indirilmesi öngörülüyordu. İleride alayların ismi bir kez daha değiştirilerek Aşiret Süvari Alayları şeklinde kısaltılacaktı.⁸⁴

Yeni aşiret birliklerinin toplanmasını öngören hükümler aşiretlerin gözlenmesi, kayıtların tutulması ve asker toplanmanın düzenli ve eksiksiz bir şekilde yürütülmesi konusunda kesin bir kararlılık sergiliyordu. Bazı vergi muafiyetleri getirilmişti, ama aşiret askerleri artık ağnam ve öşür vergisinden muaf değildi. Düzenli ordudaki subayların atları, donanım-

---

82 *Aşiret Hafif Süvari Alayları Nizamnamesi*. Nizamnamenin tam metni için bkz. Klein, “Power in the Periphery”, Ek E.

83 Bununla birlikte, Arnavut ve Dürzi isyanlarını bastırmak için sefer kuvvetlerinin gönderildiği ve Osmanlı ordusunun bu fırsattan yararlanarak orduya zorla asker topladığı da bildirilmişti (Tyrrell’dan Marling’e, no. 7, İstanbul, 16 Ocak 1911 [FO 195/2386]).

84 Günay’dan aktaran Ergül, *II. Abdülhamid’in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları*, s. 81.

ları ve silahları hükümet tarafından sağlanırken, aşiretli subaylar atlarına ilaveten bıçaklarını, kılıçlarını, üniformalarını ve diğer donanımlarını kendileri tedarik etmek zorundaydılar. Belki de Hamidiye armasının II. Abdülhamid döneminde nasıl istismar edildiği bilindiğinden, nizamname aşiretli subayların muvazzaf hizmet haricinde üniformayla dolaşmalarını yasaklıyordu.⁸⁵ Talimlerde ya da muharebelerde hazır bulunmayanlar için öngörülen cezalar da ağırdı. Yeni nizamnameyle hükümetin Kürt bölgelerinde kendi düzenini kurmaya çalıştığı açıktı.

Nizamnamenin subaylarla ilgili bölümü ITC'nin aklında özelde Kürtler, genelde de imparatorluk ve silahlı kuvvetleri için nasıl bir modernleşme vizyonu olduğunu apaçık ortaya koyuyordu. Yeni proje bir yandan, mevcut düzenden yararlananların ağzına bir parmak bal çalıyordu. Zaten rütbe sahibi olan aşiretli subayların yeni alaylarına katıldıklarında rütbelerini korumalarına izin veriyordu (ellerinde bir kimlik belgesi bulunmasa da maaşlarının dörtte birini alacaklardı). Ayrıca birkaç bölükten fazlasını çıkaracak kadar kalabalık olmayan aşiretlerin, artık "onursal" sayılabilecek olsa bile rütbelerini korumalarına müsaade ediyordu. Proje son olarak, babadan oğula geçen mevki-makamları ve aşiret geleneklerini idame ettirmek suretiyle Kürt toplumu içindeki toplumsal hiyerarşiyi tanıyordu. Bunu, Aşiret Alayları komutanlarının düzenli ordudan atanmış subaylar değil de aşiretliler olmaları halinde, bunların sadece reislerin oğulları ya da nüfuzlu kişiler olabileceği şartını getirerek sağlıyordu. Öte yandan, bu tavizlerin pek çoğu önceki sistemde büyük menfaatler elde etmiş olanlar için cazibelerini büyük ölçüde azaltan hükümler içeriyordu. Nizamname, ITC'nin eğitim ve "toplum mühendisliği" yoluyla Kürtleri nasıl yavaş yavaş Osmanlı medeniyet dairesine sokmayı tasarladığını da gösterir. Reislerin oğullarının boşalacak kadrolara atanabilmeleri için bazı şartları taşımaları gerekiyordu.

---

⁸⁵ Kuşkusuz, önceki rejim sırasında da değişik zamanlarda bu konularda pek çok talimatname çıkarılmıştı; ama burada sorulacak soru bunların fiilen uygulanıp uygulanmadığıdır.

du: Askeri okullarda hazırlık eğitimi görmüş ve diploma almış olmaları, düzenli süvari alaylarında stajlarını tamamladıklarını gösteren bir sertifikalarının bulunması ya da aşiret gedikli küçük zabıt okullarında eğitim görmüş olmaları. Nizamname- de bu okullarla ilgili planların ana hatlarına da yer veriliyordu. Sertifika şartına ilave edilmiş manidar bir son madde vardı: Aşiretli subayların Türkçe okuyup yazabilmeleri gerekiyordu.⁸⁶ Yeni hükümetin asimilasyoncu bir dürtüyle hareket ettiği ve daha tektip bir ulus-devlet kimliği yaratma hamlesi içinde olduğu çıktı.⁸⁷

İngiliz askeri ataşesi Ocak 1910'da, daha nizamname resmen son şeklini almadan verdiği bir raporda, eski Hamidiye Alayları'nın yeni baştan örgütlenmesiyle ilgili olarak, "alayların askeri açıdan pek bir kıymet-i harbiyesi olmadığından, bu[nun] esas olarak siyasi" bir girişim olduğu belirtiliyordu,⁸⁸ bu son derece yerinde bir tespiti – aslında öngörüydü. Bununla birlikte, Aşiret Alayları'nı yeniden örgütlemekle görevlendirilenlerin asıl hedefi bu "cengâver aşiretliler"i ülkenin yeni kanunlarına tabi disiplinli bir kuvvete dönüştürmek gibi görünmekteydi ve çok geçmeden ivmesini kaybedecek olsa da, bu hedefi gerçekleştirmek için başlangıçta canla başla işe koyuldular. Daha yeni nizamnamenin mürekkebi kurumadan Erzurum'daki askeri örgütçüler yeni Aşiret Hafif Süvari Alayları'nı eğitmek için örnek bir süvari alayı oluşturmaya başladılar ve 1912 Ocak'ının başlarında Erciş, Karakilise ve Diyarbe-

---

86 Sadettin Paşa anılarında, bulunduğu Kürt reislerinden bazılarının Türkçe konuşmadıklarını ve bir tercümana ihtiyaç duyduğunu belirtir (*Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 139, 142).

87 Jön Türk hükümetinin asimilasyoncu dürtüsü çıktı ve akademisyenler tarafından belgelenmiş durumdadır, ancak hükümetin verdiği tüm sinyallerin o kadar açık olmadığı da belirtilmelidir. Örneğin, Musul'daki İngiliz konsolosu 1912'de, Musul'daki ordu mensuplarının Kürtleri orduya yazmayı kolaylaştıracak bir proje hazırladıklarından bahsediyordu. Yeni plan sınırda görevli askerlerin Kürtçe ve Farsça bilmeleri şartını getiriyordu. Konsolosa göre, hükümet "Türkler tarafından silah altına alınma'yı reddedecek olan pek çok kişinin kendi memleketlerinde kendi özgür iradeleriyle askerlik yapmaya büyük ihtimalle itirazları olmayacağı"nın farkına varmış gibiydi (Hony'den Lowther'a, no. 4, 14 Şubat 1912 [FO 195/2398]).

88 Tyrrell'dan Lowther'a, no. 8, İstanbul, 17 Ocak 1910 (FO 195/2346).

kir'den aşiretliler bu amaçla Erzurum'a çağrıldılar.⁸⁹ Bundan kısa bir süre sonra, aşiretler yeni milislere yazıldılar. Pek çok aşiret lideri ilk başta yeni rejimle bir bağ kurmanın, aşiretlerini güçlendirmek için bir kez daha hükümetin desteğinden yararlanmanın kendileri için bir şans olduğuna inandı. Bu nedenle içlerinden bazıları hevesle orduya yazılmak istedi. Başında Mustafa Paşa'nın oğlu Abdülkerim'in bulunduğu Mıran aşireti bazı bağlı aşiretlerle birlikte 1912'de orduya yazıldı ve Balkan Savaşları'nda çarpışmak üzere cepheye gönderildi.⁹⁰ Bu arada, artık Millî aşiretinin başı olan İbrahim Paşa'nın oğlu Halil Bey belki de yeni örgütlenen süvari birliklerinde bir görev elde etme umuduyla Osmanlı ordusu için bir uçak satın alıp bunu aşireti adına askeriye hediye etme teklifinde bulundu.⁹¹ Ayrıca, artık hakkında yakalama kararı olan bir kaçak olarak kabul edilen Karakeçi aşiretinin başı Dirî Bey'le birlikte Balkan Savaşları'na katılmayı teklif etti ve iki reis Doğu Trakya'ya gönderildiler.⁹² Aşiret Alayları hakkında ITC iktidarının bu dönemine ait çok az bilgi vardır; ben orduya yazılan tüm aşiretlerin tam bir listesine rastlamadım. Bununla birlikte, arşiv belgelerinde ve basılı kaynaklarda yer alan dağınık bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, orduya yazılan aşiretlerin çoğu önceki rejim sırasında alaylara katılmış olanlardı.⁹³ 1912 sonbaharında tatbikatlar yapılması planlanıyordu⁹⁴ ve birkaç aşiret daha Balkan Savaşları'na katılma emri aldı.⁹⁵ 1913 ve 1914 yıl-

89 McGregor'dan Lowther'a, no. 5, Erzurum, 17 Ocak 1912 (FO 195/2398). Bu defa çok daha gerçekçi rakamlar telaffuz ediliyordu. İngiliz konsolosuna göre bu projeye katılmak için Erzurum'a en çok yetmiş beş aşiretli gelmişti.

90 Yaşın, *Bütün Yönleriyle Cizre*, s. 26-27.

91 Monahan'den Lowther'a, no. 46, Erzurum, 23 Temmuz 1912 (FO 195/2405).

92 Altay, *10 Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)*, s. 61.

93 Çeşitli konsolosluk raporlarında ismiyle anılan aşiretler Cibranlı, Haydaranlı, Mıran, Millî, Kıkı, Dakorî ve Hellacı'ydı (Sykes'in verdiği Milan aşiretleri listesinde yer almakla birlikte, eski aşiretlere sadece bu sonuncusu eklenmiş gibi görünür).

94 Mugerditchian ise yerel Hristiyanların silah taşınması yasakken, bunun hükümetin Kürtlere silah dağıtmak için bulduğu bir bahaneden başka bir şey olmadığını inanıyordu (Mugerditchian'dan Monahan ve Fontana'ya, no. 27, Diyarbakir, 30 Eylül 1912 [FO 195/2405]).

95 Talay, Hamidiyelilerin Balkan Savaşları'ndaki rolünden bahseden yazarlardan

larında nizamnamede düzenlemeler ve değişiklikler yapılmaya devam etti.⁹⁶ 1913 yılının sonuna gelindiğinde yaklaşık yirmi beş alayın örgütlenmekte olduğu bildiriliyordu.⁹⁷ Hükümet 1914'te, askeri potansiyelinin giderek önem kazandığını gördüğü Hamidiye Alayları'yla her zamankinden daha fazla ilgilenmeye başladı. Bununla birlikte, aynı yıl Harbiye Nezareti'ne sunulan iki rapor örgütlenme hakkında farklı görüşler olduğunu gösterir. Raporlardan biri gayet olumluydu ve bunun pek çok cephede geliştirilmeye değer önemli bir proje olduğu, hatta kapsamının Dersim aşiretlerini bile dahil edecek kadar genişletilebileceği belirtiliyordu.⁹⁸ Diğer raporun alaylara yaklaşımı daha eleştireldi ama gene de, savunma savaşlarında çarpışma becerilerinin olmamasına ve cehaletlerine rağmen milislerdeki aşiretlilerin her zaman savaşmaya hazır iyi biniçiler ve keskin nişancılar olduğu belirtiliyordu. Raporun yazarı, gerekli ıslahatlardan sonra alayların özellikle saldırı hareketlerinde işe yarayabilecekleri sonucuna varıyordu.⁹⁹ Yetkililer alayların düzenli ordunun sınır kitalarını destekleyebilecek kuvvetlere dönüştürülebileceğini umduklarından, 1914'te sınır aşiretleri arasından orduya kayıtlar sürdü.¹⁰⁰ İşbaşındaki-ler hükümet ile Kürtler arasında yeni bir bağ kurulmasını da

---

birdir ve amacı Hamidiye'nin Balkan Savaşları öncesinde Osmanlılara askeri bakımdan ne kadar faydalı olduğunu göstermektir. Yazara göre, Aşiret Alayları Trablusgarp'ta önemli bir rol oynamış, hatta İtalyanların gözünü korkutarak bir süre için bölgeye yaklaşmalarına engel olmuşlardı. Talay İtalyanların bunun üzerine yerli halk arasından benzer alaylar kurma girişiminde bulunduklarını da iddia eder (*Eserleri ve Hizmetleriyle Sultan Abdülhamid*, s. 86).

96 Bkz. Ergül, *II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları*, s. 82.

97 Albay Hawker'dan rapor, 31 Ekim 1913 (FO 195/2450). Ne var ki, aynı raporda planlanan tatbikatların hiçbir zaman gerçekleşmediği de belirtilir; aşiretler gene hükümet malı tüfekler ve mühimmatla donatılmıştı, ama talim yapmaya gelmek zorunda değildiler.

98 Sabık Aşiret Müfettişi Mirliva Emin tarafından Harbiye Nezareti'ne sunulan rapor (9 Nisan 1330 [22 Nisan 1914]), aktaran Balcioglu, "Hamidiye Alaylarından Aşiret Alaylarına Geçerken Harbiye Nezareti'ne Sunulan İki Rapor", s. 49-50.

99 Aşiret Müfettişi Kaymakam Yusuf İzzet tarafından Harbiye Nezareti'ne sunulan rapor (9 Nisan 1330 [22 Nisan 1914]), aktaran Balcioglu, *a.g.y.*, s. 50-51.

100 Smith'ten Mallet'a, no. 19, Van, 18 Temmuz 1914 (FO 195/2458).

umuyorlardı, ama yeniden örgütlenen Süvari Alayları'nı Kürtleri saflara katma ve bölgeyi modernleşme projesinin parçası olarak görmeye devam ettiler. Bölgeye eğitim götürme ve Aşiret Alayları'nı eğitimin yaygınlaştırılması için kullanma yönünde çabalar da vardı.¹⁰¹

Ne var ki planın uygulamaya konmasını izleyen altı ay içinde, yeniden düzenlenen örgütlenmenin pek çok aşiretli arasında neredeyse hiç rağbet görmediği belli oldu: Onlara umdukları faydalardan çok azını sağlayan yeni düzenleme, aşiretlerinin kaynakları üzerinde önemli bir yük oluşturacağı da benziyordu. Ayrıca, büyük ayrıcalıklara o kadar alışmış olan reislerle verilen tavizler çok sınırlıydı. Mardin bölgesinde bulunan bir misyonerin mektubu, kısa bir süre önce Hristiyanlara karşı düzenlenen yağma akınlarının orduya yeni yazılmış aşiretlerce gerçekleştirildiğine işaret ediyordu; saldırganlar topraklarını zamanında ekip biçmemenin yanı sıra semer ve benzeri donanım için yaptıkları masraflar nedeniyle uğradıkları zararları telafi etmeye çalışıyorlardı.¹⁰² Hayderan gibi başka aşiretler ise tek bir alayda toplanmış olmalarından ve daha önce alaylara komuta eden ağaların artık eski avantajlarını alamamalarından dolayı hoşnutsuzdular.¹⁰³

Yeni Kürt Aşiret Alayları için asker toplamaya devam edilmesine ve oluşumun ilk baştaki hedeflerini gerçekleştirmek için hâlâ çabalarda bulunulmasına karşın, iktidardaki kimi unsurlar yerel iktidar yapısını değiştirmeye kalkışmak yerine artık bunu kabullenmiş gibi görünüyorlardı. Hamlelerinden pek çoğunun hoşnutsuzluk yarattığını ve birçok nüfuzlu Kürt reisinin zaten düşük nüfuslu olan bölgeden, daha az merkezîyetçi

101 Kürtleri Erzincan'daki askeri rüştiye mektebine alma planları bunun bir kanıtıdır. Kürtlerin başka bakımlardan da yeni koşullara alışacakları varsayılıyordu. Örneğin, Eylül 1910'da Balkanlar'dan getirilen üç yüze yakın Hristiyan acemi er, askerleri ve aşiretliyi yeni ordunun Avrupalı unsuruyla tanıştırmak ve Hristiyanlarla birlikte saf tutmaya "razı etmek" için Van'a gönderilmişti (Molyneux-Seel'den Lowther'a, no. 19, Van, 7 Eylül 1910 [FO 195/2347]).

102 Monahan'den Lowther'a, no. 49, Erzurum, Temmuz 29, 1912 (FO 195/2405); kaynak: Mardin'de bulunan Knapp adlı bir misyonerden gelen mektup.

103 Monahan'den Marling'e, no. 60, Erzurum, 23 Eylül 1913 (FO 195/2450).

bir hükümetin iktidarda olduğu İran'a kaçmasına neden olduğunu fark etmişlerdi.¹⁰⁴ Ama iktidardakilerin çoğu daha önce uzak bir olasılık gibi görünürken şimdi giderek güçlendiği anlaşılan, Kürtlerin birleşme ihtimalinin önemini kavramaya başlamıştı. Yeni rejim vilayetlerdeki tepkilere kulak verdi, vilayetlerdeki de benzer şekilde yeni rejim karşısındaki pozisyonlarını yeniden düşünmeye devam ettiler; bu süreçte her iki taraf da dönüşecekti.

Tepki ve yeniden icat II

II. Abdülhamid'in Kürt toplumunun çeşitli unsurları arasında hem destekçileri hem de muhalifleri vardı; aynı şekilde, Kürt periferisinin 1908'den sonraki durumunu da "Kürtler ile hükümet arasında mutlak bir karşıtlık" olarak sunmak hatalı olur. Gerçeklik bundan çok daha karmaşıktı. Yeni hükümetin de değişik Kürt çevrelerinde kendine göre destekçileri ve muhalifleri vardı.¹⁰⁵ İlk başta taraftarlar ile aleyhtarlar arasındaki ayrım çizgisi biraz daha netti: II. Abdülhamid döneminde menfaat sağlamış olanlar yeni rejime mutlak anlamda karşıt olmasalar bile kuşkuyla bakıyorlardı; ITC'nin iktidara gelmesini memnuniyetle karşılamış olanlar ise genellikle sabık sultan döneminde en çok zarar görmüş olanlardı. Bunların ağırlığını Zeki Paşa ile sultanın silahlandığı ve desteklediği aşiret reisleri karşısında en korunmasız kalan unsurlar oluşturuyordu, ama ayrışmanın temelinde her zaman sınıfsal nedenler yatmıyordu. II. Abdülhamid'in kendine düşmanlaştırdığı entelektüeller, devlet adamları ve subaylar da en azından ilk başta yeni hükümeti memnuniyetle karşıladılar; bu olumlu yaklaşım yeni rejimin Türk milliyetçisi ve otoriter eğilimlerinin açıklık kazanmasına kadar sürdü.

---

104 Örneğin bkz. "Joint Report by Messrs. Shipley and Minorsky, British and Russian Delegates, on the State of Affairs on the Turco-Persian Frontier, June 8-Sept. 16, 1911" (FO 195/2398).

105 İmparatorluğun Arap nüfusunun bu değişikliklere gösterdiği aynı derecede karmaşık tepkilerin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Kayalı, *Arabs and Young Turks*.

Anayasanın ilan edildiği haberlerinin duyurulmasından sonra başkentte ve vilayetlerde her kesimden Osmanlı arasında hummalı bir faaliyet başladı; II. Abdülhamid döneminde ağır baskı altında olanlar derhal siyasi kulüpler ve partiler kurmaya, programlar yayımlamaya ve türlü çeşitli yayınlar çıkarmaya başladılar. Payitahttaki Kürt entelektüelleri de mensup oldukları Osmanlı siyasi partilerinin yanında Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti (KTTC) adlı bir kulüp kurdular ve Osmanlıca ve Kürtçe makaleler basan, cemiyetin resmi organı niteliğindeki *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi*'ni (bundan sonra *KTG*) yayımlamaya başladılar. Benzer biçimde, anayasanın ilanının ardından Kürdistan'ın belli başlı şehirlerinde de Kürt kulüpleri kuruldu. Ancak, Diyarbakir, Bitlis, Muş ve Musul ile bölgenin diğer şehirlerinde kurulan kulüpler başkentteki kulübün şubeleri olsalar da mensuplarının savundukları fikirlerde ve güttükleri amaçlarda önemli farklılıklar olduğu görülür.

Bu bölümün kalan kısmında, gene Hamidiye'yi mercek olarak kullanarak, Kürtler arasında yeni rejime gösterilen çok yönlü tepkileri analiz edeceğiz. II. Meşrutiyet dönemindeki Kürt yayınlarını inceleyerek ve dönemin arşiv kayıtlarını analiz ederek, Kürt toplumundaki yeni güç dinamiklerinin daha iyi bir görüntüsünü elde etmek mümkündür. Aşağıdaki tartışmada birkaç nokta açıklığa kavuşacak. Birincisi, ITC'nin Hamidiye'ye yönelik yeni politikalarının partinin daha genel "Kürt politikası"na işaret ettiğini saptıyoruz. Hükümet artık bazı aşiretler aleyhine başkalarını destekleme politikasından vazgeçmişti (en azından açıktan açığa). Yeni rejimin genel hedefi kontrolünü periferilerine kadar genişletmek ve eğitimi, askerlik hizmetini ve başka kurumları kullanarak daha tektip, sadık ve denetlenebilir bir vatandaş kitlesi yaratmaktı; yeni Aşiret Süvarileri bu daha büyük misyona hizmet edecekti. Bu politikanın çeşitli Kürt unsurları arasında hem destekçileri hem muhalifleri vardı. Buna karşılık, ITC yönetiminin ilk birkaç yılında ittifakların değiştiğini ve destekçiler ile muhalifler arasındaki çizginin bulanıklaştığını da saptıyoruz. İktidara geldiğinde ITC'yi desteklemiş olanlardan bazıları desteklerini çekerken, daha

önce ITC'ye karşı olan başkaları hükümetin arkasına geçecekti. Bu çalışmada incelenen dönemin sonuna gelindiğinde aşiret bölgesindeki iktidar suretleri fazla değişmese de, iktidar dilinin değiştiğini de saptıyoruz: Artık imparatorluğun sınır bölgelerinde güce erişimin aracı siyaset –özellikle de halklaştırma siyaseti– olacaktı. Bu tutum bölgede yaşayan başka pek çok unsurun düşmanlaşmasıyla da sonuçlanacaktı. Ama tüm taraflar, artık sultandan önce yeni rejime ve Osmanlı milletine sadakati vurgulayan iktidarın yeni resmi anlatısını kullanmaya başlayacaktı.

Alışılmadık bir durum: Mücadele alanı olarak siyaset

1908'de anayasanın ilanından kısa bir süre sonra, Hamidiye karşıtları ile yeni rejim yandaşları arasındaki örtüşme ve bunlarla hükümete muhalefet eğilimindeki Hamidiye destekçileri arasındaki ayrışma açık ve netti. Bununla birlikte pek çok kişi yeni rejimi, politikalarını, esas olarak da rejimin gücünü sınamak için beklediğinden derhal açık bir muhalefet başlamadı. Ama Hamidiye reisleri de aralarından en güçlü ismin –İbrahim Paşa– devrildiğini, ardından da Hamidiye'nin toptan lağvedilmesi için (mütereddit de olsa) teklifler yapıldığını görünce, nüfuz ve servet edinme yolunda yeni rejimin artık kendilerine destek olmayabileceğini anladılar. Onlar da toparlanmaya ve örgütlenmeye başladılar – ama bu defa siyasi olarak. Gene Meşrutiyetin ilanından sonra, İstanbul'daki Kürt entelektüelleri de yeni kulüpleri KTTC'yi kurdular. Yeni rejimi desteklediler ve hem kendileri için hem de Kürdistan'daki memleketlileri arasında dağıtılmak üzere Kürtçe ve Osmanlıca çeşitli makaleler yayımlama fırsatından yararlandılar. KTTC Kürt milliyetçileri tarafından, milliyetçi bir gerilla gücü oluşturmak üzere de örgütlenmiş ilerici bir kulüp olarak selamlandı. Ne var ki, özellikle kulübün taşra şubeleri düşünüldüğünde bu tablo gerçekliği tam olarak yansıtmaz. Gazetede çıkan makaleler, konsolosluk raporları ve resmi Osmanlı yayınlarıyla birlikte okundu-

ğunda, kuşkusuz karşılıklı üyelikler olsa da, başkentteki kulüp üyelerinin vilayetlerdekilere çok farklı vizyonlara sahip olduğu görülür. Hepsi Kürtlerin iyiliği üzerinde duruyordu, ama desteklemek isteyecekleri hükümet ve gelecek hakkında farklı vizyonları ve Kürtler için “iyi olan”ın ne olduğuna dair farklı görüşleri vardı.¹⁰⁶

Ben Osmanlı ve Kürt tarihindeki çeşitli konuları incelemek için Hamidiye’yi mercek olarak kullanmayı salt kolaylık olsun diye değil, bizzat Kürtlerin, Ermenilerin ve farklı kökenlerden diğer Osmanlıların iktidara, devletle ilişkilerine, komşularıyla aralarındaki etkileşime (bu komşuların *kim* olduğu konusunda değişen görüşleriyle birlikte) ve geleceklerine içinden baktıkları önemli bir mercek olduğu için de seçtim. Hamidiye fikrinin oluşum aşamasında bu çok yönlü misyonun bir hedefi de Kürt toplumunu modernleştirmek ve Osmanlı’yla bağlarını güçlendirerek bünyeye katılmasını sağlamaktı, ama Zeki Paşa’nın liderliğinde “medenileştirme” misyonu başka amaçlar uğruna büyük ölçüde terk edildi. Zeki Paşa’nın başlıca derdi Ermeni devrimci faaliyetlerini frenleyebilecek ve ihtiyaç halinde, bir Rus istilasına karşı koalisyonla katılabilecek nüfuzlu Kürt liderlerinden sadık ve güçlü bir grup oluşturmaktı. Bu, Abdülhamid rejimine sadakati teşvik eden ve sağlama almayı amaçlayan bir programdı. Oysa ITC merkez komitesi Hamidiye’yi (eğer korunacaksa) daha çok imparatorluğun Kürt aşiret nüfusunu disiplin altına almaya, bünyeye katmaya ve asimile etmeye yarayacak –tıpkı eğitim gibi– bir araç olarak görüyordu. Asimilasyoncu eğilimlere kuşkusuz karşı olsalar da, Kürt entelektüelleri bu hedeflerin çoğunu desteklediler. Meşrutiyetin ilanından ve hemen ardından Zeki Paşa’nın görevden azledilip İbrahim Paşa’nın ortadan kaldırılmasından sonra, “yeni” Hamidiye’yi aşiretleri modernleştirmenin ve eğitmenin bir aracı olarak görmeye başladılar.

KTG’ye katkıda bulunan bir yazar Hamidiye hakkında, milisleri bu açılardan da tartışan bir yazı dizisi kaleme almıştı. Ya-

---

106 Bununla birlikte, tıpkı *Kurdistan* gibi bu gazeteye katkıda bulunanların da Osmanlı halkları arasında kendi başına bir varlık olarak gördükleri “Kürtler” hakkında farklı bir vizyona sahip oldukları da kuşkusuz doğrudur.

zılarında Zeki Paşa dönemindeki Hamidiye'nin değil, ıslah edilen aşiret süvarilerinin üzerinde duruyordu. "Zaman zaman bu alaylar hakkında şikâyetler işitilmekte" olduğunu teslim eden yazar, Aşiret Alayları'nın neden olduğu problemlerden "Kürtlerin fitri hususiyetleri"ni değil, eski "kumandan"larını sorumlu tutuyordu. Bu liderliğin kökünün kazınmasından sonra, meşruti rejim altında kurumun Kürtler ve Osmanlılar için bir nimet olacağını, zira Kürtlerin Hamidiye sayesinde eğitileceklerini ve diğer askerlerle kardeşçe ilişkiler kuracaklarını savunuyordu. Ayrıca, ITC'li yoldaşlarının tartışmasız bir olgu olarak kabul ettikleri, Kürtlerin binicilik konusundaki "doğal" yeteneklerine dikkat çekiyordu. İyi bir süvarinin savaş için ne kadar önemli olduğunu, dolayısıyla Kürtlerin vereceği hizmetlerin Osmanlı ordusu için büyük önem taşıdığını vurguluyordu. Yazısını Kürtlere tüm gerekenin "nazari ve ameli tedrisin yanında talim ve terbiye" olduğunu ve ıslah edilen Hamidiye'nin yeni hükümetin liderliğinde buna vasıta olacağını belirterek noktaltıyordu.¹⁰⁷ Said-i Kürdî de Aşiret Alayları konusunda benzer düşüncelere sahipti. Ona göre Kürdistan için en önemli iki şey milli birlik ve din bilgisiydi, ama bunun gerçekleşmesi için medeni teknolojilerin yayılması şarttı. Said-i Kürdî Aşiret Alayları'nın bu hedefe erişmenin "vakfiyesi ve mektebi", özellikle de Kürt aşiretlerinin kardeşçe ilişkiler kurmalarının aracı olacağını düşünüyordu. Kin ve çatışmaların göçebe yaşam biçimi, devletin bölgede otoritesini kabul ettirememesi, varlığını hissettirdiğinde de tam tersine baskı uygulaması yüzünden ortaya çıktığını savunuyordu. Durum bu nedenlerle kötölemiş ve bölge iç çatışmalarla parçalanmıştı. Said-i Kürdî Kürtlerin modern eğitim ve teknolojiye ayak diremelerine hayıflanıyor ve

---

107 Süleymaniyeli Fethi, Başlıksız ["Aşayir Askerliği"], KTTG 1 (5 Aralık 1908), s. 5-6 ve "Aşayir Askerliği, Mâba'd", KTTG 2 (29 Teşrin-i Sani 1324 [12 Aralık 1908]), s. 13-14. İkinci yazının sonunda belirtildiği gibi dizinin devam edeceği düşünülüyordu, ama sonraki sayılarda arkası gelmedi. Dolayısıyla, tartışma KTTG 2'de yarıda kesildi. Yazarın kanaatlerini benimseyen başka kalemler de vardı. Örneğin, Süleymaniyeli Seyfullah hemşerisinin görüşlerini destekliyordu (bkz. Süleymaniyeli Seyfullah, "Siyasîyât, Mâba'd", KTTG 2 (29 Teşrin-i Sani 1324 [12 Aralık 1908]), s. 10 (çevriyazını Bozarslan, KTTG içinde).

Kürt toplumunun başına bela olan dertlerin tedavisinde bunların önemini vurguluyordu. Ona göre, bütün bu sorunlarda Aşiret Alayları'nın rolü modernliğin öncüsü olarak, eğitime ve modern medeniyete uzanan yolları açmak olmalıydı. "Hasılı" diye yazıyordu:

her millet, özellikle de Kürdlerin sağlam bağı ve yaşam unsuru olan birlik, eğer bir saray olsa, Aşiret Alayları ve her unvanı yenilgiye uğratan askerlik de köklü ve uzun bir temel ve sağlam bir tavan olacaktır. Ve o birlik ve ittifak sarayını ışıklandıran ya da halkların yaşamının kan dolaşımı yerine geçen ve havagazi kaynağı gibi olan eğitim ve öğretim için, Aşiret Alayları gayet gösterişli ve parıldayan bir teknik bilgiler okulu ve kocaman bir sanayi fabrikası olacaktır. Üstad olan Hükümet, alayların yeteneklerine göre iyi bir düzen dersi verirse, ne güzel, tam aradığımız da odur, işte o kadar.¹⁰⁸

Yeni yeni canlanan Kürt basınının sayfalarından, yeniden örgütlenen Aşiret Alayları'na övgü ve destek yağıyordu. Yazarların arzusu Osmanlı bağlamında Kürtlerin önemini vurgulamaktı ve bu şekilde belki de, yeni hükümet eğitime ve modern tesislere kaynak tahsis ettiğinde Kürdistan'ın unutulmamasını sağlamak istiyorlardı. Yeni hükümetin Kürtlerin vereceği şeyler olduğunu bilmesini istiyor, Kürtleri de yeni düzenin onlara sunabileceği şeyler olduğuna ikna etmeye çalışıyorlardı.

Bununla birlikte, Kürdistan'da gerçekleşmekte olan büyük değişimleri desteklemeyen, özellikle de yeni rejimin Kürt ile gelenlerine yönelik bastırma harekâtlarına karşı olan yazarlar da vardı. Seyyid Abdülkadir önceki rejimin çeşitli aşiretler ile gayrimüslim komşuları arasına nifak soktuğunu, bu nedenle yeni rejimin "millî birliği" sağlama çabalarında Kürdistan'a

108 Said-i Kurdî, "Kürdler Neye Muhtac", KTTG 2 (29 Teşrin-i Sâni, 1324 [12 Aralık 1908]), s. 13 [gazetenin her sayısında sayfa numaraları bir önceki sayı da kaldığı yerden devam eder], Bozarslan, KTTG, yeniden baskı içinde. Said-i Kurdî mecliste Osmanlı mebuslarına hitabı sırasında bu görüşlerini tekrarlamıştı (bkz. Molla Said-i Kurdî, "Bediüzzaman Said-i Kurdî'nin Meb'usana Hitabı, Mâba'd", KTTG 4 (13 Kânûn-i Evvel 1324 [26 Aralık 1908]), s. 31 (Bozarslan, KTTG).

özel bir dikkat göstermesi gerektiğini savunuyordu. Ancak, o bu yazıyı yazarken, belki de hâlâ önceki rejim sırasında sokuldukları ruh halini koruyan gayrimüslimlerin Kürt komşuları hakkında asılsız şikâyetlerde bulunduklarını iddia ediyordu. İTC'nin bu şikâyetler karşısında çeşitli Kürt reislerine karşı yürüttüğü bastırma harekâtlarını eleştiriyor ve aşiret milisleri için önerilen değişiklikleri Kürt reislerine yönelik bu daha geniş “zulüm” bağlamında değerlendiriyordu. Alayların toptan lağvedilmesinin masadaki seçeneklerden biri olduğu bir sırada yazan Abdülkadir, birlikleri tamamen dağıtmanın hata olacağını belirtiyor ve bunun yerine hükümet komisyonundaki uzmanların alayları ıslah etmesini öneriyordu. Ayrıca milisleri tamamen yok etmenin “siyasi bir hamle olduğunun inkâr edilemeyeceğini” ekliyordu.¹⁰⁹

Seyyid Abdülkadir meşruti rejimin dostuydu ve ileride yeni hükümet ile Kürt ileri gelenleri arasında arabuluculuk yapacaktı, ama bu onu, iktidara gelmesini izleyen aylarda imparatorluk genelinde düzeni sağlamlaştırmaya çalışan yeni rejimden hızla soğuyan pek çok Kürt reisinin düş kırıklıklarını seslendirmekten alıkoymadı. Öte yandan, bazı Hamidiye reisleri protestolarını seslendirmeleri için başkalarının aracılığına başvurmayıp doğrudan gazeteye yollamayı tercih ettiler. *KTTG*'nin yayın yönetmenine gönderilen birçok mektup statülerindeki değişiklikten yılgınlığa kapılmış Hamidiye reislerinden geliyordu. Karakeçi aşiretinin reisi Halil gazeteye yazdığı bir mektupta, İbrahim Paşa'yı sindirmesi için aldığı resmi emirlere uyarak onca aşiretlisini canından etmesinin, ondan sonra da hizmetlerinin karşılığını “eski ithamlar” a dayanarak hapse atılmakla almasının büyük bir ayıp olduğunu ifade ediyordu. Onu en çok “üzerrimde elbise-i resmiye-i eskeriyem olduğu halde jandarma koğuşlarında habsedilmekliğimiz” rencide etmişti.¹¹⁰

109 Rahmetli Şeyh Ubeydullah Efendi'nin oğlu Abdülkadir, “Cem'iyetimizin Reis-i Fezail'eni Seyyid Abdülkadir Ubeydullah Efendi'nin Nümûne-i Fıkr ı İrfanı”, *KTTG* 1 (22 Teşrin-i Sâni, 1324 [5 Aralık 1908]) (Bozarslan, *KTTG*, yeniden baskı). Yazıya 20 Kasım 1908 tarihi düşülmüştü.

110 Karakeçi Aşireti Reisi Halil, 5 Aralık 1908 tarihli mektup, *KTTG* 2 (29 Teşrin-i Sâni, 1324 [12 Aralık 1908]), s. 18 (Bozarslan, *KTTG*, s. 104-5).

Patnoslu ünlü Hamidiye paşası Hayderanî Hüseyin'in de yanlış bilinenleri düzeltmek için söyleyecekleri vardı. Kürt okurların, özellikle de yeni hükûmete yakın olanların önünde kendisine yöneltilen bazı suçlamaları tekzip etmek istiyor ve *Manzume-i Efkâr* gazetesinin kendisine atfettiği cinayetleri işlemediğini yazarak, okurlara bu gazeteye karşı iftira davası açacağını bildiriyordu.¹¹¹

Öte yandan, başka aşiret reisleri yazılarında yeni rejimi övüyor ve yeni hükûmetle işbirliği niyetinde olduklarını ifade ediyorlardı. Harûnan ve Reşkotan aşiretlerinin reisleri yolladıkları bir mektupta anayasayı meyvesi adalet, eşitlik ve kardeşlik olan Cennet Ağacı'na benzetiyorlardı. Yazarlar okurlarına, mutasarrıf onlara Kürtçe ve Türkçe olarak meşruti rejimi açıkladığında nasıl “sevinç gözyaşları döktük[lerini]” ve “aziz vatan[ların] ın selameti ve saadeti” için kendilerini feda etmeye yemin ettiklerini anlatıyorlardı.¹¹² Midyat yöresinden Hevêrkî reisi ise Nusaybin'den refikleriyle birlikte yazdığı mektupta meşrutiyeti övüyor ve o sırada sürmekte olan silahları toplama işinde devletle işbirliği yapacağına ant içiyordu.¹¹³

Bununla birlikte, aşiretlerin yeni rejime sadakatlerini ilan ettikleri tek forum Kürt gazeteleri değildi. Pek çok aşiret lideri mesajlarını iletmek için daha dolaysız bir yol seçerek bunları sadece “kendi” halklarına ait bir gazeteye değil hükûmete de sundular. Dahiliye Nezareti'ne çektikleri, Osmanlı resmi gazetesi *Takvim-i Vekayi*'de de yayımlanan telgraflarda yeni rejime aynı bağlılık gösterisi sergileniyordu. Bitlisli Şirvan ve Ba-

111 Umum Haydaran Aşireti Reisi Hamidiye Mirlivası Hüseyin imzalı mektup, KTTG 8 (19 Kânûn-i Sâni 1342 [23 Ocak 1909]), s. 69 (Bozarslan, KTTG).

112 Harûnan Aşireti Reisi Ahmed Fakih ve Reşkotan Aşireti Reisi Hacı Mehmed Mustafa imzalı 31 Aralık 1908 tarihli mektup, KTTG 8 (19 Kânûn-i Sâni 1342 [23 Ocak 1909]), (Bozarslan, KTTG). KTTG yayıncıları bu mektubun ardından Reşkotan aşiretinin hükûmet için nasıl hep bir baş ağrısı olduğunu, hükûmetin dur durak bilmeksizin reislerini ele geçirip cezalandırmaya çalıştığını açıkladılar. Bu yüzden, aşiret reisinin yeni rejimi kucaklayabilmesini daha da inanılmaz buluyor ve mektubu için ona teşekkür ediyorlardı.

113 Midyat Kazasının Hevêrkî Rüesasından Aziz Halil Haco, Nusaybin Rüesasından Kelebrulu Ahmed, Nusaybin Eznavir Nahiyesi Rüesasından Hasan Sivük ve Diğer Ahmed el-Yusuf imzalı 6 Ocak 1909 tarihli mektup, KTTG 8 (19 Kânûn-i Sâni 1342 [23 Ocak 1909]) (Bozarslan, KTTG).

bus aşiretlerinin liderlerinin çektiği böyle bir telgrafta kimi aşiret mensupları eski rejim sırasında eşkıyalığa bulaşmış olsalar da, bunun tek nedeninin memurların kötü tutumu ve Kürtlerin cehaleti olduğu belirtiliyordu. Kaldı ki, böyle bazı kişiler mutasarrıfa teslim olup geçmişte yaptıklarından pişmanlık duyduklarını açıklamış ve meşruti hükümete bağlılıklarını beyan etmişlerdi. Aşiret liderleri, mutasarrıf Süleyman Faik Bey'in Türkçe ve Kürtçe yaptığı konuşmanın kendilerini özellikle müteessir ettiğini belirtiyorlardı.¹¹⁴ Siirt'te Pencinar, Bişarê Çeto ve Batwan aşiretlerinin liderleri de benzer biçimde silahlarını mutasarrıfa teslim etmiş ve onun huzurunda birbirlerini öpüp "sıkı bir nasihatle ... itaat ve medeniyetin hak yoluna [girerek]" aralarındaki kan davalarını bitirmişlerdi.¹¹⁵

1908 ve 1909 yıllarında Kürt gazetesi *KTG* ile *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanan, yukarıda bir kısmından bahsettiğimiz çeşitli yazı ve mektuplar, burada yürüttüğümüz tartışma açısından önemli birkaç noktaya işaret eder. Birincisi, Hamidiye ile onu destekleyen rejimin bölgedeki pek çok Kürt'ün yaşamın-

114 Dahiliye Nezareti'ne arz edilen, Şeyh Mahmud, Şeyh Yusuf ile Garzan'daki Babus aşiretinin başı Ömer ve Şirvan aşiretlerinin reislerinden Madenli Yusuf imzalı telgraf, *Takvim-i Vekayi*, no. 51, (12 Teşrin-i Sani 1324 [25 Kasım 1908]). Bişîrî, Sinikan, Osman ve Maşeref aşiretlerinin reisleri de Dahiliye Nezareti'ne buna çok benzer bir telgraf göndererek Süleyman Faik Bey'in Türkçe ve Kürtçe olarak verdiği nutku dinlemekten duydukları memnuniyeti belirtmiş ve Reşkotan aşiretiyle olan ayrılıklarını bir yana koymaya yemin ettikten sonra kanun-i esasi ve vatan uğruna canlarını feda edeceklerine ant içmişlerdi (*Takvim-i Vekayi*, no. 98 (8 Kanun-i Sani 1324 [21 Ocak 1909]), s. 7. Göründüğü kadarıyla, Mutasarrıf Süleyman Faik Bey kaza halkına hitap eden bir dille yeni hükümeti tanıtmak için yoğun bir faaliyet gösteriyordu. Mutasarrıfın bütün bu "ihtidalar" için aferin alabilmek amacıyla, onları düşüncelerini başkente arz etmeye teşvik etmiş olması da mümkündür.

115 *Takvim-i Vekayi*, no. 83 (20 Kânûn-i Evvel, 1324 [2 Ocak 1909]). Ayrıca bkz. Midyatlı Arab Çilikli aşireti, Ali Remo ve Musa Ağazade Emin tarafından gönderilen mektuplar, *Takvim-i Vekayi*, no. 86 (27 Kânûn-i Evvel, 1324 [9 Ocak 1909]); Zilan aşiretinin başı Ömer; Babus reisi Mehmed Saîd ve Diyar aşiretinin başı Nimrve Mela Şekir ve Bervarî Saîd'in telgrafı, *Takvim-i Vekayi*, no. 87 (28 Kânûn-i Evvel 1324 [10 Ocak 1909]) ve Hêvat, Sihanlı ve Pilekî aşiretlerinin sadrazama gönderdikleri telgraf; bu telgrafı çekenler hükümete Meşrutiyyetin yeniden ilanından beri huzur içinde oldukları ve Kanun-i Esasi'yi desteklemeye devam edecekleri güvencesini vermek istiyor ve daha önce işledikleri kabahatleri, sabık rejimin istismar ettiği "cehalet"lerine bağlıyorlardı (*Takvim-i Vekayi*, no. 111 (21 Kanun-i Sani, 1324 [3 Şubat 1909])).

da –olumlu ya da olumsuz– ne kadar büyük bir rol oynadığını gösterirler. Görüşünü seslendiren kişiye göre, Hamidiye ya yolsuzluğun ya da “Kürtler”in gücünün bir simgesiydi ve de güdülen amaç her neyse ona erişmenin bir aracıydı. İkincisi, bu mektuplar okura yeni rejimin bazı Kürt reisleri, özellikle de aşiret milislerine katılmış olanlar üzerinde bıraktığı izlenime dair bir fikir verir. Bu reisler daha önce menfaat elde ettikleri düzenin anlaşıldığı kadarıyla tamamen yıkılmış olduğunu görüyorlardı ve sözleriyle bu duruma hayıflanırken bir yandan da düşüncelerini sanki yeni rejimi memnuniyetle karşıladıkları izlenimini verecek bir üslupla dile getiriyorlardı. Scott’ın işaret ettiği gibi, “Madunlar potansiyel bir tehdit oluşturan güç sahibinin gerçek niyetlerini ve ruh halini kavramaya, bunu okumaya çalışırken bir hürmet ve rıza performansı sergilerler.”¹¹⁶ Aynı zamanda –iktidarın yeni sahibi– yeni rejim de gene Scott’ın sözleriyle, “gerçek niyetlerini okumak için madunların maskesinin ardındakileri görmeye çalışırken bir üstünlük ve hâkimiyet performansı” sergiliyordu.¹¹⁷ Bu tür bir güç performansı tamamen yeni olmayabilirdi ama –en azından görünüşte, modern siyasi partiler, platformlar, örgütler ve yayınlar aracılığıyla– yürütülüş tarzı yeniydi. Perde arkasında ise imparatorluğun sınır boylarında farklı taraflar arasında güç mücadelesi sürüyordu.

KTG, çoğu yeni rejimi destekleyen ve 1908’de Meşrutiyetin ilanından sonra nispi bir özgürlükten yararlanabilen başkentteki Kürt entelektüelleri tarafından kurulmuştu. Kürt olmayan Osmanlılar gibi onlar da gazeteyi bir siyasi faaliyet mecrası olarak kullandılar. Gene de, gazetede görüş bildirenler sadece yeni rejimin ve prensiplerinin arkasında duran başkentte mukim Kürt entelektüelleri değildi; yayını takip eden ve katkıda bulunan Kürdistan’daki aşiret reisleri ve başka isimler de görüşlerini seslendiriyorlardı. Ama tıpkı gazeteye yansıyan fikirler gibi, gene Meşrutiyetin ilanından sonra ortaya çıkan çok sayıda “Kürt kulübü”nü kuran ve bunlara katılan Kürtlerin gün-

116 Scott, *Domination and the Arts of Resistance*, s. 3.

117 A.g.y., s. 3-4.

demleri de çeşitlilik gösteriyordu. İstanbul'daki merkez şubesi gibi, bu kulüpler de pek çok entelektüel tarafından ilerici ve/veya milliyetçi örgütler olarak selamlanıyordu. Gene de, nasıl KTTG'de ifade edilen görüşler büyük bir çeşitlilik gösteriyorsa, başkentteki ve Kürdistan şehirlerindeki Kürt kulüplerine destek olanların ve bunlara katılanların gündemlerinde de benzer bir çeşitlilik göze çarpıyordu.

İstanbul'daki "Kürt kulübü" (KTTC) 1908'de Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesinden kısa bir süre sonra kurulmuştu. Jön Türk hareketinde yer almış çok sayıda Kürt vardı, ama yeni rejimde bazılarının "Kürtler"e bakışının, önceki rejimde menfaat elde etmiş olan Kürtlerin yeni hükümete bakışı kadar kuşkulu olduğu söylenebilir. Bu durum karşısında, birtakım Kürt cemaat önderleri "Kürtler"in yeni rejime toptan karşı, homojen bir topluluk olduğu efsanesini ortadan kaldırmak için yeni rejime desteklerini bir an önce göstermelerinin önemli olduğunu hissettiler. Yeni kulübün kuruluşuna kuşkusuz bu açıdan da bakmak gerekir. Açılış törenleri ve toplantılar hakkında yazan gözlemciler değerlendirmelerinde bu noktaya dikkat çektiler. *Stamboul*'da yayımlanan bir yazıda Kürt kulübünün Ayasofya Camii'nde yapılan ilk toplantılarından birinde alınan kararlar arasında, "Feyz-i Hürriyet gazetesinin sadık Kürt milletine kara çalan ithamlar"ından kurtulmak ve "Kürt ülkesinin talihsizliğinden ve Hristiyan memleketlilerinin çektikleri eziyetlerden sadece Kürt ağalarının mesul" olduğunu duyurmak da yer alıyordu.¹¹⁸ Toplantıda hazır bulunanlar, şiddete bulaştığı bilinen Kürt ileri gelenlerinin Mebusan Meclisi'ne seçilmeyeceğini de beyan etmiş ve bu amaçla bir mektup kampanyası başlatma kararı almışlardı. Diğer kararlarda eğitimin ve Kürdistan'da okullar açılmasının önemi de vurgulanıyordu.¹¹⁹ Bu bilgiler ışığında, yukarıda yer verdiğimiz basına yansımış beyanların anlamı biraz daha netleşir. Pek çok Kürt Hamidiye'nin, bir grup olarak Kürtlerin adını telafisi imkânsız şekilde lekelemiş olmasından korkuyor ve yeni düzende vatandaş olarak taşıdıkları potansi-

118 Bunun ikinci toplantı olma ihtimali vardır.

119 "Les Kurdes", *Stamboul* (Eylül 1908) (MAE Nantes, Kurdes/E 131).

yeli ve sadakatlerini vurgulamak için mücadele ediyorlardı. İktidarın resmi anlatısını kullanmaya başladıklarından, yeni rejime sadakatlerine dikkat çekme ve kendilerini, Kürt reislerinin adeta özdeşleştirildikleri önceki liderlikten ayırma ihtiyacı içindeydiler. Bu yaklaşım yeni Kürt cemiyetinin İstanbul'un Vezneciler semtindeki bir kıraathanede düzenlenen ilk toplantısında ilan edilmişti. "Miralay Süleyman" diye biri, konuşmalarda Kürtlerin "aziz vatanlarının emniyetini ve huzurunu, bütün Osmanlıların selametini ve terakkisini emniyete alan Kanun-i Esasi'nin umdelerini müdafaa etmek için kanlarının son damlasına kadar mücadele etme"ye ant içtiklerini yazıyordu. Ayrıca, "ne Kanun-i Esasi'ye karşı gelme, ne de ITC'nin vatanperverane menfaatlerine zarar vermek gibi bir fikir ve niyet" taşıyorlardı. Ayrıca, Kürtler ile Ermeniler arasında, önceki rejim sırasında kötü yönetim nedeniyle koptuğunu söyledikleri geleneksel dostluk bağlarını yeniden kurmayı taahhüt ediyorlardı.¹²⁰ Başkentteki Kürtlerin beyanları böyleydi. Bunlar akılda tutulduğunda, yazılarının anlamını çözmek biraz daha kolaylaşır.

Buna karşılık, görüldüğü kadarıyla Kürdistan'da duygular daha karışık. İstanbul'da KTTTC'nin kurulmasından kısa bir süre sonra Diyarbakir, Bitlis, Muş, Van, Erzurum ve Musul gibi pek çok Kürt şehrinde örgütün şubeleri faaliyete geçmişti. Örneğin, Diyarbakir şubesi Aralık 1908'de "büyük bir alayış ve nümayişle" açılmış, bu sırada dini pankartlar taşıyan dervişler şehirde bir geçit yürüyüşü düzenlemiş, vali dahil pek çok önde gelen şahsiyet konuşmalar yapmış ve askeri bir bando konser vermişti. Törene binlerce kişi katılmıştı.¹²¹ Cemiyetin şubeleri resmen İstanbul'daki merkez şubenin benimsediği programı kabul ediyor gibi görünseler de, mensuplarının gündemleri oldukça farklıydı.¹²² Bunlar kendi yıkımlarına –hâimleri Zeki

120 Bu muhtemelen yapılan ilk örgüt toplantısıydı. Albay Süleyman'ın Eylül 1908 tarihli *Stamboul*'da yayımlanan yazısı (MAE Nantes, Kurdes/E 131) Fransızcadan çevrilmiştir.

121 Heard'den Lowther'a, Beyrut, 3 Ocak 1909 (FO 195/2317). Mugerditchian'ın 22 Aralık 1908'de verdiği bir rapora dayanır.

122 Bu kulüpler gene, aynı tarihlerde Arnavutluk'ta kurulan kulüplerle kıyaslanabilir. Skendi'ye göre, Arnavutluk'ta "Kulüp programlarının hepsi birbirine

Paşa'nın azline, İbrahim Paşa ve diğer Hamidiye reislerine karşı düzenlenen harekâtlara ve içlerinden pek çoğunun tutuklanmasına– tanık olan aşiret reisleri ve kentli eşraftı. Büyük bölümü, arazi ve başka zenginlikler şeklinde biriktirdikleri servetin ve güç tabanlarının gözlerinin önünde tehdit altına girdiğini görüyordu. Bazı Kürt reisleri kulüplere, yeni rejimin yandaşları gibi görünüp başka aşiretlerden hemşerilerinin başlarına gelenlerden kurtulmak için girdiler. Ama “Kürt kulüpleri”nin onlar için farklı bir anlam taşıdığını ve kulüp üyelerinin başkentteki hemşerilerinden farklı kaygıları olduğunu gösteren belgeler vardır.¹²³ Diyarbakir'deki İngiliz temsilcisi Kürt kulübü açıldığı sıralarda şehirde ITC'ye desteğin giderek azalmakta olduğunu ve şehir halkının yeni cemiyetin ITC'nin yerel şubesinden çok daha güçlü olmasını umut ettiğini bildiriyordu. Kulübün İstanbul'daki merkez şubeyele temasta olduğunu ve muhtemelen oradan talimat aldığını, ama liderlerinin kendilerine ait gündemlere sahipmiş gibi göründüklerini ekliyordu. Örneğin, yerel kulübün üyeleri İngiliz temsilciye İstanbul'daki merkezden Hristiyanlarla dostça ilişkileri sürdürme talimatı aldıklarını belirtmişlerdi. Ama ona göre “hareketin genel eğilimi” “böyle bir tutumla bağdaşır gibi değil”di.¹²⁴ Diyarbakir gibi şehirlerdeki bazı kulüp üyeleri artık şeriatı korumakla ilgilenmeyen yeni rejime düşmandılar ve bu yönde pek çok nümayiş yaptı-

---

benzemiyordu; kuruldukları yerin özel ihtiyaçlarına göre farklılıklar gösteriyordu” (*Albanian National Awakening*, s. 347). Ayrıca bkz. s. 346-65.

123 Bu konuda daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Klein, “Kurdish Nationalists and Non-Nationalist Kurds”

124 Heard'den Lowther'a, Beyrut, 3 Ocak 1909 (FO 195/2317). Mugerditchian'ın 22 Aralık 1908'de verdiği bir rapora dayanır. Diyarbakirli Kürtler yerel memurları ya da en azından buna meyilli olanları manipüle ederek durumu daha da istismar ettiler. Örneğin, *Takvim-i Vekayi*, no. 41'de (4 Teşrin-i Sani, 1324 [17 Kasım 1908]) çıkan bir haberde Reşokan aşiretinden Hacı Mehmed'in Zilan Şeyhi'yle birlikte Ermenilere karşı bir katliama girişeceği söylentisini yaydığını bildiriliyordu. Hacı Mehmed bu nedenle tutuklanmıştı, ama yetkililer Zilan Şeyhi'ni tutuklamaya geldiklerinde, şeyh onlara Kürt reisleriyle yaptığı toplantının tek amacının orada toplanmış olan Kürt ağalarına teşkilat-ı esasinin maddeleri ve hürriyet ve eşitlik sayesinde elde edilecek kazanımlar konusunda nasihat vermek olduğunu ve bunu Kürt İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin verdiği talimatlar doğrultusunda yaptığını söylemişti.

lar.¹²⁵ Ama yeni rejime kuşkuyla bakanlar taşradaki Kürt kulüplerinin mensuplarıyla sınırlı değildi. Bu şehirlerde bulunan Avrupalı gözlemcilere göre, ITC üyeleri bile aslında yeni hükümete pek de sıcak bakmıyorlardı. Diyarbakir'deki İngiliz temsilcisi Kürt kulübü üyelerinin Hristiyan komşularına, şehirdeki ITC mensupları kadar düşman olmadıklarına inanıyordu.¹²⁶ ITC Kürt bölgelerinde zayıftı ve tamamen farklı olduğu Kürt kulüpleri varlığına meydan okuyordu. Aynı dönemde bölgede Muhammediye gibi başka muhalif cemiyetler de kuruldu; bu cemiyet Diyarbakir'de kısa bir süre varlık gösterdiyse de, Harput gibi başka merkezlere yayıldı.¹²⁷

ITC merkez yönetimi vilayetlerdeki bu tepki karşısında Kürdistan'da otoritesine meydan okuyanları sindirmek, bir yandan da Seyyid Abdülkadir gibi aracılar vasıtasıyla onlara seslenmek gerektiği sonucuna vardı. Ve Kürdistan'da siyaset devam etti. Kürt kulüpleri 1909 darbesinden bir süre sonra resmen yasaklandı, ama gizli yollardan faaliyetlerine devam ettiler. Vilayetlerde yeni rejimden ve politikalarından duyulan hoşnutsuzluk

- 125 Daha sonraki bir raporda, Diyarbakir kulübünün azalarının bazı ITC çevrelerinde Hristiyanlara düşmanca davranmakla suçlandıklarında, anayasa gereği örgütlenme hakkına sahip olduklarını ve Kürtlerin haklarını korumaya çalıştıklarını iddia ettikleri belirtilir. Kulüp üyeleri daha sonra, Hristiyan karşıtı olmadıklarını göstermek için şehrin Hristiyanlarını "hem şimdi hem de gelecekte kötü bir hükümete ve bütün günahkârlara karşı" kendileriyle işbirliği yapmaya davet etmişlerdi (bkz. Dickson'dan Lowther'a, Beyrut, 15 Ocak 1909 [FO 195/2317]). Bununla birlikte, şeriatın yeni nümayişler sürdü. Örneğin Bitlis'te, yerel Kürt ileri gelenlerinin tamamını kapsayan kulüp azaları, şehirdeki Jön Türk subaylarını ölümle tehdit ederek, Tevfik Paşa hükümetinden şeriatın harfiyen uygulanmasını talep eden bir telgrafi imzalamaya mecbur ettiler (bkz. Safrastian'dan Shipley'e, Bitlis, 8 Haziran 1909 [FO 195/2317]).
- 126 Dickson'dan Lowther'a, Beyrut, 13 Şubat 1909 (FO 195/2317); Mugerditchian'ın 2 Şubat 1909 tarihli raporuna dayanır. *Takvim-i Vekayi*'de çıkan bir haberde, Harput mutasarrıfı Hristiyanların KTTC'nin merkez şubesine katıldıklarını (bunun hangi merkez şube olduğu açık değildir) söylüyordu; mutasarrıf aslında bu sözleriyle tek bir Müslüman'ın bile herhangi bir Ermeni örgütüne kaydolmadığına hayıflandığını anlatmak istiyordu. Bu haber, bazı Hristiyanların KTTC'ye üye dahi olmuş olabileceklerini gösterir (*Takvim-i Vekayi*, no. 104 (14 Kanun-i Sani, 1324 [27 Ocak 1909])).
- 127 Rawlins'den Lowther'a, no. 29, Harput, 23 Haziran 1909 (FO 195/2317). Bununla birlikte, Harput mutasarrıfı yapılan tahkikat sonucunda söylentinin asılsız olduğunun belirlendiğini açıklamıştı (*Takvim-i Vekayi*, no. 104 (14 Kanun-i Sani 1324 [27 Ocak 1909])).

giderek büyüdüğünden pek çok kişi “gâvur” hükümeti devirmenin yollarını aramaya başladı.¹²⁸ Eski Hamidiye reisleri hükümet karşıtı hareketleri örgütleyenler arasında yer alıyorlardı. Örneğin, bir Amerikan misyonerinin bildirdiğine göre Diyarbekir’de, daha önce İbrahim Paşa’yla bağlantısı olan iki Hamidiye miralayı muvazzaf hizmetteymiş gibi üniformalarıyla dolaşıyor ve Kürtlere hükümet artık onları durduracak güçte olmadığı için isyan etmelerini söylüyorlardı.¹²⁹ Direniş başka şekiller de aldı. Erzurum’daki İngiliz konsolosu “Kürtler arasında ‘İbrahim Paşa’ diye bilinen esrareniz bir kişi”yle ilgili ilginç bir olayı rapor etmişti; bu şahıs Erzurum vilayetinin çeşitli yerlerinde görülmüştü ve “ona misafirperverlik göstermek” için birbiriyle yarışan bölgedeki Kürt reisleri tarafından büyük bir hürmetle karşılanmıştı; bir Hamidiye miralay “ona kıymetli bir at vermekle kalmamış, çizmelerini kendi elleriyle ayağından çıkarmak için ısrar etmişti.” Hiçbir yetkili bu esrareniz şahsın kim olduğunu saptayamıyordu, ta ki Erzurum’daki bir hakkak bir ipucu verene kadar. Adam, ketum şahsın *İbrahim, Hamidiye Hafif Süvarisi* yazılı bir mühür sipariş ettiğini söylemişti. Vali hakkaka siparişi tamamlamasını emretti ve mührünü almaya gittiğinde yabancıyı tutuklattı. Adam sonunda asıl isminin Ali ibn-Sayid olduğunu ve Diyarbekir Kürt kulübü tarafından “yeni rejime karşı toplu bir isyan başlatmak amacıyla tüm Kürt aşiretlerine mektuplar ve mesajlar iletmek”le görevlendirildiğini itiraf etti.¹³⁰

Yeni rejime karşı örgütlü muhalefet hükümeti teyakkuza geçirecek kadar güçlü ya da birleşik olmasa da varlığını sürdürdü. Ama başka protesto ve direniş yolları da vardı. Millî aşiretinden geriye kalanlar, Ezidi müttefiklerinden bazılarıyla birlikte Hıristiyan olmaya niyetlendiler; bu, Avrupalı güçlerin sempatisini

---

128 Matthews’dan Lowther’a, no. 6, Gizli, Diyarbekir, 7 Mart 1910 (FO 195/2347).

129 Matthews’dan Lowther’a, no. 22, Diyarbekir, 25 Haziran 1910 (FO 195/2347).

130 McGregor’dan Lowther’a, no. 45, Gizli, Erzurum, Temmuz 16, 1910 (FO 195/2347). Bu kişinin kimin için çalıştığı belirlenemedi. Valinin bir süre sonra vilayette yaptığı gezi sırasında çeşitli Kürt reislerinin ona iyi niyetlerini göstermek için birbirleriyle yarışıklarna tanık olduğunu da belirtmek gerekir (McGregor’dan Lowther’a, no. 59, Erzurum, 29 Ağustos 1910 [FO 195/2347])

toplayabilecek bir hareketti.¹³¹ Zaman zaman, farklı isimler kullanılarak Avrupa ülkelerinden vatandaşlık elde etmeye çalışanlar da oluyordu. Muş'ta yaşayan Eyüb Efendi adlı bir Kürt ileri geleni İstanbul'daki İngiliz Sefareti'ne 40-50 aile adına bir dilekçe göndererek, Jön Türk hükümetinin istibdadından kaçmak için İngiliz vatandaşı olmayı arzuladıklarını bildirmişti. Ama şehirdeki Osmanlı memurları bu şahsın II. Abdülhamid döneminde Muş şehremini olduğunu, adamlarının eski rejim sırasında Ermeni köylülere ait pek çok toprağa el koyduğunu ihbar ettiler. Onlara göre, Eyüb Efendi'nin bu girişimi yakında toplanmaya başlayacak ağır vergileri ve hükümete olan vergi borçlarını ödememek için çevirdiği bir dolaptan başka bir şey değildi.¹³²

Bunlar büyük ölçüde münferit ve en iyi durumda bile gevşek bir biçimde örgütlenmiş girişimler olsa da, vilayetlerdeki Kürt seçkinlerinin çeşitli kesimleri arasında yeni rejime karşı büyük bir hoşnutsuzluk olduğuna işaret eder. Ama başkentteki pek çok Kürt entelektüeli de yeni rejimden şikâyetçi olmaya başlamıştı. Farklı gelecek vizyonları olsa da, Kürt efkârını birleştiren en güçlü unsur gene mevcut koşullardan duyulan hoşnutsuzluk gibi görünüyordu. Bu memnuniyetsizlik yavaş yavaş vilayetlerin tamamına yayılan bir siyasi harekete dönüştü.¹³³ Gizli gündem artık tamamen gizli olmayacaktı ve "iktidara rağmen doğrudan ve açık açık konuşulmaya" başlayacaktı.¹³⁴

---

131 Rawlins'den Lowther'a, no. 42, Harput, 27 Ağustos 1909 (FO 195/2318). Milli aşiretiyle ilgili bilgiyi Siverek mutasarrıfı vermişti, ama mutasarrıfın raporu merhum İbrahim Paşa'nın düşmanlarının tahrikiyle sunulmuş da olabilir. Bir takım Ezidi aşiret reisleri Hristiyanlığa geçme arzusuyla Mardin'de misyonerlik yapan İngiliz konsolosluk tercümanı Mr. Andrus'a temasa geçmişti. Bunu siyasi bir hamle olarak gören İngiliz konsolosu, bu reislerin ya zulümden kaçmaya ya da artık Hristiyanların yararlandıklarını düşündükleri avantajlara sahip olmaya çalıştıkları inancındaydı.

132 Safrastian'dan McGregor'a, no. 2, Bitlis, 20 Ocak 1911 (FO 195/2375).

133 Bu hoşnutsuzluk gene Arnavutlar arasındaki benzer duygularla karşılaştırılabilir; bazı Arnavutlar (özellikle de Kosovalılar) II. Abdülhamid'in yönetiminden hoşnutsuz değillerdi ve şimdi tehdit altında olan bazı ayrıcalıklardan yararlanmaya almışlardı. Skendi kitabının bir bölümünü bu hoşnutsuz Arnavutlar ile yeni rejim arasındaki çatışmanın ayrıntılarına ayırır (*Albanian National Awakening*, özellikle s. 391-404).

134 Scott, *Domination and the Arts of Resistance*, s. xiii.

Vilayetlerdeki pek çok kişi için, yeni rejimden beklentilerin gerçekleşmeyeceği artık belli olmuştu. Kırsal kesimlerdeki Kürt reisleri ile şehirlerdeki Türk ve Kürt ileri gelenleri tarafından toprakları gasp edilmiş olan Ermeni, Kürt ve Türk köylüleri, ilk başta topraklarını iade etme ve kendilerine zulmedenleri cezalandırma vaadinde bulunan hükümete büyük umutlar bağlamışlardı. Ama 1912'ye gelindiğinde, artmakta olan kuşku- lar teyit olmuştu. Hükümet 1912 seçimleri öncesinde, pek çok suçtan hüküm giymiş olan bazı Kürt reislerini ve ileri gelenleri- ni serbest bıraktı. İngiliz temsilcisine göre bu siyasi bir hamley- di, zira iktidardakilerin seçimlerden önce halka yaranmaya ve partilerine destek sağlamaya çalışıyorlardı. Ayrıca, Diyarbekir gibi yerlerdeki ITC görevlilerinin Hristiyanlardan toprak gasp etmiş olanlara endişe etmemelerini, sonuçta bunları iade etme- lerine gerek kalmayacağını söylediklerini de bildiriyordu.¹³⁵ Anlaşıldığı kadarıyla, aftan yararlanacak eski suçlular arasında gösterişli bir merasimle yeni Aşiret Hafif Süvari Alayları'nda ge- ne komutan yapılmış olan Miran aşiretinden Abdülkerim Bey de bulunuyordu.¹³⁶ Bölgede hoşnutsuzluk arttıkça hükümet bir defa daha eski Hamidiye reislerine yaranmaya çalıştı ve izle- yen aylarda Aşiret Alayları'na özel bir alâka gösterdi.¹³⁷

Hükümetin bölgedeki güçlü Kürt ileri gelenlerinin gönlünü kazanmak için yaptığı hamleler iktidardakiler tarafından ge-

---

135 Mugerditchian'dan McGregor ve Fontana'ya, no. 10, Diyarbekir, 7 Mayıs 1912 (FO 195/2405). Muş'taki Ermeni episkoposu da ertesi yıl İngiliz kon- solosuna, yetkililerin Ermeni topraklarını ele geçirmeleri ve buraların sakin- lerini yöreden uzaklaştırmaları için Kürtlere talimat ve destek verdiklerini ve toprak ve diğer mülklerle ilgili davaların hepsinin Kürt aşiret reisleri lehine sonuçlandığını bildiriyordu (Muş Ermeni Episkoposu'ndan Konsolos Mona- han'e, Muş, 15 Şubat 1913 [FO 195/2450]).

136 Monahan'den Lowther'a, no. 76, Erzurum, 28 Ekim 1912 (FO 195/2405). Cizre Keldani episkoposunun İngiliz konsolosuna bildirdiğine göre, "göçebe aşiretiyle birlikte yıllık göç yolunda Cizre şehriden geçerken, Kürt reisi Ab- dülkerim Bey Miranî'ye Aşiret Hafif Süvari komutanı olarak büyük bir şatafat ve debdebeyle bir sancak teslim edilmişti."

137 Hükümetin yaranmaya çalıştığı Hamidiye reislerinden biri de Hayderanî Hü- seyin Paşa'ydı. Paşanın Rus sınırındaki konumu hükümet açısından büyük önem taşıyordu (bkz. Monahan'den Marling'e, no. 61, Erzurum, 29 Eylül 1913 [FO 195/2450]).

rekli görölüyordu, zira karşılarında yeni tür bir muhalefet vardı. Hükümete karşı muhalefetin başını çekenler arasında Bedirhan ailesinin mensupları gene önemli bir rol oynuyordu. Bedirhanlar ITC'nin faal üyeleri olarak partinin iktidara gelmesini ve sultanın hal edilmesini memnuniyetle karşılamışlardı. Ne var ki, ITC yönetiminin üzerinden birkaç yıl geçtikten sonra –Kürt kardeşlerinin yukarıda anlattığımız yöntemlerinden farklı yollarla olsa da– onlar da yeni rejime muhalif cepheye geçmeye başladılar. Bedirhanların rejime karşı bu yeni muhalefetine önceki rejim sırasında olduğu gibi gazetecilik faaliyetleri damgasını vurmaya devam etti; Abdurrahman Bedirhan ve kardeşi eski rejimde gazeteleri *Kurdistan*'ı sultana karşı bir muhalefet aracı olarak kullanmışlardı. Hiç kuşkusuz Bedirhanlar bu konuda yalnız değillerdi. Bununla birlikte, ailenin yeni rejime karşı muhalefette faal bir rol oynayan üyeleri destekçilerini örgütlemek için gazeteden yararlanmakla yetinmediler, artık önlerinde böyle bir seçenek olduğu için seçimlerde kendi adaylarını da göstermeye karar verdiler. İkincisi ve belki de daha önemlisi, Bedirhan ailesinin başka üyeleri –bazıları için– bir bağımsızlık hareketi haline gelen mücadeleye destek sağlamak için bölgeyi dolaşmaktaydılar.

İstanbul'da ikamet eden pek çok başka Kürt gibi Bedirhanların da üzerinde durdukları en önemli konu Kürtler arasında eğitimin yaygınlaştırılmasıydı. Bedir ve Midhat Beyler memleketlerine “modern fikirler” varetmek ve çocuklarını ilkokula yazdırmaya teşvik etmek için 1911'de Cizre-Botan bölgesinde bir gezi yaptılar.¹³⁸ Bu arada, Abdurrezzak Bedirhan Cizre'ye dönüp gelecek seçimlerde adaylığını koyma planları yapıyordu.¹³⁹ Hüseyin Paşa ve Hasan Bey de o sırada hedefi muğlak olan harekete destek sağlamak için bölgeyi dolaştılar. Bu noktada, Bedirhanların tamamı hükümetten soğuk da olsa destek gördüler.¹⁴⁰ Bununla

---

138 Bu gezide Cizre'de bir teknik okul açmaya da çalıştılar (Safrastian'dan McGregor'a, no. 10, Bitlis, 29 Nisan 1911 (FO 195/2375).

139 Safrastian'dan McGregor'a, no. 10, Bitlis, 29 Nisan 1911 (FO 195/2375).

140 McGregor'dan Lowther'a, no. 46, Gizli, Erzurum, 28 Haziran 1911 (FO 195/2375). Daha sonraki bir raporda Hasan Bey ve Mustafa Bey deniyordu.

birlikte, Diyarbekir'deki İngiliz temsilcisi Temmuz 1911'de, Botan'a daha yeni dönmüş olan Bedirhanların (Hasan Bey ve Hüseyin ya da Mustafa Bey), zaten bölgede bulunan ve görünüşe bakılırsa "ilk başta vazeder gibi göründükleri hedeften, yani memleketleri olan Botan bölgesindeki Kürtleri eğitmekten oldukça farklı bir çizgide siyasi faaliyete başlamış olan" Bedri ve Midhat Beylerle güç birliğine gittiklerini bildiriyordu.¹⁴¹ Siirt'teki Fransız Dominiken misyonunun başı da Bedirhanların "cahil memleketlileri arasında Türk düşmanı fikirler yaydıklarını, onları Arnavutları örnek alarak ileride Kürdistan için bir çeşit özerklik talep etmek üzere hazırlamaya çalıştıklarını" rapor etmişti. Rapor da Bedirhanların "Türkler tarafından alçakça gasp edilmiş olan" Botan ve Cizre'nin, aziz dedeleri Bedirhan Bey'e ait olduğunu anlatan Kürtçe broşürler dağıttıklarını da bildiriyordu. Dominiken papaza göre Bedirhanlar bölge Kürtleri üzerinde büyük bir nüfuz sahiptiler. İngiliz temsilcisi ise Bedirhanların milliyetçi propagandalarını yürütmelerine engel olunmasa bile, bunun "Kürtleri şu an içinde bulundukları uyuşukluktan çıkarıp belli bir milli bilinç düzeyine getirmesinin uzun zaman alacağı" yorumunda bulunuyordu.¹⁴² Görüldüğü kadarıyla, benzer düşüncede olan başkentteki başka Kürtler gibi Bedirhanlar da bu gerçeğin farkındaydılar. Onların ve müttefiklerinin başkentte kurdukları Kürt cemiyetlerinin çalışmaları ve yayınları, kısmen Kürt özerkliği fikrini yaymayı ve Kürtler arasında etnik ve milliyetçi karakteri giderek güçlenen bir kimlik bilinci geliştirmeyi amaçlıyordu.

Bedirhanlar Botan'da Bedirhan Emirliği'nin dirilişi olarak da yorumlanabilecek Kürt özerkliği için propaganda çalışmaları-

141 Safrastian'dan McGregor'a, no. 20, Bitlis, 17 Temmuz 1911 (FO 195/2375).

142 Safrastian'dan McGregor'a, no. 20, Bitlis, 17 Temmuz 1911 (FO 195/2375). Safrastian'ın raporu Peder Bonté'nin gözlemlerine dayanıyordu. Burada, 1910'dan 1912'ye kadar hükümete karşı isyanların patlak verdiği Arnavutluk'la ilginç kıyaslamalar yapılabilir. Arnavutluk'taki Kosovarlı devrimciler eğitim ve dil alanında serbestlik ve idari özerklik peşindeydiler ve giderek milliyetçileşen bir programları vardı (bkz. Skendi, *Albanian National Awakening*, özellikle s. 405-37). Osmanlı hükümeti, Kürt ve Arnavut entelektüeller ve diğer ileri gelenler arasındaki söylem ve taleplerle sınırlı olmayan pek çok benzerlik nedeniyle, doğal olarak Kürdistan'ın Arnavutluk'un yolundan giderek idari özerklik talep edeceğinden kaygılanıyordu.

nı sürdürürken, Hasan Bedirhan Siirt'te giderek seçimler için muhalefetteki Hürriyet ve İtilâf Fırkası'ndan adaylığını koydu. Pek çok gözlemciye göre Hasan Bedirhan Siirt'teki Hristiyan ve Müslüman seçmenler arasında çok popülerdi, hatta Siirt'te önemli bir Hristiyan ileri geleni olan Şemmas Abboş'un evinde ağırlandı. Ama hükümet resmi adaya oy vermeleri için halkın gözünü korkutmaya çalıştı. Siirt'teki Fransız Dominiken papazı, kaymakamın "bu yöndeki çabalarıyla öne çıktığını" bildiriyordu; kaymakam elinde bir tabancayla şehri dolaşıp ahaliyi tehdit etmiş, "resmi adaya oy vermezlerse bunun ceremesini çekecekler"ini söylemişti. Sonunda Hasan Bey gene de oyların çoğunluğunu aldı; ama hükümet seçimleri geçersiz ilan etti ve ITC adayının seçilmesi için şehre üst üste talimatlar gönderdi. Hasan Bey bu "sopalı seçim"den sonra bölgeden kaçtı.¹⁴³

Bedirhanlar seçim yoluyla ya da bir özerklik hareketi sonucunda bölgede iktidara gelme çabalarında büyük ölçüde başarısız olmuşlardı. İngiliz konsolosu Ocak 1914'te, başını Bedirhan ailesinin çektiği Kürt aşiretlerinin geçen yılki konfederasyon girişiminin "tam bir fiyaskoyla sonuçlandığı"nı yazıyordu.¹⁴⁴ Ama bu durum Bedirhanları aile emirliğini canlandırma ya da bağımsız bir Kürdistan kurma çabalarından vazgeçirmedi. Abdurrezzak Bedirhan 1918'de öldürülünceye kadar, bağımsız bir Kürt devletine Ruslardan destek sağlamak için yoğun çaba gösterdi.¹⁴⁵ Ailenin başka fertleri Birinci Dünya Savaşı'nın ertesinde mücadeleye katılarak Kürt bağımsızlık hareketinde çok önemli roller oynayacaklardı. Bununla birlikte, bu-

143 Bu olayla ilgili yorumlar için örneğin bkz. Père de Boissieu'den Van'daki Dominiken Başrahibi Roussel'e gönderilen bir mektuptan alıntı, Siirt, 17 Nisan 1912 (MAE Nantes, E/45); Siirt Keldani Episkoposu Addai Scher'den Fransız konsolosuna, Siirt, 27 Nisan 1912 (MAE Nantes, E/45); Siirt'teki Dominiken Papazlar misyonunun başı Père de Boissieu'den Van'daki Dominiken Başrahibi Roussel'e hitaben yazılmış bir mektuptan alıntı, Siirt, 4 Mayıs 1912 (MAE Nantes, E/45); Zarzecki'den Bompard'a, no. 20, Van, 16 Mayıs 1912 (MAE Nantes, E/45); Monahan'den Lowther'a, no. 30, Erzurum, 22 Mayıs 1912 (FO 195/2405).

144 Smith'ten Mallet'a, no. 1, Van, 10 Ocak 1914 (FO 195/2456; FO 424/251).

145 Michael Reynolds Abdurrezzak Bedirhan'ın Ruslarla bağlantıları üzerine ilginç bir makale sunmuştu: "Ottoman Diplomat, Russophile, and Kurdish Patriot: Abdurrezzak Bedirhan and the Seams of Empire, 1910-1918".

rada incelenen dönem açısından önemli olan şudur: Bedirhanlar “Kürtler” olarak anılmaya başlayan unsurdan giderek soğuduğu anlaşılan bir hükümete karşı örgütlenme çabasındaki pek çok Kürt grubundan sadece biriydi. Bu gruplar çeşitlilik gösteriyordu ve çok farklı şikâyetleri vardı, ama takipçilerinin ortak noktası hükümete muhalif olmalarıydı; Hamidiye’ye ve ona arka çıkan rejime karşı bir protesto hareketi olarak başlayan, ama şimdi eski Hamidiye mensuplarını da içine alan bir direniş söz konusuydu.

Sonuç

İngiliz konsolosu 1914’te Kürt vilayetlerindeki durumla ilgili uzun bir rapor kaleme aldı. Raporda Kürtleri hükümete karşı birleştiren ortak noktalara da değiniliyordu:

Kürtler şimdiye kadar Jön Türk Hükümeti’nden hiçbir fayda görmediler; Türkiye’nin bu kısmında maddi şartları iyileştirmek için hiçbir şey yapılmadı; öte yandan, aşiret süvarilerinin ayrıcalıkları ellerinden alınırken, vergiler de eski rejimde olduğundan daha sıkı bir şekilde toplanmaya başladı. Buna ilave-ten, Meşrutiyetin ilanından beri Valilerin durmadan değişmesi, bunun sonucunda da politikalarda bir süreklilik olmaması da vilayeti olumsuz etkiledi; kendisi de bir Kürt olan son Vali Ahmet İzzet Paşa’nın Reislerle arası iyiydi ve şahsi nüfuzunu kullanarak eşkıyalığı büyük ölçüde kontrol altına aldı. Şu anki Vali de birtakım eşkıyayı yakalayıp vurdurttu ve asayişini demir yumrukla koruma niyetinde olduğunu gösterdi. Bu nedenle Kürt Reisleri nasıl bir tavır alacakları konusunda kararsızlar ve pek çoğunun şimdiki rejime güvensizlik ve kuşkuyla baktığı kesin. Son savaşta Türk ordusunun aldığı yenilgi ve komşu İran vilayetinde süren Rus işgali Kürtlerin Konstantinopolis’teki Hükümet’e olan saygısını azalttı ve Rusya’nın itibarını artırdı. ... Kürtler Abdülhamid’e duydukları kısmen dini, kısmen de elde ettikleri menfaatlerin sonucu olan sadakati şimdiki Hükümet’e duymuyorlar; bunun yerini geleceğe yönelik bir belirsiz-

lik duygusu ve Jön Türk hükümetinin imparatorluğu uzun süre bir arada tutamayacağı inancı almış durumda. Eğer Türk hükümeti Türkiye'nin bu kesiminin kalkınmasıyla daha fazla ilgilenmez ve Kürt Vilayetleri ile Küçük Asya'nın batı vilayetleri arasında daha sıkı bağlar kurmazsa, aşiretleri düzenli orduyla daha yakın bir ilişkiye sokup ortak bir bağ tesis etmez ve bu şekilde Kürtlerin savaşçı ruhundan yararlanmazsa, bu hoşnutsuzluk duygusunun giderek büyümesi kaçınılmaz görünüyor. Henüz çeşitli Kürt aşiretlerinden Hükümet'e karşı birleşik bir eylem beklemeyi gerektirecek bir durum yok, lakin şu anki koşullar devam eder ve gelişirse Küçük Asya'nın Doğu sınırının yabancı bir güçle savaşa sahne olması halinde Türk Hükümeti'nin artık Kürt aşiretlerinin pek çoğunun sadakatine ve faal desteğine güvenmesi mümkün olmayabilir.¹⁴⁶

İngiliz konsolos o yıl içinde tespitlerinden bazılarında haklı bazılarında haksız çıktı. Çeşitli Kürt grupları arasında büyüyen hoşnutsuzluğun nedenleri hakkındaki değerlendirmesi doğrudu; buna karşılık, bu grupların bir isyan hareketinde birleşme kabiliyetini ya da iradesini hafife almıştı. Nitekim, 1914'te muhalefet gruplarının bir kısmı, merkezi Bitlis olan hükümet karşıtı bir hareket içinde birleşti. Hareketin başı ezilecek ve liderlerinden pek çoğu idama mahkûm edilecekti; ama önemli olan bu isyanın vilayetlerdeki çeşitli Kürt gruplarının yeni hükümetten memnuniyetsizliğinin boyutlarını ortaya koymasıdır. Pek çok eski Hamidiye reisinin ayrıcalıkları azalmıştı,¹⁴⁷ ama başka pek çok Kürt de yeni rejimin ülkeyi modernleştirme, okullar açma ve hizmetleri iyileştirme vaatlerini yerine getirmeyerek kendilerini yüzüstü bıraktığı görüşündeydi. Yeni rejimin adaleti ve kanun hâkimiyetini sağlayarak, can ve mal güvenliğini koruyarak tüm bölge sakinlerinin refah düzeyini yükselteceğini umuyorlardı. İngiliz konsolosu hükümetin Kürtlere karışık mesajlar

146 Smith'ten Mallet'a, no. 3, Van, 14 Şubat 1914 (FO 195/2458).

147 Bozarslan, pek çok Kürdü milliyetçi bir isyana yönelten şeyin 1895 katliamları sırasında Ermenilerden gasp ettikleri toprakları kaybetme tehdidiyle birleşen geleneksel otoritelerini yitirme korkusu olduğunu vurgular ("Tribus, confréries et intellectuels", s. 65).

yolladığını belirtirken haklıydı. Bir yandan, pek çok aşiret reisi merkeze en uzak vilayetleri sıkı bir denetim altına almaya çalışan hükümetin ayrıcalıklarını budadığını görüyordu. Başkaları ise merkezi otoritelerin bölgeyi idare edebilmek için aşiret reislerinin desteğine ve ittifakına ihtiyaçları olduğunu, bu nedenle Kürt iktidar yapısıyla eskiden olduğu gibi birlikte çalışmaya devam etmek zorunda olduğunu düşünüyordu.¹⁴⁸

Artık güce erişimde yeni mecralar (siyasi partiler, yazılı basın vd.) kullanılmaya başlamış olsa da, iktidarın ve güç ilişkilerinin özünde ciddi bir değişiklik olduğu söylenemez. Hamidiye Hafif Süvarisi olarak bilinen örgütlenmenin artık Abdülhamid döneminde olduğu gibi güç denkleminde yer almadığı doğrudur. Ne de olsa, kurum en güçlü koruyucusu Zeki Paşa'yı ve sultanı kaybetmişti ve yeni Aşiret Alayları'nın oluşturulmasındaki amaç önceki rejimin hedeflerinden tamamen farklı değildi. Hamidiye'nin Zeki Paşa ve sultanla olan çok yakın ilişkisinin yerini yeni rejim ile Kürt reisleri arasındaki o kadar kişisel olmayan bir ilişki almıştı. Gene de, aşiretlerin ve devletin destek için birbirlerine olan ihtiyacı devam etti; nitekim, yeni rejimin karşı karşıya olduğu açmaz –nihayetinde güçsüzleştirilmesi gereken gruba otoritesini iade etmeksizin bu sınır bölgesinde kontrolün nasıl sağlanacağı sorusu– bugün Türkiye'de de Köy Korucuları problemiyle uğraşırken hükümetin karşısına da dikilmektedir.¹⁴⁹ Güç ilişkileri etnisitenin ötesine geçti ve sık sık beklenmedik ittifaklar yarattı; ama devletin idari güç kazanmaya çalıştığı süreçler aynı zamanda, bizatihi yükselen etnik kimliklerin oluşmasına ve billurlaşmasına yardımcı oldu. Biçimlenmelerine toprak ve mülkiyet alanında değişen ilişkiler de yardım etse bile, bu kimlikler sonunda gerçek oldu. Güç mücadelesinin üzerinde geliştiği ve şekillendiği maddi zemin buydu.

---

148 Ahmad, pek çok Hamidiye aşiretinin yeni rejime bakışındaki husumet nedeniyle, merkezi hükümetin eli kulağında olan savaşlar için güvenilir bir muharip güç sağlamak amacıyla başka pek çok aşiretle iyi ilişkiler kurmak zorunda kaldığını savunur (*Kurdistan During the First World War*, s. 58).

149 Bkz. Klein, "Turkish Responses to Kurdish Identity Politics".

HAMİDİYE VE “TOPRAK MESELESİ”

1908’de Kanun-i Esasi’nin yeniden ilanı ve hükümetin değişmesi, güçlü Hayderan aşiretinin reisi ve birkaç Hamidiye Alayı’nın komutanı olan Patnoslu Hüseyin Paşa’da belli bir tedirginlik yarattı. Hüseyin Paşa gibi Hamidiyeli reisler yeni rejimle birlikte hayatlarını etkileyecek ne gibi değişiklikler olacağını görmek üzere beklemeye başladılar. Çok geçmeden, Hamidiye reisleri ile hükümet arasındaki ilişkilerde yeni bir sayfanın açılmak üzere olduğu belli oldu. Hüseyin Paşa 1909 başında, yeni kurulan *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi*’nde (KTTG) yayımlanmak üzere bir mektup kaleme aldı. Paşa önceki rejim sırasında işlenen suçlar nedeniyle tutuklanmakta olan Kürt reisleri listesine kendi isminin de eklenmek üzere olmasından ya da en azından bazı suçlara adının karıştırılmasından endişe duyuyordu. Şöyle yazıyordu:

Kürt İttihad ve Teavün Kulübüne,

Benzeri bulunmayan “İkdam” gazetesinin 5240 numaralı sayısında, “Manzûme-i Efkar” gazetesinden alıntı yapılarak yazılan yazıda, 6 yıl önce Adilcevaz Kaymakamını kendi evinde gazyağıyla yakmış, 15 gün önce de Erciş’te Kumandan Vekili Kaymakam Rağıp Bey’i geceleyin evinde kama ile öldürmüş olduğum yazılıdır. Adilcevaz’da Hamidiye Kaymakamlarından

Said Bey öldürüldüğü sırada İstanbul'da bulunuyordum. Adı geçen katilinin Şaklı Kel Mehmed adında birisi olduğu yargılama sırasında kendi ikrarıyla belirlenerek, Wan'da tutukludur. Erciş'te öldürülen Rağıp Bey'in katilinin de asker neferlerden Nigdeli Mehmed adıyla birisi olduğu, ilgili dairece gerçek olarak belirlenmiş, katil tutuklanmıştır. Adı geçen öldürme fiillerinin ben âcizlerine yüklenmesinden, başka şekilde dil uzatılmasından dolayı, adı geçen "Manzume-i Efkar" gazetesi yönetimine karşı dâva açmak girişimindeyim, Yapılan yayının salt gerçek dışı olduğunu arzeylerim. Ferman.

[İmza] Umum Haydaran Aşireti Reisi Hamidiye Mirlivası Hüseyin.¹

Hüseyin Paşa ertesi yıl pek çok aşiretlisini ve onlardan çok daha değerli olan hayvanlarını yanına alarak İran'a kaçtı.

Kısa bir süre sonra, Hüseyin Paşa'nın bu hamlesinde işlediği suçlardan dolayı ceza yemekten kurtulma çabasından başka hesapların da olduğu anlaşıldı. Hüseyin Paşa, nam-ı diğer Kör Hüseyin aslında hükümetle bir oyun oynuyordu. Yeni rejime cesurca şov yapıyor, bir yandan da hükümetle anlaşmaya çalışıyordu. Hükümet için paşanın geri dönmesi önemliydi, zira sınırı geçerken zaten düşük nüfuslu olan bölgeden değerli bir insan kaynağını, daha da önemlisi –devletin gözünde "Osmanlı malı" olan– çok sayıda hayvanı da alıp götürmüştü. Bölgedeki en büyük ve en güçlü aşiretin liderleri olan Hüseyin Paşa ve şürekâsının kaçmasıyla sınırın "muhafız"sız kaldığı da ortadaydı. Çok geçmeden, hükümetin Hüseyin Paşa'nın geri dönmesini onu mahkeme önüne çıkarmaktan çok, kaçarken beraberinde götürdüğü değerli kaynakların Osmanlı topraklarına geri dönmesini sağlamak için istediği, paşanın tehdit altındaki sınır bölgelerinde sadık ve güçlü bir unsur olarak kalacağı ve fiziki ya da siyasi olarak temelli karşı tarafa geçmeyeceği belli oldu. Modern devletin hükümlanlık alanını kesin olarak belirlemesi ve vatandaşlarına geçirgen olmayan sınır konseptini aşılması ge-

1 Umum Haydaran Aşireti Reisi Hamidiye Mirlivası Hüseyin imzalı mektup, KTTG 8 (19 Kânûn-i Sani 1342 [23 Ocak 1909]) (Bozarslan, KTTG, yeniden baskı).

rekiyordu. Kaçarken kafasındaki tek şey mahkeme edilmekten kurtulmak olsaydı, Hüseyin Paşa için geri dönmek kolay olurdu; ama onun istediği geçen yirmi yıl içinde topraklarında yaşayan köylülerden gasp etmiş olduğu, şimdi ilk sahiplerine iade edilmekte olan sayısız toprağı geri alabilmektir.

Bundan önceki iki bölümde, önde gelen iki Hamidiye komutanı ve Kürt aşiret reisinin, Mîranlı Mustafa Paşa ile Millîli İbrahim Paşa'nın izini sürerek Osmanlı İmparatorluğu'nun doğudaki sınır boylarında iktidar yapısında meydana gelen değişimi inceledik. Onların hikâyeleri üzerinden, Osmanlı mülki idaresi ile Kürt toplumunun çeşitli kesimleri arasındaki ilişkileri belirleyen bazı kilit tarihsel süreçleri ve Hamidiye'nin, yaratıcılarının ilk baştaki tasavvurlarının çok ötesinde bir rol oynadığı toplumsal ve siyasi dönüşümleri irdelemememiz mümkün oldu. İktidar yapısındaki değişim Hamidiye Hafif Süvarileri'yle yakından bağlantılı olan, kolaylık olsun diye "aşiretlerin yeniden emirliklere dönüşmesi" olarak adlandırabileceğimiz bir süreci de kapsıyordu. Mîranlı Mustafa Paşa ile Millîli İbrahim Paşa bu süreçteki en önemli isimlerden ikisiydi. Süreç Hamidiye'nin oluşturulmasından önce başlamış olabilirdi, ama Kürt aşiret milisleri ve devletle olan puslu ilişkileri bu dinamiki birçok bakımdan ileri taşıdı. 1908'de iktidara gelen "reformist" rejim Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya olduğu "tehditler"i tarttı. Karar mevkiinde olanlar kendilerine daha ciddi gelen riskleri (Ermeni milliyetçiliği ve Rus tehdidi) yönetmek için –isteme-yerek de olsa– devletin bu yeni Kürt mirlerinin gücünü idame ettirmesi ya da yeniden ihdas etmesi gerektiğine karar verdiler.

Bu bölümde, yukarıda incelenen güç mücadelesinin temellerine ışık tutmak için, bu süreçle özdeşleştirebildiğimiz en önemli üçüncü Hamidiye komutanı olan Hüseyin Paşa'nın izini süreceğiz. Hüseyin Paşa Hayderanî'nin kariyeri, çoğunlukla çok sert geçen bu mücadelenin özünde neyin yattığını –kaynak çatışmasının ve toprak gaspının değişen doğasını– görmemizi sağlar. Paşanın adı, zamanla "toprak meselesi" olarak anılmaya başlayan konuyla ilgili sayısız belgede başka herkesten çok geçer. O nedenle, buraya kadar gelişen karmaşık hikâyeyi daha

iyi kavramak için bu bağlantının incelenmesi öğretici olacaktır. Bu bölümde, Hüseyin Paşa ve diğer Hamidiye reislerinin kariyerleri üzerinden konuyu deşerek, incelenen dönemde bölgenin büyük bölümünü saran şiddetin temelinde ilksel bir etnik ya da dinsel çatışmanın ya da salt hükümet talimatlarının değil, somut kaynaklar üzerindeki mücadelelerin yattığı gibi önemli bir tespitte de bulunacağız.

Ayrıca, Hamidiye örgütlenmesinin –bölgede zaten başlamış olan– arazi kullanım hakkı pratiklerindeki dönüşümü ve bununla eşzamanlı olarak Kürt toplumunun yapısını nasıl etkilediğini de örneklerle göstereceğiz. Bölgede yaşanan şiddetle ilişkilendirilen toprak gaspları ilk alayların örgütlenmesiyle birlikte başlamadı ve milislerin lağvedilmesiyle son bulmadı, ama Hamidiye momentleri bölgedeki modern mülkiyet ilişkileri tarihinin önemli bir faslını oluşturur. Hamidiye reisleri büyük sürecin parçası olan toprak gasplarında çok ciddi bir rol oynadılar, çünkü kendilerine özel bir statü verilmişti ve gündemlerini yürütmek için hükümetin verdiği güçlü destekten yararlanıyorlardı. Çoğu Hamidiye mensubu olan Kürt reislerinin geniş arazilere el koyma sürecini hükümet başlatmadı, ama kendi projelerini yürütmek için bunu destekledi. Mal mülk sahibi olmanın türlü çeşitli yolları vardı ve bu yöntemlerin pek çoğu, kendine ait nedenlerle köylülerin mal varlığının Kürt aşiretlerince iç edilmesine destek olmak isteyen hükümetin hiç değilse dolaylı işbirliğini gerektiriyordu. Merkezden çok uzak ve büyük ölçüde devingen bir nüfusu fiilen kontrol edemeyen ve vergilendiremeyen hükümet, bu sorunu hayvancılıkla geçinen Kürt aşiretlerini iskân ederek çözmeye çalıştı. Ama zorunlu iskân pek bir sonuç verecek gibi görünmüyordu; dahası hükümet böyle bir adımın sadakatini sağlamaya çalıştığı bu unsur daha da hoşnutsuzlaştırmasından korkuyordu. Yerleşik yaşama geçip toprak sahibi olmayı aşiretliler için cazipleştirmek ise meseleye aşiretleri düşmanlaştırmadan çözüm getirebilir, ayrıca devleti toprakların resmi bağışçısı, devletin temsilcilerini de devir işlemlerinin aracıları yaparak reislerin gücünü kırmaya yardımcı olabilirdi. Bu hiç kuşkusuz hükümet tarafından plan-

lanmış bir tertip değildi, ama süreç hükümetin hedefleri doğrultusunda ilerledi; öte yandan, devletin politikaları da problemin boyutlarını ve derinliğini etkiledi.

“Toprak meselesi”

1908’de Kanun-i Esasi’nin yeniden yürürlüğe girmesinden kısa bir süre sonra, yeni düzende değişimler için baskı yapan Osmanlıların tartıştıkları pek çok “mesele”ye bir yenisi eklendi. Ermeni liderler ve konuyla yakından ilgilenen Avrupalı diplomatlar tarafından “toprak meselesi” olarak anılmakla birlikte, aslında bu gerçek bir toprak meselesi değildi. Ne alışıldık anlamda bir toprak reformuyla ilgisi vardı ne de zirai verimliliğin ya da iyi toprak kullanım pratiklerinin geliştirilmesiyle ilgiliydi. Gerçekte, önceki onyıllarda Kürt reisleri tarafından gasp edilen Ermeni toprakları sorunu için kullanılan bir örtmeceydi. Hamidiye oluşturulduğu günden beri “toprak meselesi”yle yakından bağlantılıydı ve sorunun halli de daha büyük bir mesele olan bu Kürt aşiret milislerinin ne yapılacağı sorusuna verilecek cevaba bağlı olacaktı.

1908’de “mesele” olarak gündeme gelen konu, 1910’a gelindiğinde artık gerçek bir probleme dönüşmüştü. “Toprak meselesi”yle ilgili yazışmaların çoğu II. Meşrutiyet döneminin ilk yıllarına aittir. Halbuki, toprakları Kürt ağaları tarafından gasp edilmiş şahıslar ve topluluklar için sorun 1908’de başlamamıştı. 1908 onlar için sadece yeni özgürlük ortamında adalet için baskı yapmaya uygun bir anı temsil ediyordu. Yüksek sesle protesto ettikleri olay otorite konumundaki hiç kimse tarafından bir “mesele” olarak görülüyor olsa dahi onyıllardır devam ediyordu. Mülksüzleştirilmiş olanlar için bu sadece siyasi bir konu değildi, bir hayat memmat meselesiydi ve onyıllardır böyleydi.

Değişim meseleleri

Geç Osmanlı dönemi tarihçilerine göre, Kanun-i Esasi’nin yeniden yürürlüğe girdiğini ilan eden ve Osmanlı vatandaşla-

nı için yeni bir umut dönemi başlatan 1908 Jön Türk Devrimi pek çok Osmanlı için büyük bir fırsattı ve 1908'e giden yolda siyasi cemiyetleri aracılığıyla Jön Türklerle işbirliği yapmış olan Osmanlı Ermenileri için özel bir anlam taşıyordu. Ermenilerin Jön Türk hareketine katılımı genellikle kendi cemaatleri için elde etmeyi umdukları kazanımlara, yani eğitim, ordu, siyaset ve toplum yaşamında Müslüman Osmanlılarla eşit muamele görme taleplerine bağlanır. Osmanlı Ermenileri kendilerini, komşuları olan Kürtlerin şiddetinden koruma taahhüdünde bulunması için hükümete baskı yaptıklarından (ve Avrupalı diplomatik çevrelerden kendilerini temsil etmelerini beklediklerinden), Ermeni-Kürt ilişkilerinin de dönemin Ermeni söyleminde öne çıktığı kabul edilir.² Buna karşılık, yeni meşruti dönemde Ermeni hak taleplerinin en önemlilerinden biri –önceki yıllarda Kürt ağaları tarafından gasp edilen Ermeni topraklarının iadesi– günün önemli ve hassas bir meselesi olarak nadiren anılır.

Literatürdeki bu boşluk dönem tarihini okuyan öğrencileri Güneydoğu Anadolu'yu saran şiddetin ya devlet ile “Ermeniler”i karşı karşıya getiren bir mesele ve/veya her biri farklı vizyon, hedef ve amaçlara sahip iki dini ve kültürel cemaat arasındaki “doğal” bir etnik çatışma olduğu izlenimiyle baş başa bırakmıştır. Oysa benim bu çalışma kapsamında yürüttüğüm araştırmalar, gasp edilmiş Ermeni toprakları meselesinin gerçekte Ermenileri eyleme geçmeye sevk eden en önemli konulardan biri olduğuna işaret etmektedir. Araştırmam ayrıca, Ermeniler ve Avrupalı destekçileri tarafından protesto edilen şiddetin çoğunlukla toprak meselesiyle yakından bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır – bu bağlantı henüz yaygın bir kabul görmüyor olsa bile. Bu bölümde son olarak, Ermeni topraklarının iadesi mücadelesinin Avrupalı diplomatik çevrelerden görüldüğü yüksek sesli ve aktif destek nedeniyle en bilinen hareket olmasına karşın bölgedeki tek hareket olmadığını göstermeye

---

2 Bazı tarihçiler yerinde bir tespitle, “Ermeni üstünlüğünden duyulan korkular”ın erken Kürt milliyetçiliğinde önemli bir rol oynadığını kabul ederler (bkz. W. Jwaideh, “Kurdish Nationalist Movement” (*Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi*), s. 212).

çalışacağız. Bazı Kürt köylüleri de topraklarını pek çoğu Hamidiye mensubu olan Kürt ağalarına kaptırmışlardı ve onlar da topraklarını geri almak için mücadele ediyorlardı.

Toprağın önemi

Toprak kullanımı göçebe ve yarı göçebe Kürt aşiretleri tarafından geleneksel olarak, aşiret töresi, İslam hukuku ve Osmanlı toprak düzenine dayalı belli otlatma haklarıyla, bir aşiret ile belli bir arazi arasında kurulan bir ortaklık olarak görülüyordu.³ *Geleneksel* terimi toprak kullanım pratiklerinin çeşitliliğinden ve zaman içindeki değişiminden kaynaklanan büyük karmaşanın hakkını vermemekle birlikte, 19. yüzyılda aşiretlerin ve yerleşik toplulukların toplumsal örgütlenmesini ve toprakla ilişkilerini ilgilendiren büyük bir dönüşüm yaşandı. Bu dönüşümü bir yandan Osmanlı Devleti'nin yönetimi merkezileştirme politikaları, diğer yandan kapitalist dünya pazarının doğuşu tetikledi.⁴ Bu güçler sonunda bölge ekonomisinin yapısında ve ekonomideki çeşitli aktörlerin konumunda bir değişiklik yarattı. Geçim kaynakları esas olarak hayvancılığa dayanan aşiretler için bu, tarım ağırlıklı bir ekonomiye geçiş anlamına geliyordu; bu da göçebe yaşam tarzlarına son verip yerleşik yaşama geçmelerini gerektirdi (kısmen de bunun sonucuydu). Yaşanan dönüşüm zaten yerleşik olan ve tarımla uğraşan topluluklar için uzun vadede, toprağın büyük ölçüde özerk hanehalkları ya da sülaleler tarafından işlendiği bir yapıdan artık kiracı ya da ortakçı olarak çalışan bireyler ve ailelerce işlendiği bir yapıya geçişle sonuçlandı;⁵ bu olgu incelediğimiz dönemde ve ertesinde yaygınlık kazandı. Bu bölümde ele alacağımız konu açısından en önemlisi, bu büyük değişimlerin parçası olarak toprağın değerinde ve buna bağlı olarak toprak sahipliği pratiklerinde ve ilişkilerinde meydana gelen genel dönüşümdür.

Kürdistan'ın toprak kullanım pratikleri ve ilişkileri açısından

3 Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State (Ağa, Şeyh ve Devlet)*, s. 53-54.

4 Haj, *Making of Iraq*, s. 12.

5 Gene bkz. a.g.y.

en çok incelenmiş kesimi Güney Kürdistan, özellikle de Osmanlı'nın Musul vilayetidir. Bu bölge üzerinde çalışan pek çok yazar (Batatu, Haj, A. Jwaideh ve Longrigg) bu genel dönüşümün bir resmini çıkarmamıza yardımcı olmuştur. Daha kuzeydeki bölgeler için bu çalışmalarla karşılaştırılabilir çok az inceleme vardır; gene de, en azından arada bazı genel benzerlikler olduğu anlaşılmaktadır. Neticede, Musul sadece en yakın çevresi için değil çok daha uzak bölgeler için de önemli bir ticaret merkeziydi. Ayrıca, Hamidiye'nin mülkiyet ilişkilerinin dönüşümünde ve toprak gaspında oynadığı rol düşünülecek olursa, Musul üzerinde çalışan bu yazarların bölgeyle ilgili saptamalarının daha kuzeydeki Anadolu vilayetleri için de geçerli olabileceği söylenebilir.

Musul ve ait olduğu hinterlandların başka kesimleri kapitalist dünya pazarının doğuşundan etkilenmişti. 19. yüzyıla gelindiğinde, küresel ticaret pratiklerinde meydana gelen değişimler kuşkusuz bu bölgelerde de hissediliyordu ve tarım ürünlerine olan talep arttıkça toprağın değeri de yükseliyordu. Küresel piyasa güçleri Kürdistan'daki ekonomik mübadele ve mülkiyet ilişkilerini şüphesiz etkilemişti, ama Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda başlattığı değişimlerin etkisi belki de daha dolaysız biçimde hissedilecekti. Samira Haj'ın Irak için belirttiği gibi, "19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, iflas etmiş olan Osmanlı Devleti hâkimiyetini sağlama almak ve hazine gelirlerini artırmak için yeni politikalar başlatıyordu."⁶ Merkezi hükümet Kürt periferisinin bazı kesimlerinde bölgesel pazarlara ve bunların ticaret merkezleri ve yollar gibi ticaretle bağlantılı altyapılarına el koyma girişiminde bulundu. Devlet ayrıca, aşiretlerin de aralarında bulunduğu devlet dışı ticaret erbabının güç tabanını ele geçirmeye çalıştı.⁷ Haj'a göre daha sıkı denetim, sabit meblağlı kiralara yerine iltizam (nispi kira) sisteminin geçirilmesi demekti; bu da icara dayalı yeni bir toprak

6 Haj, "Problems of Tribalism", s. 55.

7 Irak için bkz. a.g.y. Nitekim, II. Abdülhamid toprak sahipliğine artık daha fazla önem verildiğinin farkına varmıştı ve bölgede arazi-i seniyyelerini önemli ölçüde genişleten ilk sultan oldu. 1908'de ITC'nin iktidara gelmesinden sonra bu topraklar derhal hazineye devredildi (bkz. A. Jwaideh, "Saniyya Lands of Sultan Abdul Hamid II", s. 326-36).

kullanım hakkı olan tapu sistemine geçişin habercisi oldu. Bu şekilde, son mülkiyet devletin elinde kalsa da, bireyler toprak üzerinde kanuni ve mirasla devredilebilen haklar elde ettiler.⁸ 1858 tarihli Osmanlı Arazi Kanunnamesi'yle imparatorluk genelinde yeni bir toprak tasarruf sistemine geçildi. Ancak bu sistem Kürdistan'da, Bağdat Valisi Midhat Paşa'nın (aynı zamanda 1864 tarihli Teşkil-i Vilayet Nizamnamesi'nin de mimarlarından) vilayette kapsamlı reformlara gittiği⁹ 1870 dolaylarına kadar (bazı kesimlerde birkaç yıl sonra, bazı kesimlerde de hiçbir zaman) resmen teşvik edilmedi.¹⁰ Aynı zamanda idari nitelikte olan bu taşra reformlarıyla amaçlanan, toprak ve toprağın ürünleri üzerindeki kontrolün devlete geçmesini sağlamaktı.

Son olarak, merkezi Osmanlı hükümeti bölge genelinde tarımı yaymaya ve yerli nüfusun önemli bir kısmını oluşturan göçbeleri iskân ederek arazi ve kaynaklar üzerinde daha sıkı bir denetim sağlamaya çalıştı.¹¹ Göçbeleri iskân girişimi Osmanlı tarihinde yeni bir olay değildi. Osmanlı Devleti'nin Kürdistan üzerindeki hâkimiyetinin farklı dönemlerinde bölgedeki icraatında öne çıkan bir hedefti (ve iskânı hedeflenenler sadece Kürt ya da Kürdistan'daki aşiretler değil, imparatorlukta tüm aşiretlerdi).¹² Ve devletin temsilcileri önceki iskân seferberlik-

---

8 Haj, "Problems of Tribalism", s. 54-55; A. Jwaideh, "Midhat Paşa and the Land System of Lower Iraq", s. 108.

9 A. Jwaideh, merkezi hükümetin 19. yüzyılın ikinci yarısında aşiret bölgelerini doğrudan kontrol altına almak amacıyla daha sıkı bir program benimsediğini, ama farklı bölgelerdeki aşiretlerle başa çıkmak için tutarlı bir politikasının olmadığını gösterir. Aslında, aşiretler ile hükümet arasındaki ilişki her yerde aynı değildi ve Jwaideh'in gösterdiği gibi çeşitli aşiret bölgelerindeki arazi kullanım koşulları, hükümet ile aşiretler arasındaki ilişkilerin belirlenmesinde önemli bir rol oynadı ("Midhat Paşa and the Land System of Lower Iraq", s. 112-13).

10 Diyarbakır'deki İngiliz konsolosu resmen 1872'ye, fiilen de 1878'e kadar vilayette Arazi Kanunnamesi'nin uygulandığını gören hiç kimse olmadığını yazar. Raporunu kaleme aldığı tarihte (1910) kanunnamenin bazı kesimlerde hâlâ uygulamaya geçirilmemiş olduğunu da ekler (Matthews'dan Lowther'a, no. 50, Diyarbakır, 19 Ekim 1910 [FO 424/225]).

11 Haj, "Problems of Tribalism", s. 55; A. Jwaideh, "Midhat Paşa and the Land System of Lower Iraq", s. 118-20; Gould, "Lords or Bandits? The Derebeys of Cilicia".

12 Bkz. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin Iskânı*; Kasaba, *Moveable Empire*.

lerinde olduğu gibi bu defa da, zorla iskân ve tehcirden aşiretlere sunulan teşvikler gibi daha yumuşak girişimlere kadar uzanan çeşitli yöntemlere başvurdular. Farklı (türden) aşiretlere ayrı ayrı politikalar uygulandı, aşiretlerin bunlara tepkileri de farklı oldu – bazıları işbirliği yaparken başkaları direndi. Yerleşik yaşama geçiş geçim yollarını doğrudan tehdit ettiği için buna en çok direnenler hâlâ hayvancılık ve uzun mesafeli ticaretle geçinmekte olan göçebe aşiretler oldu. Bu gibi durumlarda hükümet hedeflerine ulaşmak için aşiretlileri kazanma politikasına başvurdu. Haj, Osmanlı valilerinin önde gelen aşiretlerin reisleriyle yaptığı pazarlıklardan örnekler verir: Reisler yerleşik yaşama ve ziraatçılığa geçmeleri karşılığında özel ayrıcalıklar ve makamlar elde ettiler. Bir örnekte, Osmanlı valisi Aneze aşiretinin reisine özel tapu hakları ve yöredeki bir kazanın kaymakamlığını teklif etti. Şammar aşiretinin reisiyle benzer bir pazarlığa girişen Osmanlı valisi, reisin işbirliği yapmayı reddetmesi üzerine aşiretin başına daha yumuşak başlı olan kardeşini geçirtti ve yeni reis paşa yapıldı.¹³

Hamidiye ve toprak gaspı

Hamidiye Hafif Süvarileri hiç kuşkusuz hükümetin Kürt aşiretleriyle pazarlıklarında kullandığı bu daha büyük havuç-sopa politikasının bir parçasıydı. Devlet sadece Arap aşiretlerini (Haj'ın sözünü ettiklerini) değil, genelde –Kürt aşiretleri dahil– tüm aşiretleri iskân etmenin yolunu aradığından, Hamidiye oluşturulurken bu mutlaka hesaba katılmıştı. Süreç Hamidiye aşiret reisleri için şöyle işledi: Tarımda kapitalizmin gelişmesiyle birlikte toprak değer kazanmaktaydı. Osmanlı hükümeti imparatorluk toprakları üzerinde daha sıkı bir denetim kurmanın ve iflas etmiş hazine için ek kaynaklar yaratmanın yollarını arıyordu. Tarımsal nüfus üzerinde daha sıkı bir kontrol, hazine için daha yüksek ge-

13 Haj, "Problems of Tribalism", s. 55. Pek çok yörede bu iskân stratejileri sonuç verdi. Longrigg 19. yüzyılın ikinci yarısında Orta Fırat bölgesindeki aşiretlerin yerleşik yaşama geçme eğiliminde olduklarını gözlemlemişti (*Iraq, 1900-1950*, s. 25).

lir ve bu gelirleri toplama kabiliyeti demektir. Bu ise tarımsal nüfusun kimlerden ve kaç kişiden oluştuğunu, nerede yaşadığını ve ne ödeyebileceğini öğrenmek için nüfus sayımları, daha etkin ve güvenli vergi tahsil yöntemleri, genel olarak da daha büyük bir “yönetimsellik” ya da “idari güç” gerektiriyordu. Kontrolü zor olan göçerlerin sayısının azalması, hükümetin nüfusun daha geniş kesimlerini daha iyi gözlemesini ve vergilendirmesini sağlayacak, ayrıca tarımda verimliliği artıracaktı. Kürdistan’da böyle çok göçebe ve sayıları giderek artan Kafkas kökenli muhacir vardı. Hamidiye bu hedeflerden bazılarını ulaşmanın aracı olacaktı. Devletin, iskâna teşvik etmek için reislerle sunabileceği bir şey vardı: Yeni tapu sisteminin üzerinde yepyeni ihtilaflar yarattığı, artık değerli bir kaynak haline gelmekte olan toprak.¹⁴ Haj’ın başka bir yerde Aşağı Mezopotamya aşiretleriyle ilgili olarak söylediği gibi, “önde gelen aşiret sülaleleri yeni rejimin toprak ve tarımsal üretimin doğrudan kontrolüne dayanacağını farkına varınca bir toprak gaspı stratejisi benimsediler”.¹⁵ Hamidiye mensubu olmanın getirdiği ayrıcalıklar bu daha geniş süreçte önemli bir rol oynayacaktı.

Kuşkusuz, Osmanlı otoritelerinin önemli aşiret liderleriyle iskân karşılığında toprak pazarlığı yaptığı örnekler de vardı, ama Hamidiye reislerinin devrede olduğu başka örneklerde süreç daha incelikli bir şekilde işledi. Tartışmayı soyut biçimde devam ettirmektense, bu süreci Hamidiye mensuplarının genellikle taraf oldukları spesifik toprak gaspı hikâyeleri üzerinden izlemek yararlı olacaktır. Hüseyin Paşa Hayderani’nin faaliyetlerine ışık tutulduğunda, okur Hamidiye’ye mensup olmakla bağlantılı özel ayrıcalıkların bazı aşiret reislerine komşularının ve tabi unsurların topraklarına el koyma imkânını verdiğini görebilecektir. Reisler bu toprak gaspları sırasında güçlerini, servetlerini ve itibarlarını artırdılar. Okur ayrıca, devletin izlediği politikaların ve icraatının bu sürece hem dolaylı hem de dolaysız yollardan nasıl ve neden yardımcı olduğunu da görecektir.

14 A.g.y., s. 37.

15 Haj, *Making of Iraq*, s. 12. Ayrıca bkz. Farouk-Sluglett ve Sluglett, “Transformation of Land Tenure and Rural Social Structure”, s. 496.

Hüseyin Paşa, Hamidiye ve "toprak meselesi"

"Toprak meselesi"nin 1908 Jön Türk Devrimi'nin ardından resmen bir "mesele" haline gelmesiyle birlikte, bu konudaki konsolosluk yazışmalarında Hüseyin Paşa'nın adı öne çıkacaktı. Konsolosluk belgeleri 1908'den itibaren, Kör Hüseyin'in (Hüseyin Paşa bölgede bu isimle tanınıyordu) yıllar içinde kendi arazilerindeki ya da çevre köylerdeki pek çok toprağa el koymuş olduğunu gösterir. Bununla birlikte, resmi gözlemciler konu hakkında ancak 1908'de, bunun bir "mesele" haline gelmesinden sonra görüş bildirmiş gibi göründüklerinden, Hüseyin Paşa'nın bu işi tam olarak nasıl başardığını tespit etmek zordur. Gene de, konsolosluk raporları ve devletin resmi yazışmaları dikkatle okunduğunda, sürecin nasıl geliştiğini ve Hüseyin Paşa ile diğer Kürt reislerinin değerli tarının topraklarının üzerinde yaşayan köylüleri mülksüzleştirerek böyle birçok araziye nasıl sahip olabildiklerini gösteren ipuçları yakalamak mümkündür.

Genel olarak bakıldığında, Kör Hüseyin'in hikâyesi önceki bölümlerde odaklandığımız diğer Hamidiye reislerinin hikâyelerine benzer. Hüseyin Ağa (paşa olmadan önce böyle anılıyordu), Osmanlı-İran sınır bölgesinde sınırın iki tarafına dağılmış olarak yaşayan büyük Hayderan aşiretinin küçük reislerindendi.¹⁶ Pek kötü bir şöhreti vardı ve 1880'lerin sonunda çeşitli yağma ve talan suçlarından dolayı otoriteler tarafından aranmaktaydı. Ağa bu büyük aşirette ikinci derecede bir reis olmaktan ağalığa yükselmeyi ve bölgenin en güçlü simalarından biri olmayı gene Hamidiye bağlantıları sayesinde başaracak, yükselişi de gene Hamidiye'nin oluşturulmasından önce başlayacaktı. Bir kaynağa göre, Hüseyin Ağa Patnos ve komşu köylerin kol müdürü (emniyet amiri) olan bir akrabasını öldürüp bu koltuğa kendisi oturmuştu.¹⁷ Ağa Hamidiye'ye ilk yazılanlar arasında yer aldı ve alaylara

16 Sykes'a göre Muş'tan İran'daki Urmiye'ye kadar yayılan ve yaklaşık 20.000 aileden oluşan Hayderanlılar en büyük Kürt aşiretiydi ("Kurdish Tribes of the Ottoman Empire", s. 478).

17 Roqueferrier'den Cambon'a, no. 6, Gizli, 13 Nisan 1896 (MAE Nantes, AA, E/113). Paşanın unvanındaki ironiyi dikkat ediniz.

Mustafa Paşa gibi başka aşiret reisleriyle benzer koşullarla kay-
doldu. Anlaşıldığı kadarıyla, Erzurum ve Van valileri Eleşkirt ka-
zasındaki ahaliden hakkında sayısız şikâyet aldıktan sonra Hüseyin
Ağa'nın tutuklanmasını istemişlerdi, ama Erzurum'daki İngiliz
konsolosuna göre o "buradaki otoritelerin gönlünü kazan-
mak için hiçbir masraftan kaçınmadı ve Ceza İstinaf Mahkemesi
Başkanı'na kıymetli hediyeler gönderdiği ve aldığı biliniyor"¹⁸
Ağa ilk başta, işlediği suçlar için hesap vermeye Erzurum'a çağ-
rıldıysa da "kısa bir süre sonra Hamidiye Alayları'na verebilece-
ği süvari sayısı hakkında bilgi toplamak üzere memleketine geri
gönderildi"¹⁹ ve hemen ardından yaklaşık iki bin nefer çıkarabi-
leceğini bildirdi. Bu rakam abartılı olsa da, İngiliz konsolosu Hü-
seyin Ağa'nın "iyi bineklere ve Martini tüfeklere sahip epeyce bir
asker çıkarabileceği" kanaatindeydi.²⁰ Bu teklif hükümet için ka-
çırılmayacak kadar değerliydi ve Hüseyin Ağa Ocak 1891'deki
ilk kayıt aşamasında alaylara yazıldı. Aynı yıl askere alınma me-
rasimlerine katılmak üzere başkente gitti,²¹ liva paşa rütbesini al-
dı²² ve bundan sonra rütbesi ve gücü hızla yükselmeye başladı.
Artık paşa olan Hüseyin Ağa, 1891'de sadece ikinci dereceden
bir aşiret reisiyken²³ hâmisî Zeki Paşa'nın sağladığı koruma ve
Hamidiye komutanlarına tanınan ayrıcalıklar sayesinde, Fransız
konsolosunun 1896'da belirttiği gibi "Hayderan aşiretleri arasın-
daki en güçlü ağa" durumuna geldi.²⁴ Gerçekten de, önde gelen
Hamidiye "aşiret emirlikleri"nden birinin başı olarak artık böl-

---

18 Hampson'dan White'a, Siyasi no. 3, Erzurum, 16 Ocak 1891 (FO 424/169; FO 78/4342 ve FO 195/1728).

19 Graves'den Nicolson'a, no. 9, Erzurum, 14 Şubat 1894 (FO 424/178; FO 195/1846).

20 Hampson'dan White'a, Siyasi no. 3, Erzurum, 16 Ocak 1891 (FO 424/169; FO 78/4342 ve FO 195/1728).

21 Hampson'dan White'a, Siyasi no. 34, Erzurum, 4 Nisan 1891 (FO 424/169; FO 78/4344).

22 Graves'den Nicolson'a, no. 9, Erzurum, 14 Şubat 1894 (FO 424/178; FO 195/1846).

23 Hampson'dan White'a, Siyasi no. 3, Erzurum, 16 Ocak 1891 (FO 424/169; FO 78/4342 ve FO 195/1728).

24 Roqueferrier'den Cambon'a, no. 6, Gizli, 13 Nisan 1896 (MAE Nantes, E/113).

gedeki en nüfuzlu isimlerden biriydi. 1903'e gelindiğinde, İngiliz konsolosu Adilcevaz kadısının (o tarihte kaymakama vekâlet ediyordu) kendisine anlattıklarını şöyle özetliyordu: "Hükümet Hüseyin Paşa'ydı; her şey onun elindeydi ve davacılar [Kadı'yı] zahmete sokmanın bir işe yaramayacağını bildiklerinden, karar için davalarını doğrudan Hüseyin Paşa'ya götürmeyi alışkanlık haline getirmişlerdi. Hüseyin Paşa Vali tarafından her zaman destekleniyordu ... zira Hükümet'in iş görmesine yardımcı olacak para için ... ona bağımlıydı."²⁵

Hüseyin Paşa'nın Hamidiye komutanlığının ilk yıllarında bölgede epeyce bir kan dökülmesinden sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Bu şiddet kısmen komşu köylere yapılan yağma baskınlarının sonucuydu, ama büyük kısmı Van ve Erzurum vilayetlerindeki Hayderanlılar ile en büyüğü Sipkan olan diğer Kürt aşiretleri arasındaki kan davalarından kaynaklanıyordu. Nitekim, olayların pek çoğunda saldırgan addedilen Hüseyin Paşa,²⁶ otoritelerin onu ve rakiplerini bu kadar cana mal olan aşiretler arası savaşa bir son vermeye ikna edebilmesi için 1892'de vali tarafından Van'a, 1894'te de Erzurum'a çağrılacaktı.²⁷ Hüseyin Paşa bu yıllarda gücünü artırmaya ve pekiştirmeye çalışıyordu ve bu doğrultuda Hamidiyeli olmanın ayrıcalıklarından sonuna kadar yararlandı. Fransız konsolosu 1896'da paşanın hırsızlık, yağma ve cinayet gibi pek çok suçtan birkaç kez tutuklanıp Beyazıt'ta hapse atıldığını bildiriyordu. Paşa gene de, "bütün kapıları açan altın anahtar sayesinde" her defasında çok kısa bir süre içinde hapisten çıkmayı başarmıştı.²⁸

25 Tyrrell'dan O'Connor'a, no. 43, Van, 24 Aralık 1903 (FO 424/206); parantezler metnin orijinalinde.

26 Graves'den Currie'ye, no. 41, Erzurum, 8 Haziran 1894 (FO 195/1846).

27 Bkz. Fitzmaurice'den Hampson'a, no. 8, Van, 6 Mayıs 1892 (FO 424/172; FO 195/1766); Graves'den Currie'ye, no. 41, Erzurum, 8 Haziran 1894 (FO 195/1846).

28 Konsolosun gözlemlediğine göre –bu, Hamidiye reisleriyle ilgili çok yaygın bir gözlemdi– "[Hüseyin Paşa] Hamidiye Alayları'nda kaymakam rütbesini aldığından beri hiçbir sivil görevliden korkmuyor"du; Zeki Paşa tarafından korunup pohpohlanan paşa, cezalandırılma korkusu olmadan suç işlemekte serbestti (Roqueferrier'den Cambon'a, no. 6, Gizli, 13 Nisan 1896 (MAE Nantes, AA, E/113)).

Hüseyin Paşa 1890-91 arasında işlediği suçların hesabını vermeye çağrıldığında, ilk başta düşünüldüğü gibi prangaya vurulmak yerine yeni oluşturulan Kürt süvari alaylarında paşa yapıldı ve şehirden bunun sağladığı itibarla ayrıldı. Aynı şekilde, 1894'te komşu aşiretlere saldırılarının hesabını vermeye çağrıldığında cezalandırılmayıp askeri bir emirle dağlık Sason bölgesinde gelişmekte olan "Ermeni isyanı"nı bastırmak üzere Muş üzerine yürümekle görevlendirildi.²⁹ Paşa gelecekte pek çok kez yapacağı gibi, cezalandırılmaktan kurtulmak için bu harekâta katılmaya gönüllü olmuş bile olabilir. Hüseyin Paşa ertesi yıl, 1894-96 arasında Kürdistan'ın büyük bölümünü kana bulayan Ermeni katliamlarında adı en çok geçen taraflardan biri durumuna gelecekti. Sason isyanını bastırması için verilmiş olabilecek emirle ilgili çok az şey bilinmekle birlikte, eldeki kaynaklardan, komutası altındaki Hayderanlı Hamidiye birliklerinin kendi bölgesindeki Ermenilere karşı "program dışı" büyük bir şiddet uyguladığı anlaşılmaktadır; nitekim paşa, bu kanlı faaliyetlerdeki rolüyle nam salacaktı.³⁰

Başka pek çok Kürt reisi gibi Hüseyin Paşa da katliamlardaki rolü nedeniyle hesap vermeye çağrıldı, ama Hamidiye bağlantıları, Zeki Paşa'dan gördüğü himaye ve kullandığı yıldırma taktikleri sayesinde (diğer pek çok Hamidiye ağası gibi) cezalandırılmaktan kurtuldu. Fransız konsolosu daha 1895 sonunda şöyle yazıyordu: "Yetkililer hiçbir Ermeni ya da Kürt tanığın [paşa] aleyhinde tanıklık etmek istemeyeceği bahanesiyle onu divan-ı harbe götürmek istemiyor gibiler. Aslında, güçlü bir Kürt aşiretinin canını sıkmaktan çekiniyorlar."³¹ Buna rağmen, başta Van valisi Şemseddin Paşa ve Erzurum valisi Rauf Paşa

29 Graves'den Currie'ye, no. 59, Erzurum, 1 Eylül 1894 (FO 424/178; FO 195/1846).

30 Bkz. Chermeside'dan Currie'ye, no. 43, İstanbul, 28 Kasım 1895 (FO 195/1880). Fransız konsolosu da raporunda şu tespitte bulunuyordu: "İşlediği suçların tamamını saymak çok uzun sürer; ama Beyazıt sancağını kana bulayan katliamlar sırasında Patnos ve Çilikan'da becerdiği işlerin özel olarak anılmayı hak ettiğini söylemek yeter" (Roqueferrier'den Cambon'a, no. 6, Gizli, 13 Nisan 1896 (MAE Nantes, AA, E/113)).

31 Roqueferrier, Erzurum, 16 Aralık 1895 (MAE Nantes, E/113).

olmak üzere bazı vilayet yöneticileri, Hüseyin Paşa'nın ve gene Hayderan aşiretinin önde gelen isimlerinden olan Emin Paşa ile aslında Hamidiye zabiti olmayan Hacı Timur Ağa'nın sürgün edilmesi için tekrar tekrar girişimlerde bulundular.³² Reformlar için baskı yapan ve katliamlar hakkında soruşturmalar yürüten Avrupalı diplomatların baskısı karşısında, yerel Osmanlı memurları olaylardan sorumlu olanları mahkeme önüne çıkarmak için harekete geçtiler. Zeki Paşa 1896 sonunda "Hayderanlı üçlü"yü sorgu için IV. Ordu'nun merkezi Erzincan'a çağırıldı.³³ Paşa ve şürekâsının temelli sürgün edilmesini isteyen ama böyle bir cezanın verilebileceğinden emin olmayan Erzurum ve Van valilerinin görüşleri Avrupalı konsoloslar tarafından da paylaşılyordu: Fransız konsolosu, "Umarım bu adımın arkasından ... bu defa bir disiplin cezası gelir" diye yazıyordu. "Ama" diye ekliyordu, "Mareşal Zeki Paşa şimdiye kadar Hamidiye subaylarına öyle bir müsamaha gösterdi ki, sözünü dinletmesi için bence epey bir dil dökmek gerekecek."³⁴ Van'daki Rus konsolosunun 1897 baharında bildirdiğine göre, Hüseyin Paşa Ermenilere karşı asla şiddet uygulamadığını iddia etmekle kalmıyor, önceki yıl yaşanan "kargaşa" sırasında Adilceviz kazasında "çok sayıda Ermeni köylüsünün canının kurtulmasında etkili olduğunu" da iddia ediyordu.³⁵ İngiliz konsolosu ise

32 Roqueferrier'den Cambon'a, Gizli bilgi notu no. 1, Erzurum, 16 Ocak 1897 (MAE Nantes, E/115). Bir başka kaynağa göre, Emin Paşa da Hamidiye zabiti olmayabilirdi, ama öyleymiş gibi yapıyordu. Van'daki İngiliz askeri ataşesi 1900'da, Emin Paşa'nın kendi adına bir alay kurmak istediğini, ama teklifinin kabul edilmediğini bildiriyordu. Paşanın iki şerikiyle birlikte tutuklanıp hapse atılmasının ardından, belki de on yıldır taşıdığı ve kendi menfaatleri için kullandığı rütbeleri sökülmüştü (Maunsell'dan O'Connor'a, no. 5, Van, 3 Ocak [doğrusu 3 Şubat] 1900 [FO 195/2082]). Bununla birlikte, paşanın bu rütbe-yi nasıl aldığı, hatta alıp almadığı açık değildir.

33 Binbaşı Williams'tan Currie'ye, no. 43, Van, 15 Aralık 1896 (FO 424/191; FO 195/1944); Konsolos Graves'den Currie'ye, no. 2, Erzurum, 7 Ocak 1897 (FO 424/191; FO 195/1985).

34 Roqueferrier'den Cambon'a, Gizli bilgi notu no. 1, Erzurum, 16 Ocak 1897 (MAE Nantes, E/115).

35 Van'daki Rus Konsolos Yardımcısı'nın 10 (22) Nisan 1897 tarihli raporundan alıntı (FO 424/191). Rus konsolosu, Hüseyin Paşa ile kardeşi Sultan Bey'in otuzun üzerinde köyü, Erciş kazasındaki karışıklıkları kıskırtanların başında gelen enişterleri Emin Paşa tarafından yağmalanmaktan kurtardıklarını bildiriyordu.

bundan yaklaşık bir ay sonra yazdığı raporda Hüseyin Paşa'nın kendisine düzülen methiyeleri hak etmediğini söylüyordu. Vali, paşanın kardeşi olan Sultan Bey'i bazı köyleri korumakla görevlendirmişti ve Ermeniler onun yazdığı bir dilekçeyi imzalamaya zorlanmışlardı. Eski Van valisi Şemseddin Bey Ermenilerin dilekçeyi baskı altında imzaladıklarını bildiğinden bunu kaale bile almadığını söylüyordu.³⁶ Ama Zeki Paşa daha kolay ikna oldu ya da bir ihtimal, İran sınırında daha fazla Hamidiye askerine ihtiyaç olduğunu da bahane edip bu belgeyi Hüseyin Paşa'nın Ağustos 1897'de saliverilmesi için kullandı.³⁷ Hüseyin Paşa'nın 1898'e kadar memleketine dönmesine izin verilmedi, ama döndüğünde o kadar beklemesine değdiği görüldü; İngiliz konsolosuna göre Hüseyin Paşa sürgün cezasından affedilmenin yanı sıra, "saraydan gördüğü iltimasın yeni kanıtlarını elde etmiş" ve Hamidiye Alayları'nda mirliva rütbesine yükseltilmişti.³⁸ 1898'de memleketine dönmesinden sonra kısa bir süre için hâmisıyla arası açılrsa da, işin içinden kazasız belasız sıyrılmayı başarmıştı. Artık büyük bir engelle karşılaşmadan güç tabanını genişletmeye ve kaynaklara el koymaya devam edebilecek bir konumdaydı ve bu konumunu 1908'de yeni rejimin kurulmasının ardından, şürekâsıyla birlikte topraklarına el koyduğu köylülerin hakkında sayısız şikâyet davası açmalarına kadar koruyacaktı.

Hüseyin Paşa ve diğer Hamidiye reisleri daha zayıf komşularının ve kendi tebaalarının topraklarını, hayvanlarını ve mallarını ele geçirmek için türlü çeşitli yollara başvurdular. Toprağa, hayvanlara ve diğer mülklere el koyarken kullandıkları en çıplak yöntem doğrudan şiddet ya da tehditti. Ama daha pek çok başka strateji vardı. Hayvan ve ev eşyası gibi taşınabilir malları ele geçirmek için başvuru en sıradan yöntemlerden biri yağma baskınlarıydı ve bunlar genellikle aşiretli Kürt-

36 Konsolos Graves'den Currie'ye, no. 23, Gizli, Erzurum, 28 Mayıs 1897 (FO 424/191; FO 195/1985).

37 Graves'den [Currie'ye], Erzurum, 28 Ağustos 1897 (FO 195/1985).

38 Graves'den de Bunsen'a, no. 15, Erzurum, 27 Haziran 1898 (FO 195/2021); de Bunsen'dan Marquess of Salisbury'ye, no. 395, Pera, 7 Temmuz 1898 (FO 424/197).

ler tarafından düzenleniyordu. Baskınlarda mallarına göz dikilen kişiler ya da topluluklar hedef alınıyor ve mağdurlar kendilerini savunamazlarsa –ki genellikle öyle oluyordu– saldıranlar talep ettikleri mallara el koyuyorlardı. Konsolosluk raporlarında bu türden sayısız saldırı olayı anlatılır. Bununla birlikte, yağma baskınları ve başka tip hırsızlıkların ayrıntılı betimlemeleri sadece Bayazîdî'nin göçebe Kürt aşiretlerinin gelenek ve göreneklerini anlatan ve bu nedenle değerli bir kaynak olan kitabında yer alır. Bayazîdî'ye göre hırsızlık sadece köylerde değil göçebe Kürtlerin obalarında da yaygındı ve hırsızları ve yağmacıları kollamaları için geceleri çevreye silahlı nöbetçiler dikilirdi.³⁹ Yolda olanlar baskınlar karşısında özellikle savunmasızdı; baskını yapacak olanlar gelen gideni izlemeleri için bir tepeye gözcüler yerleştirir ve soygun yapılmaya değer bulunursa gözcü bazen bir mendille hempasına işaret verir, onlar da yolcuların üzerine çullanırlardı. Kurbanlar genellikle öldürülmez, sadece gözleri ve el ve ayakları bağlanır, karanlık çöküp de hırsızlar kaçana kadar derin bir koyağın içinde tutulurlardı.⁴⁰ Mal kaybı çoğunlukla muazzam boyutlarda olsa da çoğu saldırıda kurbanların genellikle ancak direndikleri takdirde öldürüldükleri konsolosluk raporlarıyla da teyit edilir.⁴¹

Bu saldırılara Hristiyanlar da Müslümanlar da uğruyordu. Hedefler etnik ya da dini kökenleri nedeniyle değil, zayıf ve kendilerini korumaktan âciz oldukları için seçiliyordu. Hayderanlılar Hüseyin Paşa'nın aşiretin başına geçmesinden önce bile yağma baskınlarıyla nam salmışlardı.⁴² Ama Hüseyin Paşa'nın reis olmasıyla birlikte baskınlar çoğaldı, zira paşa Hamidiye bağlantılarının kendisine eylem serbestisi sağladığını biliyordu. Paşa ve şürekâsı sayısız yağma ve talan akını düzenledi.

39 Bayazîdî, *Edet ve Rusûmetname-i Ekradiyye*, s. 143.

40 A.g.y., s. 95-94 (not: bu metnin Kürtçe bölümünde sayfa numaraları sondan başa doğrudur).

41 Örneğin bkz. Cumberbatch'ten Herbert'e, Erzurum, 21 Kasım 1895 (FO 424/184; FO 195/1893).

42 Örneğin, 1899'da Hayderan aşiretinden Musa Ağa'nın Beyazıt civarındaki köyleri yağmalamakta ve yakmakta olduğu bildirilmişti (Trotter'dan Layard'a, no. 90, Erzurum, 19 Eylül 1879 ([FO 195/1237])).

Bunlardan bazılarının mağdurları Ermenilerdi. Örneğin, Hayderanlı akıncılar 1891'de Iğdır'a düzenledikleri bir saldırıda bir Ermeni papazını öldürmüş ve taşıyabilecekleri ne kadar mal varsa alıp götürmüşlerdi.⁴³ Mağdurların Kürtler olduğu baskınlar da oluyordu. Bir raporda Eleşkirtli üç Kürt'ün Hüseyin Paşa için verdikleri bir şikâyet dilekçesinden bahsedilir. Rapor şöyle devam eder: "Hüseyin Ağa beş-altı yıl boyunca Hristiyan Müslüman demeden tüm Eleşkirtlilerin yüreklerine dehşet saçtı."⁴⁴ Bu Müslümanlardan biri olan Patnoslu Şeyh Nuri şikâyetçi olduğunda Hüseyin Paşa tarafından öldürtülmüştü.⁴⁵

Akıncılar sadece Hristiyan ve Müslüman köylülerin evlerini ve köylerini hedeflemiyorlardı, görüldüğü kadarıyla kut-sal diye bir şey de tanımıyorlardı; o yıllarda pek çok kilise yağmalandı,⁴⁶ hırsızlar içeride kıymetli ne varsa alıp götürdüler. İddialara göre, Hüseyin Ağa daha Hamidiye paşası yapıldığı gün bu işlere karışmaya başlamıştı. Ekim 1890 tarihli bir raporda Hüseyin Paşa'nın adamlarının Van vilayetinde, Erciş yakınlarındaki Mezop manastırını yağmaladıkları belirtilir.⁴⁷ Bu-

---

43 Hampson'dan Fane'e, no. 72, Erzurum, 1 Ağustos 1891 (FO 424/169; FO 195/1729)

44 Hampson'dan White'a, Erzurum, 16 Ocak 1891 (FO 424/169, FO 78/4342, FO 195/1728).

45 Hampson'dan White'a, Erzurum, 16 Ocak 1891 (FO 424/169, FO 78/4342, FO 195/1728)

46 Bkz. Safrastian'dan Shipley'e, Bitlis, 22 Haziran 1908 (FO 195/2283); "Translation of Memorandum of atrocities committed by barbarous Kurds in the 250 villages comprising the sancak of Mush by Krikoris, Archbishop of Mush, July 28, 1879" (FO 195/1237); Everett'ten Trotter'a, Siyasi no. 17, Gizli, Erzurum, 19 Ağustos 1882 (FO 195/1420); Bitlis Vilayeti Hakkında Rapor, 30 Ocak 1885 (FO 195/1521). Bununla birlikte, Hristiyan kiliselerini soyan ve yağmalayanlar sadece aşiretli Kürtler değildi. Hükümet birliklerinin de bu tür faaliyetlere karıştıklarını gösteren pek çok örnek vardır. Bu tür olayların pek çoğu Ermeni devrimcilere karşı düzenlenen harekâtlar sırasında meydana gelmiş olsa da, diğer pek çoğu hareketlerden bağımsız olarak bambaşka yerlerde gerçekleşmiştir. Örneğin bkz. Van ve Yakınlarındaki Vukuatlar Hakkında Memorandum, Van, 25 Haziran 1893 tarihli bir mektuptan (FO 424/175).

47 Devey'den Lloyd'a, no. 45, Van, 31 Ekim 1890 (FO 195/1688). Hüseyin Paşa kiliseleri yıllarca inşaatlar için malzeme kaynağı olarak kullanacaktı (örneğin bkz. Adilcevaz Ermeni Murahhasından gelen, bu kazadaki Ermenilerin Hüseyin Paşa'dan gördükleri eziyetlerle ilgili mektup, Tyrrell'dan O'Connor'a, no. 48, Van, 11 Ekim 1904'ün ekinde [FO 424/206]).

nunla birlikte, yağmacıların kutsallığını umursamadıkları mukaddes yerler kilise ve manastırlarla sınırlı değildi. İçlerinden bazıları camileri de soydular,⁴⁸ hatta Hüseyin Paşa'nın adamları işi bazı Müslüman öğrencileri okullarında soymaya kadar vardırdılar.⁴⁹ Çok daha önceye ait kaynaklarda da böyle baskınlarla ilgili bilgiler bulunur, ama 19. yüzyılda Kürt emirliklerinin yıkılması ve doğan iktidar boşluğu sonucunda oluşan genel emniyetsizlik ortamında sayıları büyük ölçüde artmışa benzer. Hele Hamidiye'nin oluşturulmasından sonra bu gibi saldırılar daha da çoğalmış gibidir.

Ne var ki, yağma baskınları ve başka hırsızlıklarla genellikle sadece taşınabilir mallar ele geçirilebiliyordu. Zenginleşmeye çalışan tarafların çalabilecekleri ya da iç edebilecekleri başka şeyler de vardı ve bunların başında aşar ve diğer vergiler geliyordu. Geleneksel olarak aşar ihalelerini kazanmak için en elverişli konumda olanlar kentli ileri gelenler ve memurlardı, ama aşiret reisleri güçlendikçe onlar da kendi topraklarındaki ya da çevredeki köylerin vergilerini toplamak için ihalelere girmeye başladılar. Hamidiye reisleri bu bakımdan özellikle avantajlıydılar, zira hükümetteki bağlantıları ve gözdağı taktikleriyle ihaleleri kapmayı başarıyorlardı. Hüseyin Paşa sık sık başvurduğu bu yöntemlerle ihaleleri kendisine vermeleri için memurların gözünü korkutmayı başarıyordu. Van'daki İngiliz konsolosu "ona karşı pey sürecek cesaretle kimse olmadığı" için Hüseyin Paşa'nın Adilceva ve Erciş kazalarındaki Ermeni köylerinin bütün vergilerini kapatabildiğini bildiriyordu.⁵⁰ Hü-

48 Modkanlı bazı Kürtlerin hükümet konağındaki mescitten halıları çalması örneğinde olduğu gibi (Safrastian'dan Shipley'e, Bitlis, 22 Haziran 1908 [FO 195/2283]).

49 Roqueferrius'den Cambon'a, no. 6, Gizli, 13 Nisan 1896 (MAE Nantes, E/113). Kuşkusuz Hüseyin Paşa böyle yerlerin kutsiyetini umursamayan tek Hamidiye reisi değildi. Mustafa Paşa Miran da Cizre'deki bir manastırı yerle bir etmiş ve malzemeleri pek güzel bir çarşının inşaatında kullanmıştı. Ayrıca, Cizre'deki bir camiye kendi Hamidiye kışlasına "dönüştürmüştü". Anlaşıldığı kadarıyla bu, Mustafa Paşa'nın inşaat malzemesi olarak kullanmak üzere yıktığı on beş camiden biriydi (Konsolos Yardımcısı Tyrrell'dan O'Connor'a, no. 23, Van, 7 Ekim 1902 [FO 424/203, FO 195/2125]).

50 Maunsell'dan O'Connor'a, no. 36, Van, 10 Eylül 1899 (FO 424/199; FO 195/2063).

seyin Paşa aşar ve vergi toplama işini köylerin başka pek çok malını çalmak için bahane olarak da kullandı.⁵¹ Paşanın Hayderanî şeriki Emin de benzer taktiklere başvurdu ve “tüm rakiplerinin ödünü patlatmış olduğu”ndan yirmi dört köyün aşarını gerçek değerinin neredeyse üçte birine satın aldı.⁵² Hükümetin Hamidiye subaylarına maaş yerine aşar toplama hakkını verdiği de oluyordu; bu, özellikle Muş bölgesinde yaygın bir uygulamaydı.⁵³ Malazgirt kazasından Hasananlı Hamidiye yüzbaşısı Rıza Ağa’ya da Hamidiye’deki hizmetlerine “karşılık” aşarlar tahsis edildi. Bir haber kaynağı Bitlis’teki İngiliz konsolosuna, aşar satışlarında kimsenin Rıza ve diğer Hamidiye reislerinin karşısına çıkmaya cesaret edemediğini söylemişti.⁵⁴

Hükümet Hamidiye subaylarına aşar satışını yasaklayarak durumu düzeltme girişimlerinde bulunduğu anda bile, reisler başka yöntemler kullanarak engelleri aşmayı başarıyorlardı. 1897’de tüm bölgede ıslahat yapılması için emirlerin gelmesinden sonra, İngiliz konsolosu Bitlis’ten şunları bildiriyordu:

Bâb-ı Âli’nin köy aşarlarının Hamidiyelilere satılmasını yasaklayan talimatları kolayca atlatılıyor. Bunlar aşarları başka Kürt köylülerinin ismiyle satın alıyor ya da Ermeni köylüleri alım satım işlemi sırasında kendileri adına pazarlık etmeye zorluyorlar. Sonuçta şaki, zalim ve kötü bir adam olarak nam salmış olan Hamidiye Komutanı Fatullah Bey bu yıl pek çok köyün mültezimi oldu; bu, Bâb-ı Âli’den gelen emirlerle ve Anadolu reformları planında belirtilen ilkelerle taban tabana zıt bir tasarruf.⁵⁵

51 Maunsell’dan O’Conor’a, no. 36, Van, 10 Eylül 1899 (FO 424/199; FO 195/2063).

52 Hallward’dan Graves’e, no. 22, Van, 27 Ağustos 1894 (FO 424/178; FO 195/1846).

53 Hampson’dan Cumberbatch’e, Muş, 9 Ekim 1895 (FO 424/184; FO 195/1893). Hampson şöyle yazar: “Ciddi bir dert de, Hristiyan köylerinin aşarlarının Hükümet tarafından ... maaş yerine Hamidiye subaylarına verilmesi.”

54 Freeman’dan O’Conor’a, no. 3, Bitlis, 28 Şubat 1903 (FO 195/2147).

55 “Visit to the Cazas of Akhlāt, Boulanyk, and Malasgird, August, 1897”, Crow’dan Currie’ye, no. 27, Bitlis, 10 Ekim 1897’nin ekinde (FO 424/192; FO 195/1981).

Fransız konsolosu da ileride benzer bir görüş sunacaktı. 1905'te yazan konsolos Bâb-ı Âli'nin Hamidiyeli Kürt reislerine aşar satışını yasaklaması üzerine bunların anında "yerlerine alım yapacak paravanlar" bulduklarını ve bunun söz konusu vilayetlerin Kürt bölgelerinde büyük bir gelir kaybına yol açtığını bildiriyordu. Konsolos bunu, "Yıldız'ın bu azgın reislere gösterdiği müsamaha ve Mareşal'in [Zeki Paşa] bunlara sağladığı aleni koruma"nın yerel memurların gözünü korkutmasına bağlıyordu.⁵⁶ Bazen de devletin kendi temsilcilerinin vergileri tahsil etmesinin ardından, Hamidiyeli subaylar gelip bir daha vergi alıyorlardı.⁵⁷ Bu suiistimaller memurlarla muvazaalı olarak, başka yerlerde de sadece köyleri değil devlet hazinesini de zarara sokan bu durumu düzeltmeye çalışan memurların çabalarına rağmen devam etti.⁵⁸

Vergi tahsilatındaki usulsüzlükler hazineyi potansiyel bir gelirden yoksun bırakmakla kalmadı, köylülerin kiracılara dönüşmesini de hızlandırdı. Bitlis'teki İngiliz temsilcisi şöyle yazıyordu: "Bir diğer şikâyet konusu da, genellikle sistemle ilişkilendirilen tüm suiistimleri ortaya seren aşar tahsilatları. Bu kazada mültezim çoğunlukla vergi tahsildarıyla birlikte hareket ediyor ve tahsildar köylüyü, mültezime daha yeni ödediği aşarı yüksek bir faizle geri borçlanmaya mecbur bırakıyor." Yazar raporuna, özellikle Ermenilerin "daha fazla kayırılan Kürtler"le sırf barınma ve yeme içme karşılığında çalışmayı kabul ettikleri sözleşmeler yapmaya nasıl mecbur kaldıklarını anlatarak devam ediyordu.⁵⁹ Buna karşılık bir başka gözlemci "Hristiyanlara zulmeden Müslümanların mutlak dokunulmazlığı" ifadesini yumuşatmak gerektiğini belirtiyordu; onun tecrübelerine göre "vergilendirmeye ilgili hadiseler" nüfusun

---

56 Srabian'dan Constans'a, no. 47, Erzurum, 6 Haziran 1905 (MAE Nantes, E/119).

57 Anderson'dan O'Conor'a, no. 28, Diyarbakir, 22 Ekim 1901 (FO 424/202; FO 195/2104).

58 Srabian'dan Constans'a, no. 114, Erzurum, 11 Eylül 1906 (MAE Nantes, E/119).

59 Konsolos Yardımcısı Geary'den O'Conor'a, Bitlis, 18 Eylül 1906 (FO 424/210)

tüm kesimlerini ilgilendiriyordu.⁶⁰ Bundan Hristiyan ve Müslüman, Kürt ve Ermeni tüm köylüler zarar görüyordu.⁶¹

Şahsi çıkar için ekonomiye müdahale etmenin daha başka yolları da vardı. Tahıl istifçiliği ve spekülasyon bu gibi faaliyetler arasında yer alıyordu. Kuşkusuz, Hamidiye kurulmadan önce de böyle dolaplar çevrildiğini gösteren bilgiler vardır; mesela Diyarbekir idare meclisi azalarının tahıl istifçiliği yapması 1880'de şehirde bir ayaklanmaya neden olmuştu.⁶² Ama aşiret milislerinin kurulmasından sonra bu tür faaliyetler, olağan şüpheliler olan kentli ileri gelenlerden aşiret reislerine, özellikle de Hamidiye reislerine doğru yayılmış gibi görünür. İngiliz temsilcisi 1899'da Hüseyin Paşa'nın fiyatların yükselmesini sağlamak için Van belediye reisiyle birlikte buğday istifçiliği yaptığını bildiriyordu.⁶³ Anlaşıldığı kadarıyla, paşa buğday alımlarının kendisinden yapılması için hükümetle de anlaşmıştı. Bununla birlikte, İngiliz konsolosu Hüseyin Paşa'nın sırf kendi menfaati için değil, bahar aylarında bir sefere çıkılması halinde ordu için gerekli olacak buğdayı garantiye almak isteyen Zeki Paşa'nın emri üzerine de tahıl stoklamış olabileceği kanaatindeydi.⁶⁴ Öte yandan, 1900'de Van'da bazı Ermenilerin yaptığı gibi, buna uygun pozisyonda olduklarında Ermenilerin de tahıl stoklama girişiminde bulundukları belirtilmelidir.⁶⁵ Muhtelif "tahıl çeteleri"nin başını –kentli ya da kırsal– hangi ileri gelenlerin çektiği açık olmamakla birlikte, bahsedil-

---

60 Albay Chermshire'dan memorandum, Çok gizli, İstanbul, 3 Haziran 1890 (FO 195/1698; FO 78/4294).

61 Konsolos Yardımcısı Shipley'den O'Conor'a (no. 31), Diyarbekir, 28 Ağustos 1906 (FO 424/210; FO 195/2222).

62 Trotter'dan telgraf, Haziran[?] 1880 (FO 195/1316).

63 Maunsell'dan O'Conor'a, no. 8, Van, 20 Şubat 1899 (FO 424/198; FO 195/2063).

64 Maunsell'dan O'Conor'a, no. 10, Van, 13 Mart 1899 (FO 424/198; FO 195/2063). Hüseyin Paşa yıllarca buğday istiflemeyle devam etti. Van'daki İngiliz konsolosu 1905'te Van'daki en büyük buğday istifçisinin Patnoslu Hüseyin Paşa olduğunu, başkentten emir gelmedikçe yerel idarecilerin paşa karşısında eli kolu bağlı kaldıklarını yazıyordu (Tyrrell'dan O'Conor'a, no. 10, Van, 20 Mart 1905 [FO 424/208]).

65 Maunsell'dan O'Conor'a, no. 19, 2 Mayıs 1900 (FO 195/2082).

len dönemde tahıl istifçiliği haberlerinin ardı arkası kesilmeyecekti. Örneğin Van'daki İngiliz konsolosu 1907'de, birçok aşar tahsildarının ve tahıl spekülâtörünün topladıkları büyük miktarlarda tahılı fiyatların yükselmesi için ellerinde tuttuklarını, bunun sonucunda da fiyatların neredeyse kıtlık seviyesine yükseldiğini yazıyordu.⁶⁶ İngiliz temsilcileri başka bölgelerde de böyle "tahıl çeteleri" olduğunu bildiriyorlardı.⁶⁷

Yağma baskınları, tahıl istifçiliği ve diğer hırsızlık yöntemleri kârlı olabilirdi, ama toprağın getirebileceği kazanca kıyasla getirileri çok düşüktü. Kîkî aşiretinin reisinin İngiliz seyyah Sykes'a söylediği gibi, İbrahim Paşa yağma baskınlarından hoşnuttu zira "bunlar onu eğlendiriyordu, ama bu yolla fellahların ticaret ve tarımdan elde ettikleri servetler yapılamıyordu."⁶⁸ Sonuçta, en kârlısı olduğu kanıtlanan ve 1908'den itibaren gerçek bir "mesele"ye dönüşen vurgun biçiminin, her tür ileri gelen ve memurun, ama özellikle Hamidiye reislerinin gerçekleştirdikleri toprak gaspları olduğu görüldü. Hamidiye döneminde bölgede yapılan diğer soygunlar gibi toprak gaspları da Hamidiye'nin kurulmasıyla başlamadı⁶⁹ ama aşiret milislerinin bunların gerçekleşmesine pek çok bakımdan yardımcı olduğu açıktır.⁷⁰

Toprak gaspı faaliyetlerinin katliamların epeyce dışında cereyan ettiğini ve mağdurların Ermenilerle sınırlı olmadığını

66 Dickson'dan O'Connor'a, no. 24, Van, 31 Aralık 1907 (FO 195/2251).

67 Örneğin bkz. Heard'den O'Connor'a, no. 12, Bitlis, 7 Ekim 1907 (FO 195/2251); Heard'den O'Connor'a, no. 15, Bitlis, 22 Ekim 1907 (FO 195/2251); Heard'den O'Connor'a, no. 2, Diyarbakir, 28 Ocak 1908 (FO 195/2283).

68 "Report by Sir Mark Sykes on Northern Jazirah or Northern Mesopotamia", O'Connor'dan Grey'e, no. 431 Gizli, Pera, 24 Haziran 1906'nın ekinde (FO 424/210).

69 Nitekim, 19. yüzyıla ait az sayıda kaynaktan biri olan *Edet ve Rusûmetname-i Ekradtyye*'nin yazarı Bayazıdî, hektm ve ağaların yaptıkları hırsızlıklarından bahseder. Kitap 19. yüzyılın ortaları ile sonları arasında kaleme alınmıştır. Bayazıdî bazı Kürtlerin, bu güçlü unsurlar tarafından gasp edilmesinin önüne geçmek için mülklerinin bir kısmını vakıflara devrettiklerini söyler (s. 114).

70 Van Bruinessen'in dikkat çektiği ilginç bir nokta da şudur (şahsi görüşme, 2001): Kürt reisleri kimi durumlarda, köylülerin ağaları es geçerek topraklarını tapuya kaydettirmiş olmalarından dolayı tehlikeye düşebilecek bazı topraklar ve köylüler üzerindeki kalıtsal "haklar"ını yeniden tesis etmeye çalışıyorlardı.

gösteren çok sayıda kanıt bulunmakla birlikte, 1894-96 Ermeni katliamlarının bu süreçteki önemi ne kadar abartılsa azdır. Kaynaklar bu kanlı olayların geç Osmanlı dönemi Güneydoğu Anadolu tarihinde sadece siyasi nedenlerle değil, Ermeni köylülerinden Kürt aşiret reislerine, özellikle de Hamidiye reislerine (bir tek onlara olmasa da) büyük ölçekli bir tarımsal mülk transferinin gerçekleşmesine neden olmalarından dolayı, toplumsal ve ekonomik bakımdan da önemli olduğuna işaret eder. Güneydoğu Anadolu'nun dört bir yanından gönderilen sayısız raporun ortaya koyduğu manzara buydu. Malatya'da birçok köyde Ermenilere ait toprak ve mahsulün, artık "gâvurlar" a olan borçlarını ödemeyeceklerini açık açık ilan eden Müslümanlar tarafından iç edilmekte olduğu belirtiliyordu.⁷¹ Van'daki İngiliz konsoloslu katliamların akabinde, Erciş'teki çoğu köy sakininin başka bölgelere kaçmasının ardından Kürtlerin bu köylerden çoğunu ele geçirdiklerini bildiriyordu.⁷² Birkaç ay sonra verilen bir rapora göre ise, katliamlardan sonra "göç eden ve kaçan Ermenilerin buradaki Kadastro İdaresi'nce 'mahlul' (sahipsiz) addedilen [devlete geçen] toprakları Müslümanlara hibe edilmiş ya da satılmış"tı.⁷³ Bölgenin pek çok kesiminde katliamları işgaller takip etti. Bu tür olayların cereyan ettiği Harput (Ma'muret'ül Aziz) vilayetindeki İngiliz temsilcisi örnek olarak İliç köyünü gösteriyordu; şiddetin patlak vermesinden beri köyün topraklarına Müslümanlarca el konmuştu.⁷⁴ Kaynaklarda Kürt ileri gelenlerinin özellikle Hamidiye'nin oluşturulmasından sonra, özellikle de katliamlar sırasında Ermeni köylerine, hatta kilise mülklerine tümüyle el koyma sürecinin ayrıntıları yer alır.⁷⁵

71 Fontana'dan Herbert'e, no. 40, Harput, 17 Ağustos 1896 (FO 195/1944).

72 Williams'tan Currie'ye, no. 10, Van, 12 Mart 1897 (FO 424/191; FO 195/1985).

73 Safrastian'dan McGregor'a, Bitlis, 25 Temmuz 1910 (FO 424/224); parantezler metnin orijinalinde yer alır, köşeli parantezler eklenmiştir.

74 Fontana'dan Currie'ye, no. 30, Harput, 15 Haziran 1897; Fontana'dan Currie'ye, no. 40, Harput, 31 Ağustos 1897 (FO 424/192; FO 195/1981).

75 Ahtamar Katolikosu'nun İstanbul'daki Ermeni Patriğine yazdığı bir mektubun çevirisi, Hallward'dan Graves'e, no. 48[?], Van, 16 Haziran 1895'in ekin-

Hüseyin Paşa da toprak gasplarına bu yıllarda başlamışa benzer. Bildirildiğine göre Hayderan aşireti 1895'te Adilcevaz'daki Ermeniler ile Erciş'teki bir kısım Ermeni'nin varını yoğunu yağmalamıştı.⁷⁶ Hamidiyeli Hayderaniler 1896'da Ahlat kazasındaki birçok köyde çok büyük bir yağma harekâtına giriştiler.⁷⁷ Hüseyin Paşa ve diğer Hamidiye reisleri katliamlardan sonra, yardım heyetlerinin olaylar sırasında malları tahrip edilen ya da çalınan Ermenilere yolladıkları sığırları bile çaldılar.⁷⁸ Katliamların üzerinden neredeyse on yıl geçtiği halde, Ermeni Adilcevaz murahhası bir mektupta, "Bu Kaza'da, Hayderanlı Aşireti'nin Reisi ve Hamidiye Miralayı Hüseyin Paşa ... meşhur katliam senesinden beri Ermenilerin mallarını ve ıratlarını, mülklerini ve tarlalarını gasp etmekte ve üstüne geçirmektedir" diye yazıyordu.⁷⁹ Hüseyin Paşa katliamlardan toprak gasplarına girişmek için yararlandı ve katliamlardan sonra da buna yıllarca devam etti.

Katliamlar Ermeni mülklerinin böyle yaygın biçimde yağmalanmasına ortam ve fırsat sağlarken, gaspçılar mağdurların böy-

---

de (FO 424/192). Katliamlardan on yıl sonra yazan Fransız konsolosu bu olayların Van'daki Ermeni varlığı üzerindeki etkilerini şöyle anımsatıyordu:

1896 katliamlarından önce Van Ermenileri varlıklıydılar ve neredeyse bütün servet onların elindeydi. İyi bir emniyet, zirai ve sınai gelişme ve ticaret vardı. Köylüler sürülerle hayvana sahipti ve topraklarını işliyorlardı; Ermeniler ile Kürtler arasındaki ilişkiler iyi, hatta kardeşçeydi. Fakat 1896 katliamları her şeyi değiştirdi. Ermenilerin mallarına ve mülklerine el kondu, evlerinin çoğu yakıldı ve servet el değiştirip Kürtlerin eline geçti. O dönemde Ermeni nüfusun, özellikle de kırsal nüfusun kendini toparlaması mümkün olmadı (Van'daki Konsolos Yardımcısı Vekili P. Calvière'den Constans'a, no. 9, Van, 2 Nisan 1906, üç aylık raporun ekinde [MAE Nantes, E/119]).

Ne var ki, hükümet Ermeni patriğinin iddialarını resmen yalanlayacaktı. 4/16 Kasım 1895 tarihli *Sabah*'ta Hayderanlı Hamidiyelilerin yaptıkları hiçbir şeyin sultanın iradesi hilafına olmadığı ve patriğin iddialarının asılsız olduğunu yazıyordu (20 Kasım 1895 tarihli *Sabah*'tan alıntı [FO 424/184]).

76 Herbert'den Marquess of Salisbury'ye no. 583, İstanbul, 2 Kasım 1895 (FO 424/184); Hallward'dan Cumberbatch'e, no. 79, Van, 6 Kasım 1895 (FO 424/184; FO 195/1983).

77 Monahan'den Currie'ye, no. 61, Bitlis, 24 Kasım 1896 (FO 424/189; FO 195/1944).

78 Crow'dan Currie'ye, no. 35, Bitlis, 28 Aralık 1897 (FO 195/1981).

79 Adilcevaz Ermeni Murahhası'ndan mektup, Tyrrell'dan O'Connor'a, no. 48, Van, 11 Ekim 1904'in ekinde [FO 424/206]).

le bir olayın tekrarlanmasından duydukları korkuyu da kullandılar. Katliamların akabinde, toprakların cebir yoluyla ele geçirilmediği yerlerde köylüler koruma karşılığında imza verip buraları Hüseyin Paşa ve diğer Kürt reislerine devretmeye zorlandılar. Bitlis'teki İngiliz konsolosu 1898'de, üç yıl önce köylülerin topraklarını bu şekilde güçlü Kürtlere bıraktıkları pek çok olayı anımsatıyordu.⁸⁰ 1897 tarihli bir başka raporda, Ahlat ve Bulanık kazalarının köylerinde Kürtlerin topraklara el koyma sürecinin büyük ölçekte devam ettiği, buralardaki Hristiyanların Kürtler tarafından korunma karşılığında tarlalarından vazgeçmeye ve topraklarını bedel karşılığı elden çıkardıklarını belirten belgeler vermeye mecbur edildikleri belirtiliyordu. Konsolos, köylülerin hiç değilse mülklerinden geriye kalanı geçici olarak korumalarını sağladığı için buna dünden razı olduklarını, ama bu gidişle Hristiyan ailelerin tamamen mülksüzleşeceğini kaydediyordu.⁸¹ Köylülerin katliamlardan sonra, talan sırasında kaybettikleri menkul malların iadesi karşılığında imza vererek topraklarını devrettikleri de olmuştu. Bu köylülerin (Diyarbakır vilayetinin Silvan kazasındaki Başnik köyünün sakinleri) tam olarak ne düşündükleri açık değildir, ama böyle bir devrin kalıcı olacağına inanmamış gibi görünürler. Halbuki, konsolosun da işaret ettiği gibi "sahiplerinin karşı koymasına rağmen" 1899'a gelindiğinde toprakların devri yasallık kazanmıştı. Bundan on yıl sonra köylüler topraklarını hâlâ geri alamamışlardı; üstüne üstlük Başnik'e komşu bahçeler de üzerlerinde "hiçbir yasal hakka sahip olmayan" gaspçılar tarafından işgal edilmişti.⁸²

Hüseyin Paşa katliamlar döneminden sonra buna benzer çeşitli yöntemlerle yeni topraklar ele geçirdi, hatta buna engel olmaya çalışan memurlarla çatıştı. Van'daki İngiliz temsilcisi 1901'de verdiği bir raporda, Patnos kaymakam vekilinin güçlü bir adam

80 Monahan ['dan de Bunsen'a], no. 15, Bitlis, 14 Ağustos 1898 (FO 195/2021).

81 Crow'dan Currie'ye, no. 35, Bitlis, 28 Aralık 1897 (FO 195/1981); Crow'dan Currie'ye, no. 36. Bitlis, 28 Aralık 1897 (FO 424/195).

82 Matthews'dan Lowther'a, no. 50, Diyarbakır, 19 Ekim 1910 (FO 195/2347). Ayrıca bkz. Sadık Şahid Bey'in *Islam, Turkey, and Armenia*'da (s. 96-97) aktardığı, Ermeni köylülerin topraklarını ele geçirmek için kullanılan bin bir türlü yöntemle ışık tuttuğu için son derece ilginç olan anekdot.

olduğunu ve çevre köylerdeki küçük müfrezeler kadar icraatının da Hüseyin Paşa'nın "canını sıktığını" bildiriyordu. Hamidiyeli paşa bazı köylerin tümüyle kendi hükümlanlık alanına bırakılmasını istiyordu ve bu amaçla Kiazuk köylülerini kandırıp köyü kendisine devretmeye ve valiye "bu düzenlemeden pek hoşnut" olduklarını bildiren bir telgraf çekmeye razı etmişti.⁸³ Anlaşıldığı kadarıyla, bu olayda vali söz konusu mülkün iadesini sağlamıştı. Ama Hüseyin Paşa gibi reisler çoğu durumda bu ve başka yöntemlerle mülkleri ele geçirmeyi başarıyorlardı. Hüseyin Paşa'nın bu uğraşında özellikle başarılı olduğu anlaşılmaktadır; İngiliz konsolosu daha 1900'de paşanın Erciş ve Adilcevaz kazalarının büyük bölümüne hâkim olduğunu bildiriyordu.⁸⁴

Katliamlar ve sonuçları Güneydoğu Anadolu'da toprak gaspları tarihinin önemli bir sayfasını oluşturmakla birlikte, gaspçılar köylülerin mülklerini ele geçirmenin yollarını ararken esas olarak bu insanların korkularından ve yoksulluğundan istifade ettiler ve köylülerin kendilerini korumakta nispeten zayıf olmalarından cesaret aldılar. Yetkililerin genel olarak geniş bir eylem serbestisi tanıdığı Hamidiye reisleri açısından bakacak olursak, burada incelediğimiz dönemde toprak yağmaları oldukça hızlı bir şekilde yürüdü. Öte yandan, katliamlar döneminden sonraki toprak gasplarının tarihine bakılacak olursa Hristiyanların tek mağdur olmadıkları görülür. Nitekim, Hüseyin Paşa ve onun gibi başkalarının çeşitli yöntemler kullanarak topraklarından ve mülklerinden ettiği pek çok Müslüman köylü vardı. Örneğin Dersimli pek çok Alevi, Ermeni komşularına benzer biçimde topraklarında kiracı durumuna düşmüşlerdi, ama bu köylülerin –pek çok Ermeni'nin tersine– haklarını savunacak Avrupalı koruyucuları yoktu.⁸⁵ Topraklarını Hamidiye reislerine kaptıran başka Kürtler de vardı. Bilhassa Hüseyin Paşa Van vilayetindeki Kürt reayanın meralarına el koydu,⁸⁶ paşa öylesi-

83 Satow'dan de Bunsen'a, no. 3, Van, 3 Ocak 1901 (FO 195/2104).

84 Maunsell'dan O'Conor'a, no. 19, 2 Mayıs 1900 (FO 195/2082).

85 Srabian'dan Constans'a, no. 76, Erzurum, 7 Haziran 1906 (MAE Nantes, E/119).

86 Satow'dan O'Conor'a, no. 13, Van, 10 Haziran 1901 (FO 424/202; FO 195/2104).

ne cüretkardı ki ileride sadece Kürt köylülere ait toprakların değil, daha güçsüz ağalara ait köylerin de üzerine oturacaktı.⁸⁷ Nitekim, “toprak meselesi”nin geçmişine göz atan İngiliz konsolosu 1911’de, Ermeni toprakları meselesinin aslında “daha çetin bir mesele olan, reis ve Ağaları tarafından gasp edilmiş topraklarının iadesini isteyen Reaya Kürtlerin şikâyetlerinin halli kadar önemli” olmadığını belirtiyordu. Konsolos şöyle devam ediyordu. “Görünen o ki, Hamidiye Süvari Alayları kurulduğu vakit, Abdülhamid’in gösterdiği teveccüh sayesinde Kürt reis ve Ağalarının gücü ve nüfuzu büyük ölçüde arttı. Reisler bundan sonra yavaş yavaş Reaya Kürtlerin topraklarına ve mülklerine el koymaya ve onları serfleri haline getirmeye başladılar.”⁸⁸

Bazı köylüler topraklarını Hüseyin Paşa gibi Hamidiye reislerine sırf fakirlikten ya da borçlu oldukları için bırakmak zorunda kaldılar. Örneğin Bitlis vilayetinden gönderilen bir raporda şöyle deniyordu: “Köylüler imkânsızlıktan ekip biçemedikleri tarlalarını yok pahasına Kürtlere satıyorlar; açıklıktan ölmek için kabızlık yapan, sık sık da hastalanmalarına neden olan ‘gil-gil’le besleniyorlar ve pek çoğu bu yüzden öldü.”⁸⁹ Köylülerin toprakları yukarıda gördüğümüz gibi vergiler toplanırken yapılan usulsüzlüklerle de ele geçiriliyordu. Köylüler giderek daha fazla yoksullaştıkları ve ağalara daha fazla borçlandıkları için ödeyemedikleri vergiler karşılığında imza verip topraklarını ağalara devretmek mecburiyetinde kalıyorlardı. Kürt ileri gelenleri ve aşiret reisleri pek çok toprağa da köylüler –çoğunlukla cüzi miktarlardaki– borçlarını ödeyemedikleri için el koyuyorlardı. Bunun için ya zorla devir yoluna başvuruyor, bazen de gizlice mahkemelerle anlaşıyorlardı.⁹⁰

87 M. Hagopian’ın Van’daki Ermeni tutuklulara yapılan kötü muameleyle ilgili raporu (çeviri), Van, 17 Temmuz 1906 (FO 424/210).

88 Van’dan Erzincan’a yolculuk notları, Molyneux-Seel, no. 5, Van, 6 Şubat 1911 (FO 424/226; FO 195/2375).

89 Crow’dan Currie’ye, [Özel], Bitlis, 13 Şubat 1898 (FO 424/195; FO 195/2021).

90 Safrastian’dan McGregor’a, Bitlis, 25 Temmuz 1910 (FO 424/224). Bu yolla gerçekleştirilen gaspların ayrıntıları ve topraklara el koymak için kullanılan pek çok yöntemi özetleyen raporun tam metni için bkz. Klein, “Power in the Periphery”, Ek G.

Başka örneklerde, köylülerin topraklarına sahte evraklar düzenlenerek el konuyordu. Örneğin Sason'da Badikanlı Kürtlerin, şimdi Hristiyanların oturduğu Sêmal ve Geliyêguazan'daki toprakların önemli bir bölümü üzerinde hak iddia ettiği söyleniyordu. Bu iddialarını, yetmiş yıllık olduğunu iddia ettikleri bazı evraklara dayandırıyorlardı. Anlaşıldığı kadarıyla, mutasarrıf ve diğer mülki erkân onların laflarına kanmıştı, ama Hristiyanlar karara karşı koyuyorlardı ve Bitlis'e ve İstanbul'a müracaat etmek üzereydiler. Bu eski evraklar belli ki hükümsüzdü.⁹¹ Köylülerin topraklarını ellerinden almak için kullanılan pek çok yöntemin ayrıntılarını veren daha sonraki bir raporda da, düzmece alacaklıların mahkemelere sahte deliller sunarak toprakları ele geçirebildikleri belirtiliyordu.⁹²

Gaspçıların kullandıkları daha başka yöntemler de vardı. 1907'de verilen bir raporda Bitlis'in Hormuz köyünde olanlar anlatılıyordu: "Birtakım Kürt aileleri geçen yaz [buraya] yerleştiler ... ve Ermeni ailelerini köyden atmaya çalıştılar, ama İngiliz Konsolos Yardımcısı Vekili'nin protestoları sayesinde defedildiler."⁹³ Ne var ki Kürtler geri dönüp köye temelli yerleşmeyi başaracaklardı.⁹⁴ Gene Bitlis'te, Tadiğ'deki (Tatvan) on Ermeni köyünün tamamının Hizan şeyhinin elinde olduğu bildiriliyordu; şeyh onları "tam bir köleliğe" mahkûm etmişti ve "Kürtlere yer açmak için" sayıları yarıya inmişti.⁹⁵

Hükümet temsilcileri toprak yağmacılarıyla çoğu zaman açık açık suç ortaklığı yapıyordu. Bazı Ermeni topraklarına doğrudan hükümet tarafından el kondu ve bunlar vergiler karşılığında olabilecek en düşük fiyatlara Müslümanlara satıldı. Anlaşıldığı kadarıyla, 1904-08 arasında Bitlis ve Muş sancaklarında bu oldukça sık görülen bir olaydı. Ermeni malları Ziraat Bankası tarafından köylülerin bankaya olan borçları karşılığında dü-

91 Monahan'den de Bunsen'a, Özel, obada, Gumgum, Varto kazası, 31 Ağustos 1898 (FO 195/2021).

92 Safrastian'dan McGregor'a, Bitlis, 25 Temmuz 1910 (FO 424/224).

93 O'Conor'dan Grey'e, no. 206, İstanbul, 5 Nisan 1907 (FO 424/212).

94 Safrastian'dan Shipley'e, Bitlis, 16 Şubat 1907 (FO 195/2250).

95 Heard'den O'Conor'a, no. 15, Bitlis, 22 Ekim 1907 (FO 195/2251).

şük fiyatlara satışa da çıkarılıyordu. 1910'da verilen bir rapora göre, "Bulanık ve Malazgirt kazaları dahil Muş ovasının tamamı Ziraat Bankası'nın çevirdiği dolaplarla zalimce mağdur edildi; banka müdürlerinin tamamı bölgenin yerlisi olan çok güçlü adamlardı ve kötü şöhretli reislerle ilişkileri vardı. Cahil Ermeni köylüler eski rejim sırasında bankaya borçlanmışlardı ve sözleşme şartlarını yerine getiremeyince banka bu fırsattan yararlanarak toprağı Ermenilerin elinden alıp Kürtlere sattı."⁹⁶

20. yüzyıla girerken gözlemciler genel bir mülksüzleşme eğilimi olduğunu net bir şekilde saptamışlardı. Van'daki bir İngiliz subayının yazdığı rapor topraklara el koyma yöntemlerinden bazılarının ayrıntılarını gösterdiği için ilginçtir ve uzun uzun aktarılmaya değer. Yüzbaşı Tyrrell 1902'de Hakkâri sancağında dört kazayı gezmiş ve Elbak'ta Hamidiye reislerinin "neredeyse her istediklerini" yapabildiklerini gözlemlemişti. Diğer Hamidiye reisleri gibi aşiretinin ağası olmayan Şikak aşiretinden Şerif Bey, Hamidiye bağlantıları sayesinde hükümetten rütbe ve destek aldıktan sonra çok büyük bir güç elde etmişti. Bu itibarla, artık sınırın Osmanlı tarafındaki Şikakların reisi olarak görülüyordu. Hem Hristiyanlar hem de Hamidiye dışındaki Müslümanlar beyin gaddarlığından yakınıyorlardı ve bu şikâyetler köylülerle sınırlı değildi. Nitekim, Başkale yakınlarında toprak sahibi olan Şeyh Hamid diye biri kendi köylerinin bile güvende olmadığını, Şerif Bey'in pek çok Hristiyan köyünü nasıl aldıysa onunkilere de aynı şekilde el koyabileceğini söylemişti. Şeyh, sıradan aşiretliğin ve düşük rütbeli Hamidiye subaylarının bunları nasıl örnek aldığını da anlatmıştı. Mallara el koymak için kullanılan yaygın bir yöntem de göz dikilen köyün yakınına bir ev inşa etmek, köyün ağası olduğunu iddia etmek,

---

96 Safrastian'dan McGregor'a, Bitlis, 25 Temmuz 25, 1910 (FO 424/224). Quataert de, II. Abdülhamid'in zirai reform programlarını teşvik girişimlerinin parçası olan Ziraat Bankası hakkında yazarken, kredi verme sürecindeki karmaşadan ya da "bankanın yerel ileri gelenler veya namussuz banka memurları tarafından kasti olarak dolandırılmasından ya da çıkar amacıyla kullanılmasından" kaynaklanan sorunlara işaret eder; görüldüğü kadarıyla sorun bu çalışmada incelenen bölgelerle sınırlı değildi ("Dilemma of Development", özellikle s. 214-15).

bu yönde bir dilekçe kaleme almak ve köy temsilcilerini bunu imzalamaya zorlamaktı. Hükümet bundan sonra köy üzerindeki hakları o kişiye devrediyor, köylüler de onun marabası durumuna geliyordu. Yüzbaşıya göre bu Hamidiyeli Kürtler arasında yaygın bir yöntemdi.⁹⁷

Ermenilerden –çoğu Hamidiyeli aşiretlere mensup olan– Kürtlere toprak transferi çoğunlukla doğrudan el koyma şeklinde değil, kısmen yasal satışlar aracılığıyla gerçekleşiyordu. Vergiler tavizsizce toplanıyor ve köylüler bunları ödemek için topraklarını ve bir sonraki hasadı ipotek ettirmek zorunda kalıyorlardı. Bu yeni bir durum olmasa da giderek yaygınlaşıyordu. Tyrrell Ermenilerden Kürtlere toprak transferinin bir başka veçhesini de anlatır: Vergilerini ödemeleri için Ermeniler kadar sıkıştırılmayan, ağnam ve büyükbaş hayvan vergilerini de büyük ölçüde kaçırın Kürtler, bu sayede Ermenilerin topraklarını satın alabiliyorlardı. Tyrrell'a göre bu durum en çok, yerel hükümet karşısında bile korunan Hamidiyeli göçerler için geçerliydi. Bu yolla topraklarını ele geçirdikleri Hristiyan köylerine yerleşen Kürtler hakkında tekrar tekrar ihbar dilekçeleri veriliyordu. İnsanlar konsolosa şikâyetlerini iletirken hep Hamidiyeli Kürtlerin Hristiyan köylerine yerleşmelerini yasaklayan bir emirden söz ediyorlardı. Ama onun belirleyebildiği kadarıyla böyle bir emir yoktu. Vali bu süreci yumuşatmaya çalışmış ve birkaç örnekte Hamidiyeli Kürtlerin Hristiyan köylerini ele geçirme çabaları boşa çıkmıştı. Ama bu, Kürtlerin bu yöntemleri kullanarak toprağı yasal yollardan ele geçirmeleri gerçeğini değiştirmiyordu; bu nedenle de buralardan çıkarılmaları çok zordu.⁹⁸

Toprak transferleri salt taciz ve usandırma sonucunda da gerçekleşebiliyordu. Cizre'den gönderilen bir raporda silah altındaki iki Hamidiye alayının “ne isterlerse yaptıkları” belirtiliyordu. Kervan Ağa diye biri Takyan köylülerini köyü kendisine satacaklarına söz vermeye zorlamıştı. Konsolos, buna izin verildiği takdirde Silopi'deki tüm Hristiyanların gitmek mec-

97 Tyrrell'dan O'Connor'a, no. 27, Urmiye, İran, 16 Kasım 1902 (FO 195/2125).

98 Tyrrell'dan O'Connor'a, no. 41, Van, 11 Ekim 1905 (FO 195/2196).

buriyetinde kalacaklarından endişeleniyordu.⁹⁹ Nitekim, Erzurum vilayetindeki Duman köyünde olduğu gibi, köylüler sonunda topraklarını terk edip gitmek zorunda kalıncaya kadar taciz ediliyordu. Bu köy “Hallo adında Kürt bir Hamidiye zabitanın eziyetlerine dayanamayan Ermeni sakinleri tarafından terk edilmiş”ti. Hallo’nun köye birkaç yıl önce geldiği “ve zorla yerleştiği” bildiriliyordu.¹⁰⁰ Köylüler böyle taciz edilme korkusundan güçlü koruyucularla anlaşma yapıyor, ama süreç içinde mülklerini güya onları gaspçılardan koruyacak olanlara kaptırarak bu “koruma”nın bedelini ödüyorlardı.

1908’e gelindiğinde Hamidiye reisleri kaynakları ele geçirmek ve nüfuz alanlarının sınırlarını belirlemek için kusursuz bir sistem geliştirmişlerdi. Anlaşıldığı kadarıyla, “yeni aşiret emirlikleri”ni birbirlerinin meşru “nüfuz alanları” olarak tanımışlardı. İngiliz temsilcisi raporunda şöyle yazıyordu: “Ahlat ve Bulanık kazaları kötü şöhretli Hamidiye subayları arasında yakın ya da uzak gelecekte gerçekleştirilecek yağma ve talanlar için nüfuz alanlarına bölünmüş durumda. Sözgelimi, Binbaşı Rıza Bey bundan sonra Binbaşı Sabit Bey’in nüfuz alanında olduğu ifade edilen Van Gölü kıyısındaki Ermeni köylerine yağma baskını yapmayacak; Sabit Bey de Rıza Bey’in nüfuz alanına tecavüz etmeyecek.”¹⁰¹ Şunu da belirtmek gerekir ki, Ermeni köylüleri sadece Kürt ağaları tarafından değil kendi cemaat mensupları tarafından da sıkıştırılıyordu. Fransız temsilcisine göre, Muş kazasında Ermeni devrimciler silah satın almak için birtakım Ermeni köylülerini hayvanlarını ve tarlalarını satmaya zorlamışlardı.¹⁰²

Ermeni devrimcilerin gerçekten de faal olmaları uzun vadede Ermeni cemaatinin aleyhine işledi, zira yukarıda anlatıldığı gibi köylüler eziliyordu ve devrimcilerin faaliyetleri “Ermeni meselesi”ni istismar etmeye çalışanlar tarafından Erme-

99 Shipley’den telgraf, Cizre, 28 Mart 1906 (FO 195/2222).

100 Srabian’dan Constans’a, no. 5, Erzurum, 21 Kasım 1904 (MAE Nantes, E/119).

101 Safrastian’dan Shipley’e, Bitlis, 22 Haziran 1908 (FO 195/2283).

102 Konsolos Yardımcısı Vekili Decedrat’dan [?] Bapst’a, no. 59, 25 Nisan 1904 (MAE Nantes, E/118).

nileri soyamak için mazeret olarak kullanıldı. Hem Müslüman hem Hristiyan köylüler nüfuzunu ve servetini artırmaya çalışan güçlü aşiret reisleri tarafından ezildiler; her iki cemaatin mensupları da giderek derinleşen bir yoksulluk girdabına yuvarlandılar ve Kürt reisleri onların terk ettiği ne kadar mal ya da toprak varsa hepsini zorbalık ya da gasp yoluyla ele geçirdiler. Öte yandan, Ermenilerin sırf “Ermeni meselesi”nin varlığından dolayı özellikle savunmasız olduklarını da not etmek gerekir. Baskınların, kanunsuzlukların, vergi suiistimallerinin ve toprak gasplarının mağdurları arasında kendilerini korumaktan âciz olan Hristiyan köylüler de Müslüman köylüler de (bazen de daha zayıf aşiretlerin mensupları) yer alıyordu. Ama Ermenilerin hainlikle itham edilmek gibi bir dezavantajları daha vardı (silah taşımalarının yasak olması bir yana). Komşularının malına mülküne göz dikmiş olanlar bunları üzerlerine geçirmek için şantaja başvurabiliyor (onları hükümete ihbar etmekle tehdit ederek) ya da sadece göz diktikleri mülke el koyup sonra da mağdurun devrimci olduğunu iddia edebiliyorlardı.¹⁰³ Rakiplerini hainlikle suçlayan Mustafa Paşa ve diğerlerinin yaptığı gibi, Kürtler de komşuları tarafından ihbar ediliyordu. Ama o tarihte Ermeni meselesi zihinlerde o kadar güçlü bir yer işgal ediyor ve o kadar çok çağrışım uyandırıyordu ki, birini devrimci ya da sempatizan olmakla suçlamak onun mahvını sağlamanın garantili bir yolu ve gaspçıların topraklarını genişletebilmek için kullandıkları güçlü bir silah olmuştu.¹⁰⁴

Pek çok Kürt ve Hristiyan köylünün topraklarına ve diğer mülklerine el konmak suretiyle maraba konumuna düşürülmesi ya da göçe zorlanması bir komplonun sonucu değil, tarihsel bir sürecin parçasıydı. Bununla birlikte, hükümetteki bazı un-

---

103 Yüzbaşı Dickson'a göre, Hamidiye milisleri başlarında subaylarıyla “köylere baskınlar yapıyor, insanları hırpalıyor, sığırlarına, koyunlarına ve ekinlerine el koyuyor, sık sık da garip bir Ermeni'yi öldürüyorlar”dı (“Report on the Armenian Position in the Van Vilayet”, Dickson'dan Barclay'e, no. 4, Van, 24 Eylül 1906'nın ekinde [FO 424/210]).

104 Bununla birlikte, Avrupa'da Ermenilerin davasını savunan güçlü sesler varken, toprakları ellerinden alınmış Kürt köylülerin haklarını savunacak kimse-leri olmadığı da göz önünde bulundurulmalıdır.

surların devletin bölge üzerindeki kontrolünü güçlendireceğine inandıkları bazı hedefler doğrultusunda bu süreci kalıcılaştırmak istediklerini gösteren işaretler vardır. Osmanlı hükümeti göçebe ve yarı göçebe aşiretlerin yerleşik köylülerin toprakları da dahil kaynaklara neredeyse serbestçe erişimine izin vererek hedeflerinden pek çoğunu gerçekleştirebilirdi. Bunların başında, Osmanlıların bölge üzerinde hâkimiyet kurdukları günden itibaren aralıklarla denenmiş olan göçebelerin temelli iskânı geliyordu. İkincisi, güçlü Hamidiye reislerinin bu şekilde gönlünün alınması, aşiretlerini ve sürülerini sınırın ötesindeki “daha yeşil” meralara taşımakla tehdit eden ya da Rusya’dan gelecek daha iyi tekliflerle ayartılabilecek Kürt reislerinin hükûmete destek vermesini ve ittifak yapmasını sağlayacaktı. Dolaşısıyla, bazı bakımlardan devletin lehine işleyen (ekonomi üzerindeki yıkıcı etkisine rağmen) tarihsel bir süreç söz konusuydu; buna karşılık, olup bitenlerin baştan itibaren planlı olduğunu iddia etmek için elde kanıt yoktur.

Bununla birlikte, bazı Avrupalı gözlemciler bilhassa Ermeni topraklarıyla ilgili olarak, hükümetteki bazı unsurların Ermenileri topraklarından söküp buralara Kürt aşiretlerini ya da Kafkasya’dan gelen Müslüman muhacirleri yerleştirme, bu arada da tehlikeli bir unsur olarak algılanan Ermenileri göçe zorlama politikasını aktif biçimde sürdürmeye kararlı olduğu görüşündeydiler.¹⁰⁵ 1906’da Kafkasya’dan imparatorluk topraklarına akın eden Müslüman muhacirlerin pek çoğu, o sıralarda devrimci faaliyetlerin önemli bir merkezi olmasından ötürü otoritelerin Ermenileri söküp atma telaşında olduğu Muş’a

---

105 Eski bir Ermeni devrimcisi olan Minas Ter Minassian da (nam-ı diğer Rouben) Türklerin ve Kürtlerin (ve de Kalkaslar’dan gelen Müslüman muhacirlerin) çoğu zaman Ziraat Bankası temsilcilerinin işbirliğiyle Ermeni topraklarına el koyma sürecini ayrıntılarıyla aktarır; Minassian bunun Ermenileri topraklarından söküp yerlerine Müslümanları yerleştirmek suretiyle bölgeyi Ermenilerden temizlemek için tasarlanmış bir süreç olduğu inancındadır (*Mémoires d'un Partisan Arménien*, s. 59-64; 109-10). Yazar ayrıca, Şakir Paşa’nın “Türklerle, toprak ele geçirmenin tek yolunun ekonomik hâkimiyetten geçtiği”ni söylediğini belirtir (s. 61). Bununla birlikte, Ermenilerin ve Kürtlerin bir noktada, topraklarına el koymuş olan muhacirlere karşı ayaklanmak için bir araya geldiklerine de işaret eder (s. 115-6).

yönlendirilmişti.¹⁰⁶ İngiliz konsolosu ertesi yıl bu muhacirlerin iskânında sorunlar olduğunu ve pürüzleri halletmek için kurulan komisyonun bazı durumlarda Muşlu ve Bitlisli Ermenileri zorla evlerinden çıkardığını bildiriyordu. Dosdoğru kapı dışarı edilmeyenler Rusya'ya göçmekten başka çareleri kalmadığını görüyor ve bunun için izin almaya çalışıyorlardı.¹⁰⁷ Fransız konsolosu 1898'de şöyle yazıyordu:

Vali'ye demin İstanbul'dan, İmparatorluğun Ermeni vilayetlerindeki toprakların Müslümanlara teklif edilmesi için emir geldiğini öğrendim. Bu talimatları içeren çok gizli tamim, bana teyit edildiğine göre bütün Valilere gönderilmiş.

Bu işin çok gizli tutulması şu an için bilgi edinmeyi zorlaştırıyor; tek bildiğim, yöredeki muhtaç Müslümanların listesini çıkaracak ve hükûmetin cömertliğinden yararlanmaya karar verenler için imtiyaz taleplerini formüle edecek bir komisyonun kurulduğu.¹⁰⁸

Yaklaşık beş yıl sonra yazan İngiliz konsolosu da aynı izlenimi paylaşıyordu. Konsolosun raporu, mülksüzleştirmenin yasal yollardan yürütüldüğü bazı örneklerde çoğu zaman bulanık kalan noktalara ışık tutmanın yanı sıra, bu süreçte hükûmetin bir şekilde aktif rol oynadığına onun da inandığını göstermesi açısından ilginçtir. Konsolos, halen sahibi olduğu köyü Ziraat Bankası aracılığıyla karanlık yollardan ele geçirmiş ve bir Hristiyan köyünün topraklarına el koymuş olan Taqurî aşiretinden Hamidiye reisi Nîmet Ağa örneğini veriyordu. Bazı vakala-

---

106 Örneğin bkz. Srabian'dan Constans'a, no. 94, Erzurum, 26 Temmuz 1906 (MAE Nantes, E/119).

107 Safrastian'dan Shipley'e, Bitlis, 11 Mayıs 1907 (FO 424/212; FO 195/2250). Köylülerin topraklarını ellerinden almak için kullanılan yöntemlerle ilgili sonraki bir rapora göre, İngiliz temsilcisi 1910'da şunu bildirmişti: "Eski Hükûmet zamanında Ermeni toprakları ve bazı durumlarda köylerin tamamı Müslüman muhacirler arasında dağıtılmıştı. Bulanık'taki Yoncalu, Abri, Hannaşeyh vd. köylerin, Muş'taki Vartenis, Dormerd vd. köylerin durumu hâlâ belli değil" (Safrastian'dan McGregor'a, Bitlis, 25 Temmuz 1910 [FO 424/224]).

108 [İmza okunamıyor] Cambon'a, no. 86, Beyrut, 10 Eylül 1898 (MAE Nantes, E/116).

rın hiç kuşkusuz abartıldığını kabul ediyordu, ama bu ağa Hamidiye subayı olduğu için takibata uğramayacaktı. Konsolos şöyle devam ediyordu:

Hamidiyeli bir Kürt kanun karşısında tuhaf bir konum işgal ediyor. Davranışı otoritelerce suçlanmasını gerektirdiğinde bile onu cezalandırılmaktan, hatta müdahaleden koruyan bir şey var. Bana burada ısrarla her Ermeni köyüne Hamidiyeli bir Kürt'ün yerleştirilmesi için İstanbul'dan gizli bir emir geldiği (yakınlarda değil) söylendi. Eğer uygulanırsa, böyle bir girişim bu şartlarda kendi köylerinde uzun süre kalamayacak olan Hristiyanların adım adım yok edilmesi anlamına gelecektir.¹⁰⁹

Konsolos hükümetin amacının Kürtlere “yaranmak” ve hem Kürtlerin içine hem de Hristiyanlarla aralarına nifak sokmak olduğu sonucuna varıyordu.¹¹⁰ 1894-96 katliamlarının başladığı yer olan Sason bu politikayı uygulamak için özel olarak hedeflenmiş bir bölge gibi durur. Fransız konsoloslu, “Muş'taki sivil ve askeri erkân Sason Ermenilerinin boşaltılmasında Kürtlerden işbirliği talep etti ve bunlara silah dağıttı” diye bildiriyordu.¹¹¹ Fransız meslektaşları ise ertesi yıl şu tespitte bulunuyordu: “Anlaşıldığı kadarıyla, Türk otoritelerinin artık kesin bir planı var: Kürtleri Sason ve Talori köylerine ya da köylerden geriye kalanlara yerleştirmek ve dağıtım Ermenilerini ‘köklerinden söküp’ ovanın dört bir yanına dağıtmak; böylece, fırsat çıktığında tamamen yok edilmeleri kuşkusuz daha kolay olacak.”¹¹² Van'daki Fransız temsilcisi de 1906'da toprak meselesiyle ilgili raporunda benzer bir görüşü dile getiriyordu:

Hükümet gözünü devrimcilerin üzerinden ayırmamak için pek çok yere Hamidiyelileri yerleştirdi; bunlar en iyi topraklara el koydular, katliamlar sırasında geçici olarak terk edilmiş olan evleri işgal ettiler. [Ermeniler] geri döndüklerin-

109 Tyrrell'dan O'Connor'a, no. 16, Van, 12 Mayıs 1903 (FO 195/2147).

110 Tyrrell'dan O'Connor'a, no. 16, Van, 12 Mayıs 1903 (FO 195/2147).

111 Grenard'dan Constans'a, no. 45, Erzurum, 18 Ağustos 1903 (MAE Nantes, E/118).

112 Robin'den Constans'a, no. 29, Van, 29 Mayıs 1904 (MAE Nantes, E/119).

de bu işgalcileri evlerinden çıkaramadılar. Yetkililere şikâyetle bulundular, ama harekete geçen olmadı. Hasbısdan, Bogazkesen, Azara, Salahana ve diğer köylerde böyle oldu. Hükümet'in amacının Ermeni nüfusu yok etmek ve yerlerine Türk ya da Kürt Müslümanları geçirmek olduğu açık. Hükümet gene bu amaçla ve göçebe Kürtleri iskân edip boyunduruk altına almak için, Ziraat Bankası'nın satışa çıkardığı Hristiyan köylerine ait toprakları Hamidiyelilere satın aldırdı. Bu yeni gelenler memleketi fethetmiş gibi davranıyorlar. Ağaları, buraların eski sahiplerini topraklarını işlemeye ve evlerini inşa etmeye zorladılar.¹¹³

Bu durum Muş bölgesinde 1908'de de devam ediyordu. İngiliz konsolosu raporunda, dört köyden Ermeni ailelerin çıkarılıp başka Ermeni ailelerin yanına yerleştirildiğini bildiriyordu. Yakınlardaki başka köylerde de aynı şeyi yapmak için planlar hazırlanıyordu. Anlaşılan, bu şekilde Hamidiye Alayları'na yer açmak isteniyordu.¹¹⁴

Toprağın ve diğer kaynakların köylülerden güçlü Kürt ağalarının eline geçme süreci "Ermeni meselesi"nin ortaya çıkışından ve Hamidiye'nin kurulmasından önce başlamıştı. Ama 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Hamidiye, belki bir on yıl sonra başlayıp Ermeni meselesine bağlı bir "mesele" haline gelen

113 Van'daki Konsolos Yardımcısı Vekili P. Calvière'den Consians'a, no. 9, Van, 2 Nisan 1906, üç aylık raporun ekinde (MAE Nantes, E/120).

114 Safrastian'dan Shipley'e, Bitlis, 6 Haziran 1908 (FO 195/2283). Terzibaşoğlu, Anadolu'daki Rumların 1821 Yunan bağımsızlık ayaklanmasıyla aynı tarihte başlattıkları isyanı bastırmak için Ayvalık bölgesindeki aşiretlerin nasıl askere alındığını ve Balkanlar'dan Müslüman mültecilerin gelişinin yerel nüfusu nasıl yerinden ettiğini anlatır, bu aşiretlerden bazıları sonradan (1860'larda), Terzibaşoğlu'na göre belki de Osmanlılara verdikleri hizmetin karşılığı olarak bölgeye yerleştirildi ("Landlords, Refugees, and Nomads", s. 55, 67). *Reform in the Ottoman Empire*'de (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*) benzer bir noktaya temas eden Davison da, Tatar ve Çerkes muhacirleri imparatorluk topraklarına yerleştirmek zorunda olan Osmanlı hükümetinin bunlardan bir kısmını Sırbistan'a karşı ve Tuna boylarında sınır muhafızlığı yapacak, muhtemelen de ayrılıkçı Bulgar faaliyetlerine karşı koyacak bir kuvvet olarak kullanma beklentisiyle Tuna vilayetine gönderme sürecini anlatır. Ama bunun için yerel hükümetin muhacirlere yerleşebilecekleri bir toprak ve yedek akçe sağlaması gerekiyordu ve bu girişim yerel nüfus arasında infiale yol açtı (s. 151-52).

süreçle büyük ölçüde özdeşleşmiş durumdaydı; bu sadece Hristiyanların korunmasını acil bir sorun olarak gören bölgedeki Avrupalı temsilcilerin görüşü değildi, Osmanlı hükümetinde bile durumu böyle görenler vardı. Kürt ve diğer Müslüman köylüler (ve aslında Ermeni olmayan diğer Hristiyanlar) da bu sürecin mağdurları oldukları halde, yeni bir özgürlük dönemi müjdeleyen Jön Türk Devrimi'yle birlikte artık "Ermeni toprak meselesi" olarak anılmaya başlayan sorun ön plana çıktı. Ermeni aktivistler ve Avrupalı destekçileri önceki onyıllarda Ermenilerden gasp edilen toprakların iadesi için yoğun baskı uyguladılar. "Toprak meselesi" de spesifik olarak *Ermeni* toprakları sorunu için kullanılan bir örtmece haline geldi, ancak topraklarını benzer biçimde kaybetmiş olan ve 1908'de Meşrutiyetin ilanından sonra bunların iadesi için harekete geçen Ermeni olmayan grupların da var olduğu unutulmamalıdır.¹¹⁵ Bunların sesi, siyasi önderliği artık iktidardaki Jön Türklerle ittifak halinde olan ve Avrupalı diplomatik çevrelerde destek bulan Ermeniler kadar duyulmadı, ama var olduklarını bilmek gene de önemlidir.

"Toprak meselesi", 1908-1914

Ermeni siyaset ve cemaat önderleri 1908'de Meşrutiyetin ilanının hemen ardından, son yirmi-otuz yıl içinde Kürt aşiret reisleri tarafından gasp edilen topraklarının iadesi için baskı yapmaya başladılar. Artık davalarının bir adı vardı: "Toprak meselesi". Ermeni liderlerinin yeni rejimden bekledikleri pek çok reform olsa da, "toprak meselesi" bunların belki de en önemlisiydi. Nitekim, bazı gözlemciler bunun Ermenileri devrimci olmaya iten temel sorunlardan biri olduğu inancındaydı. "Toprak meselesi"nin böyle öne çıkmasından önce bile, raporlarda "Ermenilerin yavaş yavaş köylerinden atıldığı ve topraklarının Kürtlere kaldığı" belirtiliyordu – bu, devrimcilerin ısrarla üze-

---

115 10 Şubat 1909 (29 Kânûn-ı Evvel 1324) günü *Takvim-i Vekayi*'de (no. 88) çıkan bir haber kısa bir süre önce İzmit kazasında da böyle pek çok hak talebinde bulunduğu gösterir.

rinde durdukları bir noktaydı.¹¹⁶ “Toprak meselesi”nin kesin bir şikâyet konusu haline geldiği 1908’de, örneğin Taşnakların ele alınmasını istedikleri pek çok şikâyet ve talep vardı, ama taleplerin ağırlığını Ermeni topraklarına el koymuş olan ağaların derhal tutuklanıp cezalandırılmaları oluşturunuyordu.¹¹⁷ Meşrutiyetin ilanını takip eden aylarda, yeni rejimin ilk başlarda attığı olumlu adımlardan da cesaretlenen Ermeni köylüleri gasp edilen topraklarının iadesi ve “toprak meselesi”nin çözümü için daha fazla baskı yapmaya başladılar. Ağustos ve Eylül aylarındaki yeni barış ortamında, el konulan topraklarını geri alabilme umuduyla yüzlerce protesto eylemi gerçekleştirdiler.¹¹⁸ Hükümet derhal soruşturmalar başlattı, ardından da gasp edilmiş toprakların iadesi, bazı örneklerde de gaspçıların tutuklanması için emirler çıkardı. Hüseyin Paşa anında bu politikanın hedefi durumuna geldi, ama o kanunsuz yollardan elde ettiği toprakları iade etmesi emredilen pek çok isimden sadece biriydi.

Yeni rejim Ermeni seçmenleri kadar Avrupalı gözlemciler için de bu kadar önem taşıyan sorunun derhal üzerine gitti. Neredeyse anında, Kürt reislerinin kanunsuz yollardan yerleştikleri Ermeni köylerinden çıkarılmaları için başkentten emirler yağmaya başladı. Ne var ki konu ilgili tüm taraflar için hayli karmaşık bir hal alacaktı. Tıpkı toprak gaspı sürecinin Hamidiye’yle ve mensuplarına tanınan serbestiyle özdeşleştirilmesi gibi, “toprak meselesi” de Hamidiye ve yeni rejimdeki rolüyle yakından bağlantılı bir konu olarak görülmeye devam edecekti. Dahası, ister istemez, devletin Abdülhamid döneminde o kadar güçlenmiş olan Kürt ağalarıyla ilişkisi meselesine de bağlanacaktı.

Yukarıda gördüğümüz gibi, Hayderanî Hüseyin Paşa Hamidiye bağlantıları sayesinde benim deyişimle “yeni bir aşiret

---

116 Tyrrell’dan O’Conor’a, no. 44, Van, 28 Eylül 1904 (FO 424/206). Eski Ermeni devrimcisi Minas Ter Minassian da (nam-ı diğer Rouben) aynı şeyi belirtir.

117 Dickson’dan Lowther’a, no. 31, Van, 3 Kasım 1908 (FO 195/2284).

118 Lowther’dan Grey’e, İstanbul, 21 Aralık 1908 (FO 424/218). Ayrıca bkz. Özok-Gündoğan’ın Diyarbakir vilayetindeki Ermeni ve Kürt köylülerinin toprak ihtilaflarıyla ilgili dilekçeleri hakkındaki ilginç çalışması (“‘Peripheral’ Approach to the 1908 Revolution”).

emirliği” kurmuş ve bu sayede mülkiyet ve nüfuz alanını genişletme imkânını bulmuştu. Paşa Ermeni topraklarını gasp edenlerin başta gelenlerinden olduğundan, 1908’den itibaren “toprak meselesi”yle ilgili tartışmalarda adı doğal olarak öne çıktı. Nitekim, yeni rejimin bu tür faaliyetler nedeniyle peşine düştüğü ilk toprak gaspçılarından biri oydu.

1908’de yeni rejimin kurulmasından kısa bir süre sonra Hüseyin Paşa’nın adamlarının Adilcevaz kazasındaki on üç Ermeni köyünden çıkarılması için başkentten emir geldi; paşa adamlarını bu köylere muhtemelen Ermenilere ait olan arazilere el koyduktan sonra yerleştirmişti. İngiliz konsolosunun bildirdiğine göre, bu insanların Hüseyin Paşa’nın katliamlar sırasında ve ertesinde köylere yerleştirdiği, orada bulunmalarını haklı çıkaracak ne bir tapu senedine ne de başka bir hakka sahip olan kendi adamları olduğu anlaşılmıştı.¹¹⁹ Paşa ve şürekâsı valiye hesap vermek üzere Van’a çağrıldı. Yeni rejimin bu girişimlerinde ciddi olduğuna kanaat getiren Hayderanî reisler çağrıya uyup olay çıkarmadan Van’a gittiler.¹²⁰ Bununla birlikte, Hüseyin Paşa Van’da hükümet temsilcileriyle yaptığı “görüşmeler”de ilerleyen yıllarda son derece önemli olduğu kanıtlanacak bir noktayı hemen kavradı: Tıpkı eski rejimde olduğu gibi yeni hükümetin üyeleri de farklı gündemlere sahipti. Bazıları Jön Türk Devrimi’nin ideallerine yürekten bağlıydı, bazıları ise gizliden gizliye eski rejime bağlılıklarını sürdürüyordu. Durumu tartan Hüseyin Paşa, Meşrutiyetin ilanından beri aslında çok bir şeyin değişmediğine karar verip adamlarını çıkarılmış oldukları köylere geri gönderdi. Bu noktada iş inada bindi: Kaymakam Kürtleri gene köylerden attı, onlar gene geri geldi. Erzincan’daki komutandan gördüğü himayeye güvenen Hüseyin Paşa ona bir telgraf çekti. Komutan da valiye İngiliz konsolosunun “densiz” olarak nitelediği bir telgraf göndererek, “Kürtlere selam durmasını ve onları rahat bırakması”nı söyledi.¹²¹ Konsolos bir başka raporda, Kürtler “cezalandırılmamıştı

119 Dickson’dan Lowther’a, no. 32, Van, 3 Kasım 1908 (FO 195/2284).

120 Dickson’dan Lowther’a, no. 29, Van, 30 Eylül 1908 (FO CAB37/95/137).

121 Dickson’dan Lowther’a, no. 32, Van, 3 Kasım 1908 (FO 195/2284).

ve yaptıkları yağma yanlarına kalacaktı” diyordu.¹²² Söylendiğine göre, ferik “memleketten ve Türklerin karakterinden bihaber bir eski rejim yandaşının işi deyip telgrafı göz ardı etti.”¹²³

“Toprak meselesi”ni çözme girişimlerinin 1908’den 1913’e mehter adımlarıyla ilerlemesi, gücünü kabul ettirmeye ya da elinde tutmaya çalışan çeşitli grupların güttükleri siyasetin karmaşıklığını yansıtıyordu. Topraklarını ve diğer mülklerini gaspçılara kaptırmış olan Kürt ve Ermeni köylüleri için bu acilen çözülmesi gereken bir meseleydi. Hükümet açısından, sorunlar listesinde bazı gündemleri diğerlerinin önüne geçirme, öncelikleri belirleme meselesi gibi görünüyordu. Ama sorun önceki on yıllarda çok geniş arazilere el koymuş olan ağalar için de aynı ölçüde karmaşıktı. Sonunda, hükümet ile ağalar bir statüko üzerinde uzlaşmaya varacak, daha doğrusu eski statükoya geri döneceklerdi. Ama bu sonucu doğuran sürecin izini sürmek, belki de sonucun kendisinden daha ilginçtir.

Osmanlı hükümeti ve yerel idarecilerin pek çoğu 1908’den 1910’a kadar “toprak meselesi”ne adil bir çözüm getirmeye niyetli göründüler ve bu yönde atılgan, hatta saldırgan girişimlerde bulundular. Hükümet ilk olarak gasp edilen toprakların iadesini ve Hüseyin Paşa gibi önde gelen toprak yağmacılarının tutuklanmasını istedi.¹²⁴ Ama çok geçmeden konunun ne kadar karmaşık olduğunu idrak eden hükümet temsilcileri, böyle basit adımlarla çözülecek gibi görünmeyen meseleyi tahkik etmek üzere durmak zorunda kaldılar. En güç problemlerden biri hangi toprakların kanunsuz yollardan işgal edildiğini belirlemektir – toprak gasplarının on yıllar boyunca doğrudan el koyma vakaları kadar basit olmayan yöntemlerle devam ettiği düşünülmürse bu son derece müşkül bir işti. Söz konusu toprakların pek çoğu köylülerin ya baskı altında ya da korunma karşı-

122 Dickson’dan Lowther’a, no. 29, Van, 30 Eylül 1908 (FO CAB37/95/137).

123 Dickson’dan Lowther’a, no. 29, Van, 30 Eylül 1908 (FO CAB37/95/137).

124 Meşrutiyet sonrası yılların *Takvim-i Vekayi*’leri dikkatle incelendiğinde bu süre içinde, özellikle de ITC iktidarının ilk yılında toprakları önceki sahiplerine iade etmek için çabalar harcandığı ve yeni rejimin bu girişimlerinde ciddi olduğunu ispatlamak için bunların Osmanlı resmi gazetesinde haber yapıldığı görülür.

lığında yeni mülk sahiplerine imzalı kâğıtlar verdikleri, görünüşte yasal yollardan edinilmişti. Hükümet konuyu mahkemelere havale etmeyi denedi, ama çoğu durumda gaspçılar ihtilaf- lı topraklar için tapu gösterebildiklerinden, Ermeni liderler ve Avrupalı destekçileri meselenin mahkemeler yerine kararnamelerle, idari yoldan çözülmesini önerdiler. Ne de olsa, hukuk yoluyla mülksüzleştirilmiş kiracılar lehine pek bir netice elde edilemeyecekmiş gibi görünüyordu.

Yürütülen soruşturmaların amacı, görüldüğü kadarıyla arkasında çok az destek olan genel bir talimatname çıkarmaktan çok konuyu açıklığa kavuşturmak ve belli şahısların üzerinde hak iddia ettikleri belirli topraklarla ilgili sorunları ele almaktı. Meşrutiyetin ilanından sonra davacılar tarafından neredeyse anında sayısız dilekçe verilmişti.¹²⁵ Bölgenin dört bir yanından gelen bu dilekçelerin sahipleri sadece Ermeniler değildi, aralarında aynı şekilde topraklarından edilmiş olan Kürtler de vardı. Örneğin, Hüseyin Paşa'nın Adilceviz'deki arazile- rini asıl sahipleri olan Ermenilere iade etme emrini almasından bir yıl sonra, Beyazıt sancağındaki Kürt köylüleri de topraklara zor yoluyla el koymuş olan paşa hakkında valiye şikâyet- te bulundular. Vali bunun üzerine iddiaları soruşturmak üzere bölgede bir teftiş turuna çıktı. Bir ihtimal, Hüseyin Paşa'nın topladığı ve hükümete teslim etmediği vergileri de geri alma- yı amaçlıyordu.¹²⁶ Osmanlı hükümeti 1910'da vilayet yönetici- lerinden Ermeni toprakları meselesini daha fazla tahkik etme- lerini ve belli ihtilaf- lı toprakların daha net bir tablosunu çıkar- malarını istedi. Fransız konsolosuna göre, hükümetin "Kürtle- rin Ermenilerin elinden aldıkları topraklar hakkında yaklaşık da olsa bir tahminde bulunabilecek tek bir memuru bile" olma- dığını gören Ermeni patriği, bu bilgileri kendisi derlemek zo-

---

125 *Anadolu'nun mahall-i muhtelifesinde emlak ve arazi-yi mağsube hakkında ermeni patrikhanesince teşkil eden komisyon-ı mahsus tarafından tenzim olunan raporların müddet tercümesi* (1327/1909), Belediye Kitapları no. 4571. Bu rapor önceki onyıllarda gasp edilen Ermeni topraklarının ve diğer mülklerin ayrıntılı bir tablosunu sunar. Bana bu belgenin kopyalarını ilettikleri için Bedros Der Matossian ve Nilay Özok-Gündoğan'a teşekkür ederim.

126 Shipley'den Lowther'a, no. 31, Erzurum, 25 Ekim 1909 (FO 195/2318).

runda kaldı.¹²⁷ Öte yandan, Dahiliye Nezareti'nin toprak meselesini çözmek amacıyla bölgeye temsilciler göndermeyi planladığı bildiriliyordu.¹²⁸

Davacılar tarafından verilen dilekçeler ve yetkililerin çabaları sonucunda bazı ihtilafli topraklar sahiplerine iade edildi. Örneğin, Bitlis vilayetindeki durumla ilgili Eylül 1909 tarihli bir raporda, Muş ovasına huzur ve sükûnun hâkim olduğu; yerel idarecilerin ve mahkemelerin gayretleri sayesinde Kürtler ile Ermeniler arasındaki ilişkilerin dostane bir şekilde yürüdüğü; yeni barış ortamında, işgal altındaki Ermeni topraklarının sahiplerine iade edildiği ve şimdiden ekilip biçilmeye başladığı; pek çok Ermeni köyünün de ilk sahiplerine geri verilmekte olduğu bildiriliyordu.¹²⁹ Başka vilayetlerden gelen benzer raporlar mülksüzleştirilmiş Müslüman köylülere de topraklarının iade edildiğini gösteriyordu (ne var ki, aşağıda göreceğimiz gibi bu yöndeki olumlu gelişmeler yaygınlaşmayacaktı).¹³⁰

Hükümet toprakların iadesine yönelik adımların dışında, bölgede genel barış ortamını güçlendirmek ve Kürt reislerini, içlerinden bazılarının el koymuş olduğu toprakları iade çabalarında yönetimle işbirliğine teşvik etmek için de çaba harcadı. Üçüncü Bölüm'de bahsettiğimiz gibi, Hüseyin Paşa ve diğer nüfuzlu Kürt liderleri Şeyh Abdülkadir'in konferanslarına katılmak üzere Kasım 1909'da Van'a çağırılmışlardı. Şeyhe verilen görev bu tür adamları yeni rejimi desteklemeye, Kürtler ve Ermeniler arasında dostane ilişkileri geliştirmeye, özellikle de "toprak meselesi"ni çözmek için yürütülen çabalarda işbirliği-

127 Srabian'dan Bompard'a, no. 32, Erzurum, 6 Nisan 1910 (MAE Nantes, E/120).

128 Lowther'dan Grey'e, no. 541, Pera[?], 3 Ağustos 1910 (FO 424/224). Anlaşıldığı kadarıyla, Dahiliye Nezareti patriğin listesini verdiği, ancak nezarete teyit ettirmedığı toprakların iadesi için talimat vermek istemiyordu (bkz. Srabian'dan Bompard'a, no. 35, Erzurum, 21 Nisan 1910 [MAE Nantes, AA E/120]).

129 Safrastian'dan Bitlis'e, 9 Eylül 1909 (FO 424/221; FO 195/2318).

130 Örneğin, *Takvim-i Vekayi'nin* 34. sayısında (27 Teşrin-i Evvel 1324 [9 Kasım 1908]) Cibran (Hamidiye) reisi Mülâzım-ı evvel Haydar Ağa'nın topraklarına el koyup köylerinden kovduğu Bulanık kazasının Ekarak köyünden Allahverdi ve Hidayet adlı iki kişinin yeniden köylerine yerleştirdiği, topraklarının iade edildiği ve konunun mahkemeye havale edildiği yazılıyordu.

ne teşvik etmekte. Grubun son toplantısında benimsenen “toprak meselesi”yle ilgili karar, “Ermenilerin üzerinde hak iddia ettikleri toprakların mülkiyeti sorununu çözmek için bir taahhüt” niteliği taşıyordu. “Kürtler bu taahhülle halihazırda maliki oldukları topraklardan mülkiyeti Ermenilere ait olup da tapusu ibraz edilebilenleri gelecek baharda [Mayıs ayında] teslim etme ve tapu ibraz edemeyen Ermenilerin üzerinde hak iddia ettikleri topraklar için sorunun çözümünü Hükümet’e bırakma sözü veriyorlar”dı.¹³¹ Yeni rejimde pek çok memur cemaatler arası ilişkilerin olumlu yönde değişmesine ve bölge genelinde barışın sağlanmasına yardımcı olmaya istekli ve bu konuda samimiydi; bununla birlikte, bu çabalar sonucunda kaybedecekleri çok şey olan Kürt ağaları arasında hoşnutsuzluğun giderek büyümekte olduğunu da kaydetmek gerekir. Pek çok Kürt reisi ihtilaflı toprakları ilk sahiplerine iade etme çabalarına karşı neredeyse anında direnişe geçmişti.

Hüseyin Paşa örneği, “toprak meselesi”nin çözümünün aslında devlet ile devletin değişik zamanlarda kontrolü altına almaya ya da yatıştırmaya çalıştığı farklı unsurlar arasında bir müzakere süreci olduğunu göstermesi bakımından gene öğreticidir. Ayrıca, bu unsurların devletin politikalarını ve icraatını etkilemek için kullandıkları yöntemleri gösterdiği için de aydınlatıcıdır. Ermeni topraklarının iadesi için çıkarılmış genel talimatnameler vardı, ama kaynaklar, el koyduğu toprakları iade etmesi için ismen çağrı yapılan ilk gaspçılardan birinin Hüseyin Paşa olduğunu gösterir. Hüseyin Paşa ve diğerleri sonraki beş yıl boyunca türlü çeşitli yöntemlerle ihtilaflı toprakları ellerinde tutmaya çalışacaklardı.

Hüseyin Paşa ve şürekâsı, merkezi hükümetin ve taşradaki temsilcilerinin değişimi ileri götürmeye ve ihtilaflı toprakların iadesini sürdürmeye hâlâ istekli oldukları meşruti rejimin ilk günlerinde Van’a çağrıldılar. Paşa ve diğerleri çağrıya uydular ve yetkililere hükümetle sonuna kadar işbirliği yapacaklarını belirttiler. İngiliz konsolosu sonradan şöyle bildiriyordu: “Hükümet’in gelmeleri konusunda çok ciddi olduğunu anlayınca,

131 Morgan’dan Lowther’a, no. 18, Van, 17 Kasım 1909 (FO 195/2318).

ellerinde tapusu olamayan bütün toprakları teslim etmeye razı oldular, şüpheli durumlarda ise toprağın eski sahipleri ortaya çıkarsa kararı Mahkemeler verecek.”¹³² Ama Hüseyin Paşa işbirliği sözü vermiş olduğu halde, yukarıda da belirttiğimiz gibi, adamlarına çıkarılmış oldukları topraklara geri dönmelelerini emretti. Van'dayken hükümetin bu işe ilk başta zannettiği kadar ciddi olmadığı izlenimine kapılmış ve adamlarını hiç çekinmeden ihtilaflı topraklara yeniden yerleştirebileceği izlenimi edinmişti. Ne var ki hükümet Hüseyin Paşa ve şürekâsını tutuklayıp sürgün etme çabalarına hız verdi.

Hüseyin Paşa serbest bırakılmak için dört strateji izledi. Birincisi, desteğine ricacı olduğu Erzincan'daki yüksek rütbeli komutan, valiye onun adına bir telgraf çekti. Vali telgrafa kulak asmayınca farklı bir plan tasarlamak zorunda kaldı. Bu defa, geçmişte hem kendisinin hem de diğer Hamidiye reislerinin işine yaramış olan bir yönteme başvurmaya karar verdi: Reisler hükümetten gördükleri teveccühün zayıfladığını hissettiklerinde, alaylarını o sırada hangi harekât için asker gerekiyorsa oraya yollamayı teklif ediyorlardı. Hüseyin Paşa daha önce iki kez bu yönde girişimde bulunmuştu¹³³ ve 1908'de yeni rejimin gözüne girme umuduyla bir kez daha yardımlarını teklif etti. Bu yolla ihtilaflı topraklar konusunda hükümet temsilcileriyle yapılacak müzakerelerde kullanabileceği bir koz elde etmeyi düşünüyordu. İngiliz konsolosu Kasım 1908'de Hüseyin Paşa'nın başkente telgraf çekerek Bulgaristan'da savaşmak üzere on altı alay toplamayı (şaşırtıcı bir rakam) teklif ettiğini bildiriyordu.

---

132 Dickson'dan Lowther'a, no. 29, Van, 30 Eylül 1908 (PRO CAB 37/95/137).

133 Hüseyin Paşa'nın karşılık elde etme beklentisiyle hükümete teklif ettiği hizmetler ve gerçekte vaatlerini yerine getirmek mecburiyetinde kalmamak için harcadığı çabalarla ilgili renkli betimler için bkz. Tyrrell'dan O'Connor'a, no. 3, Van, 31 Ocak 1903 (FO 195/2147); Srabian'dan Boppe'a, no. 72, Erzurum, 18 Temmuz 1905 (MAE Nantes, E/119); Tyrrell'dan O'Connor'a, no. 34, Van, 28 Temmuz 1905 (FO 195/2196); Srabian'dan Boppe'a, no. 89, Erzurum, 1 Eylül 1905 (MAE Nantes, E/119); Shipley'den O'Connor'a, no. 27, Erzurum, 7 Ağustos 1905 (FO 195/2196); Shipley'den O'Connor'a, no. 28, Erzurum, 15 Ağustos 1905 (FO 195/2196); Tyrrell'dan O'Connor'a, no. 34, Van, 28 Temmuz 1905 (FO 195/2196); Srabian'dan Boppe'a, no. 111, Erzurum, 8 Ekim 1905 (MAE Nantes, E/119).

Ne var ki, gene konsolosun bildirdiğine göre teklif harp nâzın tarafından “kibarca reddedilmiş”ti.¹³⁴

Hüseyin Paşa hedeflerine ulaşmak için hükümetin gözüne girmeye çalışırken, bir yandan da affedilmesine yardımcı olabileceğini düşündüğü başka taraflarla müzakerelere girişti. Diğer Hayderan reisleriyle birlikte, yaklaşan seçimlerde kendi adaylarının seçilmesini garantilemeye çalışan Ermeni liderleriyle pazarlığa oturdu. Taşnaktsutyun partisinin liderleri kendi adayları olan “Doktor” lakaplı Varhad Papazyan’ın seçilmesini sağlamak için gözdağı ve tehdit dahil çeşitli yöntemler kullanıyorlardı. Tutuklanmalarını ve Ermenilere topraklarını iade etmelerini istedikleri Kürt reislerinden bile oy istemeye başlamışlardı.¹³⁵ Van’daki İngiliz konsolosu bir raporunda “Vali Vekili tarafından işledikleri suçların hesabını vermeye çağrılan birtakım Kürt Ağaları, Aram’a [bir Taşnak lideri] ne şartla affedilmelerini sağlayacağını sordular” diye yazıyor ve şöyle devam ediyordu: “Taşnakçılar ‘Doktor’un Mebus seçilmesi için oy vermeleri şartıyla affedilmelerini sağlamaya söz verip aksi takdirde cezalandırılacaklarını söyleyerek bu Hayderanlı Reislerle iş çeviriyorlar.”¹³⁶ Anlaşma çok kısa ömürlü olduysa da, Hüseyin Paşa’nın bundan yararlanmak istemesi hapisten salıverilmesini ve sonunda ihtilafı toprakları elinde tutabilmesini sağlayabilecek her türlü seçeneği değerlendirecek kadar çaresiz olduğunu (diğer yandan da, Ermeni liderlerin kendi adaylarına oy verilmesini sağlamak için yeminli “düşmanları”yla dolap çevirmeye hazır olmalarındaki ironiyi) gösterir. Sonunda, Hüseyin Paşa ve aşiretindeki diğer nüfuzlu kişiler, paşanın İngiliz konsolosuna bizzat söylediği gibi “hiçbir Ermeni’ye oy vermeme”ye, “muhtemelen de kendi bölgeleri için Kürt bir aday gösterme”ye karar verdiler.¹³⁷ Bu muhtemelen Hüseyin Paşa’nın dördüncü

134 Dickson’dan Lowther’a, no. 35, Van, 29 Kasım 1908 (FO 195/2284).

135 İngiliz konsolosu Eylül 1908’de, Van’da yaklaşan seçimlerin Ermeni ve Müslüman adaylardan çok, iki Ermeni partisi Armenakan ve Taşnaktsutyun arasındaki bir yarış olacağını bildiriyordu (Dickson’dan Lowther’a, no. 29, Van, 30 Eylül 1908 [PRO CAB 37/95/137]).

136 Dickson’dan Lowther’a, no. 29, Van, 30 Eylül 1908 (PRO CAB 37/95/137).

137 Dickson’dan Lowther’a, no. 29, Van, 30 Eylül 1908 (PRO CAB 37/95/137).

stratejisiydi: Anlaşıldığı kadarıyla paşa bir aday gösterdi; bu ve diğer aşiretlerce gösterilen adaylara, seçim çevresinde, menfaatleri lehine kanunlar çıkarmak için çalışacak bir mebus seçebilecekleri belli bölgeler ayrıldı.¹³⁸

“Toprak meselesi” yeni rejimin ve imparatorluktaki çeşitli unsurların karşı karşıya olduğu daha büyük sorunlarla yakından bağlantılıydı. Sorunun halli hiç kuşkusuz yeni rejimin siyasi taahhütlerini yerine getirmesine bağlıydı, ama konunun soruşturulma ve çözüm yoluna sokulma biçimi tarafları siyasi olarak hareket etmeye de itti. Hüseyin Paşa ve diğer Hamidiye reisleri şimdi, hâimleri Zeki Paşa döneminde yararlandıkları geniş ayrıcalıkları budamanın yollarını arayan yeni bir rejim tarafından zulme uğratılma olarak algıladıkları bir durumla karşı karşıyaydı. “Toprak meselesi” artık vazgeçmeleri istenen ayrıcalıkların sadece bir bölümünü temsil ediyor olsa da, iskân sürecindeki aşiretlerin yeni yeni edindikleri geçim kaynaklarına dokunduğu için gene de son derece önemli bir konuydu.

Hüseyin Paşa ve diğerleri bir yandan daha önce uyguladıkları yöntemlerle (göz korkutma, tehdit ve rüşvet yoluyla) iş görmeye çalışırken, menfaatlerini korumak için kullanabilecekleri stratejiler listesine siyasi manevraları da eklemeye başladılar. Hüseyin Paşa seçimler için aday gösteren ve bunu yapmakla bir anlamda karşı olduğu yeni rejimi kabullenen güçlü aşiret reislerinden sadece biriydi. Aynı zamanda, çıkarlarını korumak üzere bir koalisyon oluşturabilecek siyasi cemiyetler kurarak ya da var olanlara katılarak siyasi ajitasyon çalışmalarını yürütmeye başlamış olan nüfuzlu Hamidiye reisleri arasında yer alıyordu. Vilayetlerdeki Kürt kulüpleri sabık rejim sırasında kendilerine tanınan serbesti sayesinde muazzam bir servet ve güç edinmiş olan ve ellerinin altındaki her tür imkânı kullanarak bu serveti ve nüfuzu korumaya çalışan kişilerce kurulmuştu. “Kürt kulübü”nün taşra şubelerini kurmanın ve bunlara katılmanın pek çok nedeni vardı, ama bunların başında süreçten etkilenenleri harekete geçmeye iten toprak meselesi geliyordu. Örneğin, Van’daki İngiliz konsolosuna göre şehirde-

138 Dickson’dan Lowther’a, no. 35, Van, 29 Kasım 1908 (FO 195/2284).

ki Kürt kulübünün önde gelen üyeleri “kötü ahlâklı” Kürt ağalarıydı – Hayderan aşiretinden Hüseyin Paşa, Emin Paşa, Mustafa Bey ve Kop Mehmed Bey. Konsolos bunların ve diğerlerinin “yeni rejimde gayrimeşru kazançları için” endişeye kapıldıklarını ekliyordu.¹³⁹ Van civarında birkaç Hamidiye reisiyle görüşen konsolos, Van kulübüne girmiş olan Kürt ağalarının “reis olarak sahip oldukları despotik gücü” tehdit eden ve “yağma hakları”nı kısıtlayan “yeni rejime hiçbir muhabbet beslemedikleri”ni bildiriyordu. Buna karşılık, (“aslan payı” hep ağalara gittiği için) yağma baskınlarından pek bir şey elde etmemiş olan ortalama aşiretlilerin, getirebileceği özgürlük nedeniyle anayasayı olumlu karşıladıklarını belirtiyordu. Ne var ki, Ermenilerin topraklarına el koymayı, “dinlerine ve haremlerine dokunma”yı ve bütün ağaları cezalandırmayı istedikleri yolundaki söylentiler, aşiretlileri huylandırmak için “mürteci unsurlar tarafından ustalıkla kullanılıyor”du.¹⁴⁰

Hüseyin Paşa topraklarını gerçek sahiplerine iade etmeye karşı çıkıyor, bunu engellemeye ve kovuşturmadan kurtulmaya çalışıyordu, ama bu yöndeki çeşitli girişimlerine rağmen yeni rejimde valiler paşanın hükümlerlik alanındaki ve başka yerlerdeki toprakları eski sahiplerine iade etme çabalarını sürdürdüler. Erzurum valisi Aralık 1909’da, Kürt ve Hristiyan köylülerin Hüseyin Paşa hakkında verdikleri şikâyet dilekçelerini incelemek üzere Beyazıt’a gitti.¹⁴¹ Bölgenin dört bir yanında Hüseyin Paşa gibi reisler hakkında verilen şikâyet dilekçeleri valiliklere yağmaya devam etti ve yürütülen soruşturmalar ve toprakları iade girişimleri yetkilileri epeyce bir süre meşgul etti. Nisan 1910’da verilen bir rapora göre, yeni vali şehre geldiği “dakika” etrafı malından mülkünden olmuş 150 kadar Çukur’lu köylü tarafından sarılmış ve kendisinden toprak sorununu derhal çözmeye bakması istenmişti. Aynı raporda Muş’taki

139 Dickson’dan Lowther’a, no. 31, Van, 3 Kasım 1908 (FO 195/2284).

140 Dickson’dan Lowther’a, no. 35, Van, 29 Kasım 1908 (FO 195/2284). Konsolos Heard’un Hamidiyeliler arasında bile ciddi servet farkları olduğunu söyleyen fakir bir Hamidiye aşiretlisiyle yaptığı konuşma da bunu doğrular.

141 Marling’dan Grey’e, no. 942, Pera, 1 Aralık 1909 (FO 424/221).

Ermeni ve Kürt köylülerinin de Malazgirt ile Bulanık'taki zalim eşraf, Hamidiye subayları ve diğer gaspçılar hakkında beraberce şikâyet dilekçeleri verdikleri belirtiliyordu.¹⁴²

Hükümet temsilcilerinin toprak meselesini soruşturma ve çözme çabalarında ısrar ettikleri örneklerde, toprakları ihtilaf ve tahkikat konusu haline gelmiş olan birtakım ağalar çıkarlarını korumak için başka yöntemler denediler. Mesela, kısa bir süre önce Van vilayetinde çok sayıda kanun kaçağının tutuklandığına şahit olan Hüseyin Paşa, Aralık 1909'da aşiretlileri ve sürüleriyle birlikte İran'a kaçmaya karar verdi. İngiliz sefirinin Şubat 1910'da bildirdiğine göre, birtakım Kürt reisleri hükümet haklarında cezai işlem başlatmadan harekete geçmiş ve sınırdan kaçmışlardı. O halde, Hüseyin Paşa'nın peşinden raporda adı sayılan başka pek çok Kürt reisi de kaçmıştı. Ne var ki Hüseyin Paşa İran'a vardktan hemen sonra sultana bir telgraf çekerek, kaçış sebebinin Meşrutiyetin ilanından beri hiçbir şiddet eyleminde bulunmadığı halde validen eziyet görmesi olduğunu ileri sürdü.¹⁴³ Sefir raporunun devamında Hüseyin Paşa'nın gidişinin gerçek nedeninin, çalmış olduğu topraklardan vazgeçmek ve bir süredir kanunsuz olarak topladığı vergileri hükümete ödemek zorunda kalma ihtimali olabileceğini söylüyordu.¹⁴⁴ Hüseyin Paşa'nın sınırı geçmesinin bir nedeni de bunu bir pazarlık aracı olarak kullanmayı tasarlıyor olması olabiliirdi. Reislerin ilticasının Ermeni toprakları meselesinin çözümünü kolaylaştıracağıının –konsolos da bu kanaatteydi– farkında olmaması imkânsızdı, öte yandan bunun Osmanlı hükümetini başka yönlerden sıkıntıya sokabileceğinin de bilincindeydi. Ermeniler (ironik biçimde), bunun kendilerini sürekli baskın-

---

142 Safrastian'dan McGregor'a, Bitlis, 17 Nisan 1910 (FO 195/2347).

143 Lowther'dan Grey'e, no. 69, İstanbul, 7 Şubat 1910 (FO 424/222).

144 Lowther'dan Grey'e, no. 69, İstanbul, 7 Şubat 1910 (FO 424/222). *Takvim-i Vekayi* no. 325'te (26 Ağustos 1325 [8 Eylül 1909]) çıkan bir haber, hükümetin o tarihte Hayderan aşiretine boyun eğdirme niyetinde olduğunu doğrular. Habere göre, bir bölümü Dersim'de bulunan ve "dik kafalılık ve itaatsizlik"ten başka bir tepki göstermeyen Hayderanlılar hariç, Dersim'deki aşiretlerin tamamı itaatlerini arz etmeye gelmişlerdi. Hayderan aşiretini dize getirmek için askeri bir harekât düzenlenmesi teklif edilmişti.

lara maruz bırakacağından korkarak telaşa kapılmışlardı. Osmanlılar ise başka pek çok Kürt reisinin Hüseyin Paşa'yı örnek alacağı izlenimindeydi. Reisler "Türk sınırını muhafızsız bırakmak suretiyle" hükümeti bir uzlaşma yolu aramaya, sonunda genel af çıkarıp alacaklarından feragat ederek mecbur edeceklerdi.¹⁴⁵ Sınır bölgeleri politikası –modern ulus-devlete has bir politika– gerçekten de karmaşık bir işti.

Hükümet sonunda böyle bir uzlaşma yolu aradı. Birkaç ay geçmeden, Van valisi sınırdan kaçan reislerden geri dönmelerini istemeye başladı. Geri gelmeleri halinde taciz edilmeyeceklerini söyledi ve topraklarına el konmadan önce borçlarını ödemeleri için kendilerine ek bir süre tanınacağını ekledi. Masada böyle bir teklif olunca, belli ki geri dönmenin İran'da kalmaktan daha kazançlı olduğunu düşünen Hüseyin Paşa Van'a doğru yola çıktı ve şehirde bizzat vali tarafından pek çoklarını dehşete düşüren bir şaşaayla karşılandı. Fransız konsolosu şöyle yazıyordu: "Hüseyin Paşa'nın dönmekte olduğu haberi gelince, Patnos, Ziyaret, Molla İbrahim, Kaynıcı ve diğer köylerdeki reaya (köylü) Kürt nüfus paşanın Tutak'a dönüşünü protesto eden dilekçeler gönderip yetkililerden koruma talebinde bulundu. Ama anayasa[nın yeniden ilanın]dan beri köylülüğün içinde bulunduğu sefil durum sadece kâğıt üzerinde iyileştigiinden insan böyle bir korumanın gerçekten etkili olacağından şüphe duyuyor."¹⁴⁶ Hüseyin Paşa Mayıs ayında Van'a geldiğinde şehirde zorunlu ikamete mecbur edilmişti. Konsolos, "İşin aslı şu ki, Hüseyin Paşa memlekete dönmesi halinde Ermeniler ve aynı derecede kötü muamele ettiği ve sömürdüğü Kürt reaya tarafından kötü karşılanmaktan korkuyor" diye yazıyordu.¹⁴⁷ Gerçekten de, bazı yerlerde Kürt köylüler toprakları geri verilene kadar çalışmayı reddederek toprak sahiplerine karşı açık bir isyan başlattılar. Valiliğe Hüseyin Paşa ve şürekâsına

145 Lowther'dan Grey'e, no. 69, İstanbul, 7 Şubat 1910 (FO 424/222).

146 Rapport sur la situation politique du vilayet de Van pendant le 2ième trimestre, 30 Haziran 1910 (MAE Nantes, E/45).

147 Rapport sur la situation politique du vilayet de Van pendant le 2ième trimestre, 30 Haziran 1910 (MAE Nantes, E/45).

karşı altı yüzün üzerinde dilekçe verildi. Kürt köylüleri paşanın geri dönmek üzere olduğunu öğrenince, kendilerini korumaya ve mülklerini savunmaya hazırlanmak için silahlanmakta olan Ermeni komşularıyla birlik oldular.¹⁴⁸

Haziran 1910'a gelindiğinde İngiliz konsolos şöyle yazıyordu:

Hükümet'in sözümona Patnoslu Hüseyin Paşa ve hempasını vergi borçlarını ödemeye ve haksız yollardan elde ettikleri mülkleri meşru sahiplerine iade etmeye zorlama kararı uygulamaya konmadığı gibi, bu eşkıyanın rütbe ve ayrıcalıklarının geri alınması da artık hiçbir şekilde söz konusu değil; halbuki, Hükümet'in belli bir süre dahilinde İran'dan geri dönmeleri için yaptığı çağrılara uymamanın cezası olarak bunları çoktan kaybetmişlerdi. Ve Osmanlı sınırını geçerken tahsil edilen sağlık vergisini ödemeyi reddettiklerinde, yetkililere taleplerinde ısrarcı olmamaları için merkezden bir uyarı almaları, bu reislerin (ve Hükümet'in) ruh halini mükemmel bir şekilde yansıtıyor.¹⁴⁹

O halde, 1910'a gelindiğinde toprak meselesiyle bağlantılı sorunlar zirveye ulaşmıştı. Nitekim, 1910 yılındaki konsolosluk yazışmalarının önemli bir kısmı giderek kıvışan toprak meselesinin takibine ayrılmıştı. Hükümetin sınır bölgelerinin güçlü muhafızları olarak gördüğü ve kendi arazilerinde büyük nüfuz sahibi olan Kürt reisleriyle arasını tamamen açmayı göze alamayacağı belli olmuştu. Yeni yöneticiler her ne kadar Abdülhamid rejiminden farklı olduklarını iddia ediyor olsalar da, temel kaygıları neredeyse aynıydı ve sınır bölgelerindeki bu askeri ve kültürel araçlarla benzer bir çaba alış verişine girdiler. Hüseyin Paşa hükümetin gasp edilen toprakları iade ettir-

148 Rapport sur la situation politique du vilayet de Van pendant le 2ième trimestre, 30 Haziran 1910 (MAE Nantes, E/45); Safrastian'dan McGregor'a, Bitlis, 22 Nisan 1910 (FO 424/223). Eski Ermeni devrimcisi "Rouben" anılarında, Ermeni devrimcilerin Meşrutiyetin ilanından önce bile, henüz bir "mesele" olmayan "toprak meselesi" konusunda ve Kürt ağalarının köylülere yaptıkları diğer baskılar karşısında birlik oluşturmak için Kürt reayayla ilişkiye geçtiğini kaydeder.

149 McGregor'dan Lowther'a, no. 41, Gizli, Erzurum, 21 Haziran 1910 (FO 424/224; FO 195/2347).

me çabalarından en azından kısmen vazgeçmek zorunda kaldığı ilk örnek olabilirdi, ama sonuncusu değildi. Üçüncü Bölüm'de anlatıldığı gibi, hükümet sonraki birkaç yılda, güçlerini birleştirip bir isyan çıkarabilecek ya da Ruslar tarafından ayarlanabilecek böylesine nüfuzlu bir grubun düşmanlaşmasını önlemek için tavizler vermeye devam etti. Osmanlı başkentindeki İngiliz askeri temsilcisinin ITC'den yüksek rütbeli bir subayla yaptığı görüşme, İngiliz konsoloslarının bir süredir duydukları kuşkulara tuz biber ekti: Ruslar Kürt reisleri arasında birtakım işler çeviriyorlardı. İngiliz temsilcisi şöyle yazıyordu: "Bunun ihtimali bile, Türk Hükümeti'nin bu Kürt reislerini karşısına alıp Ermenilerin topraklarıyla ilgili şikâyetlerini halletmesini hiç kuşkusuz daha da güçleştiriyor."¹⁵⁰

Ancak toprak meselesinin çözülmemesinin tek nedeni bu gibi korkular değildi. Valilerin karşı karşıya oldukları başka sorunlar da vardı. Saymakla bitmeyecek kadar çok Kürt'ü bazı örneklerde onyıllardır üzerinde yaşadıkları ve ekip biçtikleri topraklardan çıkarmaları düpedüz imkânsızdı. Öte yandan, Ermenileri (ve diğer Kürt köylülerini) tamamen tazminatsız da bırakamazlardı. Sonra, toprağın meşru sahiplerinin kim olduğunu belirleme problemi vardı. Ne de olsa bütün topraklar dosdoğru gasp edilmemişti; pek çoğu yasal ya da en azından yasal gibi görünen hileli yöntemlerle ele geçirilmişti. Bunlara ilave-ten, görüldüğü kadarıyla Toprak Kanunu'nun uygulanma biçimi ve uygulandığı bölgeler arasında büyük farklılıklar vardı. Bu muazzam çetrefilli bir problem- di. Sorunların derinliğini görmek için, 1910 yılına ait yazışmaları daha ayrıntılı bir şekilde incelemek ve toprak meselesinin değişik raporlarda ortaya çıkan farklı yüzlerine ışık tutmak yararlı olacaktır.

Van'daki Kürt ve Ermeni ileri gelenleri, Kürt ağaların Ermeni köylülerin elinden aldıkları toprakların iadesi için Mayıs 1910 tarihi üzerinde anlaşmışlardı. Yukarıda gördüğümüz gibi, Hü-

150 Tyrrell'dan Lowther'a, no. 29, İstanbul, 20 Nisan 1912 (FO 424/231; FO 195/2405). Bu yazışma Hüseyin Paşa'nın kısa bir süre önce 16. Aşiret Hâfif Süvari Alayı'nın fahri komutanlığına (yeniden) atanmasıyla ilgili tartışma bağlamında yapılmıştı.

seyin Paşa İran'a, şahsen katıldığı ve kararlarını destekleyeceğine ant içtiği "Kürt-Ermeni Kongresi"nden kısa bir süre sonra geçmişti. İran'a kaçıışı anlaşılmaya uymamak için mümkün olan her yolu deneme niyetinde olduğuna işaret ediyordu. Ama daha önemlisi, topraklarının iade edilmesini sağlamaya çalışanlar için asıl sorun, hükümeti meselenin halli için fazla baskı yapmamaya iten koşullar gibi görünüyordu. Neticede, Hüseyin Paşa ve diğerlerinin servetin sürekliliğini temsil eden mülkleri iade etmek istememeleri doğaldı.

Toprakların geri verilme süreci 1910'a kadar birtakım bölgelerde pek çok Ermeni arasında epeyce bir memnuniyet yaratmışa benziyordu. Ne var ki, bu kazanımlar devam etse de toprak iadelerinin giderek azaldığı, aradaki sürelerin uzadığı ve gerçekleşen kazanımların dava işlemlerindeki sayısız aksaklıkla hızla sıfırlandığı açığa çıktı. Sorunların başında, 1910 baharında çıkarıldığı ya da en azından uygulamaya sokulduğu anlaşılan "efendi baba maddesi" geliyordu. Fransız konsolosuna göre, Devlet Şurası'nın "birdenbire" toprak meselesinin (mahkemeler yoluyla değil) idari yoldan çözümü yönünde verilen tek yanlı talimat ve iadelerin sadece 1325'ten (1908-9) önce el konulan topraklar için geçerli olduğuna, dolayısıyla da güncel taleplerin geçerli olmadığına karar vermesiyle bir "halet-i ruhiye değişimi" oldu.¹⁵¹ Bundan kısa bir süre sonra, toprakların iadesiyle ilgili idari talimatların giderek daha az uygulandığı, davaların dilekçe sahipleri lehine nadiren karar veren mahkemelere yönlendirildiği belli oldu. Bazı durumlarda, tapu senetleriyle ilgili bir yığın problem yüzünden sahipliği ispat etmek neredeyse imkânsızdı. Ama davacıların malın gerçek sahibi olduklarını gösteren sarih tapulara sahip olduğu davalarda bile, mahkemeler "Ermeni ve Kürt çiftçilerin protestolarına rağmen" çoğu durumda mülkün tapu sahiplerine iadesini reddetmeyi sürdürdü. Gözlemcilere göre, "yerel mahkemeler tarafından zalim Kürt reisleri lehine mazur gösterilemez hatalar işlenmekte"ydi.¹⁵² Köylülere idari talimatlar

151 Srabian'dan Bompard'a, no. 35, Erzurum, 21 Nisan 1910 (MAE Nantes, E/120).

152 Safrastian'dan McGregor'a, Bitlis, 25 Temmuz 1910 (FO 424/224).

ya da mahkeme kararları sonucunda topraklarını geri alma hakkı tanındığında bile, bunlar ağalara tazminat ödeyecek durumda olmadıkları için topraklarını geri isteyemiyorlardı. Tazminat, Ermenilerin bile prensipte adil olduğunu kabul ettikleri bir şeydi (bu zararın kendi ceplerinden değil, hazineden karşılanması gerektiği hissiyatında olsalar bile).¹⁵³ Ama pek çok örnekte köylülerin gereken parayı bulmaları tek kelimeyle imkânsızdı.

Bazı örneklerde köylüler düpedüz pes ettiler. Bitlis'teki İngiliz temsilcisi şöyle bildiriyordu: "Hristiyanlar bu son zamanlarda arazi ihtilafları için yerel mahkemeleri muhatap almayı bıraktılar; mahkemelerdeki keyfi işleyiş nedeniyle davalarını kaybedeceklerinden neredeyse eminler."¹⁵⁴ Fransız konsolosu da İngiliz meslektaşıyla aynı yönde görüş bildirerek, topraklarını yitirmiş olan köylülerin horlandıklarını ve ağalarına karşı tanıklık etmekten korktuklarını ekliyordu.¹⁵⁵ Başka örneklerde, hak iddialarından vazgeçmeleri için köylülerin gözleri korkutuluyordu. İngiliz temsilcisinin bildirdiğine göre Bitlis'te durum buydu: "Sekiz gün kadar önce Hazzo'dan (Muş'un sancağı) buradaki vali muavinine, bir Ermeni'nin toprak anlaşmazlıkları yüzünden Kürtler tarafından öldürüldüğünü bildiren bir telgraf geldi. ... Beş gün önce gene toprak anlaşmazlıkları yüzünden Çatak'ta (Bitlis'in kazası) bir Kürt Kürtler tarafından öldürüldü."¹⁵⁶ İngiliz temsilcisi bir hafta sonraki raporunda şunları ilave ediyordu: "Siirt sancağındaki Hristiyanlar ile Kürtler arasındaki toprak ihtilafları nedeniyle Garzan ve Pervari'de (Siirt'in kazaları) kargaşanın hâkim olduğu, Müslüman reislerin gözdağı vermek ve protestolarını durdurmak için Hristiyanları öldürdükleri bildiriliyor."¹⁵⁷

Burada, gasp edilen toprakların iadesiyle ilgili bu sayısız problemi özetleyen birkaç örnek verelim. Bunlardan birinci-

153 Bkz. Lowther'dan Grey'e, no. 495, Tarabya, 18 Temmuz 1910 (FO 424/224); Srabian'dan Bompard'a, no. 42, 18 Mayıs 1910 (MAE Nantes, E/120).

154 Safrastian'dan McGregor'a, Bitlis, 25 Temmuz 1910 (FO 424/224).

155 Srabian'dan Boppe'a, no. 56, 23 Temmuz 1910 (MAE Nantes, E/120).

156 Safrastian'dan McGregor'a, Bitlis, 18 Temmuz 1910 (FO 424/224).

157 Safrastian'dan McGregor'a, Bitlis, 25 Temmuz 1910 (FO 424/224); parantezler metnin orijinalinde yer almaktadır.

si Diyarbekir vilayetinin Ergani kazasındaki köylerin durumudur. Oradaki İngiliz temsilcisinin bildirdiğine göre toprak meselesini tahkik etmek için kazaya iki memur gelmişti. Köylüler temsilciye, bunların “yerel memurlarla görüşmekten başka bir şey yapmadıkları”ndan yakınmış ve tahkikatın bu konuşmaların ötesine geçeceğine inanmadıklarını söylemişlerdi. Temsilci, mülk sahiplerinin tapusuna sahip oldukları köyleri geri alamadıkları birkaç örnek veriyordu. Bunlardan biri tipik olması bakımından dikkat çekiciydi:

1895 olaylarından sonra, Silvan kazasındaki Başnik köyünden on iki Ermeni, yağmalanan mülkün iadesi karşılığında merhum Seyfeddin Paşa ile yeğeni Bedri Bey’e topraklarını teminat olarak gösterdiler. Mülk sahiplerinin itirazlarına rağmen, 1899’da bu toprakların Seyfettin Paşa ile Bedir Bey’in ismine temlik için gerekli formaliteler tamamlandı. Şimdi bu toprakların üzerinde Bedri Bey ve merhum Seyfettin Paşa’nın oğulları oturuyor. Bundan başka, Bedri Bey ile Seyfeddin Paşa’nın hiçbir yasal hakka sahip olmadıkları Başnik’e komşu bahçeler de kendi adamlarının işgali altında.

İngiliz temsilcisi son olarak, “bazı toprak davaları doğrudan vali tarafından ‘idareten’ halledilse de, Hükümet’in genel politikası şikâyetçileri, esas olarak böyle davalarla uğraşmaya isteksiz ve bu konuda ehliyetsiz olan mahkemelere havale etmek oldu” diye yazıyordu.¹⁵⁸ Harput (Ma’muret’ül-Aziz) vilayetindeki Çarsancak’ta yaşanan ihtilaflar da el konulan mülklerin iadesindeki başka karışıklıkları ortaya koyuyordu. Oradaki İngiliz temsilcisine göre Meşrutiyetin ilanı reayada önceki onyıllarda çeşitli ağalar tarafından müsadere edilen topraklarının iade edileceği umudunu yaratmıştı. Bu nedenle topraklarının geri verilmesi için eylemlerini sürdürdüler. 1909 sonbaharında Çarsancak’ın merkezi Peri’deki köylüler topraklarına tapu çıkarmak için yetkililere başvurarak, 1.300 Ermeni ve Müslüman köylü tarafından imzalanmış bir dilekçe verdiler. Peri kaymakamı dilekçeyi kabul edip davayı üst makamlara götürmeye çalıştıysa

158 Matthews’dan Lowther’a, no. 50, Diyarbekir, 19 Ekim 1910 (FO 424/225).

da, Hozat'taki komisyon hangi toprakların tapuya kayıtlı olduğunu ve kimin üzerinde görüldüğünü belirlemede güçlüklerle karşılaştı. Sonuçlar kendisine iletilince vali köylülere çıkarlarının korunacağını söyledi, ama kaymakama sadece tapusunu ibraz edenlere ait toprakların iade edilmesini ve diğer bütün davaların mahkemelere havale edilmesini tembihledi. Köylüler buna itiraz ettilerse de dosya rafa kaldırıldı. Bundan birkaç ay sonra yerel Ermeni cemaatlerinin liderleri, önde gelen beyler ve on köylü meseleyi görüşmek üzere Mezre'ye davet edildiğinde, heyeti "[ya] derdimize derman, [ya] katlimize ferman" diye bağırarak beş yüz kadar köylü karşıladı. Vali sorunun adil bir biçimde çözüleceğine söz verdi, ama köylülerin gitmesinden sonra idare meclisi beylere ve ağalara "Toprak sizin, köylüleri ister tutun, ister kovun" dedi. Nitekim, bundan sonra pek çok köylü topraklarından kovuldu. Köylüler bunun üzerine komşularının da katıldığı iş bırakma ve protesto eylemleri düzenlediler. Gene de talimatlar uygulanmaya devam etti; oysa vali tapularda bir karışıklık saptaması halinde bazı toprakları er ya da geç köylülere iade edebileceğini beyan etmişti. Ne de olsa, yerel beylerin ve ağaların şimdi üzerinde hak iddia ettikleri ihtilafli toprakların çoğunda düzgün bir arazi etüdü yapılmamıştı, dolayısıyla da dağıtıma sokulabilecek bazı araziler vardı.¹⁵⁹

O halde 1910 yılına gelindiğinde, toprak meselesiyle ilgili sayısız problemin üstesinden gelmenin imkânsız olduğu ve süreçte epeyce bir atalete yol açtığı belli olmuştu. 1910 baharına gelindiğinde Kürt ve Ermeni liderlerinin 1909'da yaptıkları, "zamanında o kadar çok umut bağlanmış" o anlaşmanın "büyük bir maskaralık" olmasından şüpheleniliyordu.¹⁶⁰ Yıl sonuna gelindiğinde, devlet memurlarının süregiden soruna adil bir çözüm getirmek için ellerinden geleni yaptıkları yerlerde bile işten çok laf üretildiği açıklık kazanmıştı. Bitlis valisinin 1910'da göreve başlamasının ardından, toprak meselesi nedeniyle Çukur nahiyesinde toplanan Ermeni ve Kürtlere yaptığı

159 Matthews'dan Lowther'a, no. 41, Harput, 5 Eylül 1910 (FO 195/2347).

160 Morgan'dan Lowther'a, no. 10, Van, 25 Nisan 1910 (FO 424/223 [FO 195/2347'de de olabilir]).

konuşmayla ilgili bir konsolosluk raporu bu durumu tüm çıplaklığıyla ortaya koyuyordu. Vali “onlara sert bir dille reayanın haklarını korumak için kendisini bir ‘fedai’ gibi feda edeceğini ve Bitlisli Hacı Necmeddin Efendi gibi zalimleri ve gaspçıları dinamitle havaya uçuracağını” söylemişti.¹⁶¹ Çok geçmeden, bu karmaşık meseleyle ilgili bunaltıcı problemler nedeniyle valinin sorunun halli yolunda önemli bir şey yapmayacağı belli oldu – görüldüğü kadarıyla bu problemlerden biri de valinin meseleyi kendi uygun bulduğu yöntemlerle halletmek için merkezi hükümetten destek alamamış olmasıydı.¹⁶²

Toprak meselesini çözme girişimlerinin verimsiz bir şekilde yürümesi, kısmen mülkün asıl sahibinin kanıtlanmasıyla ilgili karışıklıklardan ve toprakları iade edilenlerin zararlarını telafi etme yöntemlerinden kaynaklanıyordu; ama bunda hükümetin başka nedenlerden dolayı soruna tam bir çözüm getirme konusundaki beceriksizliğinin ya da isteksizliğinin de payı vardı. Bu faktörler meşruti rejimin geliştirmekte olduğu yeni “Kürt politikası”yla yakından bağlantılıydı.

Meşruti rejimin ilk günlerinden itibaren belli olmasa da, toprak meselesi hızla hükümetin bir “Kürt politikası” geliştirme girişimleriyle iç içe geçti. Merkezi yönetimin Kürt nüfus, özel olarak da göçebe aşiretlerle ilgili temel hedefleri bunları Osmanlılaştırmak (daha doğrusu Türkleştirmek) ve çeşitli araçlar kullanarak kontrol altında tutmaktı. Taktiklerden biri Hamidiye aşiretlerinin dışında da zorunlu askerliğe geçilmesi, diğeri ise eğitimdi. Yeni rejimin buyruklarına uymayı reddeden Kürtlere karşı yaygın harekâtlar da yürütüldü. Burada, merkezi hükümet şiddet tekeline sadece kendisinin sahip olduğunu ve yeni düzeni tanımayı reddedenleri zapturapt altına alıp cezalandırmanın yollarını arayacağını açık bir şekilde göstermeye çalışıyordu. Bunlar genel tedbirlerdi, ama merkezi hükümetin devlet ile aşiret bölgesindeki Kürtler arasında oluşturmaya çalıştığı

---

161 Safrastian'dan McGregor'a, Bitlis, 19 Kasım 1910 (FO 424/225; belki de FO 195/2347?).

162 Safrastian'dan McGregor'a, Bitlis, 19 Kasım 1910 (FO 424/225; belki de FO 195/2347?).

yeni dengede toprak sahipliği meselesinin hesaba katıldığı başka girişimler de vardı.

Yeni rejimin önemli bir hedefi de Hamidiye bağlantıları sayesinde pek çoğu geniş nüfuz ağı kurmuş olan önde gelen aşiret reislerinin gücünü kırmaktı. Ama artık Hamidiyeli (ve diğer) reislerin serveti ve otorite sağlayıcı gücü büyük ölçüde, çoğu Kürt ve Ermeni köylülerinden doğrudan gasp edilmiş ya da yasal veya hileli yollardan ele geçirilmiş toprakların sahipliğine dayanıyordu. Arazilerin bu reislerden geri alınması, toprak sahipliğiyle ilişkilendirilen gücün büyük kısmının ortadan kaldırılmasını sağlayacaktı. Bu gibi önlemler ayrıca halka mutlak gücün aşiret reislerinde değil hükümetin elinde olduğunu gösterecekti. Bununla birlikte, benimsenen politikanın bundan öte amaçları vardı. Aslında hükümetin tek istediği topraklarını ellerinden almak suretiyle aşiret reislerinin gücünü kırmak değildi, bu güçlü aşiretlerin mensuplarını iskân etmeyi ve her aşiretliyi kendine ait küçük bir arazisi olan bir çiftçiye dönüştürmeyi tasarlıyordu ki, bu önceki rejimin aklında olandan pek de farklı bir plan değildi. Böylece, bölgelerindeki zenginlikleri kontrol araçları ellerinden alınarak reislerin otoritesini kırmak mümkün olacaktı. İngiliz konsolosunun 1910'da bildirdiğine göre Van valisinin planı buydu. Görüldüğü kadarıyla valinin girişimlerine hayranlık duyan konsolos şöyle yazıyordu:

Vali reislerinin feodal boyunduruğundan kurtulan Kürt aşiretlerinin barışçıl ve faydalı uyruklar olacağının kanıtlanacağı ... görüşünde. Eski rejim sırasında aşiret reisinin tüm aşiret topraklarının sahibi olduğunu ve aşiretlilerin onun köleleri olarak telakki edilebildiğini söylüyor. Reis onların biricik istinaf mahkemesiydi ve başka bir otorite tanımıyorlardı. Vali şimdi, eğer mümkün olursa her Kürt aşiretlisini mülk sahibi yapmak ve korunma ve adalet için Hükümet otoritelerine giderek daha çok güvenmelerini sağlamak istiyor. Bu şekilde, reislerin arkasında kimse kalmayacağı için şerden başka bir şey getirmemiş olan güçleri kırılmış olacak.¹⁶³

163 Morgan'dan Lowther'a, no. 7, Van, 3 Nisan 1910 (FO 424/223; FO 195/2347).

Bu politika yeni rejimin kuvvetle arzuladığı aşiretleri iskân hedefiyle de bağlantılıydı. Hükümet aşiretlerin yerleşmesi için bu yörelerde yeterli miktarda “boş” toprak bile tahsis etti.¹⁶⁴ Bu politika bölgeye Müslüman Çerkes muhacirleri yerleştirme arzusuyla da bağlantılıydı.¹⁶⁵

O halde hükümet, –temelli iskân edilmelerini ve kendilerini bir aşiretin mensupları olarak değil Osmanlı “milleti”yle özdeşleştirmelerini istediği– Kürt aşiretçilerine ve Çerkes muhacirlere toprak vermek için, o toprakları üzerinde hak iddia eden Kürt ve Ermeni köylülerine iade girişimlerini sonuna kadar götürmeyi göze alamazdı; nitekim, aşağıda göreceğimiz gibi hükümet bazı durumlarda göçerlere ve muhacirlere dağıtmak üzere topraklara el koyma işini kendi üstlendi.

Öte yandan, bazı toprakları köylülere iade etme çabaları sırasında dahi, bu girişimler bölgede cemaatler arası ilişkilerde muazzam bir gerginliğe neden oldu. Altı vilayetten gelen raporlar toprak meselesi yüzünden Ermeniler ile Kürtler arasında artan gerilimlere işaret ediyordu. İngiliz sefiri iki cemaat arasındaki ilişkileri “soğuk” olarak niteliyor ve toprak meselesinin “en fazla dikkat çeken” sorun olmaya devam ettiğini belirtiyordu.¹⁶⁶ İngiliz temsilcisi de yakınlarda –1911 sonbaharında– bölgede yaptığı “Vostan, Muş, Kığı, Peri, Erzincan, Çemişgezek, Hozat ve Harput” turuyla ilgili raporunda, “Erme-

164 Örneğin, Diyarbekir vilayet meclisi 1910 baharında bu yönde bir karar almıştı (Matthews’dan Lowther’a, no. 12, Diyarbekir, 11 Nisan 1910 [FO 195/2347]). Aşiretlerin Diyarbekir vilayetine iskânı hakkındaki kanun için bkz. *Salname-i Servet-i Fünûn*, 1911-12 için eki, s. 71. Kürtler hakkında uzun uzun yazan İngiliz seyyah Mark Sykes bu politikaya işaret ederek, bilhassa iskân edilmiş aşiretler üzerindeki olumsuz etkilerine dikkat çekmişti. Ona göre amaç aşiretleri kontrol altında tutmak ve reayaya asimile etmekti (madden ve manen). Bu politikaya tutsak olmuş aşiretlere örnek olarak Zirikan (Hamidiye) aşiretini veriyordu. Ona göre daha yirmi yıl önce “varlıklı ve bağımsız hayvancılar” olan Zirikanlılar, (en azından kısmen) iskân edildiklerinden beri sürülerine önceki kadar iyi bakamıyorlardı ve gelirleri azalmıştı (*Caliph’s Last Heritage*, s. 403-5).

165 Safrastian’dan McGregor’a, no. 16, Bitlis, 18 Haziran 1911 (FO 424/228; FO 195/2375); McGregor’dan Marling’e, no. 53, Gizli, Erzurum, 7 Temmuz 1911 (FO 424/228; FO 195/2375); *Travels and Politics in Armenia* (Londra, 1914), aktaran Walker, *Armenia*, s. 193.

166 Lowther’dan Grey’e, no. 596, Tarabya, 23 Ağustos 1910 (FO 424/224).

nilerin bulunduğu neredeyse tüm kazalarda hâlâ çözülmemiş olan toprak meselesi büyük bir şikâyet konusu ve Ermeniler ile Kürtler arasındaki kötü ilişkilerin kaynaklarından” diyor-du.¹⁶⁷ Tabii ki basına en çok Ermeniler ile Kürtler arasındaki çatışmalar yansiyordu, ama Kürt köylüleri ile Kürt ağaları arasında da pek çok toprak ihtilafı vardı.¹⁶⁸ Yükselen etnik kimlikler de bu çatışma sürecinde şekillenmeye başladı.

Kürt-Ermeni (ya da Müslüman-Hristiyan) ilişkileri –büyük ölçüde bu toprak çatışmaları nedeniyle– hızla kötüleyecekti. Ama gergin olan sadece Ermeniler ile Kürtler ve genel olarak köylüler ile toprak talep ettikleri ağalar arasındaki ilişkiler değildi. Hükümet ile toprakları topun ağzında olan Kürt reisleri arasında da büyüyen bir husumet oluşmaktaydı. Reislerin hoşnutsuzluğu hükümette ciddi bir isyanla karşı karşıya kalma korkusu uyandıracak kadar büyüdü. Hüseyin Paşa gibi nüfuzlu Hamidiye reisleri, güçlerinin maddi temelini yok etmeye kalkışarak ayrıcalıklı konumlarını tehdit eden hükümete karşı ayaklanmak için güç birliğine gitmek üzere Muşlu Hacı Musa Bey gibi başka nüfuzlu Kürt reisleriyle ilişkiye geçtiler.¹⁶⁹ Yeni hükümetin onları askere almak, vergi ödemelerini sağlamak, Hamidiye reisleri olarak faydalandıkları avantajları sınırlamak, önceki rejim sırasında edindikleri ve yararlandıkları diğer ayrıcalıkları ortadan kaldırmak için attığı adımlar bu ağaların gözünü korkutmuştu. Ama en büyük korkuları nüfuzlarının maddi temelini –yirmi-otuz yıl içinde elde ettikleri geniş

167 Konsolos Yardımcısı Molyneux-Seel'den Lowther'a, no. 20, Van, 9 Ekim 1911 (FO 424/229, FO 195/2375).

168 Örneğin bkz. Molyneux-Seel'den Lowther'a, no. 20, Van, 9 Ekim 1911 (FO 424/229; FO 195/2375). Terzibaşoğlu aynı dönemde Ayvalık çevresindeki toprak mücadeleleriyle ilgili incelemesinde benzer bir noktaya parmak basar. Terzibaşoğlu, bir kısmı Kafkas ve Balkan göçleriyle bağlantılı olan 19. yüzyıldaki nüfus artışının etkilerini ve bunun toprak-işgücü oranını nasıl büyük ölçüde değiştirdiğini gösterir. Benim burada savunduğum gibi, o da “yerel Müslüman nüfus ile yeni gelen Müslüman Çerkesler ve Giritliler arasında [da] gerginlikler çıkmış” olmakla birlikte, “mevcut toprak dağılımı ve toplumlar arası ilişkilerde bu değişimin etkisi belirleyiciydi” sonucuna varır (“Landlords, Refugees, and Nomads”, s. 69).

169 Bkz. McGregor'dan Lowther'a, no. 25, Gizli, Erzurum, 1 Mayıs 1910 (FO 424/223; FO 195/2347).

arazileri– kaybetmekti. Tehdit altında olan sadece bu topraklara el koymakla edindikleri güç de değildi; içlerinden pek çoğu bu arazilere önemli yatırımlar yapmıştı. İngiliz konsolosunun sonradan işaret ettiği gibi, Kürt ve Ermeni köylülerinin sayısız mülküne –aşlında onlarca köyüne– el koymuş, sonra da buralara epey bir yatırım yapmış olan Hüseyin Paşa’nın durumu karışıktı. Konsolos, Hüseyin Paşa’nın “geçmiş suçlarına rağmen” bölge için oldukça ilerici bir toprak sahibi olduğunu, zira köylerinde bazı ıslahat çalışmaları yaptığını yazıyordu. Patnos “çok pis ve bakımsız bir yer olsa bile” şimdiye kadar gördüğü ücra Kürt ya da Ermeni köylerine kıyasla daha iyi durumdaydı. Patnos’ta bir cami, bir mektep, birkaç dükkân ve “bu kazada köyleri oluşturan mezbeleler arasında” iki-üç tane doğru düzgün ev vardı.¹⁷⁰ Son olarak, giderek artan sayıda toprağa şahıs malı olarak el konduğundan, anlaşıldığı kadarıyla göçerlerin kullanabildikleri meralar da azalmaktaydı.

Velhasıl, henüz böyle bir isyan için gerekli örgütlülük düzeyine erişmemiş olduğundan mükellef bir “Kürt hareketi”nden korkmak için vakit biraz erkendi, ama tehlikenin kısmen de olsa gerçek olması merkezi hükümeti Kürt reislerine yönelttiği taleplerden vazgeçmeye yöneltti. Devlet memurları ve Osmanlı aydınları ülkenin toprak bütünlüğünü tehlikeye sokan dış tehditler algıladıkları bu kritik tarihsel dönemde, Kürdistan’ın pek çoklarının korktuğu gibi yeni bir “Arnavutluk” a dönüşmemesi için tüm taraflardan “Kürtler”i hoş tutmalarını istedi.

Toprak meselesi bu denklemden belirgin bir biçimde öne çıktı. Günlük Osmanlı basınında yazarlar Ermenileri hak iddiasında bulunurken dikkatli olmaya çağırdılar ve çok fazla baskı yapmanın tehlikelerine karşı uyardılar. Hesapsızca hareket etmemelerini ve “Gaspçılar”dan söz ederken daha dikkatli bir dil kullanmalarını istediler. Örneğin, *Tanin*’de çıkan bir yazıda şöyle deniyordu: “Gaspçılardan bahsederken bile, çok fazla serbestiye kaçılmaması icap eder. Aksi takdirde memleketteki belli başlı şahsiyetler kendilerine ‘bu yeni Hükümet er ya

170 Smith’ten Mallet’a, no. 3, Van, 14 Şubat 1914 (FO 195/2458).

da geç intikamını alacak ve bizi yok edecek' diyeceklerdir ve korkuya kapılacaklarından, tabiatıyla feci hadiselerle sebebiyet vereceklerdir.”¹⁷¹ Yazarlar toprak meselesinin er geç halledileceğini, ama şimdilik en iyisinin Kürt ağalarıyla arayı bozmamak olduğunu söyleyerek Ermenilere sabırlı olmalarını öğütüyorlardı.¹⁷²

Hükümettekiler de bu güçlü unsuru düşmanlaştırmamanın akıllıca olmadığı düşüncesindeydiler ve II. Abdülhamid dönemindeki seleflerine benzer biçimde Kürt ağalarını yatıştırmak ve endişelerini hafifletmek için tedbirler almaya başladılar. Kürt ağalarının yakınmalarının pek çoğu hükümetin toprak meselesini bunların ele geçirdikleri toprakları geri alarak çözme girişimlerinden kaynaklandığından, ağaları yatıştırmak için atılan adımların birçoğu toprakla da ilgiliydi. Böyle bir politikanın benimsendiği daha Hüseyin Paşa'nın İran'dan dönüşünde gördüğü sıcak karşılamadan belliydi. İngiliz temsilcisine göre hükümetin Kürtlere karşı tavrının yumuşamakta olduğuna inanmamak zordu. Temsilci bu iddiasına, Osmanlı topraklarına “onur konukları” olarak dönen “kaçak Kürt reislerine otoritelerin adeta teslim olmuş olmaları”nı kanıt gösteriyordu.¹⁷³ Ama hükümetin topraklarını iade etmesi için baskı yapıp düşmanlaştırmamanın daha iyi olacağını düşündüğü tek nüfuzlu Kürt reisi Hüseyin Paşa değildi. Bölgenin dört bir yanından, genel bir politika haline gelen bu eğilimle ilgili raporlar yağıyordu. 1911'e gelindiğinde, İngiliz konsolosluğu hükümetin toprak meselesiyle ilgili politikasında, Kürt reisleriyle “Ermeniler aleyhine” dostane bir anlaşmaya varma eğiliminin ağır bastığı hissiyatında olduğunu belirtiyordu.¹⁷⁴ 1912'ye gelindiğinde ise, ITC temsilcilerinin Kürtlere, Hristiyanlardan gasp ettikleri toprakların ve köylerin sonuçta iade edilmeyeceğine dair söz verdik-

171 5 Temmuz 1910 tarihli *Tanin*'den alıntı; çeviri (FO 424/224).

172 5 ve 6 Temmuz'da *Tanin*'de çıkan yazının tamamı için bkz. Klein, “Power in the Periphery”, Ek F.

173 McGregor'dan Lowther'a, no. 41, Gizli, Erzurum, 21 Haziran 1910 (FO 424/224; FO 195/2347)

174 McGregor'dan Lowther'a, no. 64, Gizli, Erzurum, 21 Ağustos 1911 (FO 424/228; FO 195/2375).

leri bildiriliyordu.¹⁷⁵ Bu gibi vaatlerin hummalı seçim atmosferinde yapılıyor olması elbette ki tesadüfi değildi. Önemli sayıda oy getirebilecek güçlü Kürt reislerine böyle teminatlar verilmesinin bir mantığı vardı.¹⁷⁶

O halde, toprak meselesi ile hükümetin Kürt reislerini kontrol altına alma, aynı zamanda da imparatorluğun toprak bütünlüğünün tehdit altında olduğu kritik bir anda desteklerini garantileme girişimleri yakından bağlantılıydı. Kürtler her an Ruslarla ittifak kurabilecek, İran'a geçebilecek ya da dahili bir isyanla müşkülât çıkarabilecek bir grup olarak görülüyordu. Kürtlerin sade Osmanlı vatandaşları olarak değil, "sakıncalı" vatandaşlar olarak görüldüğü bir süreç gelişmişti. Kürtler sadakatini kanıtlaması gereken bir grup olarak kurgulanıyordu (hiç kuşkusuz kendileri de bu kurguya dahil olsalar da). Gene de bazı memurlar bu adımı baypas etmeye karar verdiler ve sadık kalmanın onların çıkarına olmasını sağladılar. Bu sadece Ermeni vatandaşların ve tabi konumundaki Kürt gruplarının canları ve dirlikleri pahasına değil, devletin kendi egemenliği ve uluslararası imajı pahasına oldu. Herkes toprakla ilgili vaatler karşılığında kendi partisine destek toplayarak yol almaya çalıştığından toprak meselesi siyasi gruplar arasındaki mücadelelerde de rol oynadı. Bu yaklaşım, Hüseyin Paşa ve diğer Hamidiye reislerinin 1908 seçimlerinde Taşnaktsutyun liderleriyle kısa ömürlü de olsa ittifak etmelerinde olduğu gibi, sık sık beklenmedik ittifaklar yarattı, 1912 seçimlerinde de siyasette etkili oldu.

---

175 Mugerditchian'dan McGregor ve Fontana'ya, no. 10, Diyarbekir, 7 Mayıs 1912 (FO 195/2405).

176 Buna karşılık Kürt entelektüelleri özellikle Kürt ve Ermeni toplumları arasındaki barış adına memleketlilerini toprak meselesini çözmeye teşvik ettiler. Bir Kürt gazetesi olan *Rojî Kurd*'da bu konudaki görüşlerini ortaya koyan bir yazar, Kürtler ve Ermeniler toprak meselesini halletmez, "birbirleriyle el sıkışmaz" ve bu konuda bir anlaşmaya varmazsa gelecekte gerçek bir işbirliğinin mümkün olmayacağını savunuyordu. Ayrıca, davacıların haklarını almak için mahkemelere baskı yapmalarını ve herhangi bir grubun menfaatine hizmet etmeyecek tarafsız yasaları uygulayan mahkemeler oluşturulması gerektiğini ekleyerek, toprak meselesinin güç sahipleri lehine çözülmemesi gerektiğini ima ediyordu (Hüseyin Şükrî, "Arazi Meselesi", *Rojî Kurd* 4 (30 Ağustos, 1329 [12 Eylül 1913], s. 5-7).

Sonuç

Bu bölümün amaçlarından biri, incelenen dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun doğudaki sınır bölgelerine hâkim olan şiddetin bir kısmına ışık tutmaktır. Ermeni katliamlarını alırsak, bugüne kadar çok az çalışmada bu şiddetin neyle ilgili olduğu açıklanmaya çalışılmış, bunun yerine Müslümanların Hristiyanlara uyguladığı şiddetin eğer özsel değilse, normal ve beklenir olduğu varsayımıyla yetinilmiştir. Halbuki devrede başka faktörler vardı. Somut maddi kazanımlar tehdit altındaydı; şiddet faillerinin eylemleri çoğunlukla ekonomik saiklere dayanıyordu ve sırf kadim bir etnik nefreti dışı vurmuyordu. Öte yandan, bizatihi yaşanan şiddetin “insanların benlik, cemaat ve tarih duygularını dönüştürdüğü”nü saptıyoruz.¹⁷⁷ Başka bir deyişle, yaşanan şiddet ve bu olayların sonucunda billurlaşmaya başlayan yeni kimlikler “mevcut durumu dönüştürdü ve özsel olarak bu durumun parçası olmayan yeni bir tarihsel eylem tarzı yarattı.”¹⁷⁸ Çatışmanın gelişim sürecinde “onlar”ın “bize” neler yaptıklarına dair anılar ya da “onlar”ın “bize” neler yapacaklarına dair korkular şekillendikçe bir kaynak çatışması olarak başlayan şey etnikleştirdi.¹⁷⁹ Etnik çatışmada etnisiteyi nevi şahsına münhasır bir şey olarak ele almamak gerekir; Mann'ın belirttiği gibi “Eğer etnik topluluklar çatışma tırmandıkça homojenleşiyorlarsa, açıklamamız gereken şey tam da budur.”¹⁸⁰

Şiddet ne Hamidiye'nin kurulmasıyla başladı ne de dağıtılmasıyla sona erdi. Aynı şekilde, bu şiddetin bir kısmıyla ilişkili olan toprak gaspları Hamidiye'yle başlamadığı gibi Hamidiye'nin dağıtılmasından sonra da durmadı. Ama bu, Hamidiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni ve modern mülkiyet ilişkilerinin gelişim sürecinde önemli bir rol oynadığı gerçeğini değiştirmez. Aşiret milislerinin mensupları, kendine ait nedenlerle seçme Kürt reisleriyle bir çaba alış verişine girmeye karar

177 Pandey, *Routine Violence*, s. 43.

178 A.g.y., s. 52.

179 Bu nokta için bkz. a.g.y., s. 34.

180 Mann, *Dark Side of Democracy*, s. 21.

veren devletten aldıkları sınırsız destekle kaynakları ele geçirme yarışında özel bir avantaj elde etmiş olduklarından, sürecin parçası olan toprak gasplarında büyük rol oynadılar. Toprak gaspı olgusu ve bununla el ele giden şiddet 20. yüzyıla girerken Kürt toplumunun toplumsal ve siyasi dinamiklerinin önemli bir vechesini oluşturuyordu ve Kürtler ve Ermenilerle meskûn olan Osmanlı aşiret bölgesinde gücün değişen doğasını bariz bir biçimde etkiledi. Toprak gaspı, şiddet ve yükselen etnik çatışmanın geniş arka planı, Birinci Dünya Savaşı sırasında gerçekleşen Ermeni soykırımında önemli bir rol oynadı ve aslında, günümüzde Türk-Kürt ilişkilerinin şekillenmesinde önemli bir paya sahiptir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

HAMİDİYE VE MİRASI

Birinci Dünya Savaşı ve barışın tesisi

Hamidiye Hafif Süvarileri savaştan önceki yirmi beş yıl süresince adından yeterince söz ettirmemiş olabilir, ama örgütlenmenin Birinci Dünya Savaşı'ndaki faaliyetleri nedeniyle her ne kadar kötü de olsa büyük bir şöhret edindiği kesindir. Bu, pek çok gözlemcinin, daha sonra da akademisyenlerin Kürt milisleri ve Ermeni soykırımı arasında kurdukları sıkı ilişki nedeniyle böyledir. Aşiret Hafif Süvarileri, İhtiyat Süvari Alayları adıyla yeniden oluşturulmuş ve düzenli ordunun emrine verilmişti.¹ İhtiyat Süvari Alayları'nın Birinci Dünya Savaşı'na katılımı hakkında çok az şey bilinmekle birlikte, bazılarının savaş sırasında –çoğunlukla Doğu Anadolu'daki Rus cephesinde olsa da– değişik muharebe alanlarında görevlendirildikleri söylenebilir.² Örneğin, Miran aşireti bu cephede hizmet etmiş ve ta Bulgaristan'da görevlendirilmişti.³ Bununla birlikte, alayların çoğu Hınıs, Eleşkirt, Erciş, Viranşehir veya Van bölgesinde üstlenmi-

1 Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları*, s. 142-43.

2 Olson, *Emergence of Kurdish Nationalism*, s. 11.

3 Yaşın, *Bütün Yönleriyle Cizre*, s. 27; Altay, *10 Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)*, s. 61.

şe benzer.⁴ Bir görgü tanığı Hamidiye askerlerinin –çakaralmaz tüfekleriyle– kendilerinden çok üstün Rus kuvvetleriyle çarpışmak üzere cepheye sevk edildiğini ve bekleneceği gibi içlerinden pek çoğunun hayatını kaybettiğini belirtir.⁵

Kürt milisleri savaş sırasında Osmanlıların Ermenilere karşı düzenledikleri harekâtlarda da yer aldılar.⁶ Rus ordusundaki Ermeniler yıllar boyu kendilerine onca ıstırap çektirmiş olan Kürt ahaliden öç alıyorlardı ve Rus kuvvetleri Beyazıt ve Eleşkirt civarında “etnik temizlik” operasyonları başlatmıştı. Bu durum kuşkusuz Kürt milis mensuplarını ve başkalarını, Ermeni soykırımının parçası olan Ermeni katliamlarına katılmaya sevk etti. McDowall şu yorumda bulunur: “Ermeni komşularının düşman Avrupalı güçlerle olan bağlantıları Kürtlere sürekli olarak kendi potansiyel zayıflıklarını ve savunmasızlıklarını hatırlatıyordu. Mezalimin Rus tehlikesinin en güçlü olduğu doğuya doğru gittikçe büyümesi ve aşiretlerin Ermenilere koruma sağladıkları yerlerin muharebe alanlarından epeyce uzak olması tesadüf değildir. Kısacası, katliamlara katılan çoğu Kürt muhtemelen bunun bir ‘ya onlar ya biz’ meselesi olduğu hissiyatındaydı.”⁷ Nuri Dersimi, Ermenilerin Kürtlere “Hey Kürtler, nereye giderseniz gidin elimizden kurtulamayacaksınız” dediğini yazar.⁸ Pek çok Kürt uzun zamandır bölgelerinin bağımsız bir Ermenistan’a dönüşmek üzere olduğundan korkuyordu – bu korkunun geçmişi muhtemelen Avrupalıların Kürdistan’da kendi “beylik”lerini kurmaları için Ermenilere

4 Ergül, *II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları*, s. 85 (Kaynak: Arfa). Artık İhtiyat Süvari Alayları olarak da anılan Hamidiye Alayları'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki rolü üzerine daha fazla bilgi için bkz. Ergül, *II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları*, s. 82-87; Lazarev, *Emperyalizm ve Kürt Sorunu*, s. 17; Talay, *Eserleri ve Hizmetleriyle Sultan Abdülhamid*, s. 84; Gültepe, “Hamidiye Alayları”, s. 50 (bu arada, Gültepe –milliyetçi bir yazar olarak– Hamidiyelilerin Kürt olduklarını belirtmez ve onlardan “Türkmen” aşiretleri diye bahseder); Günay, “Hamidiye Hafif Süvari Alayları ve Erzurum”, s. 43.

5 Dersimi, *Dersim'e ve Kürt Milli Mücadelesine Dair Hatıratım*, s. 49.

6 Bkz. Bozarslan, “Histoire des relations kurdo-arméniennes”, s. 165; Ahmad, *Kurdistan During the First World War*, özellikle Bölüm 5.

7 McDowall, *Modern History of the Kurds*, s. 104-5.

8 Dersimi, *Dersim'e ve Kürt Milli Mücadelesine Dair Hatıratım*, s. 50.

re yardım ettikleri yolunda söylentilerin yayıldığı 1895-96'lar kadar uzanır.⁹ Bazı Kürtler Ermeni komşularına karşı böyle şiddet eylemlerine girişmeyi, Ermenilerin topraklarını bir kez daha geri almaları halinde olacaklardan korktukları için kabul etmiş olabildi. Ermeni bağımsızlığından ve "Büyük Ermenistan"dan söz eden milliyetçi Ermeni söylemi, pek çok Kürt'ü, Kürt şair Hacı Qadirê Koyî'nin şu sözlerine inanmak zorunda bırakmıştı: "Kuran üzerine el basarım ki namus şeref diye bir şey kalmadı. Şayet bir Ermenistan olursa geriye tek bir Kürt kalmayacaktır."¹⁰ Savaş patlak verdiğinde toprak meselesi hâlâ yakıcılığını koruyor, Kürtler ile Ermeniler arasında zaten kötüye gitmekte olan ilişkileri daha da bozuyordu. Ayrıca, Ermeniler ya tehcir edildikleri ya da katledildikleri için artık topraklarının başında olmadıklarından, Kürt aşiret reisleri ihtilaf- lı toprakları ellerinde tutabildikleri gibi, daha da fazlasını elde edebileceklerdi. Bunu yapabilecekleri, 1915'te reislere resmen Ermeni "emvali metruke"sini işgal etme izninin verilmesinden sonra iyice netleşti.¹¹ Bu kitapta Ermeni soykırımına odaklanılmasa da, Hamidiye Hafif Süvarileri, özellikle de toprak gaspı faaliyetleri bu hikâyenin kuşkusuz önemli bir parçasını oluş-

9 Sadettin Paşa 1896'da Van bölgesinde Kürt reisleriyle buluştuğunda defalarca bu söylentinin asılsız olduğunu anlatmaya çalışmıştı (bkz. *Sadettin Paşa'nın Anıları*). Ne var ki, Fransa, İngiltere ve Rusya tarafından ortaya konan reform planından haberdar olduktan sonra pek çok Kürt'ün buna inanmış olması anlaşılır bir şeydi. Planda altı vilayetten Ermeni vilayetleri olarak söz ediliyor ve bunların özel bir yönetimi olacak tek bir Ermeni vilayeti halinde birleştirilmesi öneriliyordu (reform gündeminin içeriği için bkz. Dersimi, *Dersim'e ve Kürt Milli Mücadelesine Dair Hatıratım*, s. 58-66).

10 Aktaran Ahmad, *Kurdistan During the First World War*, s. 159.

11 McDowall, *Modern History of the Kurds*, s. 104. Dündar'a göre, sadık aşiretler memleketlerinin yakınına iskân edilirken, şüpheli olanlar daha batıdaki bölgelere yerleştirilmişlerdi (s. 143). Toprak gaspında ve bundan kimin menfaat elde ettiğinde bu politikanın da rolü olmuş olabilir. Bu topraklardan bir kısmına, söz konusu aşiretlerin yanı sıra çok sayıda mültecinin iskânında da yarar vardı (Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları*, s. 183-84). Suny (*Looking Toward Ararat*, s. 28-29) Ermeni soykırımının ardında yatan dinamiğin kısa ama sağlam bir özetini verir –bununla birlikte, bu incelemenin amaçları açısından şunu da belirtmemiz gerekir ki, pek çok Kürt'ü Ermeni hemşerilerine yönelik katliamlara katılmaya iten, ekonomik ve diğer faktörleri o da dikkate almaz. Suny'ye göre, Hamidiye Alayları basit bir şekilde Osmanlı Devleti tarafından ve Ermenilere karşı kullanılmıştı.

turur; umarım, bu inceleme soykırımın ayrıntılarını –özellikle de failerin resmi talimatların veya etnik ya da dini faktörlerin ötesindeki saiklerini– daha iyi anlama çabalarımıza katkıda bulunur. Hamidiye mensuplarının Ermenilerle işbirliği etmeyi menfaatlerine daha uygun bulduklarında resmi talimatları görmezden geldiklerini, ama işlerine geldiğinde arkalarındaki devlet desteğini kullanmakta ya da aslında bu desteğin devamını sağlamak için Ermeni devrimci faaliyetlerini bahane etmekte duraksamadıklarını görmüştük.

O halde, bazı Kürt aşiretleri savaşta Osmanlı saflarında hizmet etmişti, ama şimdi devletin tavrından büyük bir düş kırıklığına uğrayan ve Rusya'yla bir tür ittifak kurmaya çalışan (ya da Rus tekliflerine karşılık veren) başkaları vardı. Bu grup gerçekte epey küçük olmasına rağmen, bu yolla Kürtlerin belki de bağımsız bir Kürdistan şeklinde Osmanlı Devleti'nden özgürlüklerini kazanabilecekleri umudunu taşıyordu. Savaş sırasında gelişen milliyetçi hareket, önde gelen Kürt simalarını bir araya getiren tuhaf bir bileşime sahipti: Uzun süre milliyetçiliği teşvik etmiş olan Bedirhanlar ile bu ailenin, Hüseyin Paşa'nın da aralarında bulunduğu yumurtaları başka bir sepete koymayı seçmiş olan eski düşmanları.¹² Bununla birlikte, milliyetçi bir Kürt hareketi gerçek anlamda ancak savaş ertesinde, Kürt toplumunun farklı kesimleri geleceklerini belirlemenin yollarını ararken boy vermeye başladı. Milliyetçilik o vakitler herkesin, hatta çoğunluğun peşinden koştuğu bir akım değildi, ama 1918'de savaşın bitmesiyle birlikte Kürt toplumunun büyüyen bir kesimi için giderek daha önemli bir hareket haline geldi.

Literatürde II. Meşrutiyet döneminin Kürt kulüpleri ile savaşın sonra kurulan milliyetçi Kürt örgütleri arasında sık sık doğrudan bir bağlantı kurulursa da, bu ilişki çoğu kez ileri sürüldüğü kadar berrak değildir. Üçüncü Bölüm'de gördüğümüz gibi, ITC yönetiminin ilk döneminde İstanbul'daki ana kulüp ile taşradaki "Kürt kulüpleri" arasında belirgin bir fark vardı. Üyeler taşra şubelerine Kürt milliyetçiliğini bir ideoloji olarak

12 Klein, "Claiming the Nation".

benimsedikleri için değil, daha çok önceki rejim sırasında yararlandıkları ayrıcalıkları korumaya çalıştıkları için katılıyor ve bu konuda kendilerine yardımcı olabileceğini düşündükleri örgütlere giriyorlardı. İstanbul kulübü için ise bunun tersi geçerliydi. Büyük bölümünü Kürt entelektüellerinin ve eğitimi ileri gelenlerin oluşturduğu kulübün üyeleri, farklı kökenlerden Osmanlılara giderek daha anlamlı gelen milliyetçilik ideolojisiyle tanıştılar. O halde, savaş ertesinde kurulan Kürt örgütlerinin, bunların benimsedikleri programların ve çıkardıkları gazetelerin belki de herhangi bir taşra şubesinden çok İstanbul'daki öncülerıyla bağlantılı olduğu noktasına açıklık getirmek gerekir. Bu arada, geç Osmanlı döneminde milliyetçilik ideolojisini benimseyen pek çok kişinin kendini aynı anda hem Osmanlı hem Kürt ilan etmekte beis görmediğini –başka bir deyişle ayrılıkçı temayülleri olmadığını– da belirtmeliyiz.¹³ Bununla birlikte, savaş ertesi dönemde yaşanan önemli değişimler de vardı: Milliyetçi Kürt örgütleri artık sadece savaş öncesinde kurulmuş kulüplerin izinden gitmiyor, büyük ölçüde Woodrow Wilson'ın On Dört İlke'sinin etkisiyle milliyetçiliğin Meşruiyetin dili, çeşitli toplumsal ve siyasi mücadeleleri verirken kullanılacak söylem durumuna geldiğini fark ederek kendilerine bunu temel alıyorlardı. Ancak, doğmakta olan Kürt milliyetçi hareketi de kendi içinde çeşitlilik gösteriyor ve saflarında Kürt elitinin farklı unsurlarını barındırıyordu.

Lakin, Yunanlıların 1919'da Anadolu'yu istila etmesi Kürt milliyetçi hareketinin üzerine geçici bir gölge düşürdü. Osmanlı İmparatorluğu istila ediliyordu ve başka Osmanlı uyrukları gibi pek çok Kürt'te de vatanperverlik duyguları güçlenmişti. Pek çok örnekte bu sadakat duygusunu uyandıran, giderek milli bir lider olarak görülmeye başlamış olan Mustafa Kemal Paşa'ydı. Mustafa Kemal Kürt ileri gelenleriyle ittifaklar kurmanın yollarını arıyordu ve doğmakta olan cumhuriyetle ilgili korkularını yatıştırmak için onlarla müzakereler yürüttü. Bazı Aşiret Hafif Süvari Alayları da dahil olmak üzere pek çok Kürt lideri savaş sırasında Mustafa Kemal'in kuvvetlerine

13 Klein, "Kurdish Nationalists and Non-Nationalist Kurds".

destek verdi.¹⁴ Bunlardan bazıları vatanperver saiklerle hareket ediyor olabilirdi,¹⁵ ama Olson'ın işaret ettiği gibi, başkaları için tavır değişikliğinin sebebi, ihtilafli topraklar ve yeni gasp edilen Ermeni toprakları üzerinde hak iddia edebilmek için Mustafa Kemal ve hükümetinin desteğine ihtiyaçları olacağını öngörmeleriydi.¹⁶ Daha başkaları, bunun Kürtlerin –yeni devletin Kürt nüfuslu bölgelerdeki hâkimiyetinin niteliği üzerinde söz hakkına sahip olabileceklerine dair teminatlar gibi– bazı taleplerini güvenceye almanın anahtarı olduğuna inanıyordu. Bununla birlikte, anti-Kemalist propaganda faaliyetlerine girişmiş ve artık ayrılıkçı olan bir Kürt milliyetçiliğini desteklemeye başlamış olan başka Kürtler de vardı; ayrılıkçılık, Kürt kimlik politikalarını temsil eden büyük resimde yeni bir yönelimdi. 1918'e kadar Kemalistler için de savaşmış olan Cibran aşiretinden eski Hamidiye reisi Halit Bey bu yeni gelişmenin önemli simalarından biriydi.¹⁷

Kürt toplumunun çeşitli kesimleri arasında harbe ve onu takip eden Türk Kurtuluş Savaşı'na verilen tepkiler farklıydı, ama Türk bağımsızlık hareketinin yükselen liderliğinin yeni “Kürt meselesi”ne ilişkin hissiyatı da bir o kadar karışıktı. Kâzım Karabekir'in 1920'de kaleme aldığı “Kürt meselesi” konulu bir dizi rapor, bu ikircikli ruh halini gözler önüne serer. Ra-

---

14 Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması*, s. 112, dipnot 5; Kâzım Karabekir, *Kürt Meselesi*. Bazı alaylar, Milli Mücadele sırasında patlak veren Dersim'deki Koçgiri Kürt isyanı gibi dahili ayaklanmaları bastırmak için de kullanılmış olabilir. Esengin bu bağlamda Sivas 6. Süvari Alayı'ndan söz eder (*Millî Mücadelede İç Ayaklanmalar*, s. 183-85). Ancak bu alayın Hamidiye'den geriye kalanlardan biri olup olmadığı tam olarak açık değildir.

15 McDowall'ın belirttiği gibi, Temmuz 1919'da Erzurum Kongresi'nde dile getirilen saltanat ve hilafetle birlikte imparatorluğun bütünlüğünü koruma gereği ve altı vilayetin imparatorluğun ayrılmaz parçası olduğunun ilanı ile birlikte, “Herhangi bir Kürt, Hristiyan tehdidi karşısında Anadolu'nun bütünlüğünün korunmasını, dolayısıyla da farklı etnik kökenlerden Müslümanları bir arada tutan saltanat ve hilafetin muhafazasını nasıl reddedebilirdi?” (*Modern History of the Kurds*, s. 127).

16 Olson, *Emergence of Kurdish Nationalism*, s. 37.

17 A.g.y., s. 27-34; Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State (Ağa, Şeyh ve Devlet)*, s. 280-88.

porlar Türk ordusunda Kürtlerden yararlanıp yararlanılmayacağı ve bunun şartları belirlenirken güdülen siyaseti daha iyi anlamamıza da yardımcı olur. Yeni kurulan Büyük Millet Meclisi'nde askeri aşiret örgütlenmelerine ne yapılacağı konusunda tartışmalar vardı; bazıları bunların korunmasından, başkaları dağıtılmasından yanaydı. Karabekir Kürdistan'da en azından modern altyapı yerleşip devlet kontrolü ve kurumları kökleşinceye kadar Kürtlerin orduya alınmasına kesinlikle karşı olanlardandı. Karabekir Kürtleri silahlandırmanın tehlikeli olduğuna inanıyordu ve içlerinden bazılarının hareketlerinin (hükümete karşı silahlanmak ya da düşman kuvvetlere destek sağlamak gibi), Kürtlerin *tamamının* niyetlerine tercüman olduğu kanaatindeydi. Buradan hareketle, Kürtlerin *herhangi* bir şekilde orduya alınmasının iç ve dış politika kadar ülkenin “maddi ve manevi” selameti için bir felâket olacağını savunuyordu.¹⁸ Karabekir'in söylemi Hamidiye'nin oluşturulmasının ilk yıllarında çıkan tartışmalardaki söylemin bir yansımasıydı. Aslında bu tartışmaların parametreleri cumhuriyet yıllarında da değişmedi ve bugün de bir şekilde geçerli oldukları söylenebilir.

Türk askeri ve siyasi liderliğinin Kürtlere yönelik ikircikli tavrı hükümetin gelişen Kürt politikasının temel bir özelliği olmaya devam edecekti. Geleneginden geldikleri Osmanlı liderleri gibi onlar da Kürtleri modernleştirilmesi gereken geri kalmış ve ihanet potansiyeline sahip bir unsur olarak görüyorlardı; şimdi bir de milliyetçilik mevzuu öne çıktığından, Kürt kimliğinden koparılımları ve Türkleştirilmeleri gerekiyordu. Nitekim, cumhuriyetin kurulmasından sonra bu politikalar kanunlaştırılacak, ama aşiret milisleriyle ilgili olarak, Karabekir'in raporlarının “Kürt meselesi”ne bakışındaki tereddüt hükümetin Kürt politikasının belirgin bir özelliği olarak kalacaktı. Karabekir ve diğerlerinin aşiretli Kürtlerin orduya alınmasına karşı çıkan beyanlarına rağmen, gerçekte Aşiret Süvarisi'nden geriye kalanlar en azından gelecek on yıl boyunca çeşitli muharebe alanlarında kullanılacaktı. Osmanlı Devleti gibi Türk devleti de algıladığı “tehditler”i tarttı ve hasım olarak gör-

18 Karabekir, *Kürt Meselesi*.

düğü unsurlardan birini o geniş, ücra ve büyük ölçüde erişilmez sınır bölgesinde devlet gücünün bir uzantısına dönüştürebilmek için eline silah ve otorite vermek suretiyle tarafsızlaştırmaya çalıştı. Bu hesap, Güneydoğu Anadolu'da PKK'yle (Partiya Karkerên Kurdistan-Kürdistan İşçi Partisi) savaşıması öngörülen, ama pek çok bakımdan tam da temsil etmesi amaçlanan devlet otoritesini baltalayan Köy Korucuları'nın oluşturulmasıyla 1980'lerden beri yaşanmakta olan süreçte görüldüğü gibi, altüst edici neticeler doğurdu. Hamidiye Hafif Süvari Alayları, Osmanlı daha sonra da Türk devleti ile Kürt nüfusu arasındaki çaba alış veriş hikâyesinin önemli bir parçasıydı. Hamidiye, dağılan imparatorluk ile halefi olan en büyük devlet arasındaki önemli bir halka oluşturur ve bugün de devam eden dinamikleri temsil eder.

Bağımsızlığın kazanılmasından sonra, Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni liderliği kısa süre içinde Kürt nüfusun büyük bir kesiminin yabancılaştırılmasıyla sonuçlanan bir dizi politikayı açık bir şekilde uygulamaya başladı. Karabekir gibi yüksek rütbeli askerler kapalı kapılar ardında başka türlü konuşmalar da, Mustafa Kemal Türkiye Cumhuriyeti ilan edilene kadar Kürtlerle olan muhaberatında Türk-Kürt ve Müslüman birliğine vurgu yapmıştı. Ne var ki, bu resmi söylem çok geçmeden değişti. 1923'te yapılan yeni Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimlerinde hükümetin Kürtlerin kendi belirledikleri adayları göstermelerine izin vermeyeceği belli oldu. Kürt bölgelerinde çoğu yerden Türkler aday gösterildi. Bundan böyle "Kürdistan"ı hiçbir resmi atıf yapılmayacak ve Kürt yer adları Türkçeleştirilecekti. 1924'te Kürtçe resmen yasaklandı, son olarak da Kürtler ile Türkleri bir arada tutan son bağ olan hilafet kaldırıldı.¹⁹

Bu politikalar karşısında Kürtlerin yeni rejime muhalefeti giderek yaygınlaşarak bir halk hareketine dönüştü. Bu gelişmeler 1921'de kurulmuş olan milliyetçi Kürt cemiyeti Azadî'nin toplumsal bileşiminin değişmesinde de etkili oldu. O tarihe kadar

---

19 Bkz. McDowall, *Modern History of the Kurds*, s. 191-92; Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State (Ağa, Şeyh ve Devlet)*, s. 282-83; Bozarslan, "Tribus, confréries et intellectuels", s. 65-70.

mensupları çoğunlukla Kürt ileri gelenlerinden oluşan hareketin, bilhassa Kürdistan'ı kuşatan tarikat ağları aracılığıyla Kürt toplumunun daha geniş kesimlerinden yandaş edinmesi artık hiç zor değildi. İçlerinde önde gelen bazı eski Hamidiye reislerinin de bulunduğu Azadî'nin lider kadrosu 1924'te Şeyh Said İsyanı olarak bilinen ayaklanma için hazırlıklara başladı. Hükümet planlardan haberdar olmuştu ve daha ayaklanma başlamadan bazı elebaşlarını tutuklayabilecek durumdaydı, ama gene de ertesi bahar isyan patlak verdi.²⁰ Ayaklanma pek çok nedenden dolayı başarısızlığa uğradı ve akabinde isyan bölgelerindeki Kürtlere büyük bir şiddet uygulandı. Ve çok geçmeden devletin baskıcı politikaları isyana katılmamış, hatta bir ihtimal bastırılmasında hükümete destek vermiş olan Kürtlere kadar uzandı.²¹ Muazzam sayıda Kürt bölgeden sürüldü ve pek çok katliam haberi duyuldu. Ama Türk devleti belki de ülke dışındaki imajını düzeltmek için 1928'de bazı Kürtlerin memleketlerine dönmelerine izin vermeye başladı ve toprakları eski ağalarına iade etme sözü verdi. Bu adımlara bir yandan da yeni Türkleştirme girişimleri eşlik etti.

Bütün bu yaşananlar karşısında, sürgündeki Kürt muhalifleri arasından Xoybûn adında yeni bir siyasi örgüt doğdu,²² bu grupta bazı eski Hamidiye komutanları ile bazı ağalar da yer alıyordu. Ağalar sürgüne gönderilene kadar Kemalist rejime sadık kalmışlardı. Hüseyin Paşa Hayderanî'nin durumu ise her ikisine de uyuyordu: Eski Hamidiye komutanı Şeyh Said isyanının bastırılmasına destek olmuş, gene de sürgün edilmekten kurtulamamıştı.²³ Ağrı isyanının elebaşı İhsan Nuri Paşa da pek

20 Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State* (Ağa, Şeyh ve Devlet); Olson, *Emergence of Kurdish Nationalism*; Cemal, *Şeyh Said İsyanı*; W. Jwaideh, "Kurdish Nationalist Movement" (*Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi*); Kazemi, "Peasant Uprisings"; McDowall, *Modern History of the Kurds*.

21 Cemal, *Şeyh Said İsyanı*, s. 66.

22 Alakom, *Xoybûn Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*.

23 İhsan Nuri Paşa, *Ağrı Dağı İsyanı*, s. 74-75. Bu noktada, İhsan Nuri'nin Kör Hüseyin'i bir "fırsatçı" olarak gördüğünü belirtmek yerinde olacaktır; Kör Hüseyin Ağrı isyanı sırasında silah arkadaşlarının sınırdan geçmesini engellenmesini emrederek onlara ihanet etmişti. İhsan Nuri'ye göre bu, Kör Hüseyin'in o sırada Türkler için çalışmaya karar vermiş olduğunu gösteriyordu (s. 117-21).

çok başka Kürt lideriyle birlikte, izlediği Kürt politikaları yüzünden hükümetle arasının açıldığı 1924'e kadar Kemalistleri desteklemişti.²⁴ Xoybûn'un lider kadrosu çok geçmeden bağımsız bir Kürdistan kurmak amacıyla ünlü Ağrı isyanını başlatacak kadar güç topladı. Ama öncekiler gibi bu isyan da bastırıldı. Ağrı, 1930 ortalarındaki Dersim olaylarına kadar gerçekleşen son büyük Kürt isyanı olacaktı.

Hamidiye ile dönemin Kürt milliyetçi hareketi arasında bağlantı kuran Robert Olson, Hamidiye Alayları'nın "Kürt milliyetçiliğinin 1891'den 1914'e kadarki doğum sürecinde, yirmi yıldan uzun bir süre Kürt gücüne dayanak hizmeti veren önemli bir merhale" olarak görülmesi gerektiğini savunur.²⁵ Olson'a göre, Kürt aşiretlileri milliyetçi düşüncelerle, yakın çevrelerinin dışına seyahat etmelerini gerektiren aşiret milislerindeki görevleri ve milliyetçi fikirlere aşina olan Türk ve Arap subaylarıyla kurdukları temaslar sonucunda tanışmışlardı. Hamidiye reislerinin çocuklarının Aşiret Mektebi'nde eğitim görmeleri de onları milliyetçiliğin de aralarında bulunduğu yeni fikirlerle tanıştırmıştı. "Hamidiye, Kürtlere daha büyük bir dünyayı deneyimleme ve kavrama fırsatını ver[miş]di."²⁶ Olson'ın kuşkusuz mantıklı bir tespittir, ama ben eski Hamidiye reislerinin yükselen milliyetçi hareketle bağlantısına farklı bir yorum getireceğim. Hamidiyeli reisler aslında Olson'ın savunduğu kadar çok seyahat etmemişlerdi ve bu tecrübeyi içlerinden çok azı yaşadığından, milliyetçiliği dış dünyaya açıldıkları için benimsemiş olamazlardı – eğer ve bir tarihte benimsedilerse. Buna karşılık, birtakım Hamidiye reisleri II. Abdülhamid döneminde yararlandıkları büyük ayrıcalıkların yeni rejimde yavaş yavaş budandığını ya da en azından tehdit altına girdiğini görmüşlerdi. Bu memnuniyetsizlikle, içlerinden bazıları görünüşte milliyetçi muhalefet hareketlerine katılmaya başladı. Gene de, Hamidiye reisleri ve diğer nüfuzlu Kürt simaları sadece ele geçirmiş oldukları mülklerin ve

24 Vanlı'nın, İhsan Nuri Paşa'nın *Ağrı Dağı İsyanı*'na yazdığı önsöz, s. 40-41.

25 Olson, *Emergence of Kurdish Nationalism*, s. 12.

26 A.g.y.

geleneksel ya da yeni özgürlüklerinin tehdit altında olmasından dolayı tepkili değillerdi; iş onların da faydalanmayı umduğu eğitim ve ulaşım alanındaki son yenilikler için yatırım yapmaya geldiğinde devletin onları düpedüz görmezden geldiğini hissediyorlardı.

Hüseyin Paşa bu çeşitli şikâyetleri daha 1914'te Van'daki İngiliz temsilcisine ifade etmişti. Konsolos Smith, Hamidiyeli reisle yaptığı uzun görüşmeyi yorumlarken Hüseyin Paşa'nın eski rejimin gidişine sadece Ermenilerin yeni elde ettikleri özgürlük nedeniyle değil, daha da çok, birtakım köyleri yeterli bir tazminat almadan teslim etmeye mecbur edildiği ve masraflarını kendi cebinden karşıladığı pek çok imar işinin karşılığını alamadığı için de hayıflandığını anlatıyordu. Paşa Hamidiye süvarilerinin sayısını azaltan, birkaç alayı tek bir alayda birleştiren ve eski ayrıcalıklarını büyük ölçüde budayan yeni düzenlemeden de yakınıyordu. Aslında bu reformların hiçbir hükmü yoktu, ama reisler tek bir alayda birleştirilen, pek çok örnekte de Türk subaylarının nezaret etmekte olduğu alayların üzerinde kontrolü kaybetmek istemiyorlardı. Hüseyin Paşa hükümetin Şemdinan Şeyhi'ne karşı düzenlediği son harekâtın da Kürtlerde büyük bir öfke uyandırdığını söylemişti. Öyle ki, pek çok Kürt yakınlarıdaki Türk birlikleri arasında çıkan son tifüs salgınının şeyhlerine karşı düzenlenen bu harekâta Allah'ın verdiği bir ceza olduğuna inanıyor ve valinin felç olmasını bekliyordu. Bunlar alışıldık yakınmalar olabilirdi, ama Hüseyin Paşa kendisinin (ve genelde Kürtlerin) vilayetin geri kalmışlığından hükümeti sorumlu tuttuğunu da eklemişti. Osmanlı Kürdistan'ının durumunu Rusların Kafkasya'daki "mamur" vilayetleriyle kıyaslayan paşa, kendi memleketinin "çıplak ve boş" olduğunu söylemiş ve hükümetin Kürtlerin refahı için hiçbir şey yapmadığından yakınmıştı. Paşa'ya göre Ermenilerin Avrupalı savunucuları vardı, ama Kürtlerin destekçisi yoktu ve kendileri için tek çıkış yolunun bir Kürt önderinin etrafında birleşmek olduğunu hissediyorlardı. İşin ilginç yanı, Hüseyin Paşa bölgeye Avrupalı müfettişlerin gelmesini hoş karşılıyor gibiydi, ama bunların sonunda Kürtlerden yeni

topraklar alıp Ermenilere vereceklerinden ve Kürtlerin tazminat almaksızın topraklarından çıkarılacaklarından korkuyordu. Son olarak, yeni rejimde Kürtlerin II. Abdülhamid döneminde yararlandıkları ayrıcalık ve sadakat bağları yok olmuştu ve kapıya dayanan savaşta Jön Türk rejimi imparatorluğu bir arada tutamayacağı için artık kendi kaderlerini tayin etmeleri gerektiğine inanıyorlardı.²⁷

O halde, bazı Hamidiye mensupları gerçekten de yeni Kürt milliyetçileriyle güç birliğine gitmişlerdi, ama bunun nedeni Olson'ın savunduğu gibi öyle pek de Osmanlı Devleti'nin hizmetindeyken yeni fikirlerle tanışmış olmaları değildi. Her şey bir yana, 1920'lere kadar çok az Hamidiye aşiretlisi askeri birliklerde kullanılmış, orduya yazılma sürecinde İstanbul'a yaptıkları yolculuklar kısa sürmüş ve görüldüğü kadarıyla, içlerinden çok azı askeri okullara yazılmıştı. Güç birliğinin asıl nedeni servetlerinin ve güçlerinin tehdit altında olması ve büyük ihtimalle, özerk ya da bağımsız bir ortamda daha fazla gelişeceklerine inanmalarıydı. Bu noktada, birkaç ideolog hariç ideolojik değil siyasi ve ekonomik saiklerle hareket ediyorlardı. Hiç kuşkusuz, yeni cumhuriyet liderliğinin Kürtlerle aradaki son bağı –ortak bir dini kimlik– koparıp daha agresif Türkleştirme ve sürgün politikaları başlatmasından sonra pek çok Kürt için hareket giderek ideolojikleşti. Ama bu, dönemin Kürt milliyetçiliğinin gerçekte bir iktidar mücadelesinin parçası ve II. Abdülhamid döneminde Hamidiye Hafif Süvari Alayları kurumunun teşvik ettiği güçlendirilmiş aşiret sistemine yönelik tehditlere ve merkezîyetçi reformlara karşı bir direniş hareketi olarak başladığı gerçeğini değiştirmez. O halde, bazı eski Hamidiye reislerini ve başka Kürtleri Şeyh Said İsyanına katılmaya ve –isyanın ardından yeni hükümet tarafından yakalanmamış, idam edilmemiş ya da sürgüne yollanmamış olanları– Ağrı isyanında olduğu gibi devlete karşı direnişi sürdürmeye sevk eden bütün bu faktörlerin birleşimi idi.

Kesin bir tarih vermek güç olmakla birlikte, Aşiret Hafif Süvari Alayları Birinci Dünya ve Kurtuluş savaşlarından bir sü-

27 Smith'ten Mallet'a, no. 3. Van, 14 Şubat 1914 (FO 195/2458).

re sonra bir kurum olarak resmen ortadan kalktı. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden sonra farklı Hafif Süvari aşiretlerinin yolları ayrıldı. Bazı Aşiret Süvari Alayları'nın devletin müttefiki olarak kaldıklarını, kısmen de yukarıda bahsedilen cumhuriyet dönemi isyanlarının bastırılmasında kullanıldıklarını gösteren kanıtlar vardır.²⁸ Bir kaynakta erken cumhuriyet döneminde hiçbir isyana katılmamış olan eski Hamidiye reislerinin ailelerinin, son akrabalarının öldüğü 1950'lere kadar emekli aylıklarını almaya devam ettikleri belirtilir.²⁹

Köy korucuları

Kürt aşiret milislerinin varlığı cumhuriyet döneminde resmen son bulmuş gibi görünmekle birlikte –her ne kadar bazı birlikler Ağrı isyanını bastırmaya çağrılmış olsa da– bugünkü Köy Korucuları biçiminde, aşiret milislerine benzer bir yapı oluşturulmuştu. 1924-25'te yazılan Köy Kanunu köy korucularını köyleri korumak ve savunmakla görevlendiriyordu.³⁰ Sistem, Azadi hareketine ve Şeyh Said isyanıyla sonuçlanan olaylara tepki olarak geliştirilmiş benzer ve müteakip ayaklanmalardan, özellikle de Ağrı isyanından sonra korucu sayısını artırmak için girişimlerde bulunulduğunu gösteren kanıtlar vardır.³¹ Hakkında çok az bilgi olmakla birlikte, bu erken dönem cumhuriyet kurumunun Türk hükümetinin hem yerel isyanları bastırmanın bir yolunu bulma hem de resmi bir konum, silah ve maaş vermek suretiyle yerel unsurları devlete sadık kalmaya teşvik etme yönündeki süregiden çabalarının önemli bir yansıması olduğu görülür. Geriye dönüp Hamidiye'nin mirası bağlamında ve da-

28 *Türk Yılı* (1928), s. 86. Ayrıca bkz. Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti*, s. 112, dipnot 5; Cemal, *Şeyh Said İsyanı*, s. 31; Altay, *10 Yıl Savaş ve Sonrası* (1912-1922), s. 61; Mumcu, kaynak: Ergül, *II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları*, s. 91.

29 Şimşek, "Ayrılcılığa karşı 113 yıl sonra yeniden [Hamidiye Alayları]". Şimşek bu iddiası için kaynak göstermez.

30 T. C. Köy Kanunu, fasıl 8.

31 Kuvâ-yı Milliye'nin 1930'da Türk basını üzerinde yaptığı inceleme milis birimlerinin "doğu'da yerli halk arasından oluşturulduğunu ve başlarında gene ağa tayfasının bulunduğunu gösterir (*İhtiyat Kuvvet: Milliyet*, s. 149).

ha yakın tarihli Köy Korucuları teşkilatının bir emsali olarak değerlendirildiğimizde de kurumun önemi açıklık kazanır.

Türkiye'nin Kürt bölgelerinde içten içe gelişmekte olan yeni bir isyan 1984'te silahlı bir ayaklanma şeklinde patlak verdi. Bundan yıllar önce kurulmuş olan PKK, artık Türkiye'deki askeri hedeflere ve hükümete karşı silahlı eylemler gerçekleştirmesini sağlayacak kadar yandaş ve güç toplamıştı.³² Bu yeni iç güvenlik sorunu belki de son altmış yıldır Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tehlikeye sokan ilk ciddi meydan okumaydı. Başbakan Turgut Özal daha Ekim 1984'te "güvenlik güçlerine ilaveten vatandaşların da köylerde barış ve huzuru bozanlara müdahale etmek istediğini" açıklayarak, "yürürlükteki kanunlara göre muhtarlara, ihtiyar heyetlerine ve köy korucularına polis yetkileri verilebileceğini ekledi."³³ TBMM altı ay içinde geçici köy korucuları adıyla yeni bir korucu sisteminin kurulmasına imkân tanıyan kanunu onayladı.³⁴ Bu yapıyı oluşturmak için 1924-25 tarihli Köy Kanunu'nda değişiklikler yapıldı. Böyle bir örgütlenmenin erken cumhuriyet döneminde bir emsali vardı (yukarıda anlatılan yapılanma) ve 1980'lerde Türkiye'de bu gelişmeler yaşanırken Irak'ta, sınırın hemen ötesinde *fursan* birlikleri denen paralel bir yapılanma boy göstermişti – bunlar İran'la süren savaşta çarpışmak ve devletle çatışan Kürt aşiretleriyle mücadele etmek üzere örgütlenmiş olan, devletin hizmetindeki Kürt aşiretlerinden oluşuyordu.³⁵ Bununla birlikte çok geçmeden, sadece kurucuların değil gözlemcilerin de zihninde yeni yapılanma için en uygun modeli ve emsali Hamidiye Hafif Süvarileri'nin oluşturduğu netlik kazandı. Nitekim, gazeteciler ikisi arasında hemen bir bağlantı kurdular ve artık geç-

32 PKK tarihinin tartışılması bu bölümün kapsamı dışında kalmaktadır. İlgili okurlar İmset, *The PKK*; McDowall, *Modern History of the Kurds*, Bölüm 20 ve Marcus, *Blood and Belief* (Kan ve İnanç) başvurabilirler.

33 BBC'nin "Policing by Villagers in Turkey" başlıklı haberi (BBC Summary of World Broadcasts, 6 Ekim 1984).

34 BBC, "Appointment of Temporary Village Guards" (BBC Summary of World Broadcasts, 29 Mart 1985). Köy korucularının Vietnam'da olduğu gibi Türkiye dışında da modern emsalleri vardı.

35 McDowall, *Modern History of the Kurds*, s. 354-57.

miŖe ait bir kuruluŖ değil aędaŖ bir gerçeklik haline geldiğinden, ilk milislerin uyandırdığı ilgi Hamidiye konusunda birkaç akademik makale yazılmasına yol açtı.³⁶

İki örgütlenme arasında hiç kuŖkusuz farklılıklar vardır ve konuyu ele alan popöler ve akademik yazıların çoğunda büyük ölçüde yüzeysel koŖutluklar kurulmuŖtur.³⁷ Ama iki yapı arasında pek çok benzerlik de bulunur ve bunlar, özellikle aŖiretli ve aŖiretsiz Kürt nüfus ile devlet arasındaki iliŖkiler ve Kürt toplumu içindeki güç dinamikleri bakımından önemli tarihsel süreklilikler olduğunu düşündürür. Hamidiye Hafif Süvarisi görecek uzak bir gemiŖte kalmıŖ olsa da bugünkü milis atıŖmalarının pek çok dinamiğini paylaŖıyordu. Bazı temel ortak noktalar arasında Ŗiddetin doğası, devlet otoritesine ve güvenliğine yönelik tehditler, devletin uluslararası itibarının gördüğü zarar ve devletin artık denetleyemediği bir canavar yarattığı yolundaki genel hissiyat sayılabilir. Her iki örnekte de devlet yereldeki atıŖmaları kendi amaçları doğrultusunda kullandı, atıŖmalardaki Ŗiddet unsurunu azdırdı ve amaçlarının tersine kendi otoritesi, güvenliği ve itibarı için daha da büyük tehditler yarattı. Her iki atıŖmada da devlet, milis kuvvetlerini daha da büyük bir problem doğurmadan nasıl dağıtacağı ikilemiyle karŖı karŖıya kaldı. Bugünkü Köy Korucuları'nı alırsak, savaŖın harap ettiği Kürt bölgesinde baŖka hiçbir geçim imkânı olmayan on binlerce korucu için alternatif bir gelir kaynağı yaratana kadar, Türk devletinin bu milis kuvvetlerini dağıtması mümkün değildir.³⁸ Son olarak Ŗunu da belirtelim ki, iki örnek de büyük Ortadoğu tarihinin, özel olarak da Kürt bölgesi tarihinin parçasıdır. Ama bu dinamiklerin anlaŖılması dünyanın baŖka yerlerindeki tarihsel ya da bugün de sürmekte olan baŖka atıŖmaların –benzer dinamikleri olan Darfur'daki atıŖma gibi– içyüzünün kavranmasına ve belki de özöme kavuŖturulmasına yardımcı olabilir.

36 Bir yazar iki örgütlenme arasında bağlantı kuran bir kitap bile yazmıŖtır: Aytar, *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna*.

37 Elbette bunun istisnaları vardır; örneğin McDowall'ın sunduğu özet kısa olmakla birlikte sağlamdır (*Modern History of the Kurds*, s. 421-23).

38 Bkz. Klein, "Turkish Responses to Kurdish Identity Politics".

Sonuç

Onlar bunu o zaman fark etmemiş olabilirlerdi, ama Kürt reislerinin 1891'de İstanbul'a yaptıkları yolculuğun son dönem Osmanlı İmparatorluğu tarihi ve bir yere kadar, imparatorluğun halefi olan en az iki devletin –Türkiye ve Irak– tarihi üzerinde önemli bir etkisi olacaktı. Sultanları ve halifeleriyle buluşma şerefine nail olmanın hem heyecanı hem de tedirginliği içinde olan reisler bu önemli olaydan sonra hayatlarının bir şekilde değişeceğini biliyor olabilirlerdi; ama o tarihte Hamidiye örgütlenmesinin, ait oldukları güç yapısının ve içinde yaşadıkları toplumun dönüşümünde ve imparatorluğun halefi olan devletlerde gelişmeye devam eden devlet-toplum ilişkilerinde oynayacağı rolü kavramış olmaları imkânsızdı.

Çoğu devletin toprak bütünlüğüne ve şiddet, otorite ve iktidar tekeline yönelik çeşitli tehditlerle karşı karşıya olduğu ortadadır. Bu tehditlerle baş etme çarelerinden birinin, sonunda devletin otoritesini baltalayacak olan bir grubu güçlendirmek olması ironik gelebilir, ama pek çok devlet, egemenliğine, uluslararası imajına, özellikle de yurttaşlarının güvenliğine zarar veren, çoğu zaman suça bulaşmış gruplarla böyle alışverişler yapmaya devam etmektedir. Geçmiş yüzyıllarda bu türden çaba pazarlıklarının yapıldığı görülmüştür, ama Osmanlı'nın Kürt aşiret bölgesinde Hamidiye'yle oluşturulan düzen benzersiz modern şartlar altında doğdu ve o şartlar altında gelişti. Bunların hikâyesi modern devlet idaresindeki pek çok ilişkiye ışık tutar.

Hikâyenin geçtiği yer “aşiret bölgesi”, “imparatorluğun uç boyu”, devletin tarafsızlaştırması ve bünyesine dahil etmesi gereken bir tür “devlet dışı uzam” olan tehdit altındaki sınır bölgeleriydi. Çoğunlukla –Giddens'ın söyleyebileceği gibi– devlet gücünün ve otoritesinin ulaşamadığı bölgelerde yaşayan yöre halkının durumu bu benzersiz modern şartlar altında iyice kötüledi. Dışarıdan gelen tehditler büyüdü; o sırada dünyanın her yerinde devletler, sınırlarını çizdikleri ve oluşmakta olan ulus-devlete sadece vergi değil *sadakat* de istedikleri bir süreç-

ten geçmekteydi. Hal böyle olunca, iç tehditler sınır ötesinden gelenler kadar korkutucu görünmeye başladı. Osmanlı Devleti bu tehditlerden biriyle –bazen ülke dışından açık destek gören, bazen de öyle olduğu farz edilen Ermeni milliyetçiliği ve devrimci faaliyetleriyle– baş etme girişimlerinde, tercihini bir diğer şüpheli grubu yörüngesine çekmekten yana kullandı ve yerel bir güç ve kaynak çatışmasını kendi amaçları doğrultusunda kullanmaya çalıştı.

Seçme Kürt aşiret reisleri bu süreçte askeri ve kültürel araçlar olarak kilit bir rol oynadılar. Ama bunlar aynı zamanda olayın failleriydi ve devletten gördükleri desteği kendi yerel hegemonya çabalarını sürdürmek için kullandılar; hal böyle olunca, devletin projeye ilgili “planları” çoğu durumda amaçlanmamış sonuçlar doğurdu. Ağalar iktidarın “resmi anlatı”sını ustalıkla kullandılar ve devletin en büyük korkularını kendi çıkarları doğrultusunda manipüle etmek için çeşitli platformlardan ve mecralardan yararlandılar. Ermeni tehdidini, dolayısıyla da kendilerinin devlet için önemini abartan sadakat sözleri etmek ve itaat gösterileri sergilemek için bu anlatının repliklerini okudular ve kullandılar. Zeki Paşa’nın desteğinin yanında, faaliyetleri hakkındaki devlet söylemini bir tasdik ve onay söylemine çevirmeye çalıştılar. Biz bu çalışmada bütün bu performansların arkasını okumaya ve analizini yapmaya çalıştık. Scott’ın dediği gibi, “resmi anlatının kesinkes yanıltıcı olmadığı yerde güç ilişkileri hikâyesinin tamamını anlatma ihtimali yoktur. Üstü kapalı olarak yanlış yorumlarda bulunmak sıklıkla iki tarafın da çıkarımadır”.³⁹

Bununla birlikte, modern kimlik politikaları devrede olmasaydı devletin belli kesimleri ile belli Kürt unsurları arasındaki bu danışıklı dövüşün şartları başka türlü olurdu. Osmanlı Devleti bir imparatorluktu, ama birçok bakımdan bir ulus-devlet gibi de düşünüyordu ve ulus-devlet kimlikleri belli bir süreç içinde tarihsel olarak inşa edilir. Bu süreçte ait olanlar, olmayanlar ve milliyetçi çekirdek içinde yer almadıkları için “asla tam” ol-

---

39 Scott, *Domination and the Arts of Resistance*, s. 2.

masa da ait olabilecek olanlar imlenir.⁴⁰ Osmanlılar da o ulus-devlet sorusunu sormaya, “Burası kimin ülkesi?”⁴¹ demeye başladıkça Hristiyanlar, özellikle de Ermeniler sadakatlerini sorgulayanlar tarafından “mimli vatandaşlar” olarak kabul edildiler. Müslümanlar telaffuz edilmesine gerek olmayan “biz” oldular.⁴² Ne var ki, bu süreç yerelde aşikâr değildi ve yerel aktörlerin –Kürtlerin ve Ermenilerin– geliştirmekte olan kimliklerini billurlaştırmalarına ve aralarındaki çatışmaları etnik mercekten görmelerine yardımcı olan, esas olarak etnik bir nitelik taşımayan maddi kaynaklar üzerindeki çatışma süreci oldu. Buna karşılık, azınlık ve çoğunluğun tarihsel olarak oluşturulduğu bu süreçte⁴³ telaffuz edilmesine gerek olmayan “biz” Türkler olmaya başladı. “Emperyal retorikte olduğu gibi çoğunlukla bir ‘medenileştirme misyonu’ olarak yaldızlanan iç sömürgeleştirme”nin⁴⁴ hedefi olan Kürtlere de, sadakatini ve Pandey’in sözcükleriyle Osmanlı –sonra da Türk– vatandaş olarak kalma “tercihinin samimiyeti”ni kanıtlaması gereken “mimli” vatandaş özellikleri bahşedildi.⁴⁵ Kürtler bugün de Türkiye’deki en büyük “mimli” vatandaş grubunu oluşturmaktadır ve bu kitapta anlatılan hikâye bunun tarihi arka planında kuşkusuz rol oynamıştır. Osmanlı Devleti ile bazı Kürt aşiretlerinin yaptıkları çaba alış veriş, Kürtlerin bir grup olarak somutlaştırılmasına ve devlet elitinin yarattığı –bir zamanlar sadece “aşiretler” için kullanılan, ama artık etnik klişeler halini alan– geri, vahşi ve sadakati şüpheli bir halk imajının çeşitli şekillerde yaygınlaştırılıp sistemleştirilmesine yardımcı olmuştur.

Bu kitapta anlatılan hikâye Ermeni soykırımıyla ve Kürtlerin –sonradan devletsiz addedilecek– bir azınlık grubuna dönüştürülmesiyle sona ermekle birlikte, bu olayların zamanın-

---

40 Pandey, *Routine Violence*, s. 130.

41 A.g.y., s. 84.

42 Pandey’in sözleriyle (a.g.y., s. 146). Pandey Hindistan ile Pakistan arasındaki bölünme sırasında ve sonrasında yaşanan süreci anlatır ve bu inceleme açısından faydalı değerlendirmelerde bulunur.

43 A.g.y., s. 171.

44 Scott, *Seeing Like a State*, s. 82.

45 Pandey, *Routine Violence*, s. 132.

da çeşitli ihtimallere açık olduğunu vurgulamamız gerekir. Bu nedenle, sadece sonraki sonuçlardan (ki bunlara hâlâ yenileri eklenmektedir) geriye doğru okuma yapan değerlendirmeleri sorgulamak durumundayız. Mezalimin failleri olan Kürtlerden başlarsak, Michael Mann'ın söylediği gibi “faillerin başlangıçtaki niyeti nadiren kanlı bir temizliktir”⁴⁶ ve Ermeni komşularının tehcirine ve katledilmesine katılmış olan Kürtler için bu özellikle geçerlidir (bunlardan çok daha fazlasının olaylara katılmayı reddetmekle kalmayıp komşularını koruduğunu da hatırlamalıyız). Ama her soykırım örneğinin kendi özgünlükleri vardır ve Akçam'ın haklı olarak işaret ettiği gibi, sadece kurbanları değil failleri de anlamaya odaklanmamız gerekir.⁴⁷ Başlıca fail grubuna gelince –kitlesel katliamları örgütlemiş olan İttihatçılar– Akçam'ın ikna edici bir şekilde gösterdiği gibi burada ideolojinin, özellikle de Türk milliyetçiliğinin belirleyici bir rol oynadığı kuşkusuz doğrudur.⁴⁸ Ama Kürtlerin (yereldeki faillerden bazılarının) mezalime iştirak etmeleri için çeşitli nedenler vardı. Önceki bölümlerde gördüğümüz gibi, katliamların başlaması sırasında ve sonrasında daha fazla şiddet ya da bunun gerekçelendirilmesi için bir bağlam daha oluşmasına kısmen yardımcı olan bir eski düşmanlık tarihi yaratıldığına kuşku yoktur, ama bu kesinlikle birikmiş kinlerin vardıgı son nokta değildi. Öte yandan, etnik kimlikler bu kitapta anlatılan daha büyük süreçler sırasında billurlaşmaya başlamış olsa da, suç ve mağduriyeti tek başına topluluğun öz nitelikleri üzerinden değerlendirme konusunda temkinli olmamız gerekir. Mann'ın kaydettiği gibi, aktörlerin kolektifliğini vurgulayan değerlendirmeler son derece hatalıdır. Bu yöndeki görüşler “milliyetçidir, zira milletin tekil bir aktör olduğunu iddia edenler milliyetçilerdir ... milletler ya da etnik gruplar asla toplu olarak hareket etmezler.”⁴⁹ Kürtler ile Ermeniler, devlet ile başka Kürt grupları arasındaki etnik ayrım çizgilerini çap-

46 Mann, *Dark Side of Democracy*, s. 7.

47 Akçam, *From Empire to Republic*, s. 44.

48 A.g.y., özellikle Bölüm 2-4.

49 Mann, *Dark Side of Democracy*, s. 20.

raz kesen gizli anlaşmalar, bu “beklenmedik ittifaklar”ın neticede belki de o kadar beklenmedik olmadığını ve hem yerelde hem de devlet ve devlet-toplum katında yürüyen güç mücadelelerini deşifre etmeye çalıştığımızda etnik açıklamaların ötesine bakmamız gerektiğini gösterir.

Devletler ve devlet-toplum ilişkileri konusundaki akademik çalışmalar son yıllarda giderek yetkinleşmektedir, ama bu ilişkilerdeki daha muğlak dinamikler henüz ayrıntılarıyla ortaya konmamıştır, ayrıntılara girildiğinde de genellikle siyaset bilimi alanının dışına çıkılmamaktadır; tarihsel incelemeler bakımından daha bu alanda kat edilecek çok yol vardır. Ben bu kitapla bu açığı kapatmaya çalıştım – mirası bugüne kadar uzanan karmaşık ve ilginç bulduğum eski bir hikâyeyi anlatmak ve bunu geniş bir kaynakça kullanarak ve bazı disiplinler arası kuramsal araçların yardımıyla yapmak istedim.

Benim bu kitapta betimlediğim dinamikler geç Osmanlı Kürdistan’ına özgüdür, ama bunlar Osmanlı memurlarının devlet inşa çabaları kapsamında benzer politikalar geliştirip uyguladıkları Osmanlı “aşiret bölgesi”nin başka kesimlerindeki bazı dinamikleri de açıklar.⁵⁰ Ayrıca, bu dinamikler sadece Osmanlı’nın halefi devletlerde değil, devletlerin özellikle devlet gücünün periferilerinde, daha tehlikeli olarak algılanan tehditlerle baş etme çabasıyla devlet gücünün dizginlerini tehditkâr grupların eline verdikleri her yerde görülür. Çoğu örnekte bunu büyük can, mal ve güvenlik kaybına yol açan altüst oluşlar –aslında felâketler, sık sık da soykırımlar– takip etmiştir. Burada akla kuşkusuz Türkiye’deki Köy Korucuları sistemi gelir, ama Sudan’daki Darfur örneği bundan daha iyi biliniyor olabilir.⁵¹ Bu dinamiklerden pek çoğunun çoğunluk-

---

50 Bilhassa Kasaba *Moveable Empire*’da bu uygulamalardan bazılarını ana hatlarıyla ortaya koyar.

51 Darfur çatışmasında buz dağının altına bakıldığında, süreç içinde etnikleşmiş olsa bile olayın etnik bir çatışmadan çok somut maddi kaynaklar üzerindeki bir çatışma olarak başladığı görülür. Bu olayda da devlet yereldeki bir çatışmayı kendi amaçları doğrultusunda kullandı ve benim bu kitapta geç Osmanlı Kürdistan’ı için anlattıklarım benzer sonuçlara yol açtı. Özellikle bkz. de Waal, “Tragedy in Darfur”.

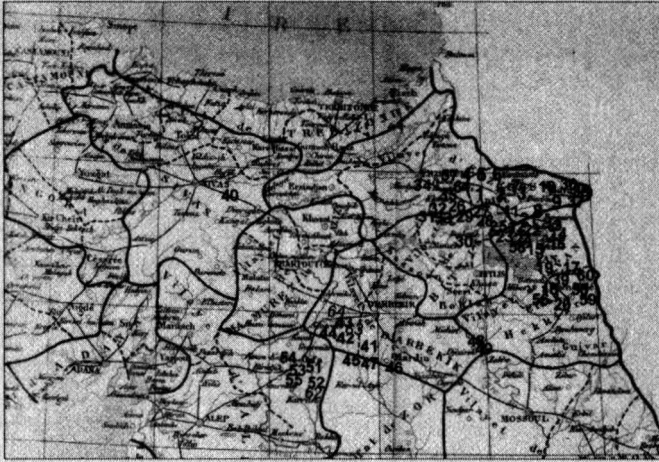
la ücra kesimlerde ya da geleneksel devlet gücünün daha zor erişebildiği sınır bölgelerinde işlediği doğrudur, ama bu incelemenin de gösterdiği gibi, bazı süreçlerin neden belli zamanlarda gelişip benzersiz sonuçlar doğurduğunu anlamadan belli yörelerin dinamikleri hakkında determinist ya da nedensel varsayımlarda bulunmamak için söz konusu siyasi coğrafyayı tarihselleştirmek esastır. Son olarak, bu incelemenin kanlı çatışma ve kimlik inşasının bileşenlerinin teşhis edilmesine katkıda bulunduğunu umut ediyorum. Ben bu çalışmada şimdiye kadar cemaatsel ya da etnik temellere dayandırılan çatışmaların gerçekte somut maddi kaynaklar üzerindeki mücadeleler olarak başladığını, ama süreç içinde etnikleştğini saptadım. Bulgularımın kimlik ve milliyetçiliğin çatışma konulu incelemelerin merkezinden uzaklaştırılmasında bize yardımcı olacağını, aynı zamanda da bunların nerede ve nasıl bir rol oynadıklarını gösterdiğini umuyorum. Gruplar arası çatışmanın ötsel niteliğini yeniden düşünme noktasında büyük mesafe kaydeden son akademik çalışmalar önemlidir, ama çeşitliliğin ille de geçimsizlik anlamına gelmediğine dikkat çekme çabaları çoğu kez fiili çatışmanın tablodan silinmesiyle sonuçlanmaktadır. Ben burada, bu çatışma epizodlarını okurların bunları gelişim süreçleri içinde anlamalarına yardımcı olabilecek, ayrıca bugün ve gelecekte çözümlerine katkıda bulunacak bir şekilde ele almış olduğumu umuyorum. Neticede, geçmişin ve bugünün kurbanları gibi bir yüzyıl öncisinin Mustafa, İbrahim ve Hüseyin paşalarının –ve arkalarındaki devlet aktörlerinin– bugün isimleri ve cisimleri vardır. Çalışmamı Michael Mann'ın şu sözleriyle noktalamak istiyorum: “Etnik temizlik failleri aramıza gökten zembille inmiş, bizden ayrı habis bir insan türü değildir. Onları, bireylerin daha özel bir dizi ahlaki seçime zorlandıkları beklenmedik gerginliklere ve hayal kırıklıklarına neden olan, modernitenin merkezindeki çatışmalar yaratır. Bazıları sonunda korkunç sonuçlar vereceğini bildikleri yolları seçerler. Onları suçlayabiliriz, ama bunu neden yaptıklarını anlamak da aynı derecede önemlidir. Ve geri kalanlarımız (ben dahil) kendimiz böyle seçimler yap-

maya mecbur kalmadık diye derin bir oh çekebiliriz, zira pek çoğumuz onları düş kırıklığına uğrattırdık. ... Kanlı etnik temizliğin kökeninde uygarlığımız ve çoğu bizden farklı olmayan insanlar vardır.”⁵²

---

52 Mann, *Dark Side of Democracy*, s. ix.

EK: Hamidiye Alaylarının Haritası, yaklaşık 1900

Bunun işe yarar ama kabataslak bir harita olduğunu belirtmek isterim. Arka plandaki haritayı Vital Cuinet'nin *La Turquie de l'Asie* başlıklı kitabının birinci cildinden aldım ve üzerine alay numaralarını yerleştirdim (bkz. Klein, "Power in the Periphery", Ek A). Ancak, kaynaklardaki bilgiler arasında çelişkiler olabildiği (ciddi bir çelişki olan örneklerde alay numarasını italikle gösterdim), dahası aşiretlerin yerleri tam olarak belirtilmediği için, bunun alayların bulundukları yerlere ilişkin kaba bir tahmin olduğunu akılda tutmak gerekir. Üstelik, aşiretlerin çoğu göçebeydi ve alay merkezleri olarak gösterilen yerlerden çok daha geniş bölgelere yayılıyorlardı. Dolayısıyla, bu haritanın Hamidiye aşiretlerinin yerleri konusunda sadece genel bir fikir verdiği göz önünde bulundurulmalıdır.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

Archives du Ministère des Affaires Étrangères (Nantes)

Constantinople/E. Turquie-Situation intérieure.

Constantinople/E. Affaires Consulaires.

Série D. Correspondance Consulaire.

Série E: Dossiers Thematiques. Affaires Arméniennes.

Archives du Ministère des Affaires Étrangères (Paris)

Correspondence Commerciale, Turquie.

Correspondence Politique et Commerciale, nouvelle série.

Série E. Correspondence Politique et Commerciale, Levant.

Archives du Ministère de la Défense (Château de Vincennes)

Comité de Guerre.

Conseil Supérieur de Guerre.

EMA 2e Bureau.

Fonds Clemenceau.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul)

Yıldız Esas Evrak, Analitik Envanteri (Y.EE).

Yıldız Mütenevvi (Y.MTV).

Yıldız Perakende Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK).

Public Record Office (Londra)

Records of the Air Ministry and Ministry of Defence.

Records of the Cabinet.

Records of the Foreign Office.

KÜRT/OSMANLI DERGİLERİ VE GAZETELERİ

Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi. 1908-9. M. Emin Bozarslan'ın önsözü, çeviriyazımı ve yeni Türkçe'ye çevirisiyle yeniden basım. Uppsala: Weşanxana Deng, 1998.

Kurdistan (İstanbul). 1898-1902. Önsöz, çeviriyazımı ve yeni Türkçe'ye çevirisiyle yeniden basım *Kurdistan* içinde, yay. haz. M. Emin Bozarslan. 2 cilt. Uppsala: Weşanxana Deng, 1991.

Kurdistan. No. 17-18, 1898-1902. Malmİsaniy'in önsözü ve çeviriyazımıyla yeniden basım, *Abdurrahman Bedirhan ve İlk Kürt Gazetesi Kurdistan Sayı: 17 ve 18* içinde. Spånga, Sweden: n.p. [Sara Distribution, Stockholm], 1992.

Kurdistan. 1919.

Rojt Kurd (İstanbul). 1913.

Takvim-i Vekayi (İstanbul). No. 1-771, 1908-10.

MATBU OSMANLI KAYNAKLARI

Ahmed Lûtfi, *Bedirhan Bey*. Kürd Azm-i Kavi Cemiyeti, İstanbul, 1908.

—, *Tarih-i Lûtfi*, cilt 8, Sabah Matbaası, Dersaadet [İstanbul], 1328/1912.

Anadolu'nun muhal-ı muhtelifesinde emlak ve arazi-yi mağsube hakkında ermeni patrikhanesince teşkil eden komisyon-ı mahsus tarafından tenzim olunan raporların muddet tercumesi, Doğramacıyan Matbaası, İstanbul, 1327/1909.

Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi: Ermeni Meselesi, 3 cilt. Türk Tarihi Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 1989.

Osmanlı Hükümeti, Aşiret Hafif Süvari Alayları Nizamnamesi, Matbaa-i Askeriyye, İstanbul, 1326/1910.

—, *Aşiret Hafif Süvari Alayları Nizamnamesi Suretidir*. Yeniden basım, *Takvim-i Vekayi*, no. 685-89. İstanbul, 1326/1910.

—, *Tensikat-ı Askeriyye Cümlesinden Olarak Hamidiye Süvari Alaylarına Da'ir Kanunnamedir*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1308/1890.

Salnâme-i Servet-i Funun, İstanbul, 1911-12.

Salnâme-i Vilayet-i Bitlis, Bitlis, 1310/1892.

Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir, Diyarbekir, 1316/1898; 1319/1901.

Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-alam*. cilt 5. Mihran Matbaası, İstanbul, 1314/1896.

Süphandağ, Kemal, *Büyük Osmanlı Entrikası Hamidiye Alayları*. Komal, İstanbul, 2006.

DOĞRUDAN TANIKLIKLAR VE ANILAR

Abdülhamid II, Sultan, *Siyasî Hatıratım*, Önsöz Ali Vehbi Bey, 1974. Yeniden basım, Dergah Yayınları, İstanbul, 1987.

- Ali Bey, *Seyahat Jurnalı: İstanbul'dan Bağdad'a ve Hindistan'a min sene 1300 ild sene 1304*, A. Asaduriyan Matbaası, İstanbul, 1314/1896-97.
- Altay, Fahrettin, *10 Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)*, Insel Yayınları, İstanbul, 1970.
- Andrus, Mr., "Persecution of the Yezidees", *Missionary Herald*, cilt 89, Nisan 1893.
- Avriyanof, XIX. Yüzyılda Rusya'nın İran İle Savaşlarında Kürtler/Türkiye, İran ve Rusya Kürtleri'nin Günümüz Politik Durumu, Rusça'dan çeviri. Tiflis, 1900. Yayına hazırlayan Mehmet Bayrak, 1994. Yeniden basım, Ankara, 1926.
- Avyarov [Avriyanof], *Osmanlı-Rus ve İran Savaşlarında Kürtler, 1801-1900*. Osmanlıca'dan çeviren Muhammed (Hoko) Varlı (Xant), Sipan Yayıncılık, Ankara, 1995.
- Bayazıdî, Mahmud, *Edet ve Rusûmetname-i Ekradıyye*, Yayına hazırlayan ve Rusça'ya çeviren (Kürtçe orijinaliyle birlikte) M. B. Rudenko, Izd-vo vostochnoi litery, Moskova, 1963.
- Campbell, J. Alston, *In the Shadow of the Crescent*. Marshall Brothers, Londra, 1906.
- Creagh, James, *Armenians, Koords, and Turks*, Samuel Tinsley, Londra, 1880.
- Dersimi, M. Nuri, *Dersim'e ve Kürt Milli Mücadelesine Dair Hatıratım*, Hazırlayan Mehmet Bayrak, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992.
- , *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Ani Matbaası, Halep, 1952.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*. Evliya Çelebi in Diyarbakir: *The Relevant Section of the Seyahatname Edited with Translation, Commentary and Introduction* içinde, yay. haz. Martin van Bruinessen ve Hendrik Boeschoten, E. J. Brill, Leiden, 1998.
- Fırat, M. Şerif, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1961.
- Greene, Frederick Davis, *Armenian Massacres and Turkish Tyranny*, International Publishing, Philadelphia, 1896.
- Harris, Walter B, *From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan*. William Blackwood and Sons, Edinburgh, 1896.
- Hayderani, Hasan Siddık, "Aşiret Mektebi ve Aşiret Alayları", *Yakın Tarihimiz* 2, no. 14, Mayıs 1962, s. 147-48.
- Ihsan Nuri Paşa, *La revolte de l'Agri Dagh "Ararat," 1927-1930*. Giriş İsmet Şerif Vanlı, Éditions Kurdes, Cenevre, 1986.
- Karabekir, Kâzım, *Kürt Meselesi*, Yeniden basım, Emre Yayınları, İstanbul, 1994.
- Löbells jahresberichte über das neer und kriegswesen*, cilt 13, Berlin, 1886.
- Lynch, H. F. B, *Armenia: Travels and Studies*, 2 cilt, Longmans, Green, Londra, 1901.
- M[ehmed] Arif, *Başımıza Gelenler*, Maarif Matbaası, Kahire, 1321/1903.
- [Mayevski], *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistigi*, Rusça'dan Osmanlıca'ya çeviren Mehmed Sadık, Matbaa-i Askeriyye, İstanbul, 1330/1914.
- Pierce, Rev, James Wilson, *Story of Turkey and the Armenians*, R. H. Woodward, Baltimore, 1896.
- Rohrbach, Paul, *Hatt-ı Saltanat Bağdat Demiryolu*, Elhaf Matbaası, İstanbul, 1331/1915.
- Rouben [Minas Ter-Minassian/Rouben Der Minasian], *Armenian Freedom Fighters: The Memoirs of Rouben Der Minasian*, çev. ve yay. haz. James G. Mandalian, Ha-irenik Press, Boston, 1963.

- , *Mémoires d'un partisan arménien: Fragments*, Ermenice'den çeviren Walk Ter-Minassian, Éditions de l'aube, Provençe, 1990.
- Sadettin Paşa, *Sadettin Paşa'nın Anıları: Ermeni-Kürt Olayları*, Van, 1896, Hazırlayan Sami Önal, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.
- Sadık Şahid Bey, *Islam, Turkey, and Armenia and How They Happened*, C. B. Woodward, St. Louis, 1898.
- Sasuni, Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri ve Ermeni-Kürt İlişkileri*, 15. yy'dan Günümüze, Orfeus, Stockholm, 1986.
- Smith, John Hughes, "John Hugh Smith's Diary of a Journey from Aleppo to Urfa by way of Deir Zor and the Khabur", *Dar-ul-Islam: A Record of a Journey Through Ten of the Asiatic Provinces of Turkey* içinde, Yayına hazırlayan Mark Sykes, Bickers and Son, Londra, 1904.
- Sykes, Mark, *The Caliph's Last Heritage*, Macmillan, Londra, 1915.
- , "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire", *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 38 (1908), Ayrıca PRO, FO 424/213'de.
- T. C. Köy Kanunu, Fasil 8. www.hukuki.net/kanun/442.13.text.asp (erişim tarihi: 14 Ocak 2011).
- Tahsin Paşa Abdülhamit Yıldız Hatıraları, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1931.
- Tepeyran, Ebubekir Hâzım. *Hatıralar 1. Canlı Tarihler*, cilt 1. Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1944.
- Türk Yılı, Yeni Matbaa, Türk Ocakları, İstanbul, 1928.
- Wigram, W. A. ve Edgar T. A. Wigram, *The Cradle of Mankind: Life in Eastern Kurdistan*, Adam and Charles Black, Londra, 1914.
- William, Stephen, Rev. ["An Old Indian"]. *Historical Sketch of Armenia and the Armenians in Ancient and Modern Times with Special Reference to the Present Crisis*, Elliot Stock, Londra, 1896.

İKİNCİL KAYNAKLAR

- Abou-El-Haj, Rifa'at 'Ali, *Formation of the Modern State, the Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, State University of New York Press, Albany, 1991.
- Abu Manneh, B., "Sultan Abdulhamid II and Shaikh Abulhuda Al-Sayyadi", *Middle Eastern Studies* 15, no. 2 (1979), s. 131-53.
- Adelman, Jeremy ve Stephen Aron, "From Borderlands to Borders: Empires, Nation-States, and the Peoples in Between in North American History." *American Historical Review* 104, no. 3, Haziran 1999, s. 814-41.
- Ahmad, Kamal Madhar, *Kurdistan During the First World War*, çev. Ali Maher Ibrahim, Saqi Books, Londra, 1994.
- Ahmida, Ali Abdullatif, *The Making of Modern Libya: State Formation, Colonization, and Resistance, 1830-1932*, State University of New York Press, Albany, 1994.
- Akçam, Taner. *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide*. Zed Books, Londra, 2004.
- Akpınar, Alişan, *Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi*, Göçebe Yayınları, İstanbul, 1997.

- Aksakal, Mustafa, *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War*, Cambridge University Press, New York, 2008.
- Anadol, Cemal, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, Turan Kitabevi, İstanbul, 1982.
- Alakom, Rohat, *Hoybûn Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*, Avesta, İstanbul, 1998.
- Anderson, Lisa, *The State and Social Transformation in Tunisia and Libya, 1830-1980*, Princeton University Press, Princeton, N.J., 1986.
- Asad, Talal, "Equality in Nomadic Social Systems?", *Critique of Anthropology* 11, no. 3, Bahar 1978, s. 57-65.
- Ateş, Sabri, "Empires at the Margin: Towards a History of the Ottoman-Iranian Borderland and the Borderland Peoples, 1843-1881", Doktora tezi, New York University, 2006.
- Aytar, Osman, *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna*, Medya Güneş Yayınları, İstanbul, 1992.
- Balcıoğlu, Mustafa, "Hamidiye Alaylarından Aşiret Alaylarına Geçerken Harbiye Nezareti'ne Sunulan İki Rapor", *Toplumsal Tarih*, Nisan 1994, s. 48-51.
- Ballentine, Karen ve Jake Sherman, yay. haz. *The Political Economy of Armed Conflict: Beyond Greed and Grievance*, Lynne Rienner, Boulder, Colo., 2003.
- Balta, Evren, "Military Success, State Capacity, and Internal War-Making in Russia and Turkey", Doktora tezi, City University of New York Graduate School, 2007.
- Beck, Lois, "Tribes and the State in Nineteenth- and Twentieth-Century Iran", *Tribes and State Formation in the Middle East* içinde, yay. haz. Philip S. Khoury ve Joseph Kostiner, University of California Press, Berkeley, 1990, s. 185-225.
- Berdal, Mats ve David M. Malone, yay. haz. *Greed and Grievance: Economic Agendas in Civil Wars*, Lynne Rienner, Boulder, Colo., 2000.
- Bozarslan, Hamit, "Histoire des relations kurdo-arméniennes", *Le Kurdistan et L'Europe: Regards sur l'histoire kurde (19e-20e siècles)* içinde, yay. haz. Hans-Lukas Kieser, Chronos, Zürih, 1997, s. 329-40:
- , "Tribus, confréries et intellectuels: Convergence des réponses kurdes au régime Kémaliste", *Modernisation autoritaire en Turquie et en Iran* içinde, yay. haz. Semih Vaner, Éditions L'Harmattan, Paris, 1991, s. 61-80.
- Bragge, Lawrence ve Ulrike Claas ve Paul Roscoe. "On the Edge of Empire: Military Brokers in the Sepik 'Tribal Zone'", *American Ethnologist* 33, no. 1, 2006, s. 100-113.
- Brown, Michael F. ve Eduardo Fernandez, "Tribe and State in a Frontier Mosaic: The Asháninka of Eastern Peru", *War in the Tribal Zone: Expanding States and Indigenous Warfare* içinde yay. haz. R. Brian Ferguson ve Neil L. Whitehead, 1992, Yeniden basım, School of American Research Press, Santa Fe, 1999.
- Bruinessen, Martin van, *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*, Zed Press, Londra, 1992 [Ağa, Şeyh ve Devlet, çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, 2003].
- , "Kurds, States, and Tribes", *Tribes and Power: Nationalism and Ethnicity in the Middle East* içinde, yay. haz. Faleh Jabar ve Hosham Dawod, Saqi Books, Londra, 2002, s. 165-83.
- , "Religion in Kurdistan", *Mullas, Sufis, and Heretics: The Role of Religion in Kurdish Society; Collected Articles* içinde, Isis Press, İstanbul, 2000, s. 13-36.

- Bruinessen, Martin van ve Hendrik Boeschoten, yay. haz. ve çev. Evliya Çelebi in Diyarbekir: *The Relevant Section of the Seyahatname Edited with Translation, Commentary, and Introduction*, E. J. Brill, Leiden, 1988 [Evliya Çelebi Diyarbekir'de, çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, 2003].
- Çakaloğlu, Cengiz. "Yemen Halkından Yerel Askerî Teşkilat Kurma Denemeleri", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi* 7, no. 14, Ağustos 2009, s. 1-18.
- Caton, Steven C., "Anthropological Theories of Tribe and State Formation in the Middle East: Ideology and the Semiotics of Power", *Tribes and State Formation in the Middle East* içinde yay. haz. Philip S. Khoury ve Joseph Kostiner, University of California Press, Berkeley, 1990, s. 74-108.
- Cemal, Behçet, *Şeyh Said isyanı*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.
- Chatterjee, Partha, "The Nationalist Resolution of the Women's Question", *Recasting Women: Essays in Indian Colonial History* içinde, yay. haz. Kumkum Sangari ve Sudesh Vaid, Rutgers University Press, New Brunswick, N.J., 1990, s. 233-53.
- Cuinet, Vital, *La Turquie de l'Asie*, 2 cilt, Ernest Leroux, Paris, 1891.
- Dasnabedian, Hratch, *Histoire de la Fédération révolutionnaire arménienne, Dachnaksoutioun, 1890-1924*. çev. Kurkjian, Oemme Edizioni, Milano, 1988.
- Davison, Roderic, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Gordian Press, New York, 1973.
- Deringil, Selim, "The Ottoman Twilight Zone of the Middle East", *Reluctant Neighbor: Turkey's Role in the Middle East* içinde, yay. haz. Henri J. Barkey, 13-22, United States Institute of Peace Press, Washington, D.C., 1996.
- , *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, I. B. Tauris, Londra, 1998.
- Derisizger, N. F. ve R. A. Preston, "Polyethnicity and Armed Forces: An Introduction", *Ethnic Armies: Polyethnic Armed Forces from the Time of the Habsburgs to the Age of the Superpowers* içinde, yay. haz. N. F. Dreisizger, 1-20, Wilfrid Laurier University Press, Waterloo, Ont., 1990.
- Douglas, Mary, *How Institutions Think*, Syracuse University Press, Syracuse, N.Y., 1986.
- Douwes, Dick. "Reorganizing Violence: Traditional Recruitment Patterns and Resistance Against Conscription in Ottoman Syria", *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925* içinde, yay. haz. Erik J. Zürcher, 111-27. I. B. Tauris, Londra, 1999.
- Dresch, Paul, *Tribes, Government, and History in Yemen*, Clarendon Press, Oxford, 1989.
- Duguid, Stephen, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies* 9, no. 2 1973, s. 139-55.
- Dündar, Fuat, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası, 1913-1918*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Enloe, Cynthia H, *Ethnic Soldiers: State Security in a Divided Society*, Penguin Books, New York, 1980.
- Ergül, Cevdet, *II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları*, Çağlayan Yayınları, İzmir, 1997.
- Esengin, Kenan *Millî Mücadelede İç Ayaklanmalar*, Ağrı Yayınları, İstanbul, 1975.

- Farah, Caesar E., *The Sultan's Yemen: Nineteenth-Century Challenges to Ottoman Rule*, I. B. Tauris, Londra, 2002.
- Farouk-Sluglett, Marion ve Peter Sluglett, "The Transformation of Land Tenure and Rural Social Structure in Central and Southern Iraq, c. 1870-1958", *International Journal of Middle Eastern Studies* 15, no. 4, Kasım 1983, s. 491-505.
- Ferguson, R. Brian ve Neil L., Whitehead, yay. haz. *War in the Tribal Zone: Expanding States and Indigenous Warfare*, 1992. Yeniden basım, School of American Research Press, Santa Fe, 1999.
- Findley, Carter, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton University Press, Princeton, N.J., 1980.
- Foucault, Michel, "Governmentality", *The Foucault Effect: Studies in Governmentality* içinde, yay. haz. Graham Burchell, Colin Gordon ve Peter Miller, Chicago: University of Chicago Press, 1991, s. 87-104.
- Fuccaro, Nelida, *The Other Kurds: Yazidis in Colonial Iraq*, I. B. Tauris, Londra, 1999.
- Gazigiray, A. Alper, *Osmanlılardan Günümüze kadar Vesikalarla Ermeni Terörü'nün Kaynakları*, Gözen Kitabevi, İstanbul, 1982.
- Giddens, Anthony, *The Nation-State and Violence: Volume Two of a Contemporary Critique of Historical Materialism*, University of California Press, Berkeley, 1985.
- Gingeras, Ryan, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912-1923*, Oxford University Press, Oxford, 2009.
- Gould, Andrew, "Lords or Bandits? The Derebeys of Cilicia", *International Journal of Middle East Studies* 7, no. 4, Ekim 1976, s. 485-506.
- Guest, John, *Survival Among the Kurds: A History of the Yezidis*, Kegan Paul International, Londra, 1992.
- Guha, Ranajit, "The Prose of Counter-Insurgency", *Selected Subaltern Studies* içinde, yay. haz. Ranajit Guha ve Gayatri Chakravorty Spivak, Oxford University Press, New York, 1988, s. 45-86.
- Gültepe, Necati, "Hamidiye Alayları", *Hayat Tarih Mecmuası* 12, Temmuz 1976, s. 47-50.
- Günay, S. Selçuk, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları ve Erzurum", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, no. 17, Mayıs 1988, s. 40-43.
- Gürün, Kamuran, *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed*, St. Martin's Press, New York, 1985.
- Haj, Samira, *The Making of Iraq, 1900-1963: Capital, Power, and Ideology*, State University of New York Press, Albany, 1997.
- , "The Problems of Tribalism: The Case of Nineteenth-Century Iraqi History." *Social History* 16, no. 1, Ocak 1991, s. 45-58.
- Hanioglu, M. Şükrü, *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal, İstanbul, 1981.
- , *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, New York, 2001.
- , *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, Oxford, 1995.
- Hassanpour, Amir, *Nationalism and Language in Kurdistan, 1918-1985*, Mellen Research University Press, San Francisco, 1992.

- Holm, Tom, "The Militarization of Native America: Historical Process and Cultural Perception", *Social Science Journal* 34, no. 4, 1997, s. 461-74.
- Hourani, Albert, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century* içinde, yay. haz. William Polk ve Richard L. Chambers, 41-68. Chicago: University of Chicago Press, 1966.
- Hovannisian, Richard G., *Armenia on the Road to Independence*. University of California Press, Berkeley, 1967.
- İmset, İsmet, *The PKK, 1973-1992*, Turkish Daily News Publications, Ankara, 1992.
- Itzkowitz, Norman, *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, 1972. Yeniden basım, University of Chicago Press, Chicago, 1980.
- Izady, Mehrdad R., *The Kurds: A Concise Handbook*, Crane Russak, Washington, D.C., 1992.
- Jongerden, Joost, "Urban Nationalists and Rural Ottomanists, Political Struggle in Diyarbakir at the turn of the 20th century", the Middle East Studies Association (MESA) Tıllık Toplantısı'nda sunulan tebliğ, Boston, Kasım 2009.
- Jwaideh, Albertine, "Midhat Pasha and the Land System of Lower Iraq", *St. Antony's Papers Number 16: Middle Eastern Affairs*, no. 3, yay. haz. Albert Hourani, 106-36. Chatto and Windus, Londra, 1963.
- , "The Saniyya Lands of Sultan Abdul Hamid II in Iraq", *Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton A. R. Gibb* içinde, yay. haz. George Makdisi, 326-36. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1965.
- Jwaideh, Wadie, "The Kurdish Nationalist Movement: Its Origins and Development", Doktora tezi, Syracuse University, 1960 [*Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi*, çev. İsmail Çekem - Alper Duman, İletişim Yayınları, 1999].
- Karaca, Ali, *Anadolu İslahatı ve Ahmet Şakir Paşa, 1838-1899*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- Karpat, Kemal H. ve Robert Zens, yay. haz. *Ottoman Borderlands: Issues, Personalities, and Political Changes*, University of Wisconsin Press, Madison, 2004.
- Kasaba, Reşat, *A Moveable Empire: Ottoman Nomads, Migrants, and Refugees*, University of Washington Press, Seattle, 2009.
- Kayalı, Hasan, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, University of California Press, Berkeley, 1997.
- Kazemi, Farhad, "Peasant Uprisings in Twentieth-Century Iran, Iraq, and Turkey." *Peasants and Politics in the Modern Middle East* içinde, yay. haz. Farhad Kazemi ve John Waterbury, 101-24. Florida International University Press, Miami, 1991.
- Kévorkian, Raymond H., Giriş, "La formation des régiments de cavalerie kurde Hamidié d'après les documents diplomatiques italiens", Maurizio Russo. *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine* 1 (1995): 31-32.
- Kévorkian, Raymond H. ve Paul B. Paboudjian, *Les arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide*, Les Éditions d'Art et d'Histoire, Paris, 1992.
- Khoury, Dina Rizk, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- Kıvılcımlı, Hikmet, *İhtiyat Kuvvet: Milliyet (Şark)*, Yol Yayınları, İstanbul, 1979.

- Klein, Janet, "Çevreyi İdare Etmek: Osmanlı Devleti ve Hamidiye Alayları", *Tarihsel Perspektiften Türkiye'de Güvenlik Siyaseti, Ordu ve Devlet* içinde, yay. haz. Evren Balta ve İsmet Akça, 105-24. Bilgi, İstanbul, 2010.
- , "Claiming the Nation: The Origins and Nature of Kurdish Nationalist Discourse; A Study of the Kurdish Press in the Ottoman Empire", Yüksek lisans tezi, Princeton University, 1996.
- , "Conflict and Collaboration: Rethinking Kurdish-Armenian Relations in the Hamidian Period, 1876-1909", *International Journal of Turkish Studies* 13, no. 1-2, 2007, s. 153-66.
- , "Ein kritischer Blick auf den sunnitischen Faktor bei der Aufstellung kurdischer Stammesregimenter unter Abdülhamid II" (Whose Hamidiye? Another Look at the Sunni Factor in the Creation of Kurdish Tribal Regiments by Sultan Abdülhamid II and His Associates), *Kurdische Studien* 2, no. 1, Haziran 2002, s. 131-53.
- , "Kurdish Nationalists and Non-Nationalist Kurds: Rethinking Minority Nationalism and the Dissolution of the Ottoman Empire, 1908-1909," *Nations and Nationalism* 13, no. 1, Ocak 2007, s. 135-53.
- , "The Kurdish Voice in the Modern Era: Kurdistan, The First Kurdish Newspaper", Yayımlanmamış makale, Department of Near Eastern Studies, Princeton University, 1994.
- , "Noble Savages or Savage Notables? Tribes, the State, Race, and Civilizing Missions in the Ottoman Empire and the United States, 1890-1914", American Historical Association Konferansı'nda sunulan tebliğ, Philadelphia, Ocak 2006. (Konferansa giderken geçirdiğim bir trafik kazası nedeniyle makale Ryan Gingers tarafından okunmuştur.)
- , "Power in the Periphery: The Hamidiye Light Cavalry and the Struggle over Ottoman Kurdistan, 1890-1914", Doktora tezi, Princeton University, 2002.
- , "Tribal Militias from the Wild West to the Wild East: U.S.-Ottoman Frontier Projects in the Late-Nineteenth and Early Twentieth Centuries", Paper presented on the panel titled "Rethinking the Ottoman Military, 1876-1922," Middle East Studies Association Yıllık Konferans, Montreal, Kasım 2007.
- , "Turkish Responses to Kurdish Identity Politics: Recent Developments in Historical Perspective", *The Kurdish Policy Imperative* içinde, yay. haz. Gareth Stansfield ve Robert Lowe, 79-96. Londra: Chatham House/Royal Institute of International Affairs, 2010.
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1989.
- Kodaman, Bayram, "Hamidiye Halif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu-Anadolu Aşiretleri)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 32, 1979, s. 427-80.
- , *Sultan II: Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1987.
- Kühn, Thomas, "An Imperial Borderland as Colony: Knowledge Production and the Elaboration of Difference in Ottoman Yemen, 1872-1914", *MIT Electronic Journal of Middle Eastern Studies* 3 Bahar 2003, 5-17.
- Kunt, İ. Metin, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, Columbia University Press, New York, 1983.

- Kurat, Yuluğ Tekin, "1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri", *Belleten* 26, no. 103, Temmuz 1962, s. 526-42.
- Kushner, David, *The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908*, Frank Cass, Londra, 1977.
- Kutlay, Naci, *İttihat Terakki ve Kürtler*, Beybün, Ankara, 1992.
- Lazarev, M. S., *Emperyalizm ve Kürt Sorunu, 1917-1923*, Rusça'dan Türkçe'ye çeviren Mehmet Demir, Özge, Ankara, 1989.
- Longrigg, Stephen Hemsley, *Iraq, 1900 to 1950: A Political, Social, and Economic History*, Oxford University Press, Londra, 1953.
- Longworth, Philip, *The Cossacks: Five Centuries of Turbulent Life on the Russian Steppes*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1969.
- Makdisi, Ussama, *The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon*, University of California Press, Berkeley, 2000.
- Malmisanij, Abdurrahman Bedirhan ve İlk Kürt Gazetesi Kurdistan Sayı: 17 ve 18, Spånga, n.p. [Sara Distribution, Stockholm], Sweden, 1992.
- , *Cızıra Botanlı Bedirhaniler ve Bedirhani Ailesi Derneği'nin Tutanakları*, 1994. Yeniden basım, Avesta, İstanbul, 2000.
- Mann, Michael *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- Marcus, Aliza, *Blood and Belief: The PKK and the Kurdish Fight for Independence*, New York University Press, New York, 2007 [Kan ve İnanc: PKK ve Kürt Hareketi, çev. Ayten Alkan, İletişim Yayınları, 2009].
- Mardin, Şerif, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?", *Post-Traditional Societies* içinde, yay. haz. S. N. Eisenstadt. W. W. Norton, New York, 1974.
- McCarthy, Justin, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Darwin Press, Princeton, N.J., 1995.
- McDowall, David, *A Modern History of the Kurds*, I. B. Tauris, Londra, 1996.
- McNeal, Robert H., *Tsar and Cossack, 1855-1914*, St. Martin's Press, New York, 1987.
- Migdal, Joel S., *State in Society: Studying How States and Societies Transform and Constitute One Another*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
- Minorsky, Victor, "Kurds", *First Encyclopedia of Islam* 4. Yay. haz. M. Th. Houtsma vd. E. J. Brill, New York, 1987.
- Moreau, Odile, "Bosnian Resistance to Conscription in the Nineteenth Century", *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925* içinde, yay. haz. Erik J. Zürcher, 129-38. I. B. Tauris, Londra, 1999.
- Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century*, University of California Press, Berkeley, 1963.
- Nicolai, Martin L., "A Different Kind of Courage: The French Military and the Canadian Irregular Soldier During the Seven Years' War", *Canadian Historical Review* 70, no. 1, 1989, s. 53-75.
- Ochsenwald, William, *Religion, Society, and the State in Arabia: The Hijaz Under Ottoman Control, 1840-1908*, Columbus: Ohio State University Press, 1984.

- Olson, Robert, *The Emergence of Kurdish Nationalism, 1880-1925*, University of Texas Press, Austin, 1989.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1987.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimattan Sonra Mahallî İdareler, 1840-1878*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1974.
- Özbek, Nadir, "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th-Century Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies* 40, no. 1, 2008, s. 47-67.
- Özok-Gündoğan, Nilay, "A 'Peripheral' Approach to the 1908 Revolution in the Ottoman Empire: Land Disputes in Peasant Petitions in Post-Revolutionary Diyarbakır", *Diyar-ı Bekir: Political, Religious, and Economic Changes and Developments Between 1850 and 1910*, içinde, yay. haz. Joost Jongerden ve Jelle Verheij. E. J. Brill, Leiden, 2011.
- Pandey, Gyanendra, *Routine Violence: Nations, Fragments, Histories*, Stanford, Stanford University Press, Calif., 2006.
- Parry, V. J., "The Reigns of Bayazid II and Selim I, 1481-1520", *A History of the Ottoman Empire to 1730* içinde, yay. haz. M. A. Cook, 54-78. Cambridge University Press, Cambridge, 1976.
- Philliou, Christine, "Communities on the Verge: Unraveling the Phanariot Ascendancy in Ottoman Governance", *Comparative Studies in Society and History* 51, no. 1, 2009, s. 151-81.
- Quataert, Donald, "Dilemma of Development: The Agricultural Bank and Agricultural Reform in Ottoman Turkey, 1888-1908", *International Journal of Middle Eastern Studies* 6, no. 2, 1975, s. 210-27.
- Reid, James J., *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude to Collapse, 1839-1878*, Steiner, Stuttgart, 2000.
- Reynolds, Michael, "Inchoate Nation Abroad: Tsarist Russia, Nation Building, and the Kurds of Anatolia", Association for the Studies of Nationalities Yedinci Yıllık Kurultay'ında sunulan tabliğ, Columbia University, New York, Nisan 2002.
- , "Ottoman Diplomat, Russophile, and Kurdish Patriot: Abdurrezzak Bedirhan and the Seams of Empire, 1910-1918", Middle East Studies Association Yıllık Toplantısı'nda sunulan tebliğ, Boston, Kasım 2009.
- Rogan, Eugene L., "Aşiret Mektebi: Abdülhamid II's School for Tribes, 1892-1907", *International Journal of Middle Eastern Studies* 28, no. 1, 1996, s. 83-107.
- , *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan, 1850-1921*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Russo, Maurizio, "La formation des régiments de cavalerie kurde Hamidié d'après les documents diplomatiques italiens", *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine* 1, 1995, s. 31-44.
- Scott, James C., *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, Yale University Press, New Haven, Conn., 1990.
- , *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, Yale University Press, New Haven, Conn., 1998.
- Shaw, Stanford J., *Between Old and New: The Ottoman Empire Under Selim III, 1789-180*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1971.

- , "The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System", *International Journal of Middle Eastern Studies* 6, no. 4, 1975, s. 421-59.
- Shields, Sarah D., *Mosul Before Iraq: Like Bees Making Five-Sided Cells*, State University of New York Press, Albany, 2000.
- , "Sheep, Nomads, and Merchants in Nineteenth-Century Mosul: Creating Transformations in an Ottoman Society", *Journal of Social History* 25, no. 4, Yaz 1992, s. 773-89.
- Sırma, İhsan Süreyya, *II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1994.
- , *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1998.
- Skendi, Stavro, *The Albanian National Awakening, 1878-1912*, Princeton University Press, Princeton, N.J., 1967.
- Stone, Frank Andrews, *Academies for Anatolia: A Study of the Rationale, Program, and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey, 1830-1980*, University Press of America, Lanham, Md., 1984.
- Suny, Ronald Grigor, *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*, Indiana University Press, Bloomington, 1993.
- Şimşek, Erdal., "Ayrılcılığa karşı 113 Yıl sonaryeniden [Hamidiye Alayları]", *Yeni Şafak* Web site, www.yenisafak.com/diziler/hamidiye/index.html (erişim tarihi, 14 Kasım 2010).
- Talay, Aydın, *Eserleri ve Hizmetleriyle Sultan Abdülhamid*, Risale, İstanbul, 1991.
- Tanzimat*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1940.
- Tapper, Richard, "Anthropologists, Historians, and Tribespeople on Tribe and State Formation in the Middle East", *Tribes and State Formation in the Middle East* içinde, yay. haz. Philip S. Khoury ve Joseph Kostiner, 48-73. Berkeley: University of California Press, 1990.
- Tepedelenlioglu, Nizamettin Nazif, *Hürriyet'in İlanı ve II. Abdülhamit*, Ufuk Yayınları, İstanbul, 1999.
- Ter Minassian, Anaide, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement, 1887-1912*, çev. A. M. Berrett, Zoryan Institute, Cambridge, Mass., 1984.
- , "The Role of the Armenian Community in the Foundation and Development of the Socialist Movement in the Ottoman Empire and Turkey, 1876-1923", *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire, 1876-1923* içinde, yay. haz. Mete Tunçay ve Erik J. Zürcher, 109-56. British Academic Press, Londra, 1994.
- Terzibaşoğlu, Yücel, "Landlords, Refugees, and Nomads: Struggles for Land Around Late-Nineteenth-Century Ayvalık", *New Perspectives on Turkey*, no. 24, Bahar 2001, s. 51-82.
- Tezcan, Baki, "The Development of the Use of 'Kurdistan' as a Geographical Description and the Incorporation of this Region into the Ottoman Empire in the 16th Century", *The Great Ottoman-Turkish Civilization* içinde, 4 cilt, yay. haz. Kemal Çiçek, 3: 540-53. Yeni Türkiye, Ankara, 2000.
- Trout Powell, Eve M., *A Different Shade of Colonialism: Egypt, Great Britain, and the Mastery of the Sudan*, The University of California Press, Berkeley, 2003.
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması, 1923-1931*, Yurt Yayıncılık, Ankara, 1981.

- Türkiye Cumhuriyeti, Dahiliye Vekâleti Jandarma Umum Kumandanlığı, *Dersim*. Rapor no. 55058. Yayımlanmış hali: *Dersim / T. C. Dahiliye Vekâleti, Jandarma Umum Kumandanlığı*, Analiz Basım Yayın Tasarım Uygulama Ltd. Şirketi, İstanbul, 1998.
- Ure, John, *The Cossacks*, Constable and Company, Londra, 1999.
- Vanlı, İsmet Şerif, *Survey of the National Question of Turkish Kurdistan with Historical Background*, N.p.: Hevra, 1971.
- Verheij, Jelle, "Les frères de terre et d'eau": Sur le rôle des Kurdes dans les massacres arméniens de 1894-1896", *Les annales de l'autre Islam* 5 içinde, yay. haz. Martin van Bruinessen, 225-76. ERISM, Paris, 1998.
- de Waal, Alex, "Tragedy in Darfur", *Boston Review*, Ekim-Kasım 2004.
- Walker, Christopher J., *Armenia: The Survival of a Nation*. Gözden geçirilmiş 2. baskı, Routledge, Londra, 1990.
- White, [W.] Bruce, "The American Indian as Soldier, 1890-1919", *Canadian Review of American Studies* 7, no. 1, Bahar 1976, s. 15-25.
- Yaşın, Abdullah, *Bütün Yönleriyle Cizre*, Dicle Kitabevi, Cizre, Turkey, 1983.
- Yosmaoğlu, İpek, "Counting Bodies, Shaping Souls: The '1903 Census' and Ottoman Identity in Macedonia", *International Journal of Middle East Studies* 38, no. 1, 2006, s. 55-77.
- Young, Warren L., *Minorities and the Military: A Cross-National Study in World Perspective*, Greenwood Press, Westport, Conn., 1982.
- Zürcher, Erik Jan, "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844-1918", *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925* içinde, yay. haz. Erik J. Zürcher, 79-94. I. B. Tauris, Londra, 1999.

Abdullah Cevdet 165, 194, 327
Abdülhamid, II. (Sultan) 16, 18, 19,
21, 25, 26, 41, 45-48, 50, 54, 55,
58-60, 62, 67, 73, 76, 81, 83-85,
87, 92, 93, 96, 100-104, 113, 114,
143, 150, 152, 155, 160, 170-173,
193, 196, 197, 201, 202, 205, 207,
208, 222, 238, 261, 293, 298, 306,
308, 309, 326, 329, 332
Abdülkadir, Seyyid 194, 212, 213,
220, 274
Ağrı Dağı (Ararat) 18, 305, 306
Ahmet İzzet Paşa 227
Aleviler 100, 101
Amerikalılar 51, 87
Araplar 54, 55, 92, 95, 96, 182
Arnavutlar 56, 73, 92, 95, 96, 222, 225
Avrupalılar 36, 37, 51, 55, 82, 87, 89,
184, 185, 196, 298

Bağdat Demiryolu 155, 187
Bahaeddin Paşa 139, 182
Balkan Savaşları 177, 188, 204, 205
Bedirhanlar 104, 141, 166-173, 224-
227, 300
Birinci Dünya Savaşı 26, 226, 296-
298, 309

Botan Kürtleri 167

Dersim 46, 53, 100, 163, 192, 195,
196, 205, 258, 280, 298, 299,
302
Dirî Bey (Karakeçi aşireti reisi) 204

Emin Paşa 151, 152, 199, 246, 279
Ermeni milliyetçi-devrimciler 50, 313
Ermeniler 22-27, 34, 35, 45, 46, 50-
53, 55, 76, 79, 83, 85, 88, 99, 101,
103, 104, 126, 135, 153, 157, 162,
165, 167, 176, 189, 194-197, 210,
218, 219, 228, 236, 245-247, 249,
252-256, 261, 262, 264-267, 269,
271-275, 277, 279-281, 283, 285,
290-294, 296, 298-300, 307, 308,
314, 315
Ezidiler 101, 140

Faris (Şeyh) 181
Fatullah Bey 251

Halil Bey (Karakeçi aşireti reisi) 183,
204
Hristiyanlar 34, 44, 47, 87, 116, 132,
178, 180, 184-186, 188, 204, 206,

- 219, 220, 222, 223, 248, 252, 257,
258, 260-262, 267, 269, 285, 293,
295, 314
Hüseyin Paşa (Patnoslu) 42, 231, 253,
282
- Irak 18, 106, 238, 310, 312
İbn-Sayid, Ali 221
- İbrahim Ağa 111, 122
İbrahim Bey 153
İbrahim Paşa (Millî aşireti) 42, 72,
127, 130, 132, 134, 140, 155, 162,
179-192, 198, 204, 209, 210, 219,
221, 222, 233, 254
İdris-i Bitlist 107
İhsan Nuri Paşa 305, 306
İran 18, 30, 45, 49, 51-53, 55, 63, 69,
79, 83, 99, 105-107, 134, 185, 207,
227, 232, 242, 247, 262, 280-282,
284, 293, 294, 310
İslam 20, 25, 26, 59, 88, 93, 155, 237
İttihat ve Terakki 21, 25, 41, 96, 219,
297, 299
- Jön Türkler 41, 76, 81, 143, 163, 175,
178, 236, 269
- Karabekir, Kâzım 302-304
Karakeçi 162, 180, 183, 184, 192, 200,
204, 213
Karapapak 94, 96, 185
Kazaklar 48, 84, 85, 92, 145, 156
Kemalistler 302, 306
KTTG 208, 210-217, 231, 232
Kürt basını 40, 169, 212
Kürt entelektüeller 165, 194, 208-210,
216, 222, 294, 301
Kürt kulübü 216, 217, 219-221, 278,
279
- Mahmud Paşa 161, 198
Mahmud, II (Sultan) 109
Manzume-i Efkâr 214, 231, 232
Midhat Paşa 239
Millîler 42, 63, 72, 77, 94, 97, 105,
127, 132, 140, 159, 162, 179, 180-
185, 187, 188, 190-192, 200, 204,
221, 222, 233
- Mıran 41, 63, 65, 71, 72, 77, 103,
104, 111, 112, 121-136, 139,
146, 154, 159, 164, 168, 169,
171, 172, 180, 181, 192, 204,
223, 233, 250, 297
- Misto Ağa 122-125
Mizancı Murad Bey 171
Mustafa Bey 167, 224, 225, 279
Mustafa Efendi 199
Mustafa Paşa 41, 65, 66, 71, 72, 103,
124, 127, 128, 130, 131, 134-141,
146, 154, 164, 166-169, 171, 172,
179-181, 185, 188, 192, 204, 233,
243, 250, 264
Musul 57, 89, 100, 104, 122, 123, 126,
129, 137, 138, 140, 146, 172, 182,
200, 203, 208, 218, 238
- Nesturiler 132
Nuri (Patnos Şeyhi) 249
Nuri Dersimi 298
Nusret Paşa 144
- Osman Ağa 181
- PKK 22, 304, 310
- Rauf Paşa 147, 150, 245
Recep Paşa 97
Rıza Ağa 251
Rıza Bey 81, 263
Rusya 17, 44, 48, 52-55, 84, 85, 90,
99, 134, 138, 151, 156, 166, 227,
265, 266, 299, 300
- Sadettin Paşa 68, 162-164, 196, 203,
299
Safeviler 83
Said-i Kurdî (Said-i Nurî) 196, 211,
212
Sasuni 165
Selim, I. (Sultan) 106, 107, 113
Süleyman (Kanuni Sultan) 108
Süleyman Faik Bey 215
Sykes, Mark 79, 123, 125, 126, 162,

163, 180, 181, 184, 204, 242, 254,
290

Şahin Bey 190

Şakir Paşa 48, 49, 56, 60, 66, 80, 81,
95, 101, 148-151, 153, 200, 265

Şekir Ağa (Ertoşı) 161

Şemmas Abboş 226

Şemseddin Paşa 245

Şerif Bey 261

Tahir Ağa 135, 166

Takvim-i Vekayi 91, 163, 187, 192,
193, 196, 214, 215, 219, 220, 269,

272, 274, 280

Tanzimat 114, 115, 118

Türkleştirme 21, 93, 288, 305, 308

Ubeydullah (Şeyh) 45, 83, 194, 213

vergiler 64, 84, 125, 127, 136, 222,
227, 250, 252, 259, 260, 262, 273,
280

Wilson, Woodrow 301

Yemen 83, 84, 97, 119, 154, 183, 184,
188